

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ
ԹՐԻՄԱՆՅԱՆ



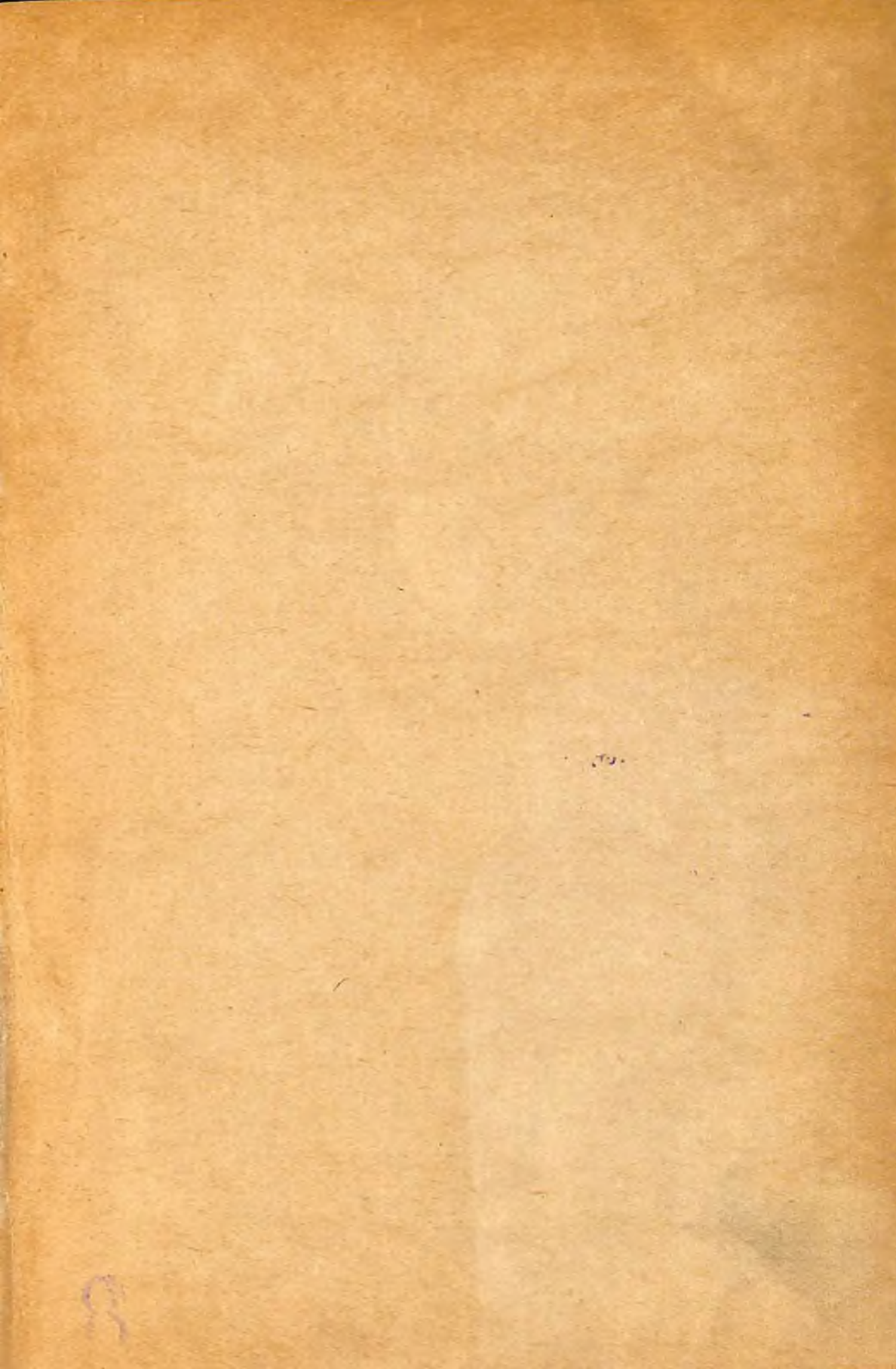
891-99 | 10344

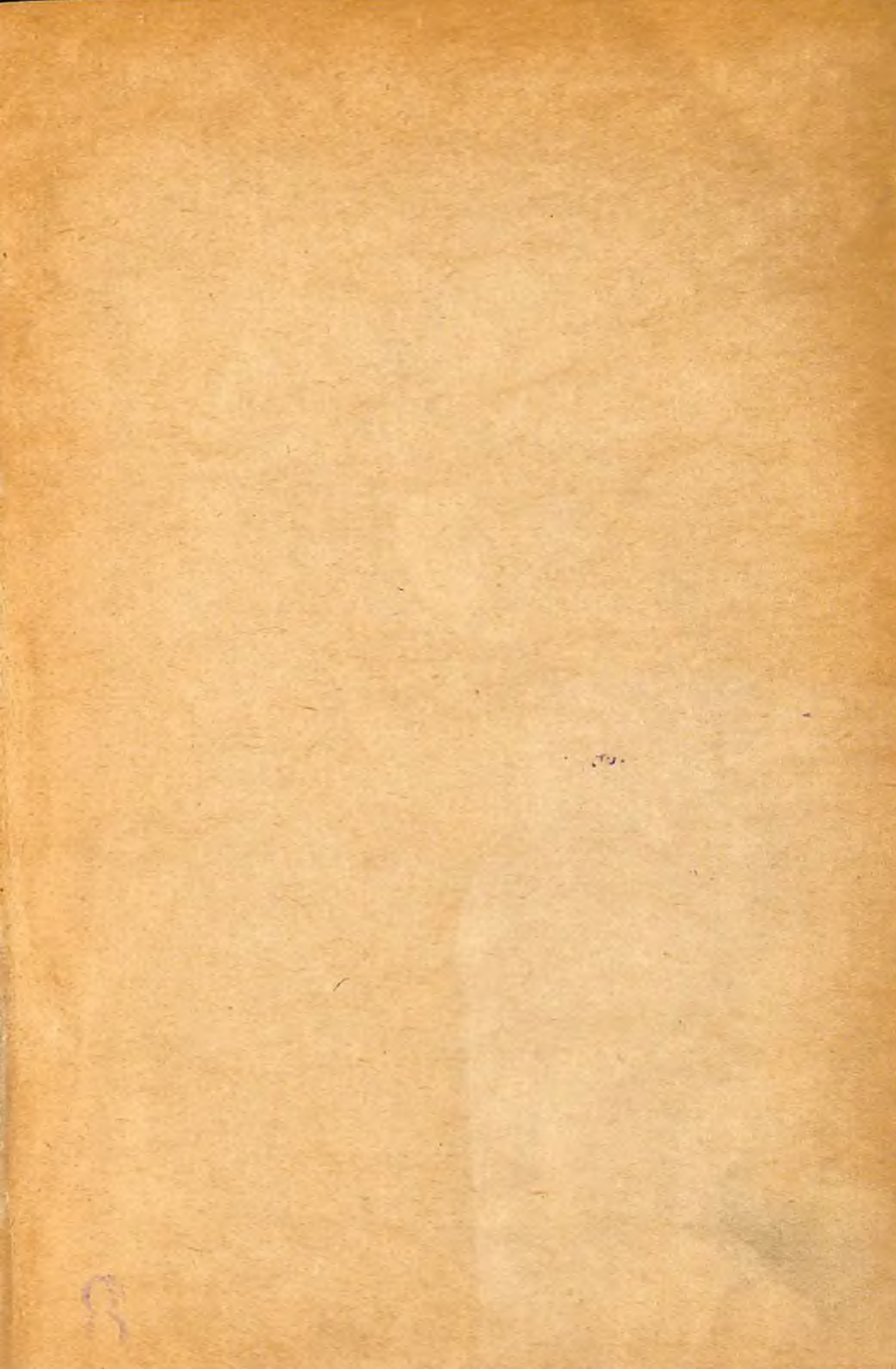
10-89 | Pneu. Inf. 9. 3. 1989

Eintrittspunkt d. Infektion V. h. 1989
202

130

773







АКАДЕМИЯ НАУК АРМ. ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

О. В. ТУМАНЯН

СОБРАНИЕ
СОЧИНЕНИЙ

ТОМ ПЯТЫЙ

ПИСЬМА

1885—1922

АРМГИЗ
ЕРЕВАН 1945

891.99

Թ-89

ՀԱՅԿ. ՍՍՈՒ. ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1961 թ.

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՀԱՏՈՐ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

1885 - 1922



Հ Ա Յ Պ Ե Տ Հ Ր Ա Տ
ԵՐԵՎԱՆ 1945

A 1934 10344

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈԼԵԳԻԱ

Սահակյան Սիմակ (սյառ. խմբագիր),
Զորյան Սահիլան, Թումանյան Նվարդ,
Իճևիկյան Արամ

ՏԵԳՍՏԸ ՊԱՏՐԱՍՏԵՅԻՆ Թումանյան Նվարդ,
Իճևիկյան Արամ





ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Այս հաստորում տեղավորված են Հովհ. Թումանյանի նամակները՝ սկսած 1885 թ. մինչև 1922 թ.։ Հաստորում տեղ են գտել մինչև այժմ ձեռք բերված բոլոր նամակները։ Որոշ նկատառումներով գուրս են մնացել մի շարք նամակներ։

Թումանյանի արխիվում պահպանված՝ իր ստացած նամակներից և ժամանակակիցների հուշերից երևում է, որ բազմաթիվ նամակներ գեոևս չեն հայտնարերված կամ կորած են։ Ծիշտ որոշել այդ նամակների քանակը՝ դժվար է, բայց անկասկած է, որ զրանց թիվը հասնում է մի քանի հարյուրի։

Բոլոր նամակները դասավորված են ժամանակագրական կարգով։ Անթվակիր նամակների զրության ժամանակը որոշելիս հիմք են ընդունված՝ նամակի բովանդակած փաստերը և ժամանակակիցների վկայությունը։ Մեր կողմից զրած տարեթիվը, ամիսն ու մոտավոր ժամանակը առել ենք անկյունավոր փակագծերի մեջ։ Երբ հնարավոր չի եղել որոշել նամակի զրության ճիշտ ժամանակը՝ տարեթիվը դրել ենք հարցականով։ Նամակներում հաճախակի հիշվող անձերի, ղեկաբերի, երկերի, գաղաղան հիմնարկների մասին վերջում տրված են ընդհանուր ծանոթագրություններ այբբենական կարգով։ Մասնակի բնույթի ծանոթագրությունները զրված են տվյալ նամակի տակ։

Հատորի տեքստը պատրաստելիս առաջնորդվել ենք հետևյալ կանոններով.

1. Վայրերի, քաղաքների անունների նկատմամբ պահպանվել են հեղինակի զործածած ձևերը, օրինակ՝ Տփլիս, Թիֆլիզ, Թիֆլիս և այլն։ Բացի այդ—նամակի ստերեթիվը և վայրը զրված հեղինակի կողմից՝ զրված է աջ կողմը, խմբագրությունը՝ ձախ։

2. Բաց թողնված, ջնջված, արտագրություն հետևանքով առաջացած բառերի անավարտ վերջավորությունները վերականգնված են խմբադրական քրանկյուն փակագծերով (< >)։

3. Պայմանական կրճատումները և լրիվ չզրված բառերը, օրինակ հասարակութ., Ընկ., Հրատ. լրացված են անկյունավոր փակագծերում։ Չեն լրացված ընդունված կրճատումները։

4. Այն բառերը կողքին, որոնց ընթերցումը կասկած է հարուցում, գրված է հարցական՝ սուր փակագծերում: Անընթեռնելի բառերի տեղ փակագծերում նշանակված է՝ 1 անընթեռնելի, 2 անընթեռնելի, և այլն:

5. Անուշադրութեան հատանքով կրկնված բառերը չեն գրված:

6. Թերթերի, երկերի, գրքերի վերնագրերը, ուր առանց չափերտների են, մեր կողմից առնված են չափերտների մեջ:

7. Բառերի գրութեան զանազանակերպութիւնը պահպանված է. օրինակ՝ աշխարք, աշխարհք, աշխարհ, լինել, լինիլ, և այլն:

8. Հեղինակի կետադրութեան բոլոր նշանները պահպանված են, բացառութեամբ ակնհայտ բացթողումները:

9. Որոշ նամակներում հապաքումը նշված է բաղադասով: Տեքստը պատրաստելիս ձեռքի տակ ենք ունեցել օրիգինալները, և միայն մի քանի նամակի՝ բնագրերի հետ ճշտված՝ պատճենները: Մի քանիսից բացի, նամակները լույս են տեսնում առաջին անգամ ներկա հրատարակութեամբ:

10. Տողատակի ծանոթութիւնները խմբագրութեանն են:

Ռուսերեն գրած նամակները տրվում են նաև թարգմանաբար:

Նամակների բնագրերի մեծագույն մասը գտնվում է Հայաստանի Պետական Գրական թանգարանում՝ Հովհ. Թումանյանի արխիվում:

Սույն հատուրի խմբագրական աշխատանքներին մասնակցել է նաև ընկ. Սողոմոն Տարսնցին:

ՀԱՄԱԿՆԵՐ



1885

Ա. ԻՐ ԾՆՈՂՆԵՐԻՆ

Քիւմս-Դսեզ

1885 թ. հունվարի 1.

Ի 1885 թ. 1-ն հունվարի
ի ք. Տփլիս.

Հարգելի ծնողք իմ. ¹

Շէտրհալոր Նոր Տարի!

Որդիական սիրով և անկեղծ սրտով բարեւ մատուցանեմ Ձերդ թանկագին հրամանոցդ. եթե մեղնից հարցանեք փառք Ամենազորին ողջ եմք և առողջ. միայն Ձերդ ողջութիւնն կցանկամք: Մինչև այստեղ նույն իսկ նոր տարու օրն եմ գրել և հանկարծ սրտիս վրա գնալով էլ չգրեցի որովհետև ահա քանի անգամ է նամակ եմ գրում պատասխան չեմ ստանում:

Ստացա ձեր ուղարկած տասը (10) բուբլին, չի առա պալտո, այլ երկու մանեթ (2 մնթ) և մի քանի շահի որ պարտ էինք չերչոնց տղերանցը ² տվի մնացածը կենում է և ուզում եմ վերնաշապիկ, շալվար և շապիկ ու շապկահնգեր առնել իսկ պալտոն ավելորդ եմ համարում, որովհետև այստեղ տաք է, ուսումնարանը տաք է, մեջտեղը մի քանի քայլ, էլ ուրիշ

¹ Ծնողներին գրած այս նամակն առաջինն է մինչ այժմ հայտնաբերած նամակների մեջ: Դրել է Ներսիսյան զարոցի 3-րդ դասարանի աշակերտ եղած Ժամանակ: Պահպանում ենք հեղինակի ուղղագրութունն ու կեանքը:

² Ձորագյուղացի Սահակյան եղբայրներ, որոնք Թիֆլիսում խանութ են ունեցել:

գնալու տեղ չուենում. ստացանք նույնպես մի տիկ թան, մի աղ-
լուխ չիր և մի տոպրակ պանիր, ամանները հետ ուղարկեցի.
նույնպես ուղարկեցի շաքար, չայի, քյամար մի հատ և կանֆետ
բեխանց համար (անցյալ նամակում ես գրել եմ). Ստացա այժմ
և մի թաս իւղ (իւղ ավելորդ էր) ուղարկում եմ ահա թասը,
տոպրակը և Ձեր սասած սե կոճակները.

Վկայականս ստացա թվանշաններս լափե էին. տեղս էլ շատ
լավ է: Խնդրեմ շուտով նամակ գրեք. իսկ Ռոստոմից ¹ շատ նե-
ղացած եմ որ նամակ չի գրում:

Մայրիկ ջանք. խնդրեմ փոխինձ ուղարկես և գուլլեք ու-
րիշ ոչինչ. Հա մոռացա, անցյալ անգամ Նեսոյի ² հետ ուղար-
կեցի և երկու աղլուխ:

Շատ բարեկ են անում Ձեզ Ավաքը ³, Նատոն ⁴, Օսանը,
Մոսեսը, Ներսեսը:

Իսկ իմ կողմից շատ բարեկ հանեք Բեռոնց, Բիձոնց և բո-
լոր ազգականաց և բարեկամաց:

Ձեր սրդի Հովհաննէս Թումանյանց

Այս նամակի կեսն նույն իսկ նոր տարու օրն հունվարի
մեկին եմ գրել, կեսը հունվարի 17-ին, իսկ երեսը փետրուարի
25-ին և ահա ուղարկում եմ Մարտի 12-ին:

Հովհաննէս Թ.

Оганесъ Туманянцъ

1885-го года.
12-го дня Марта
Городъ Тифлисъ

¹ Թ-ի՝ իրենից փոքր՝ եղբայրը:

² Համագյուղացի:

³ Ուղտունլար գյուղացի, որ հայտնի է եղել Շեկ Վարդանանց Ավագ
սնուկով, Թիֆլիսի Կուկիա թաղամասի ս. Աստվածածնի եկեղեցու ժամկոչ.
ապրում էր նույն եկեղեցու բակում: Նրա տանն էր բնակվում Թ-ը աշա-
կեբական տարիներին՝ 1884—1885 թ. թ.:

⁴ Ավագի կինը. Օսանը, Մովսեսը և Ներսեսը՝ նրանց զավակները:

1890

2. ԱՎԵՏԻԲ ԱՐԱՍԽԱՆՅԱՆՑԻՆ

Թիֆլիս

1890 թ. ապրիլի 18.

Ի 18 ապրիլի, 1890 ամի.
Ի Տփլիս.

Մեծապատիվ պարոն խմբագիր
«Մուրճ» ամսագրի

Ձեռք կարող թագցնել այն զայրույթը և զզվանքը, որ հարուցեց «Մշակն» յուր այս տարվա N-ի «Ֆեբրետոն»-ով և N-ի «Մի բացատրությունով», հրապարակախոսին, և նույն իսկ օոսկ մարդուն, անվայել անպատկառությամբ հարձակվելով Ձեզ վերա¹:

Արդ, մենք, պարոն խմբագիր, բողոքելով այդ անպատկառութիւնը վարմունքի դեմ, հույս ենք տածում, որ անկարող կըլինին, այդ և նմանօրինակ լուտանքները Ձեզ հանել հայհոյանքների հրապարակը, և որ «Մուրճի» էջերը սուրբ կըպահեք հայեցողութեան, որից մենք կշտացել ենք²:

Մնում ենք խորին հարգանքով՝

Հովհաննես Թումանյանց
Զաքարիա Զալյանց
Սեդրակ Գրիգորյանց
Դավիթ Շալամյանց³

¹ Նամակում հիշատակված «Ֆեբրետոն» և դրան անմիջապես հաջորդող «Մի բացատրությունը», տպված «Մշակի» 1890 թ. № № 36—37-ում պատկանում էին Գր. Արծրունու գրչին և ուղղված էին Ավ. Արասխանյանի դեմ: Հարձակման համար առիթ էին ծառայել Արասխանյանի՝ «Մուրճի» մարտի №-ում տպված քաղաքական տեսությունը՝ Բիսմարկի հրաժարականի, և նույն №-ի առաջարկը— Խրիմյանի 70-ամյակը տոնելու մասին:

² Նամակը գրված է Թ-ի ձեռքով:

³ Թ-ի պատանեկության ընկերները:

3. ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՐՈՎՍԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Կոնստանդնուպոլս

1890 թ. մայիսի 8.

Մայիսի 8-ին 90 թ. Տֆլիս.

Սիրելիք իմ Անուշավան!

Երկու նամակդ էլ ստացա. ուրախ եմ որ առողջությամբ տեղ ես հասել և գործը հաջողություն է խոստանում: Վերջին նամակիդ մի քանի խոսքը մի տենչալի մխիթարանք աղգեցին սրտիս և հոգուս, այդ խոսքերը քո դրության ավետարներն էին, ես սպասում էի քեզանից, և այժմ ուրախ եմ և հուսադրված:

«Նոր-Դարը» կատանաւ Դանադյոզը արձակված է «Նոր-Դարի» խմբագրատանից և դատապարտված ոչ մի լրագրի չմասնակցելու, չաշխատակցելու. այս բոլորը ցենզորի հետ տեղի ունեցած մի վեճի առթիվ:

Նամակս այս մի քանի օրը դիմամբ ուշացրի, որ Արծրունու հորելյանից¹ քեզ տեղեկություն գրեմ. այժմ չըդիտեմ ինչ գրեմ, երբ արդեն կատարված է. իրավն ասած, անշուք էր ու բռնի, ստոր միջոցներով սարքած բան, որ պատիվ չէր բերում հորելյարին. «Արձապանքն» ու «Նոր-Դարը» բավականին ֆեասեցին. իսկ «Մուրճն» ուղերձ ուղարկեց. ես էլ ի պատիվ նրան արված ներկայացմանը հուշարար էի. է՛հ, փառք ասածո, հուշարար էլ դարձա. դերասան խո արդեն...²

Սերգոն (քրոջդ որդին) մի քանի անգամ եկավ, հետո թե մի խումբ ընկերներ քննության համար ջոկ պատրաստվում ենք, առաջի որ դժվար ժամանակները դա. փոխելու հույս կա. տանըցիք այստեղ են:

Ճանապարհորդական: տպավորություններդ, որպես խոստացել ես գրիր, սպասում եմ: Բանաստեղծություններս պատրաստում եմ տպագրելու³, ասել մեր լուսահոգի խնայողը—խու ձու չեմ, որ կտարվեմ...

¹ 25-ամյա հորելյանը տոնվեց 1890 թ. մայիսի 6-ին:

² Թ-ն առաջին անգամ որպես սիրող բեմ է դուրս եկել աշակերտ մամանակ 1885 թ., Վարդանանց պատերազմի ներկայացմանը՝ ղինվորի գերում, Պետրոս Աղամյանի հետ: 1891 թ. մասնակցել է «Ուրիել Ակոստա»-յի և «Ավագակներ»-ի ներկայացումներին:

³ Խոսքը «Բանաստեղծություններ»-ի առաջին հատորի մասին է, որ լույս տեսավ նույն թվի նոյեմբերին Մոսկվայում:

Մեր ազգային—եկեղեցական շաշիցը, չէ ներողութիւն,
լըրիցը--եղիշեիցը¹ այսօր նամակ ստացա, գրում է թե գրքեր
ու գեղեր ուղարկիր, Կրքերը հլա ուղարկեցի, իսկ գեղերի համար
գրեցի թե «մարդ ոչ միայն գեղիւ կեցցե, այլ բանիւ աստուծոյ»:

Մեր մամուլից ուրիշ ինչ գրեմ, օրեցօր անդույն ու անհոա
բաներ են գուրս գալիս, մի քանիսն էլ սպառնում են, որ շու-
տով կհրատարակեն... և այլն:

Մի ժամ առաջ (ժամը 11-ն է) լուսամուտից նայում էի
երկնքին, մի վառ աստղի, և մտքիս մեջ ասում, արդյոք գուն
էլ էս նույն ժամին նույն աստղին նայում...

Փայլուն աստղիկ երկնադիտակ,
Դուն, որ տեսնում ես ամեն բան,
Սառն հյուսիսի երկնքի տակ
Ունիմ ընկեր, տեսնում ե՞ս նրան...
Նա էլ ինձ պես
Նայում է քեզ...

Բարեւում են... Ստեփանին բարեիր²:

Քո Հովհաննես Թումանյան

Ա. Մ. ՌԻՇԱՎԱՆ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Կառնեկ—Պոզուսկ

1890 թ. հունիսի 3.

1890 թ. հունիսի 3-ին. Տիֆլիս.

Սիրելի Անուշաւան.

Արդեն ստացել եմ չորրորդ նամակդ. ճանապարհորդական
տպավորութիւններդ նկարագրում ես քեզ հատուկ կենդանի
ոճով, այնպես որ կարող եմ ասել, թե յուրաքանչյուր նամակդ
ինչ տրամադրութեան տակ է գրված: Չորրորդ նամակդ հիա-
նալի էր. կարդալու ժամանակ զգում էի քո ներկայութիւնը.
յուրաքանչյուր հաջորդ նամակ իրան առաջինից ավելի գեղեցիկ

¹ Երգեկյան—հաղպատցի. ավարտել է Ներսիսյան դպրոցը: Գովա-
ռական ուսուցիչ: Բանահավաք:

² Արովյան—ուզունլարցի. Ան. Արովյանի ազգականը:

է: Շատ կերկարեր, եթե սկսեինք խոսալ տպավորութիւններիդ և տեղագրութիւններիդ կամ թե քո սեղհական հայացքներիդ ու եզրակացութիւններիդ մասին. դրանց հերթն էլ կգա. դրանք մնալուն հարցեր են: Հուսով եմ, որ հասնելով (ճանապարհորդական տպավորութիւններովդ) քո բնակավայրը, կընկարագրես և քո կացութիւնը, նորա հետ և քո օրը. դիտես որ այս վերջինս մի մտերիմ ընկերոջ (կամ թե կիկերոնի հասկացած) բարեկամի սրտին ամենամոտիկ տեղեկութիւնն է: Բաւական է մասին թե սկսեմ գրել, չընայած շատ կըծիծաղես, բայց շատ կերկարի, իսկ գրավոր կյանքիցս հարկավորութիւնն համարում հաշիւ տալ և խորհուրդ ու քաջաբերութիւնն սլաքանջել, որ ըզխելու էին մի շատ անկեղծ և սիրելի սրտից:

Մի խումբ երիտասարդների¹ ամենօրյա դրդունքներից և թախանձանքներից ստիպւած ու տաքացած Բանաստեղծութիւններու համար բաժանորդաթերթեր տպագրել տվեցի: (Բայց սրանք որտեղ էին, որ դու էիր կրունկա տաքացնում *): Բաժանորդաթերթերը տուն բերելով փակեցի ամուր, անորոշ ժամանակով: Տղերքը գլխի ընկնելով որ ես նպատակ չունեմ շտապելու, մի օր մի վեց հոգի հավաքւած եկան տուն թափեցին, թե բաժանորդաթերթերը բեր տեսնենք, ոնց ես տպագրել տվել և այլն. ես դիշա, ցույց տվեցի. ձեռքիցս առնելով ամեն մեկը մի թերթ առան ու դնացին: Այսպիսով ես ստիպւած եմ ակամայից հրատարակել իմ բանաստեղծութիւններս, եթե կարելի է այսպէս ասել: Այս պարոնները բոլորը Ներսիսյան դպրոցն ավարտած են և մի քանիսն ուսուցիչ, բայց ես ու դու գիտենք էլի... այսու ամենայնիվ այն էլ դիտես, որ ես ինձանից խելոքների հետ եմ ընկնում. ասած ա, թե քոստ է՞ծ աղբրի ակնիցը կըխոմի: Վերջապես սրանք ինձ ասում են, հավատացնում են, որ ես շատ բանջարեղ (հանճարեղ) բանաստեղծ եմ. մի քանի ու-

¹ Թ-ի դասընկերները Ներսիսյան դպրոցում, թվով 6 հոգի: Բանաստեղծի այլիի ասելով՝ հետեյալներն են՝ Արամ Առաքելյան, Գրիգոր Վանցյան, Արսեն Ղլտճյան, Դավիթ Շալամյան, Հակոբ Ստեփանյան և Մելքոն Ասլիբեկյան. Սրանք 1889 թվի վերջերը, կարգալով Թ-ի բանաստեղծութիւնների ձեռագիր տետրը, հավանում են. խորախուսում և որոշում են հրատարակել Դրամական միջոցներից զուրկ լինելով՝ որոշում են բաժանորդագրութիւն բանալ. բաժանորդաթերթերը տպում են և բաժանում իրենց մեջ ինչպես Թիֆլիսում, այնպէս էլ գավառներում: Դիրքը հրատարակվում է Մոսկվայում, 1890 թվին:

* Կրունկը տաքացնել—ողկորել:

ըիշ մարդկանց հավատացրել են, բայց ես չեմ հավատում: Դուք էլ չէիք պակաս ձգել նամակումդ: Այժմ բաժանորդագրությունը շարունակվում է, ես էլ կամաց կամաց մի կողմից պատրաստում եմ. զրքի գինը նշանակել եմ 25 կոպեկ. կարծեմ արժան է լինելու, որովհետև գիրքը բավականին մեծ կըլինի, և մաքուր ու թանկագին թղթի վրա տպած: Դիտավորները կըլինեն. — «Մեհրին», «Լուսեցի Սաքուն», «Ալեքը», «Ավանդությունը», «Արև ու Լուսին», և ուրիշ բանաստեղծություններ, որոնց մի քանիսը քեզանից հետո է գրված: Էլ ուրիշ ի՞նչ ասեմ: Մամուլի մասին, որ մի խոսալ. այնքան եմ զվված, որ չեմ ուզում կարպալ և ոչ մեկը. դրանց մասին, որպեսզի կարճ կտրեմ, այստեղ եմ դնում մի տուն իմ ուղանավորից՝

1
Ահա դետնաքարշ և չարախնդում
Խումբերըն անսիրտ մարդ-հրեշների
Ղխտում են անվախ հրապարակներում,
Իբրև առաջնորդ մարդոց մտքերի... ¹

Մի խոսքով, եթե երբեիցե կամենաս, ես քեզ կըպատմեմ սրանց ձեռք առած միջոցներից իմ գիտեցածները, որոնցով կովում են իրար դեմ—իրար խորտակելու նպատակով, այն տեղեկությունները կտամ, որոնք քեզ չեն հասնելու: Բայց ես ավելի լավ եմ համարում, որ թույլ տանք մեռելոց թաղել զմեռեալս իւրեանց, և մենք, թեև քաղցր է հասարակության ցավով տնքալ, մեր տկար ուժերը կազդուրելու և ազդի և մարդկության բարօրության օգտին գործադրելու մասին մտածենք: Թող գնայուն մեռյալներն ասեն թե ծակ ֆիլանտրոպներ ենք և այլն: Բայց այս է մարդուս կյանքի խորհուրդը, մենք պարտավոր ենք մեր բանականությունը զարգացնել և միշտ հառաջ ու հառաջ գիմել դեպի կատարելության սահմանները—դեպի աստված, թեև երբեք չենք հասնելու: Սա մի աքսիոմա է, որ խոստովանում և դավանում են մարդիկ, ինչ էլ որ լինեին նրանք, և դրանով նրանք ամեն բան վերջացած են համարում, իրանց բարոյական պարտականությունը կատարած են համարում: Բայց թող նրանց լռեցնի մեր մեծ վարդապետը—«Հավատք առանց գործոց մեռեալ են»: Այս նամակս գրել եմ հոգեկան մի սուրբ հուզ-

¹ Այս քառատողը «Երանություն էր խոստացել հուլյսս ինձ» բանաստեղծության 7-րդ տունն է. տես՝ ԲՄ 1 հ. էջ 89.

ժողովի ժամանակ, որ ընդդեմ է բարձրանում ամեն տեսակ խա-
վարի և մոլուխի և բարձրանում է նրանց յուր հորձանքի,
ալիքների ներքո խորտակելու...

Ի սեր աստծո ամեն անդամ համակա ստանալիս բարեիր
Ստեփանին, ով գիտե դուք երբեմն մոռանա՞մ զանազան մըտ-
քերի մեջ խորասուզված ժամանակ: Ընդունիր կովկասի և նորա
որդու ողջունը:

Քո Հ. Թումանյան

5. ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

ԹԻՖԼԻՍ—ՄԵՍԻՐՈՒ

1890 թ. հուլիսի 6.

1890 ամի 6-ն հուլիսի, Տիֆլիս.

Սիրելի իմ Անուշավան.

Այտա մի ձևն հանի տենանք որդի է՞ս է՞:

Տնաշեն էս դդում վախտ ա մի բաց նամակ էլ ա չես դրում թե
որտեղ ես. ես էլ մնացելի մտրած. ասեցին գնացել ա յարմունիկն,
դեհ, հմի արի իմացիր, ինչ յարմունիկա ա, յա որտեղ ա. ճամ-
բա եմ պահում, հայ էսօր նամակ կըգա, էգուց կըգա, ըիդունա
կըգա. ամա ոնց որ երևում ա դուն օրթում ես կերել. մախլասի.
ասեցի Եզեկ քեռին¹ լավ կիմանա, հլա մի նրան էլ հարցնեմ.
հարցրի, թե, բա չես տսիլ թե մեզ վրա նամակ ա դալիս. այ
տա իրան էլ հասնումա, թե, ոնց չի, էլ առաջվան հասցեյովը.
այ ըզորմի քու հորը. հմի էս ա եկել եմ տուն ու վաղ վաղ
դրում եմ: Ահրմ մանին*) ինչա, որ էս ա, գիտեմ ոչ քանի
տարի ա, ձեռք բերնիդ ես դրել, անսաս արել: Նամակս հասնի
թե չէ, էլ աչքդ ճպեա ոչ: Դիտեմ ոչ, էս վերջի նամակս ստացել
ես թե չէ:—Աղասին² ըստեղ էր, մեկել օրը գնաց գեղը. խոսք
ու մին տարինք որ քեզ վրա մի նամակ գրենք. էն էլ էն ոչ ու
փուշը կուրավ, թե, գրելիս ինձանից էլ շատ բարով գրի: Էս ան-
դեր քաղաքը մի շոք ա, որ էլ դավի չունեմ. ճաշդեմին լիզու-
ներուս կես պաղ քաշ ենք անում: Բարձրագույն և բարձր դասա-
կարգերը ամառանոցներն են քաշվել, բացի գրականական վահ-

¹ Ան. Արուսյանի հորեղբայրը:

* Մանի—տրտնառու:

² Հովվյան—արզվեցի. հիտուն տարի ուսուցչութուն է արել գավառ-
ներում:

գեղականներից, որոնք քանի «խալվաթ ա» աշխատում են իրար
տուն կարեն... «Նոր-Դար»ում-ը կըկարդեիր Աղբյուր Տարա-
գողիչի խմբագիր Տիկլան Նազարյանցի «Արձագանք»-ի խմբ-
ագրի դեմ հարձակվելու կամ ավելի ճիշտ պաշտպանվելու մա-
սին. պ. Թադեոսը (այսպես է Տիկլանի կեղծ անունը) ի միջի
այլոց հարցնում է «Արձագանք»-ի խմբագրին թե ի՞նչու է յուր
հոր փողերը կերել կամ յուր ընտանիքում ի՞նչու քաղաքավարի
չէ խոսում... որքան ողորմելի են այս մարդիկը. որքան ցավալի
է մեր դրությունը... Չըզիտեմ որքան ճիշտ է, այստեղ շշուշ
կա, թե «Նոր-Դարը» կառավարությունը դադարեցնում է:

Անցյալ երեկոյան «Մուրճ»-ի խմբագրատանն էինք (ես ու
Սիմեոն Հովվյանը). ջերմ վիճաբանություններ տեղի ունեցան
Բանաստեղծության և բանաստեղծների մասին. գլխավորապես
խմբագիրը և Ճեմարանի ուսուցիչ Լիսիցյանն էին վիճում. վեր-
ջինս հերքում էր փաստերով «Մուրճ»-ի բանաստեղծների բարձ-
րությունը և ինքնուրույնությունը, որ սակայն Արասխանյանը
պաշտպանում էր ամենայն ուժով. Լիսիցյանը պահանջում էր
որ տպվեն առայժմ բոլոր երիտասարդ բանաստեղծների ուղաբ-
կածները, որպեսզի նրանք սիրտ առնեն և իրանց գույնով ու
ուժով մանեն առաջինը և այն ժամանակ կարելի կլինի իմա-
նալ թե որն է նրանցից իսկապես բանաստեղծ, և ոչ թե հեռ
ուղարկել, վախացնել և արհամարհանքով խորտակել նրա ու-
նեցած չունեցած ձիրքը: Վերջապես նկատվում է, որ բանաս-
տեղծությանը մեծ նշանակություն են տալիս այժմ մեր գրա-
կանական մարդիկը, (այսինքն իրան նշանակությունը): Իմ
տեսրակն արդեն ուղարկված է Մոսկվա տալաք ելու. ¹ Աղասին
գովեստներ էր շուայում իմ բանաստեղծությունների մասին.
հետո քեզ կուղարկեմ իմ նոր գրածներից (տետրակից հետո),
ի թիվս այլոց և մի պոեմա «Անուշ» ² վերնագրով, Լոռու կյան-
քից: Դրելու այնքան բաներ կան որ խառնվել են իրար. մա-
նավանդ շտապում եմ, չըգիտեմ ինչ գրեմ: Դարձյալ ինձանից:
Չգիտեմ ինչ է պատահել. համարյա քո գնալուց հետո բոլորը
սիրահարական ոտանավորներ եմ գրում. ես կարծում եմ թե

¹ Ակնարկում է ԲՄ 1 հ-ը:

² «Անուշ» պոեմի մասին բանաստեղծն առաջին անգամ հիշում է այս
Նամակում: Ինչպես երևում է այդ նամակից՝ պոեմը գրված է 1890 թ.
առաջին կիսին, բայց տպագրվել է 1892 թ. «Բանաստեղծություններ» Բ.
հատորում 3—39 էջ:



այն խորհրդավոր համբույրի հետ դուռն ինձ ավանդեցիր քո սիրավառ զգացմունքը: Աշխատիր այդտեղի քո կյանքի օրադրությունը գրել: Ժամանակին քեզ կծառայե: Գրիր, նոր ինչ գրքեր ես ուզում ուղարկում:

Բարեկիր Ստեփանին և գրիր ձեր օրերի մասին, ոնց եք անցկացնում:

Այստեղ շատ տխուր է, Անուշավան ջան, ոչ մի մխիթարության նշան չէ՝ երևում մեր երկնակամարի վրա. մարդիկ իրար ուսում են, կողոպտում են, սպանում են բարոյապետ և, ո՛վ ամոթ, իրանց վարչելի բերանն առած ամբողջ օրը ծամում են աղնավությունը և լուսավորությունը:

Ինձ, իրավիճակում, խեղդում է այս մթնոլորտը, չըկա ընկերական շրջան, չըկա գրականության մասին խորհող մարդոց շրջան, որ զեկավարեն երիտասարդներին, չըկա մի անկյուն, որ տիրած չըլինի ավազակությունը, անառակ և ցոփ կյանքը, բռնությունը...

Այստեղ անհնար է սիրել. ում սիրես. իսկ առանց սեր կյանք չըկա. դուռն սիրո ծնունդ և սիրո հրդիչ, սիրո երկրպագու ես, դուռն հասկանում ես որն է սերը. ես այստեղ սիրել չեմ կարող-

Ո՛հ, թող սեր իմ հրափետուր

Դեպի հյուսիս խոյանա,

Յնձա հողիս այս տխուր,

Սիրտս առժամ հովանա...

Դո Հովհաննես Թումանյան

Նամակ. շուտ.

— ունիս ըարևում է քեզ և տանըցիք, ըհը՝ (ասում են գրի).

6. ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

Բիբլիա—կամենց—Պողոսի

1890 թ. հուլիսի 29.

1890 թ. հուլիսի 29-ին. Տիֆլիս.

Միրելի Անուշավան.

Այս նամակը գրում եմ հատկապես պատասխանելու քո ինձ վրա գրած նամակների այն կետերին, որոնք անպատասխան են մնացած: Բայց դեռ մի քանի խոսք.—

Ինձ մի ասիր թե «Ահա այսպիսի նամակներ եմ ուզում...

ինչպիսին է քո ամսույս 6-ի նամակը...» մի ասիւր, որովհետեւ իմ նամակները իմ գրելու ընդհանուր ամսագրութեան նկարագիրներն են. ես չեմ կարող կեղծ նամակ գրել, պահել, ծածկել հոգմունքներս, երբ որ մի սիրտ կա, որ ընդունակ է նրանց մեղմացնելու. դուն մի նայիր թե ինչ տեսակ է ինչու համար էին այդ հոգմունքները: Ինչի նման կըլինեն, եթե ալեկոծված օվկիանոսի ալիքները հախուռն հորձանքով գնան միալար և ներկայացնեն մշտական անվերջ ալեկոծում. դրա համար նրանց սպասում է ավին ընկած—ժայռը, որ այդ մոլեգնութեան կամ տանջանքի ժամին ցրվում է նրանց ցավերը, մեղմացնում կրքերը և խաղաղություն տալիս... Սիրելի ընկեր, դուն մի նայիր, թե սրտի՞նս ինչ ձևով եմ արտահայտուի ձերն մի նայիր, չէ՛ որ դուն հասկանում ես որ, «գամ գամ ավելի ուտեմ» ավելի դուրեղ է մինչև անգամ քան «հոգույս հատոր, սրտիս կտորը», չընայելով երկունս էլ նույն բանն են ուզում ասել և չընայելով որ վերջինս ավելի քաղաքավարի և կանոնավոր է. ինչպես կարելի է արտահայտուի հղբայրական անբիծ սիրո ծայրակատար աստիճանը քան թե «իմ կնիկս քեզ մովա կըգնամ»*.

Ես հանգստանում եմ, երբ կյանքի դիմակի և մարդկանց երեսից դորձած, ձանձրացած, վշտացած գոյութեան տմարդի կովից, բաց եմ անում հոգուս գաղտնարանը մեկի առաջ. մխիթարվում եմ և ոգևորվում, երբ ձախորդութեան կամ անկման դառն ընդհանրին լսում եմ հղբայրական ձայնը... փարատիր սիրելի ընկեր, եթե կարող էի կասկածել թեկուզ մազաչափ...

Ճամբեն կորցրի, ես ուրիշ լսան էի ուզում ասել. ...Հայր Բեկնաղարյանցը և պ. Ղ. Սղայանցը տուն մտան. Տեր Հովհաննեսը¹ կես ամիս է ամառանոց է գնացել. մենակ ես եմ. Բեկնաղարյանը մե մեն դաշիցը գիշերներն մեզ մոտ է գալիս. այստեղ հիշեմ, որ սա ինձ սիրում է անկեղծորեն. դալմադալ անելով հկան թե, քեզ վիզիտ ենք եկել. ախպեր բարով հազար բարի:

(Ճաշադեմին ժամը 10-ին).— Նստեցինք, սարից ձորից. հետո իմ ոտանավորից. կարգացինք «Լոռեցի Սաքուն». Աղայանցը նույնիսկ առաջին տողերից շատ բծախնդիր լինելով ես ստիպվեցա պահպանողական գիրք բռնել. միմյանց չըղիջանք. այնպես որ բանը վիճաբանութեան փոխվեց (բայց իհարկե

* Վստահել, հավատ ընծայել:

¹ Սա ըտիրոսյան— քահանայ թ-ի աները:

մեղմ)։ Այս մարդու հատկանիշն է միշտ նախապաշարված վերաբերվել դեպի ուրիշները։ Դեռ կեանքը չըհասած մի գոռգոռաց տարքեց թե բոլորովին հոգեբանությանը հակառակ է Սաքոյին խելագարեցնելը, եւ հակառակն աղացուցեցի, բայց նա դժգոհ լամ րացատրությունից այսպիսի հարցեր առաջարկեց.— Տարվա որ եղանակին է խելագարվում։ Նրանց ցեղում էլ խելագար եղած է թե չէ, ինչո՞ւ չէ խելագարված փախչելիս մի քարից վեր ընկնում մեռնում։ (սրան մի օրինակ բերեց, դարմանալի բան է, որ իրանց դյուղում մի խելագար քարնըվեր է ընկել, անպատճառ ամեն տեղ էլ պետք է այնպես լինի)։

Եւ (եւ Բեկնաղարյանցը միայն այս հարցերում) թունդ ընդլիմախոսեցինք, բայց իհարկեւ չկարողացանք համոզել, իսկ երբ ասացի թե այս պոեման մի քանի ուսանողներ և գրողներ մի շատ հաջողված հոգեբանական ճշմարտություն են համարել և հավանել, մանավանդ պ. Պերճը¹ յուր «հրաշալի է» և այլն խոսքերով, մեր վիթխարի ասաց որ, նրանք հոգեբանության այբբենն էլ չըգիտեն, կարդացինք և «Արև ու Լուսինը» ռբին տնխոս շատ հավանեցին, և ըքեց որ անպատճառ գրեմ տանեմ «Ալբյուր Տարաղովիչի» խմբագրություն։ Եւ ասացի արդեն ուշ է, նա կրկին պահանջեց, դուցե տանեմ։ Սաքոյին չըհարգեց, իսկ ուրիշները... մ'ըքան տարբերություն կարծիքների։

Ախոսս թուղթը հատավ։

Քո Հովհաննես Թումանյան.

Դ. ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՌՈՎՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Կամենեց-Պոդոլսկ

1890 թ. օգոստոսի 27.

1890 թ. 27 օգոստոսի. Տիֆլիս.

Սիրելի Անուշավան.

Ստացա Տրիրուխով ա², ինչ ա, ընդեղանց գրած նամակդ. երբ որ ծրարից հանեցի մտքումս ասի, հալբաթ նամակը մոռացել ա, նրա տեղը սխալմամբ ուղարկել ա մի ուրիշ թուղթ, որի վրա Թանաքոս ոտներով ձանձեր են ման եկել։ Այսու ամեն նայնիվ, մի կես ժամ երրայական ամբերությամբ դես ու դեն շուռ տալուց հետո գլուխը գտա... և տեսնեմ նամակ...

¹ Պոռշյան։

² Պոդոլյան նահանգի փոքրիկ գյուղերից մեկը։

Բայց մինչև այսօր չկարողացաւ բոլորը կարդալ. մին վերջացնում եմ, եղ դառնում լուսանցքերը կարդում, էլ եղ դեռ ու դեն շուռ եմ տալիս մի թաղա բան գտնում: Դուռն գրում ես թե «քու փակագծերն ինձ էլեցին»։ ամա քու էս լուսանցքների [գրածները] և «Հետ գրությունները» ինձ գժվացրին. մին էն սրտին եկա, ասի ետ ղարկեմ, ասեմ արտագրի թաղա ղարգի. մին էլ ասի թող, հմի էս մի հետը ինչ...

Յաջի էդ չի. էդ մինը մթամ գոռով պրծա, շունչ քաշեցի, ծրարը բաց արի որ մեջը գնեմ, տո տենամ, այ քեզ խաթա, մինն էլ միջին կա. էս էլ հանեցի. ամա քեզ գրուստն ասեմ, աչքերս ընհինց շաղված են որ էլ ուրիշ բան չըկարացի ջոկեմ. տակին կարդացի «Կուրթան»¹: Տէր քեզ մեղա. այտա տհրմ կուրթանն ըստեղ ինչ բան ունի. նրանից մի քիչ վերև մտիկ անեմ, տենամ խոշոր տառերով գրած ա Սւլուէլար². ասի հրես որտեղ որա մեր քեղն էլ կըգտնեմ, հալքաթ էս նոր տեսակի քարտեղ ա՛ւ ման եկա զատ չի գտա. խելքս աստոծ էն ղղար կտրեց, որ վեր կալա ծրարի երեսի փեչատին մտիկ տվի, ասի տենամ էս որտեղից ա եկել. ընդեղ էլ կարդում եմ «Մեջըրդ»...

Մախլաս, էս սատանի առակը կենա. կարդացի հա... Դուռն էլ խու զահլա տարար էն ղղար դրեցիր թե իմ ճանապարհորդությունների հինգերորդ նամակն ստացար թե չէ. բա խելքդ ինչա կտրեմ, որ էն ղղար ուղուփ * ունեմ որ կարեմեմ էն սաղ թարախեն կարդալ, կարալ չեմ էն գլխեն եմաճըմը ** թե արած չորնաշան պես պալըղացրած մի «Ն»-ը ջոկել. դե էն ա որ չէի ստացել կուղեի էլի. ես խու քեղ սլեա չեմ... նամակն ստանալու պես վրեն գրում եմ թե երբ ստացա, Ք-ը դնում եմ, շտեմպել էլ խփում ու պահում³: Ամա իմ քեզ վրա գրած նամակներից ցլանգնին *** մեկել օրը հավաքեցի սկզբի մոտ, հալքաթ քամին էր բերել:

¹ Լոռու գյուղերից մեկը:

² Լոռու ամենամեծ գյուղը՝ պատմական Օձունը:

* Շնորհք:

** Չորակ—գողավորություն:

³ Թ-ն այդ շրջանում սովորություն է ունեցել Ան. Ար-ից ստացած նամակները համարակալելի նշել նրանց ստացման թիվը, կնքել իր անձնական կնիքով, որ կրում է «Հովհաննես Թումանյանց—Մամիկոնյան» խոսքերը:

*** Կտորները:

Ականատես մարդիկ պատմեցին թե Ուզունլար ուսուցիչն ու Եդորը ¹ քանի որ գիտես լավ իրար տեսել են (իրար տեսնել— Երեցփոխյանի բառարանում ² բացատրում է—քոթակել), բանն էն տեղ է հասել, որ ուսուցիչը իրան հիսուն ուսուցիչ մնացած ուճիկն ստանալու համար երեսուն ուսուցիչ կաշառք է տվել. հը, ինչ կասես... Չըգիտեմ քեզ գրել եմ թե չէ, որ մեր (թե դպիր) Սմբաթ Շահադիլը ³ անեկդոտների գիրք է հրատարակում. այն գիրքը, որի միտքը ծագեցնելը քեզ է պատկանում և որ պեսք է երեքով էլինք հրատարակել. մի մասը արտագրած է «Նոր-Դար»-ից, Անունը գրել են «Ծիծաղի տոպրակ»։ Անունն ավելի գեղեցիկ է քան թե յուր վարմունքը... ևս ոչինչ չտասցի:

Թեզ վրա անցյալ ամսին մի ոտանավոր նամակ էի գրել (Չգրու) բայց կորցրել էի. այս օրերս գտա, պատուովել է, կարտագրեմ կուղարկեմ:

Ահա թե ինչու Չգրու: Չըգիտեմ ինչ կնշանակի քո-դրած «հաղվագյուտ բանաստեղծ» և այլն հաղվագյուտ գովեստները իմ մասին. սրա անունն ինչ ա. ուզում ես մարդու տաս, ինչ ա. թե՞ ծաղրում ես, որ ավելի հավանական է. կամ դուքե ավանակական... Դուն ամառ ձմեռ մի խելքի չես մնում. ազա ըստեղ ինձ ասումես գրքով հրատարակի, տակըս կրակըմես, եղնա գնում ըտեղանց գրում, թե լավ կըլինի որ դեռ չհրատարակես, դեռ ամասագիրներում տաս: «Աղբյուր»-ի այս համարումը տպված է Աղայանցի ուղած բանաստեղծությունը ⁴, որի մասին նախորդ նամակում գրել եմ, սրա նրա մոտ այնքան է գովել, որ խալիսը հենց գիտեն Բայրոնի աղվականն եմ. մի քանի տողում, չըգիտեմ ինչ իրավունքով կամ ինչո՞ւ, փոփոխություններ է արել. ետ առաջ գրել, երկու տող էլ հանել է. գնամ տեսնեմ կարեկտուրայի մեջ անունս տպած է Օհանյան. գրաշարներին

¹ Խառաղյան—Ուզունլարցի. 80-ական թ. Ուզունլար գյուղի գյուղացի հողաբարձու, հետո խանութպան: 1885 թվին հրատարակել է բանաստեղծությունների մի փոքրիկ ժողովածու Շնժդեհի բանաստեղծությունները վերնագրով:

² «Բառարան»-ի ռուսաց լեզու է՝ ի հայ. Աշխատասիրեալ ի Դաբրիէլէ Երեցփոխեանց, Տիֆլիս, ի 1854 ամի:

³ Շուլավերցի. գավառական ուսուցիչ 90-ական թվականներին: Հրատարակել է «Ծիծաղի տոպրակ» անեկդոտների ժողովածու:

⁴ «Արև և Լուսին» ավանդությունը:

աւրմեմ, տո էս ինչ եք արել. թե Աղայանցն է արել, աւրմա հայերեն ալլալես է. վերջապես անունս ուղղել տվեցի, տակ վրայի Հովհաննես, որը չըզիտեմ ինչերեն է. գուցե երբայեցերեն:

Արդեն հրավեր մարտին որոտաց» և ես գինվոր եմ կանչած առաջներիս ամսում. տեճենք բանը ոնց ա գնում: Ձեր տանըցիք արդեն եկել են. հմի քեզ չեմ ասում թե կերթանք տեսություն. երբ որ կերթանք, կերթանք:

Թագաժառանգս սաստիկ հիվանդ է. անհուսալի է. գուցե ձնձին քացի տա¹. և այդ միմիայն իմ. գոքանչի շնորհիվ:

Տիկինս բարեւում և ներում է քեզ «վասն բաղում յանցանաց Ձերոց»:

Այսօր տեր-Ներսեսի ընկեր տեր-Բաղդասար Ղամաղյանցը վախճանվեցավ. տեր-Ներսեսիցն էլ գիտեմ ոչ ինչ ասեմ. կոնսիստորից խուս դուրս արին իրան խելքիցը. անցյալ օրերն էլ մի նամակ եմ ստանում Մանգլիսից². Թե ինչպես խայտառակվել է այնտեղ. էս մարդը իրան հալովը չի կենում:

Նս ողջ եմ ըստ ամենայնի և հաղազս ամենեցուն: Բոլորովին փչացել և սատկում եմ իմ մոլություններով, միևնույն ժամանակ հետու եմ քո խորհուրդներից...

Ինչ որ իսա...

Քո Հովհաննես Թումանյան

Ստեփանի նամակի հետ մի ստանալոր ուղարկեցի, կարծեմ վախճալի է. չէ՞...

Տ. ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Պոստիլոսով

1890 թ. սեպտեմբերի 28.

1890 թ. 28 սեպտ. Թիֆլիզ.

Սիրելիդ իմ Անուշավան.

Մի ժամ տաջ ստացա նամակդ և որոշեցի վաղը պատասխանել. բայց նամակդ ստանալուց հետո, այս մի ժամվան ընթացքում այնպիսի մի հանցանք գործեցի, որ ծանրանալու է իմ խղճիս վրա իմ ամբողջ կյանքում: Փառք աստծո, որ հան-

¹ Խոսքը իր մեծ որդու՝ Մուշեղի մասին է: «Ձնձին քացի տա» նշանակում է—մեռնի:

² Վրաստանի ամառանոցներից մեկը:

յապարհությունն ընդհատվեցավ մի ոտնաձայնով և հո ուշքի եկա, ասեմք խելք չունեմ, որ ասեմ խելքի եկա: Ես բռնորովին հրաժարվում եմ եղելությունը պատմելուց, դա այն մի քանի գաղտնիքներից մեկը կմնա, որոնցից յուրաքանչյուր մի մարդ ունենալով չէ հաղորդում աշխարհում և ոչ մեկին, որովհետև շրթունքները չեն դրում և յուր մարդկային զգայմունքները փակում են բերանը: Այս բոլորին ես ինձ այնքան ստոր եմ զգում, որ անարժան եմ համարում ինձ խոսալ քեզ հետ, սիրելի անյալանել, չեմ համարձակվում մտածել, որ ես էլ մի մարդ եմ, արժանի եմ աստծո աշխարհում շրջել և նայել աշխարհին: Ես չեմ կարող, չեմ կարող եղելությունը կամ ճիշտն ասած եղևոնյապարհությունը պատմել, բայց խոստովանում եմ քո առաջ, որ խիղճս հանգստանա: Գուցե ես մեղավոր չեմ... սոսախիկ հուզված եմ: Երանի կյանքս տեած լինել մինչև այն սոսկալի վայրկյանը: Խնչ որ գիտես, դորժ գիր սիրտս հանգստացնելու համար, ասացի, որ դորժը չըկատարվեցավ:

Բռնորովին ուրիշ բաներ էի գրելու: Այս նամակը թող այսպես լինի: Ես ուզում եմ քեզ հաշիվ տալ իմ կյանքիս մասին, որպեսզի մտածեմ թե կա մի անձնավորություն, որը մեծածում է իմ այս փոթորկալի և օրապակաս կյանքի վրա: Գուցե գրել եմ և նախկին նամակներումս, որ անձնատուր եմ եղած իմ անդուսպ մոլություններին և ժամեծամ տեսնելով մահաբեր հետևանքներն ու նշանները—չեմ զգաստանում: Հեռու եմ քո անկեղծ ընկերական առողջամիտ խորհուրդներից, ավսմս, չունեմ ուրիշ մի ընկեր որ քեզ փոխարինել, այս իմ սրտիս վկայությունն է և պարզ խոստովանություն: Ես հերում եմ քո պակասությունը—նեղսրտությունը—որ երևում է և այս նամակում: Գրում ես թե քո խորհուրդներդ գրքերիս մասին հեշ են անցկացել և դանաղան Աղայանցներ, ուսանողներ են մեյդան մտել, ուզում ես քեզ տեսն շնորհակալ եմ կամ թե քո մասին քեզ հաշիվ տամ, ես չեմ հասկանում: Իսկ եթե ուսանողների և Աղայանցի մասին մի բան եմ գրել, այդ նրանց մասնավոր կարծիքն է իմ բանաստեղծություններիս մասին, ուրիշ ոչինչ: Կամ թե ինչպես են հեշ անցկացել քո խորհուրդներդ, եթե ինչ որ ասել ես այն եմ արել—երկուսն էլ գրում ես: Գրքերս սեպտեմբերի վերջին պատրաստ կըլինեն, ցենզորը բան չէ ջնջել:

Այս ձմեռ մի ուրիշը տպագրել կըտամ, որ անհամեմատ

բարձր կըլինի սրանից: Այն շրջանում, ուր մուտք են գործել բանաստեղծություններ, մի տեսակ համակրանք և հարգանք և՛ նկատում դեպի ինձ. բայց ես ինձ դեռ շատ անարժան եմ գտնում այս վերաբերումներին: Չըզիտեմ, կաբագիր «Աղբյուր»-ում տպած բանաստեղծությունս¹ (որի մասին գրել եմ): այդ բանաստեղծությունը գովեստներ կուտեց գլխիս. թախան Աղայանը բավականին փչացրել էր. չըզիտեմ դա ինչեւ է միշտ իրան օրենքներով ուրիշի վանքը մտնում: Գրքերիս համար արդեն յօթնասուրս ուղղի ուղարկել եմ, նույնչափ էլ պիտի ուղարկեմ:

Եղիա Զոհրաբյանի² մասին ես գրում, թե նա ինչ է ասում քո բանաստեղծությունների մասին: Ի սեր աստծո, դրա ոչ-հա-ին հավատա, ոչ չէ-ին. հոռետես է կատարյալ և ապուշ: Տես ինչ պատահեց. այդ մարդն եկել էր այստեղ: Կոնստանտինոպոլի բա-կում շրջում էր. ես չէի ճանաչել, իսկ նա տղերանցը (ուսուցիչ-ներ են գլխավորապես, որ այդ ժամանակ օգոստոսին հավաք-վում են գլխիս) հայտնել էր թե ինձ ճանաչում է, այն էլ «լավ է ճանաչում». բայց երևի սպառում էր որ ես մոտենամ և խնդ-րեմ յուր ծանոթությունը. և՛ ես առաջուց ես էի ճանաչել, ես կերթայի. ես էլ բոլորովին չըմոտեցա. հետո տղերքն առաջար-կեցին, էլ չուզեցի:

— Ե՛հ, ափսոս է այսքան տեղը դրան տալ:

Անուշավան ջան, իմ Օլեն³ էլ այստեղ չէ. Շուշավիք են գնացել և ես ամբողջ աասն օր է նրան չեմ տեսնում ուր որ նայում եմ: Ո՛րքան դժվար է առանց նրան ապրել. — և եղիցին երկոքեան ի մարմին մի... աստվածային ճշմարտություն:

Թող այստեղ հիշեմ, որ այս քանի օրերս իմ թղթերի մեջ մի ոտանավոր գտա նրա վրա սիրահարված ժամանակ <գրած>. հետո տարա կոնսիստորը, չըզիտեմ ոնց արի որ կորցրի: Այո, սիրելի ընկեր, ես այն ժամանակ սիրահարական ոտանավոր-ներ էի գրում և ամաչում էի մինչև անգամ քեզ ցույց տալ, վախենում էի թե ծիծաղես. պահպնողում էի. դրանցից էր այս վերջինս: Կորցրի, բայց վերջին երեք տները անգիր եմ արել (այս տները Օլին էլ եմ գրել անցյալ օրը), ահա. —

¹ Խոսքը «Արև և Լուսին» ավանդության մասին է:

² Նախկին քահանա. Լոռու վարդաբլուր գյուղից:

³ Թ-ի կինը:

1. ... Ես ուզում եմ սեր երգել,
երգել սրտանց և վառվիլ,
Ես ուզում եմ և գրկել,
Փարիլ նրան և փարվիլ:
2. Ես ուզում եմ մի հրատապ
Սաստիկ սիրով ինձ տանջել,
Նրա կրծքին անարատ
Բոցավառվիլ և հանգչել:
3. Թողեք, թողեք ինձ խնդրեմ,
Թողեք ինձ միայն սեր երգել,
Թողեք, թողեք որ զրկեմ,
Սիրեմ նրան անարդել:

(87 էջ):

Ձե՛ր ծիծաղիլ, եթե այն ժամանակ կարդայիր:

Շատ ուրախացա քո նամակիդ վերջաբան ոտանավոր պատասխանովդ. վերջին երկու տունը հավանեցի, որոնք իրեն «հույս» — սլաոտասխանում են իմ «թախիծ»-ին. իսկ մնացածը միևնույն է թե հիվանդին ասես մեռի՞ր կամ անպատճառ կմեռնես:

Չըզիտեմ այս մի քանի տողումն ինչ գրեմ: Հնչակավոր Սուրեն-Նարրեյն այստեղ է. անիծվի դա իրան հուշակովը. քարոզ խոսաց, պատարապ արավ, զահլենմերուս տարավ. հիմա էլ հետ է ընկել որ կիրակի օրը խոսա (զոնե մեզ խղճար), որ ցույց տա թե անցյալ անգամ հիվանդ էր, թե չէ... Ասում է «էս չէլավ, մի ուրիշը բերեք» (երեկսա մկրտող քահանայի առակը): «Նոր-Դար»-ին հաղորդեցի, որ մնում է դարձյալ քարոզելու, շատ ծիծաղեցին: Հո, նամակն ինչո՞ւ ես Մկրտիչի¹ հասցեով գրել. բերել են քաշել և խեղճիցը 14 կոպեկ էլ ավել առել: Շուտ-շուտ նամակ գրիր:

Բարակ թղթի վրա գրիր, տո՛, ինձանից էլ չառնեն, պարտքի տակ կընկնեմ...

Շատ բան մնաց գրելու: Էն էլ դու գրիր.

Քո Հովհաննես Թումանյան.

¹ Ան. Աբովյանի հորեղբոր աղան:

Հ. Գ. Առավոտյան, 29 ս[եպտեմբերի]: Սիրելի ընկեր, գեղեցիկ համակը չընկալած ծրարում, հրավեր մարտին որոտաց. նամակ ստացա, որ հոկտեմբերի 15-ին ներկայանամ զինվորագրական ատենին: Այո, Օլես է իմ ցավս, թե չէ ես սիրում եմ զինվորի պաշտոնը:

Քեզ վրա մի ոտանավոր նամակ ունեմ, կըրորենեմ, կուզարկեմ¹:

Երանի տեղ լինիր, գրեի այսօր (մի ժամ առաջ) գրած մի հրաժեշտի ոտանավոր կնոջս ուղղած.

Հ. Թումանյան

Գ. ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ՍՐՈՎՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Կամենեց-Պոդոլսկ

1890 թ. հոկտեմբերի 14.

1890 թ. 14 հոկտ. Թիֆլիս.

Անուշավան ջան!

Որ օրացույցին նայես, կըտեսնես, որ այսօր կյուրակի է, քայց ես գնացի կոնսիստոր, կարծես մի ներքին ձայն ինձ ազդեց թե քեզանից նամակ կա, և ստացա: Այնպես շփոթվեցա, որ երեք անգամ կարդացի, նոր բեյինս բան մտաւ: Ես այլեւ ավելորդ եմ համարում գրել այն ակտ ու մախտերի մասին, որոնց համար քեզանից բժշկություն էի ուզել. բոլորը բժշկվեցան: Խոսքը նայած քե ինչ մտադուց ում է ուղղված, ամենագուրեզ բժիշկն է: Բայց երկար փրկիստփայլություն չի հարկավոր, շատ քան ունեմ գրելու, ուղղում եմ մի տողում ահագին պատմություն գրել, բայց ափսոս չեմ կարող: Սիրակարոտ սիրող սոսկալի տանջանքի օրինակ էր ներկայացրել, որ զգում ես «քո Անուշից»² հեռու: Իսկ առակդ իմ մասին շատ մաղալու էր: Ի դեպ, ասեմ, որ ընկերության ես այն անգամներից եմ, որոնց մասին չի կարելի կասկածել անհեռատեսության նկատմամբ, այս փորձից հետո եմ ասում:

Քեզ այս ամսի 4-ին պետք է նամակ գրեի, որ օրը որ ստացա գրքերիցս 2 օրինակ նմուշ.³ մի օրինակն էլ պետք է ուղար-

¹ Այդ նամակը չի գտնված:

² Ան. Ասովյանի կինը:

³ Խոսքը «Բանաստեղծությունների» 1 հատորի մասին է:

կեի, բայց բանը տնոս ոնց եկավ: Ստանալուն պես երկունս էլ ձեռքիցս հախշտակեցին. մեկը այստեղ մի հայտնի հարուստ երիտասարդ կա (Գարո Պարոնջանյանց) նա վերցրեց, ես նրան մերժեցի երեք անգամ: Նա տեսավ տալարանից ուղարկած հաշիվը, որ 70 րուբլի պարտ եմ, իսկույն գրախանից հանեց 70 ր. թե ես կըտամ, հետո երբ որ ծախես, կըստանամ, այդ էլ մերժեցի, բայց նրա թախանձանքից ստիպված 30 ր. վերցրի, սրանից հետո չէր կարելի մեկը նրան չըտալ: Մյուս օրինակն էլ շրջում է:

Մեծ սղոտրությամբ ընդունեցին գիրքս այստեղ: Իսկ երեկ Մոսկվայից նամակ եմ ստանում¹, նամակագիրն ինձ շնորհավորելով իրրեւ «առաջին բանաստեղծի» հայտնում է, որ ես իմ «վեհ մտքերով ապշեցրել եմ Մոսկվայի ուսանողությանը», թե՛ նրանք ասում են «որ տեսնենք կերկրպագներ», թե իմ բանաստեղծութուններն աշտեղ շատ կըտարածվեն, մի քանի հոբյուր օրինակ ուղում են նույնիսկ ուսանողները տարածել և այլն և այլն. այսպիսի ինձանից շատ բարձր գովեցողներ: Իրապէս ասած, ես շշկլված եմ: Շնորհակալական մի նամակ գրեցի և հայտնեցի որ դեռ կեսը գլխավորումնս է²:

Մեր վարդապետացու Եղիշեն ևս այստեղ է. նա ու տեր Մուշեղը (որ այժմ անդամ է կոնսիստորում) ինձ առաջ մալենկի պոետ էին անվանում, հիմա վելիկի ձեռնադրեցին: Անցյալ երեկոյան տեսա, գիտե՞ս ում, Խարադանց Յազորին, յուր արշինուկես հասակով և գտաին խրած ծխախոտի քիսով: Շատ ուրախացանք. ես հայտնեցի քո գրածներդ նրա մասին. հետո գիրքս տեսավ, ուղում էր տանի, ես խոստացա հետո ուղարկել: Կարդացինք «Սաքոյից»-ը մի քանի կտոր, «Ալեք»-ն ամբողջապես և «Իդա»-ը³. Կարդալուց հետո հարցրեց—դեռ չե՞ն ներկել լրագիրներում. տաի չէ դեռ. թե տար «Մշակ»-ին կըտեսնես (էս էն արջիցը վախեցածի բաննա հա): Ես նկատեցի, որ հավանեց,

¹ Նամակագիրը Բաղրատ Թումանյանն է—Իջևանցի. Թ-ի ազգականներից և դասընկերներից մեկը Ներսիսյան գալրոցում: Ուսանողներից մեկը Ասովածատրյան աղգանուհով տեղի գրական ընկերության հավաքույթում դասախոսություն է կարդում Թ-ի մասին:

² Ակնարկում է իր «Բանաստեղծութուններ»-ի II հատորի նյութերը որ այդ ժամանակ պատրաստում էր տպագրության:

³ «Իդա» (Հերմոնատովից փոխադրություն)—1889 թ., տպագրվել է «Բանաստեղծութունների» I հատորում:

բայց թե ինչու չըխօստովանեց, այդ չըզիտեմ: Ափսոս շտապում էի (ժողովք ունեինք) թե առն էի բերել, մի քոլ խոսացել էինք: Դրքերս արդեն տրանսպորտով ճամբու են դրած, 20—25 օրից հետո կըստանամ: Հա, ուսանողներից մեկը «Լոռեցի Սաքոն» քննում է. տեսնենք ինչ կասի: Թվով բավականին կրիտիկոսներ են ժափ գալիս: Կամ ձայներս նախատավոր են:

Այս բոլորի փառքը քեզ է պատկանում. դուռն էիր, սիրելի ընկեր, որ ինձ օրրոտ սովիւր ոտանավորներս նույնիսկ կարգաւորւնրաւ մոտ. դուռն ինձ համարձակություն շնչեցիր իմ անփառք քնարով հրապարակ մանելու, որից հս այնքան պատկառում էի, բայց որ սիրում էի բոլոր սրտով: Իրավ է, մի խումբ երիտասարդներ—ընկերներ ինձ քաջալերեցին, սակայն նրանք ինձ տաճարի մուտքում հանդիպեցին: Գիրքն ստանալուն պես կուզարկեմ: Թուղթն ու տիպն էլ խոսք չունի. 98 երես է: Աչքից թռած մի քանի սխալները ներելի են: Պատրաստում եմ II հատորը, որ սրան թե որակությամբ թե քանակությամբ կըգնահատեցի: Ափսոս այստեղ չես, ոչ մեկի մոտ այնպես օրտալի չեմ կարգում, ինչպես քո մոտ:

Հոգևորականները դրքիցս հետո հիասթափված են իմ վերաբերությամբ: Մի բան որ վնասում է տպավորության լիամասն լինելուն, այն է, որ շատ անմշակ են և սկզբնական ձևի մեջ: Չինվորադրությանս վիճակահանությունն ստուգեցի, ամսի վերջին է, գուցե ես չըգնամ:

Ուհիս և թագաժառանգս այսօր կամ վաղը կըգան, ես նրանց խոնարհաբար կըմատուցանեմ ողջույնդ, առ այժմ ինձ մոտ է:

Ադա, էդ կշտիդ լուրցիք էդ ո՞վ են. էդ հառաժգողենին տավարն անդեր թող են արել ըտեղ ի՞նչ են շինում. կարում չես դրանց մի ասես ո՞ւր շուն, ոչխարդ ո՞ւր են... Ասում են դրանցից մինը (ինքը կիմանա) եկել ա թե, Թուսեթ է՞ տեհա, է՞ն տեհա... քիլուրի * մինը է՞ն կոնիցը թե, ադա թատրոնն էլ տեհար.—*Թե ոնց չէ, գնացի, ամա է՞ն շան տղեն տանը չէր...*» Մեկել օրը գնացի Լոռուցը բերած թաղաթներին թամաշա. հմի խաղացնում են, խաղացնողը, որ անցյալ տարվան տարածներին ա, ձեն ա տալիս, սըմիրնա, և տեսնելով որ սըմիրնեն հետևանքին չըհասավ, քարկանում է. «ես ասում եմ սըմիրնա, դուք հլե ըսենց եք

*) Միամիտի:

անըմ (ձեռքով երեսն է շփում կամ զլուխը քորում), էլ ձեզ հետ-
ինչ խոսամք և ձեռքը ծուլ անելով երեսը շուռ է տալիս խոտովում...

Ես ողջ եմ ըստ ամենայնի և յաղաղս ամենեցուն:

Քո Հովհաննես Թումանյան

10. ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս — Կոմենեց-Պոդսոկ

1890 թ. նոյեմբերի 1.

1890 թ. 1 նոյեմբ. Թիֆլիզ

Անուշավան ջան.

Այսօր ստացա այս վերջին փոքրիկ նամակդ: Սրա հախորդի-
հետ ստացա պատկերդ, այն էլ փոքրիկ էր: Այս վառ նշան է
նամակներդ փոքրացել են: Պատկերդ «ընթափուր» վարդապետի
նման աչքով է անում:

Դեռ պատասխանեմ հարցերիդ, որոնք այդքան կարևոր են
քեզ համար:— Չայնիկին հաջորեն, ինչպես դրել ես, թեյաման
են ասում, եթե երբեկեց լարենաձում են հայերեն անվանել.
մանավանդ որ սա մի նորամուտ իր է և բառ, ուրիշ անուն
չըկա, ով զոչադ է թող հնարի: Իսկ ինչ վերաբերում է հավա-
տո վիճակի նշանակությանը— նրան քրիստոնեական հավատո նշա-
նակ է ընդունում մեր եկեղեցին, ըստ որում տաված է «... և
վիմն է լինին Քրիստոս» հետևաբար առանց Քրիստոսի եկեղեցի
չկա, իսկ առանց եկեղեցի պատարագ չի լինիլ: Մեր եկեղեցին
ընդունում է պատարագ անելը բացօթյա, պատերազմի ժամանակ
վրաններում, ինչպես աղավ վարդան Մամիկոնյան սպարապետը,
բայց ոչ առանց օծելու վիճակ քարի: Դարձյալ մեր եկեղեցին զա-
նազանվում է հունազավան եկեղեցուց մի քանի արարողու-
թյուններով, որոնցից գլխավորներն են նրանց խաչով նշխարը,
որ մերն անխաչ է. և մերն է ուղիղը, որովհետև նշխարը Քր-
իստոսի մարմինն է, իսկ նա անսերմ գոյություն էր, նույ-
նիսկ ինքը անխաչ բաղարջ կտրեց առելով— առեք կերեք այս է
մարմինն իմ և այլն, որ նրանք գինուն ջուր են խառնում պա-
տարագի ժամանակ, իսկ մենք զուտ գինով ենք կատարում,
ջուրը մկրտության խորհուրդ ենք ընդունում. նրանք ասում
են սուրբ հոգին բղխում է հորից և որդուց, մենք ասում ենք
միայն հորից է ծնում և երգում է մեր եկեղեցին «ի Հորե բղ-

խումբն՝ փառակից որդւոյ՝ հողիդ անեղ», և այլն և այլն: Դժվար է ասել թե այսինչ ձեռնարկով կարող ես ուսումնասիրել մեր եկեղեցին և նրա պատմութիւնը, պետք է բոլորն էլ կարգաւ, որովհետեւ ոչ մէկը լիամասն տեղեկութիւն չի տալ Հայոց առաքելական և ընդհանրական եկեղեցու պարզ, անխմոր կաղմութեան և նրա հաղթական անցյալի—պատմութեան մասին: Իսկ ես կ'ասեմ իմ կոտրած քնարով քեզ հետ վիճաբանողներին, եթե նրանք արհամարհում են Հայաստանը և նրա մեծ եկեղեցին—նրա փառքը.—

Օհ, ցած խոսքերով անդուն բերանի
Մի հիշեք, մի, այն սուրբ անունը.
Դուք, որ չգիտեք փառքն Հայաստանի,
Որ չեք ճանաչում նրա զորութիւնը...

Հասկացրու այդ հիմարներին որ Հայոց եկեղեցին այն է, որի ուղղութեանը և ոգուն, իբրև մի փրկարար նավահանգստի, առանց նրան նկատելու, հառաջադիմելով դիմում է տառապանքներով լցված և զանազան ինկվիզիցիաներով առաջնորդվող, եկեղեցիներով կաշկանդված ու պատուհասված մարդկութիւնը: Հիշի՛ր նրանց միջին դարերը. պատմիր թե ինչքան ազատ է Հայաստանի եկեղեցին. ասա, որ նա դարերով մի ձեռքին խաչ մյուսին սուր, կռվել է թարբարոս, այո, նույնիսկ Հռովմի ու Հունաստանի նման աշխարհակալ քրիստոնեա պետութիւններին հետ, որոնք եկել խորտակվել են Հայոց հավատո վեմի վրա: Ավելացրու և այն ցավալի իրողութիւնը, որ մեր եկեղեցին այն չէ, ինչ որ տեսնում եք շնորհիվ ոչ միայն տղետ հոգևորականների, այլ նրանց իրանց օգտի համար բարձրացնողներին...

Այսօր ստացա և գրքերիս բառնալու ապահովագիրը և նամակ Բարխուդարյանից: Գրքերը կըստանամ այս ամսի 15-ին: Մոսկվայում կրիտիկա է գրված գրքիս մասին, որ դեռ, ինչպես գրում են, կըկարդացվի այնտեղի գրականական ընկերութեան ժողովքի առջև:

Երևք օր առաջ, երեկոյան ճիշտ այս ժամին— 10-ից 10 ըոպե պահառ ցարսափելի երկրաշարժը, որ ընդամենը տեւեց 3—4 վայրկյան, քիչ մնաց կործաներ քաղաքը: Մեր տունն այնպես շարժվեցաւ, որ ես բոլորովին հավատացի մեր կյանքի վերջին. ստորերկրյա խուլ, բայց շատ ռաստիկ որոտը ականջ էր

խլացնում: Բոլորս միաժամանակ աստված կանչելով սարսափի մեջ էինք, այնինչ Մուշեղը ծիծաղում էր: Նա նոր էի վերջացրել «Որսորդներ» ոտանավորս¹:

Այսօր սկսեցի մի նոր պոեմա Լոռու կյանքից—«Ծեր այգեպանի պատմությունը»² է առայժմ անունը: Այս երրորդ պոեման է Լոռու կյանքից, առաջինը «Սաքուն» է, իսկ երկրորդը «Անուշը», որ մի անուշ ընկերոջ անվան է նվիրված:

Զինվորակոչին ես չըզնացի, այստեղից հորս հանձնեցի: Այսօրվանից արդեն Զալալօղլի սկսվել է վիճակահանությունը, տեսնենք տակիցն ինչ դուրս կըգա:

Կոնսիստորում իմ դրությունս առավել անտանելի է դարձած. բոլորի հետ միատեսակ արհամարհական, թշնամական հարաբերության մեջ եմ. դույն շուտով դուրս գամ. հա, լավ միաս ընկա՛ւ, այսուհետեւ այս հասցեով ինձ նամակ կըգրես.—Тифлис. Оганесу Туманянцу. Пораженческая ул. дом бывш. Пугинова.

Շատ անգամ կոնսիստորում, առաջնորդարանում նամակս լաց են անում նորից փակում, կամ բոլորովին պատռում կորցնում կտրվալուց հետո. քանի անգամ պատահել է: Կարող ես առաջին անգամ հասցեիս ավելացնել у священника Мартиросянца.

Օլեն ու Մուշեղը բարեւում են քեզ: Օլեն Շուլավերից դալուց հետո չուշխել պատրաստեց քեզ համար ուղարկելու (խոստովանք), բայց իմ ծուլության շնորհիվ չեք ստացել, ինչպես տեսնում եք, որովհետեւ ...չեմ ուղարկել. մի գիտե, կարելի է ուղարկեմ. կարելի է և չուղարկեմ...

Սիրողները պատրաստվում են մի ներկայացում տալու: Եկան յախիցս բռնեցին, շատ դեռ դեն թափ տվին բան չըգառով, փակապծում ասեմ, որ երգվել եմ էլ իրրեւ դերասան բեմ չի դուրս գամ, վա, դուռի բան խուլ չի: Վերջապես իրիկունս գնացինք փորձի. մի օյին հանեցի, մի իրար խառնեցի, որ էլ թողացին ոչ գլխարկս էլ ա վեր ունեմ, հենց դուրս արին: Նգնա գլխի են ընկել, որ դաստի եմ արել, եղունցս ձեն են տալիս, թե որ ուրիշը չըգանենք, էլի դու պետք է դաս... նոր էլ ինչ. շան տեղեք, դուրս արի՛ք, պրծաք:

¹ Այս վերնագրով ոտանավոր չկա ոչ տպագրվածների մեջ, և ոչ տրիսիվում:

² «Ծեր այգեպանի պատմությունը». այս վերնագրով որեւէ պոեմ ձեռագրերի մեջ չի գտնվել: Շատ հավանական է, որ «Հառաչանքը» լինի:

Նղիշեն Ուղուհար վարժապետ գնաց. հախ աստծու, շեն
օջախ հարսը գնաց. տեսնենք սա էլ կարժանանա նրանց վար-
ժապետափայ ծեծին, թե կըղրկվի:

Քո Հովհաննես

Խնդրեմ ստացեք իմ գլուխս, որ պարապ մնալով նկարեցի
ընդ դարմացնելու համար.

Մենակ նկարչութիւն չեմ սովորել. մեկել օրն էլ մի մե-
տալոփոն եմ առել, հմի վրեն ածըմեմ Հայրենիք սրբազան,
Մեր Հայրենիք, Արիացիր դոնիա և այլն և այլն: Դու էլ ես բա-
վական վարժվել թառ ածելումը. ձենը լսում եմ մե մեն: Էն
ըրիգունը, շարժի չախտը ես ասի սիմը կտրեց: Հասկանում՞ս
մետալոփոնը ինչ դադ ա թե չէ, էն ինչ վրեն փետե չաքչով
ծընդծընգացնում են: «Կեկել ջան» էլ եմ ածում:

11. ԱՐՍԵՆ ԳԼՏՃՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս — Շիրակավան

1890 թ. նոյեմբերի 27.

1890 թ. նոյեմբ. 27. Թիֆլիզ.

Սիմեոն ¹ ջան!

Դրքերից 30 օրինակ արդեն ուղարկեցի. էլի կուղարկեմ
թե կարողանամ: Նրանից առաջ բաժանորդներինն էի ուղարկել:
Բոլոր բաժանորդներին ուղարկեցի: Ուղարկեցի և տիկին Կոս-
տանյանցին ² էջմիածին:

Էլ ուրիշ բան չէ մնում, միայն գրքի տպագրութեան հա-
մար արած պարտքը վճարել, որից մնում է 120 ռուբլի: Ինչ-
պես լրագիրների հայտարարութիւններից կըտեսնես, օտարա-
քաղաքացիք գրքի ճանապարհի ծախսը 10 կոպեկ են վճարում,
բայց իմ ընկերներին ուղարկելիս այդպիսի բան չէ լինում:
Խընդրում եմ գրքի ճանապարհածախս լինի թե նամակի և այլն
փող ուղարկելու, բոլոր այդ ծախսերը գրքի փողից հանիր:

Ուրեմն քեզ վրա, ինչպես առհասարակ մի քանի ընկեր-
ներիս վրա է գրվում իմ 120 ռուբլին գրքերով հատուցանելու
պարտք: Որքան կարող ես շուտով ուղարկիր փողեր, որ կա-
րողանամ ազատ ման գալ փողոցներում:

¹ Ա. Ղլտճյանի աշխարհական անունը:

² Կոստանյանց Տիրուհի — Կարապետ Կոստանյանի կինը:

Դիրքը թե ինչ ընդունելություն գտաւ, հարկ չեմ համարում
զրել. կըկարգաս կրիտիկաները:

Ախոս մի քանի տպագրական սխալներ են եղել:

Սիմեոն ջան, այս անգամ այնքան խառնված եմ, որ
պետք է ներես, թե նամակիս թե ինձ:

Արդեն 500 օրինակ ցրվեց. մեծ մասը ընկերներ են տարել:

Քո Հ. Թումանյան

Բաժանորդներից յուրաքանչյուրի մէջ 3 կոպեկ վնասվեցաւ.

Նույն

12. ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Կամենեց-Պոդոլսկ

1890 թ. նոյեմբերի 29.

1890 թ. նոյեմբ. 29. Թիֆլիս.

Անուշտական ջան.

Հաղիվ գլուխս ճանկեցի և քեզ վրա համակ եմ գրում:
Այս համակը գրքի մասին կըխոսաւ մեծ մասամբ. բայց թող
այտեղ միջանկյալ մի լուր տամ քեզ, որ քեզ անշուշտ հե-
տաքըքրում է և քանի անգամ ինձ գրել ես նրա մասին. այդ
իմ զինվորադրության բանն է: Այժմ կարող եմ քեզ ասել, որ
զինվոր ընկաւ և... չէ, չէ', մեղա աստծու, պրծաւ և... այժմ ազատ
եմ: Նրա մասին էլ ոչոք չըհուպց, դարձյալ հայրս, բաղմերախոտ,
բայց անբախտ հայրս...

Ինչ ասել կուզի, որ գիրքն ստացած կըլինես: Դե արի ևս
մի դրա կարճ պատմությունն անեմ: Իմ պատմությունս ման-
րամասն չի լինիլ, կամ ավելի ճիշտն ասած՝ մի քանի տեղե-
կություններ կըլինին: Սկսում եմ.—ամա չէ, կաց մի բան
տեսեմ: Հմի կըզարմանաս, կասես, էս ախմախը (ավել բան
չասես) ընչի էս տեղեկություններն իրեն ժամանակին չէր
գրում. զրոգատ եմ ասում թե չէ. թե խելքդ ստտված կտրում
ա, էսենց կասես, շատ լավ, շատ գեղեցիկ, շատ բարի: Ականջդ
դեսն արա, տեսեմ.—Դու գիտես էլի, էլ ինչ ասեմ. էնա, որ էս
անգերի տպագրության համար հալալ թուրքացաւ. գլխի ընկաւ,
թե ինչ եմ ասում. այսինքն, քեզ ինչ հասկացնեմ— ինչպես
հուսում առածին ասում են «ֆինանսա...» յա թե չէ, ձախ
ձեռքիդ բիթն ու ցուցամատը իրար քալի միեկույն ժամանակ

աջ ձևերդ բացասական եղանակով շարժելով:—Այ, հմի տակմ, թե ինչու հավուր պատշաճի քեզ չէի գրում իմ գլխիս եկած-ները գրքի տպագրության ժամանակ: Ես այսպես էի մտածում.—ասում էի, և թե գրեմ, թե Անուշավան, բանն ըսենց ա, (իհարկե իբրեւ լուի տեղեկություն), վայ թե յա միաք անի թե չըլի թե աջակցություն եմ ուզում (որը ես չէի ուզիլ երբեք, նկատի առնելով քո գրությունը), յա թե չէ ինքն իրան իրան վեր կալավ ու մի քանի շահի դարկեց, ի՞նչ անեմ. լավն էն ա ըսիլ տպագրության պատմությունից չանեմ մինչև կըլերջանա: Այդպես էլ արի, բայց պետք է հիշած, որ մի քանի ընկերներ, որոնք այստեղ ահանատես էին իմ տագնապին, այն ժամանակ, չեղած տեղից ստեղծեցին մի զումար, հասցրին ինձ, որ փոխարինարար այժմ—գրքի տպագրությունից հետո ստանում են ինձանից: Հա, բաժանորդաթերթերով էլ մինչև տպագրության օրերը մոտ 40 ըտերլի հասավ ինձ, բայց այն 40 ը. էլ, որը հենց այն տղերքը, որոնց ձևերին թերէ՛ կար, ինձ հրավիրեցին և դանազան այդ իններում կամ բեստորաններում կերանք (բաժանորդագինը), իմեցինք գրքի տպագրության կենացը, որն էլ չըգիտեմ ինչպես, մտնեց: Մի քանիսն էլ դեռ չեմ ստացել: Տեսա որ բանը լավ չի գնում, 3 ամսվա ոտճիկա առա՞, մի քանի մանեթ էլ մոտս կար, վրեն գրի, 50 մանեթ թամամեցի, դարկեցի. էս մին. հետո արդեն տղերքն իրանց փողերը ներկայացրին ինձ (սրանք էն գրքի կենաց խմողները չեն), բայց տպագրելուց հետո դեռ 30 մանեթ պարտ մնացի տպարանին: Այստեղ չըմոռանամ Գաբոյին, որի մասին յուր ժամանակին գրել եմ: Այս մարդն էլ գրքի առաջին նմուշն ստանալիս մոտս էր, գիրքը տեսավ և առաջարկեց հաշվից մնացած 70 ը., ես մերժեցի և վերցրի միայն 30 ը. որ դեռ մնում եմ իրեն պարտ: Ի դեպ հիշեմ, որ բաժանորդներից յուրաքանչյուրի մեջ 2—3 կոպեկ փաստ արի: Է՛հ, թողնենք այս հաշիվները. ես չեմ սիրում երկար խոսալ այս հաշիվներից: Արի հիմա գրքի մասին խոսանք: Հիշում եմ, որ մի անգամ գրել եմ, թե ինչպես են ընդունել ուսանողները գիրքս Մոսկվայում: Ես գրեցի, որ ես այն չեմ, ինչ որ ասում են: Կարճ կտրենք. գիրքն եկավ: Բաժանորդներին բաժանեցի. ընկեր տղերանցի մի 5—6 հոգի այստեղից այնտեղից պահանջեցին ծախելու համար 20—50 օրի-

1 Թ-ը կոնսիստորիայից, որպես գրագիր, ամսական ստանում էր 16 ռ. 66 կ.

նախ Ծարա խմբագիրներին. հետաքրքիր է այս սրամուկթյունը, բայց թող մնա, մի ժամանակ իրար կըտեսնենք երկար կըպատմեն: Այստեղ չեմ կարող չհիշել, որ երբ գիրքը տարա «Մուրճ»-ի խմբագիր Արասխանյանի մոտ, տես նա ինչ ասաց գրքին նախընթաց. մաքրությունն ու տիպը գովելուց հետո—... «հետո չքվախեցա՞ք, որ ոտանավոր գրեցիր», հասկանում ես ինչ է տառն:

Քեզ ուղարկած գիրքն արդեն ստացած կըլինես. մեկն ուղարկեցի, որովհետեւ փոստում մեկն էր ձեռքիս բանդերովում չէնած: Տղադրական լավ սխալներ կան: Ա՛խ, Անուշավան ջան, ինչպես էի ուզում որ զուսյատեղ լինես, չես կարող երևակայել: Մախրատ Ահա ընդհանուր կարծիքն իմ գրքիս մասին.—կոն մարդիկ, որ ասում են թե բոլորը լավն է—սրանք սուտ են ասում, կամ չեն կարողանում ջսկել. կան մարդիկ, որ պոեմներն են շատ գովում, կան որոնք փոքրիկ ոտանավորները: Բայց մի շատ համառ կարծիք կա (սրանց թիվը մեծ է, և առհասարակ լուսավորվածներն են) «Լուսեցի Սաքո»-յի մասին, թե նա լինելով առողջ և աներկյուղ «իզիր» չէր կարող վախենալ քաջքերից և խելագարվել: Ես թեև շատ պակասություն եմ խոստովանում իմ գրքում, բայց այս կարծիքին ես հավան չեմ: Դու խո լավ գիտես, որ կան մարդիկ—իզիթ մարդիկ, որ աշխարհ վրա դա—աչք չեն ճպիլ. տմա ինչ անես մեռելից, անշունչ մեռելից վախում են, սպանես, մի ավերակի մոտից մենակ անց չեն կենալ և այլն և այլն: Ինչեիցե տեսնենք:

Գրքերից 80 օրինակ արդեն դուրս է գնացել նվեր: Ուզում էի կոնսիտորից դուրս գալ և ուզում եմ, բայց չըզիտեմ ինչ անեմ: Դարձյալ մի շշուկ կա մեր ընտանիքում իմ աղադայի մասին. ուրիշ բան չիմանաս, ոչ մտածում են, ոչ հոգում, միայն հարցնում են թե ինչ եմ անելու: Քեզ եմ հարցնում, ինչ անեմ Անուշավան, ա՛խ, շատ բան եմ ուզում, բայց... ես գիտեմ որն է կյանքը, կարծես ուշ է. ո՛վ գիտե, տեսնենք:

(2 օրից նետո—դեկտեմբերի 1-ին):

«Նոր-Դար»-ում կըկարգայիր ինչ էր գրած գրքի մասին. «Մշակ»-ում գրած էր միայն թե մաքուր է ապած, բայց «Մշակ»-ի այսօրվան համարում խմբագրի փոխան Մալումյանը¹

¹ Խաչատուր Մալումյանը Ազ-լեր կեղծ անունով հոգիված է զբոսն օկնակ բանաստեղծների մասին «Մշակ»-ի 1890 թ. 1 դեկտեմբերի №138-ում:

յուր ակնարկներում ջուրն է քաշել հայոց սունկի պես բանոց
 բանաստեղծներին, որոնց թվում հիշում է և ինձ: Այս ապտակը
 (որն ինձ համար ոչինչ արժեք չունի) ես ներկայացնում եմ
 ինձ խրախուսող, քաջալերողներին: Հարակցում եմ և այս, որ
 ես կընդունեմ ումեն տեսակ աննպաստ կարծիք, եթե նա փաստ
 լինելու կասկածավոր մարդիկ ասում են, այդ զառանցանքը հա-
 ուճացել է նրանից, որ «Նոր-Դար»-ը գովեց¹: «Նոր-Դար»-ի
 գովատն էլ ես խո չեմ ասում թե հալած յուզ է. նա էլ շատ
 է վեր քաշում: Ամեն մարդ մի տեսակ ծափ է տալիս, ես սպա-
 սում եմ տեսնեմ իմ զայգեն որը կըլինի Մի քանի տուռը նա-
 մակ զրիւր զրքի մասին: Բարեւում են տանըցիք:

Քո Հովհաննես

Այս երեկոյան գնացի Պերճի մոտ, նա ընծայեց յուր «Բզդեն»
 և «Մշակ»-ին... արագիրը ձգելուց, ինձ դարձյալ Վոլիմպոսի
 զազաթը բարձրացնելուց հետո արձակեց:

13. ԱՐՄԵՆ. ՂԱՏՈՒՆԻՆ.

Թիֆլիս—Վաղոդապա

1890 թ. դեկտեմբերի 25.

1890 թ. 25 դեկտ. Թիֆլիզ

Սիրելիդ իմ Սիմեոն.

Շատ ժամանակ է, որ քեզանից նամակ չեմ ստանում, և
 ավելի շատ ժամանակ է, որ քեզ վրա նամակ չեմ գրել: Զին-
 վորագրությունը, որից արդեն աղատվեցա, գրքերը և մի քանի
 ուրիշ հանգամանքների արգելադրութիւն, նամակս ուշացրին:
 Իրավն ասած, ես կասկածում եմ, չըզիտեմ նամակներս ստա-
 նում ես թե չէ, այս մասին չըմոտանաս ինձ ապահովացնել:

Դու մոռանում ես ինձ տեղեկություն տալ քո նամակնե-
 րում քո զրության մասին. երեւի կարծում ես որ ինձ չի հե-
 տաքրքրում. հը՞. թե մտքովդ չի անցնում: Գրիր քո մասին.
 իմացիր, որ քո վիճակդ, ինչպես ընդհանրապես ամեն մի
 սբաակից ընկերք լինակ, ինձ մտածել է տալիս. և ինձ շա-
 տանգամ խոռովում են անորոշ, անմխիթար զրությունը և կառ-
 կածելի ապաղան: Ես շատ մեղամաղձոտ, նեղսիրտ և բարկացկոտ:

¹ «Նոր-Դար»-ի 1890 թ. դեկտեմբերի 11, №№ 196, 197-ում տպւի է
 Վարսամ սոփրադրությամբ Մանուկ Աբեղյանի զրվատական հոդվածը:

և՛մ դարձել Վերջին ժամանակներս: Գոնե չըկա ընկերական շրջան, միայն նամակներով և՛մ մխիթարվում: Այս վայրկյանին ահա, այս տողերը գրելիս, ես հոգով քեզ մոտ եմ, և հանգստանում եմ զգալով որ մենակ չեմ, որ ունեմ ընկերներ, մանրիմ ընկերներ:

Գանք խոսանք իշի գնի մասին:

Գրքերս իմ կարծածից ավելի հաջողություն ունեցան: Որովհետեւ մանրամասնությունները չեմ կարողանալու մի առ մի հիշատակել նամակիս մեջ, ուստի գեպքեր պատմեմ: Միակ և միակ աննպաստ կարծիք, եթե միայն կարելի է աննպաստ կարծիք ասել, այն էր, որ Մալումյանը «Մշակ»-ում յուր ակնարկների մեջ խոսալով բանաստեղծների մասին, հիշել էր այսպես «Մոսկվայից ենք գիրք ստանում, դարձյալ բանաստեղծություններ—Թումանյանի, Թորոսյանի, Հովհաննիսյանի, Մարկոսյանի»: Այս բանը մինչև անգամ վայրացրել էր, ու՛մ ասեմ, մի խոսքով ու՛մ պատահեցի վայրացած էին, մինչև տեղամ մի քանիք, Բեկնազարյանը, Պերճը, և այլն կանչեցին և մխիթարեցին, ծիծաղելի բան. առաջինը ոչինչ չըկար, երկրորդը՝ ես բոլորովին բանի տեղ չէի դնում, ինչպես և «Նոր-Դար»-ի չափից դուրս գովեստը: Մինչև անգամ հետո բժիշկ Տեր-Գրիգորյանն ասաց, որ Մալումյանն այդ հոգեվածը գրելիս իմ գիրքս չէր կարդացել: Մի նորավարտ ուսանող գնացել էր Մալումյանին այսպես ասել—պարոն, դու այդ գիրքը կամ չես կարդացել կամ չես հասկացել.—ես նրա մասին ոչինչ չեմ ասել, հայտնում է Մալումյանը, նա միանգամայն արժանի է ինքնուրույն կրիտիկայի: «Նոր-Դար»-ի կրիտիկան կարդացած կըլինեա, «Մուրճ»-ինը հունվարին կըլինի, «Աղբյուր»-ումն էլ կըլինի: Հայանի հայկաբան և անհայտ բանաստեղծ Ա. Եղեկյանը Բեկնազարյանի մոտ մեծ գովեստով էր խոսացել գրքի մասին, ասելով որ 5 անգամ կարդացել է և մտադիր է բան գրելու: Ես կրկնում եմ, շատ համեստ կարծիք ունեմ իմ ստանալուներիս մասին և տեսնելով այսքան համակրանք—շիտթված եմ:

(Նամակն ընդհատվում է այստեղ սուսնց ստորագրության):

1891

12. ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս — Կոմսենց-Պոդոլսկ

1891 թ. հունվարի 1.

1891 թ. հունվարի 1. Թիֆլիզ.

Սիրելի Յնուշավան!

«Շնորհավոր նոր տարի».

Եթե թեք առնես,

Սրտով վշտոտ ու կարոտ

Կըթռչես ես քեզ մոտ—

Որ իմ պանդուխտ, հեզ եղբոր

Տարին առնեմ շնորհավոր...

Բայց ես դուրկ եմ թեքից,

Եվ ստիպված եմ շատ հեռվից

Այս տողերով անտաղանդ

Շնորհավորել քո կազանդ:

... Չիցես թե մենակ նա մտաբերի

Քաղցրիկ հիշատակն հայրենի երկրի,

Չիցես թե նրա հայացքը կարոտ

Չգտնի խնդրած դեմքերը ծանոթ,

Դառնացած սրտով անիծի իրան,

Անիծի օրերն յուր պանդխտության...

հ հունվարի

Անուշաւան ջան.

Այս նամակն (կէսը) ինչպէս տեսնում ես նոր տարու առաջին օրն է գրած. բայց սրտիկեւեւ ես հիվանդացա, այսքան ժամանակ ուշացաւ, այնպէս որ այժմ ես կարող եմ և տեսլ—շնորհա՛վոր ծնունդ և մկրտություն: Այսօր նպատակ չունեի նամակ գրելու, սպասում էի «Մուրճ»-ի այս հունվարի №-ին. ինձ խմբագիրն ասաց, որ իմ գրքիս մասին հոգւած կա¹. խմբագիրը փոխել է յուր կարծիքը իմ մասին: Հո, ուզում էի մի երկար նամակ գրել և քեզ ծանոթացնել այն քննադատութեան բովանդակութեան հետ, նույնպէս և մեր հայրենակից երիտասարդների բաղմամբով և ոգևորված նամակների հետ, սակայն բանն այնպէս եկաւ, որ ես ստիպված եմ այս նամակն շտապ քեզ հասցնել: Ծանր ու բարակ փիլիսոփայութեաններ չեմ անում: Ես միանգամայն վճռել էի քեզ այսպիսի բան չաւան, ի նկատի առնելով քո նոր գործը և սուղ միջոցներդ, և հիրավի քեզանից ծածուկ շատ «նեղութեաններ» կրեցի քեզ չնեղացնելու համար չգրելով, բայց այժմ, երբ համարյա նեղութեաններս վերջանում են, պարտաւորեալ լիութեան են ստանում գրքի վաճառումից և փոքր բան է մնում, չեմ ուզում ուրիշին գիմել, մանավանդ սպասում եմ մի քանի տեղերից փողերի, ուստի նամակս ստանալուն պէս տասն և ութն ռուբլի ուղարկիր Բարխուդարյանի տղարանը նամակով, գրիր որ իմ կողմից ես ուղարկում—ահա հասցեն. Москва. Микиртичу Бархударяницу. типография Бархударянца. Газетный пер. д. Лянозова. Բոլոր միացածը 30 ռ[ուբլի] էր: 12 ռ[ուբլու] գիրք ծախվելով այնտեղ ուսանողները տվել են. միացած 18 ռ[ուբլու] համար երաշխավորել են, բայց նրանց մուննաթից լավը քո ուղարկելն է: Այս օրերս նամակ կգրեմ: Բարխուդարյանին գրած նամակդ պարզ և կարճ լինի:

Քո Հովհաննէս

(Գրքիս Բ. հատորը արդեն լույս է տեսել և ահա նամակիս ճակատին կըպցրած ուղարկում եմ)²: Տանըցիք բարեւում են (ըհը):

¹ Խոսքը է. Մանվելյանի գրախոսականի մասին է, որ լույս է տեսել «Մուրճ»-ում 1891, հունվար 1, էջ՝ 93—100:

² Թ-ը տկնարկում է նամակի ճակատին կպցրած մինչատյուր տետրակը (2×3 սանտ.), որի կարմրավուն շաղկիկ վրա Թ-ի ձեւերով գրված է «Հ. Թումանյանի բանաստեղծութեանք» 2-րդ հատոր 189... տմի:

15. ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ,

Թիֆլիս—Կամենեց-Պոդոլսկ

1891 թ. փետրվարի 8.

1891 թ. փետրվարի 8. Թիֆլիս.

Անուշավան ջան.

Ես մտադիր եմ այս նամակում շատ բան գրել, չգիտեմ որքան կհաջողի:--Ինչպես երևում է, դու իմ մի երկու նամակս չես ստացել: Նրանք գրված էին քո ոսկեշրջանակ նամակդ ստանալուց մի քանի օր հետո, անցյալ տարի:

...«Նար-Դար»-ի խմբագրությանը հայտնեցի քո պահանջը, պատասխանեցին, թե մենք պարտավոր չենք երկու անգամ ուղարկել Ք-ները:

Հրատարակչական Ընկ[երություն]-ից ստացել եմ քո «Դարդերու ժամանակագրությունը». մոտս է, թե կուզես՝ ուղարկեմ: Այս վերջին նիստին ընկերությունը որոշեց տարեկան 6 ռ. անդամավճար ստանալով, 5 ռ. գիրք տալ անդամին յուր ընտրությամբ. այս կարգացած կլինես լրագիրներում:

Բարխուդարյանցի 18 ռ. ուղարկելու համար կարծեմ ավելորդ է «շնորհակալություն» և ուրիշ խոսքեր ասելը, բայց ուզում եմ «ւրիշ բան ասել: Դու չկարծես, թե քո նամակն ինձ առիթ տվեց քեզ գրելու այդ փողերը Մոսկվա ուղարկելու, լուրորվին ոչ.—այո, ես չէի ուզում բոլորովին քեզ գրել այդպիսի բան, ի նկատի ունենալով քո սուղ միջոցը և գործիդ նորությունը, սակայն Բարխուդարյանի մի քանի նամակները, այստեղի բարեկամներիս ստույգաբանությունը, այստեղի պարտատերերիս հարաժամ պահանջը, և մի քանի հանգամանքներ ստիպեցին ինձ քեզ այդ չափով նեղացնել: Որովհետև շատ կերկարեմ, եթե սրանից խոսայի, ուստի մի խոսքով հայտնեմ, որ ապգնապն անցավ: Մեր հայրենակից երիտասարդների գրած նամակներից երևում է, որ շատ են ոգևորված: Պառավն յուր թանին թթու չի տալի:

«Մուրճ»-ի ուղյն հունվարի Ք-ում գրախոսության բաժնից դուրս, առանձին հոգվածով (որը, խմբագրի ասելով, առանձին հարգանքի նշան է «Մուրճ»-ի կողմից) կրիտիկա կար իմ գրքիս մասին: Ավելի ճիշտ դադավար տալու համար կտորներ կրերեմ: (Կրիտիկոսը «Մուրճ»-ի բանաստեղծ նորավարտ ֆիլոսոֆ (լեզվաբան էլի) Լևոն Մանվելյանցն է): Նա հոգվածի սկզբում

¹ Ա.-ն Ար-ի Ք19-րդ նամակն է, գրված 1890 թ. դեկտեմբերի 3-ին Կամենեց-Պոդոլսկից՝ Թ-ի «Բանաստեղծությանների» 1 հաստըն ստանալուց հետո:

ըողորում է մինչև օրս մամուլի բռնած ընթացքի դեմ բանաստեղծութեան նկատմամբ: Հայտնում է, որ «Հով. Հովհաննիսյանի բանաստեղծութեանների լույս տեսնելուց մինչև Հով. Թումանյանի բանաստեղծութեանների երևան գալը, 1887-1890 թ., նշանավոր ժամանակամիջոց է մեր բանաստեղծութեան պատմութեան համար»: Հայտնում է, որ ես բելլորովին երիտասարդ եմ, պետք է այդ հանգամանքն հիշելով ներդրամիտ լինել, բայց սակայն չեմ և այլն: «Հաջողված մի քանի ոտանավորներ, պոեմաների մեջ գեղեցիկ կտորները, բանաստեղծական պատկերները, բավականին կանոնավոր լեզուն, սոսկական ոճը և մասամբ հաջողված տաղաչափությունը—ահա այն նշանները, որոնք տեղի չեն տալիս կասկածելու մեր գրողի բանաստեղծական ընդունակութեան մասին», առում է նա. հետո «նա յուր պոեմաների մեջ նման չէ ոչ մեր հին, ոչ նոր բանաստեղծներին. նա կանգնած է առանձնակի, նա ինքնուրույն է, նա մի տեսակ նորություն է մեզ համար, այդ առանձնահատկությունը ժողովրդական տարրն է» և այլն, հայտնում է կրիտիկոսը: Ապա իբրև ապացույց վերոհիշյալ արժանավորութեաններին՝ կտորներ է բերում: «Ամբողջութեան թուլությունը—ահա մեր բանաստեղծի անբավարար կողմը». «Մանր ոտանավորների մեջ կան լավերը, կան վատերը, բայց մեծամասնությունը ոգևորելու անընդունակ... Բացի դրանից նրա մանր ոտանավորների մեջ չէ տարված այն ինքնուրույնությունը, որ նկատվում է նրա պոեմաների մեջ»: Ամբողջութեան կողմից թույլ է գտնում «Սաքոյ»-ին, որի մեջ իբրև ներկայանում եմ իմ բոլոր արժանավոր և թերի կողմերով: Ես խմբագրատանը նույնիսկ ոտանավորների բառերով հերքեցի այն կետերը, որոնց զարկել էր կրիտիկոսը: Յուր ժամանակին կտեսնես, կխոսանք:

«Մուրճ»-ի խմբագիրը հայտնելով, որ այժմ ինձ գնահատում են և որ ինքը Արասխ[անյանը] բարձր է պահելու այդ գնահատությունը, հրավիրեց աշխատակցելու «Մուրճ»-ին: Այսօր կամ վաղը լույս կտեսնի «Մուրճ»-ի փետրվարի №-ը և նրա մեջ կա իմ մի ոտանավորը—«Նրգչին»:

«Անուշը», որ իմ մյուս պոեմաներից մեծ է և հաջողված, դույն հանձնեմ «Մուրճ»-ին. ինչ կասես: «Անուշ»-ի նախերգանքը, որ ձոն է մի ընկերոջ, որին նվիրված է «Անուշ»-ը, ուղղված էի այստեղ գրել, բայց տեղ չըկա. հետո:

Անցյալները կոնցերտում Շիրվանզադեն երկար խոսելով

իմ լսանաստեղծությունների մասին, առաջ, որ «Արձագանքը» լույս տեսնելուն պես (մարտին) երկար խոսելու է իմ և Հովհաննիսյանի մասին ¹:

Դու գիտես արդեն, որ ես գերասանություն էլ եմ անում. անցյալները ներկայացրինք «Ուրիել Ակոստա», այժմ փորձեր ենք անում Շիլլերի «Ավագակներ»-ը ներկայացնելու: Մեծերիցն ենք բռնել. վերջինումս բավականին պատասխանատու դեր ունեմ: Այստեղ պետք է հիշեմ, որ առհասարակ ես չենք ընկնում ներկայացումներից և կոնցերտներից (տանըցոնց մասին եմ ասում): Բարե Օլից և Մուշեղից:

Այնքան բաներ կան, որ ինձ թվում է, թե բան չեմ գրել: Դրվածքդ «Չայնիկ» թե «Չայնիկ» է, չըջոկեցի, ինչո՞ւ չես ուղարկել: Էլ ոտանավորներ չե՞ս գրում: Պատասխանիր: Բարի գիշեր:

Քո Հովհաննես

Աֆրիկայից մի տեսարան ² լավ չե՛լավ. ուրիշ բան չունեի:

Ինչո՞ւ չես նամակներս իմ հասցեով գրում:

Սերգոն չի երևում, կասե՞նեմ: «Աննա Սարոյան»-ի հրատարակչին ³ կասեմ:

«Պավլոս և Վերգինեն» ⁴ քեզ մոտ չէ՞: Կորո՞նեմ:

Նամակում նամակ:

Մեր գյուղացի Երվանդ Մամիկոնյանը, որ գյուղում գրագիր է և որն արդեն նշանված է Դեղամ վարդապետի քրոջ վրա, յուր եղբոր հետ մի հարսն է վախճրել: «Նոր-Դար»-ում կկարդիր:

Հովհաննես

¹ «Արձագանքի» այդ տարվա և ոչ մի համարում նման հոդված չիրավանդապես չուներ. ըստ երևույթին չի գրել:

² Նամակի վերջում Թ-ը գրչով նկարել է եգիպտական բուրգեր և արմավենիներ:

³ Նար-Դոսի «Աննա Սարոյանի» հրատարակիչը—Բաբսեղ Քամալյանն է:

⁴ Ֆրանսիացի գրող Բերնարդեն Դը Սեն-Պիերի հայտնի վեպը:

Die besten Eigenschaften eines jeden Menschen sind seine
Tugend, seine Wissenschaft, seine Kunst, seine
Gabe, die ihm von Gott gegeben ist.

[illegible]

The following is a list of the names of the
 persons who have been appointed to the
 office of Justice of the Peace for the
 year 1880.

Magistrate for the purpose of receiving the same
from the persons who have been charged with the same,
or from the persons who have been charged with the same,
or from the persons who have been charged with the same.

[illegible]

[Faint handwritten text, likely bleed-through from the reverse side of the page.]

Անուշավան ջան!

Մտքիդ հիշատակարանի¹ առաջին կտորն ստացա և առանց համբերելու, մինչև տուն հասնելը, կոնսիստորում կարդացի։ Կրթածքիդ առաջին մասը, չընայելով ընդհանուր հետաքրքրությունից, նյութ չէ կարող լինել յուր շատ մասնավորական ընտանիքիս համար, բայց ընդհանրապես գեղեցիկ բան է։ Առաջին երևանները կարդալով, օտար ընթերցողը կըկարծե թե դու ձեր տոհմի պատմությունն ես անում, այնինչ ավելի հետագնալով նա կրասնի աչքի մոր փոքրիկ որդու ազնիվ և զգայուն սրտի անմեղ և գովելի փափագը, ես զգացվեցի. բայց չեմ կարող մի լուրջ խորհուրդ տալ, որովհետեւ իմ զգացմունքներս անհասկանալի են ինքիս. միայն այսքանը կասեմ, որ ինչ որ զգաս այն գրիռ։ Բո մի պակասությունդ այն է, որ ուզում ես ամեն բան միանգամից ասել, կամ շատ բան ասել միաժամանակ։ «Չայնիկդ»² ուզում եմ ճերմ-Դարձին տալ։ Հոգվածներդ կարդում եմ և զվարճանում. վերջին հոգվածդ, որի մեջ հիշատակել էիր նվաստ ընկերիդ, պանդուխտ սրտի հառաչանք էր։ (Նոր եմ տեսնում, որ ոչ թե հիշատակել, այլ իշացրել ես)։

Իմ ընտանեկան կյանքի մասին գուցե լուր բան չունեմ. սակայն այնքան թախծահար եմ, որ եթե կարողանայի սրտիցս մի քանի խոսք հանել այս թղթի վերա քեզ հասցնելու, համոզված եմ, որ թուղթը կայրվեր։ Արդյոք նկատում ես, որ այս վերջին ժամանակներս, թերեւ և առհասարակ, իմ նամակներս գլխիցը մինչև վերջը արամաբանորեն չեն լինում գրած։ Ահա մի փաստ, որը կարող է քո առջև վկայել իմ հոգեկան աշխարհի սաստիկ հուզմունքների և անհանգստության մասին։

Փողի կարևորության մասին ես գրում. իհարկե, եթե ես ուզու ել փող ունենայինք, սակեղեն պատվանդանի վերա կարող կըլինեինք ցույց տալ մեր անձնավորությունը աշխարհին. իսկ

¹ Այս ընդհանուր վերնագրի տակ Ան. Արովյանը մտադիր է եղել գյուղական կյանքից դրել մի շարք պատկերներ, սակայն գրել է մի քանիսը միայն։

² «Թւինոց» վերնագրով (մանկական հիշողություններից) տպագրվել է «ճերմ-Դարձ»-ի 1891 թ. №№ 47—48-ում՝ Անուշավան ստորագրութեամբ։

անփող ստիպված ենք կովել տառապանքների դեմ, մինչև որ մի օր ուժաթափ կընկնենք հարուստների սաքի տակ: Այսպես է դարուս կյանքի օրենքը: Բայց այսու ամենայնիվ մենք պետք է կյանք ստեղծենք, ոչ թե կյանքը մեզ խաղացնի:

Ինչպես դու իմ անունս «Նոր-Դար»-ի քս պանդխտության մասին գրած հոդվածում իշխցրել էիր, նույնպես ես քեզ իշխցնելով, նախորդ նամակներումս արած իմ մի խոստումը — «Անուշից» մի բան գրել քեզ, ահա կատարում եմ. բայց այստեղ ես միմիայն պոեմայի հառաջարկանք կամ այն ձոնը կըզբեմ, որով գիտում եմ այն ընկերիս, որին նվիրված է «Անուշը»¹: Գուցե «Անուշը» ապրիլին տամ Մուրճիոսին, եթե չըպահեմ II հատորի համար²: Առ այժմ խմբագրատանը կարդացի ե ուղեցին ինձանից «Մերժված օրենք» փոքրիկ պոեման³: Ահա «Անուշի» ձոնը. բայց քս խաթեր մի կամ երկու փոքրիկ սկզբի՝ գլուխներիցն էլ կըզբեմ. սկզբի երկու գլուխները փոքրիկ են —

ԱՆՈՒՇ

(Նվեր իմ ընկեր Անուշավանին).

Սիրելի ընկեր, շատ ոգևորվել,
Շատ ես հառաչել դու նրա մասին,
Որ այսօր հոգուս թուխք է տվել,
Որ պիտի երգեմ ես քս տաղին:

Բայց ես չեմ կարող այնպես հառաչել
Անգուր բառերով անվարժ տղերում.
Եվ ահա, ինչոր գրչով նկարել,
Այն եմ սրտալի քեզ նվեր բերում.

Ընդունիր հոգիս. նրա ձայները
Գուցե ահանջիդ հարադատ հնչեն,
Հիշեցնեն անցած օրերի սերը,
Եվ քեզ քս սիրած տանջանքով տանջեն:

¹ Ինչպես երևում է այս նամակից, «Անուշ» պոեմը նվիրված է Անուշավան Աբրեյանին:

² «Մուրճ»-ում չի տպագրվել. տաղին անդամ լույս է տեսել «Բանաստեղծություններ»-ի II հատորում:

³ Գրել է 1890 թ.

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

I

Ամպշող գիշեր է. ահա քեզ Լուու
Ձքնաղ լեռները ձգվում են հեռու.
Այս լեռների մեջ յուր ավանդներով
Մի պարզ ժողովուրդ ապրում է սիրով,
Եվ նրա հոգին հստակ է և վեռ,
Իրա լեռների, աղբյուրների պես:

II

Տեսնում ես, գյուղը մռայլի միջին
Սեխն է տալիս սարի ստորոտում,
Նրանից ներքև խոր ու խավարչախ
Ջորում խաձայն գետն է որոտում.
Շեն ու շրջակայք գրկել է Մորփեն,
Եվ ոչ մի տեղից չի լավում շրջյուն,
Կես գիշերվանից լռել են արդեն

Սայլորդի երգը և հովվի շհուն: Եվ այլն և այլն ¹:

«Անուշ»-ը ⁵ թերթ է ամբողջ. այնպես որ իմ բոլոր պոե-
մաներից մեծ է:

Դարդելու գարդերը ² Ստեփանի հետ կուղարկեմ, իմ դար-
դերն ինձ հերիք են: Ընկերության գրքերի ցուցակն էլ կու-
ղարկեմ կամ կըջոկեմ: Սրա մասին հետո: «Պավլոսն ու Վեր-
գինեն» ինձ մոտ են:

Ջրգիտեմ գրեցի, թե չէ, որ Մոսկվայից—Բարխուդարյանից
նամակ ստացա 18 ը. ստանալու մասին: Գրքերից 400-ից մո-
տիկ ինձ մոտ կան: Փողերը դեռ մեծ մասը չեն ուղարկել, գրքի
պարտքերը վերջանալու վրա են: «Տարազ»-ումն ու «Արձա-
պանք»-ումն հոգվածներ կլինեն գրքիս մասին:

Շուտ-շուտ նամակներ գրիր, մարդ ես, շուրավերցի խո
չես...

Ներողություն, այս անգամ նամակս պատկերազարդ չի,
Ժամանակ չունեմ:

Քո Հովհաննես

¹ Այս առիթով է սկսվում «Անուշ» պոեմի առաջին վարիանտը, որը
սպառվել է «Բանաստեղծություններ»-ի II հատորում:

² Բառաբաղ է. ակնարկում է Հովհան Դարդելի «Ժամանակագրու-
թյուն Հայոց» գիրքը:

17. ԱՆՈՒՇԱԿԱՆ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Կամենեց-Պոդոլսկ

1891 թ. մարտի 15.

1891 թ. մարտի 15. Թիֆլիս.

Անուշափան չան!

Երեկոյան (15-ին), ժամը 10-ին մի թեթեւ երկրաշարժով Օլին աղջիկ ծնեց. շատ ավաստացիներ, որ դու այստեղ չէիր կնքավոր լինեալ Ուրեմն այժմ մի աղա ունենք մի աղջիկ, տեսնենք երբորդն ինչ կլինի:

Այս անգամ նամակդ ուղացաւ, դուք եւրիշ տեղ ես եղած: Ստեփանը պատմեց, որ «ղահուսկեղեն» է ուղարկել, դեռ չես ստացել, ինչպէս եղաւ: Առհասարակ առուտուրդ այժմ ինչպէս է գնում. դու անշուշտ լավ գիտես իբրեւ սրտագետ, թե շատ նուշխիսի բարեկամներ կան, որոնք ամենայն անհամբերութեամբ սպասում են անհաջողութեան մեջ տեսնել ինձ ու քեզ պիտաներին, որոնք հանցավոր են լով իրանց գոյութեամբ, շատերը կան, որ սեղում են ծաղրանքի տակ ծածկել մարդու ոտով զլխով, իսկ լսողը քննելու ջափա չի քաշում, տակայն, ով կուզե հաջե, ի՞նչ բանն աջ է: Ես սպասում եմ այս ժողովրդական դարձվածքը քեզնից լսելու:

Որովհետեւ խառնված եմ, չըզիտեմ ինչ պետք է ուղարկեմ, միմիայն ուղարկում եմ առ այժմ Դարգելու պատմութեանը: Անցյալ օրը տեսա Եգորին (Սարազյանց), ավաստ որ շատ կարճ ժամանակ ունեցանք իրար հետ խոսելու երկու տիեզերափչակ բանաստեղծներու:

«Չայնիկ»-դ ուղում եմ «Նոր-Դար»-ին տամ, ինչ կասես: Շատ զվարճացանք մենք քո կոտորած չայնիկով, իսկ եթե սաղ էր եղել գուցե ծիծաղու մեռնէինք:

Գրքերը կամաց վերջանում են. 250 հատ է մնացել, բայց փողերը ավելի կամաց են գալիս: Ինձ հավատացնում են, որ իմ գիրքը մեծ հաջողութեան ունեցաւ:

«Մուրճ»-ի մարտի 28-ում էլ մի փոքրիկ ստանալովոր ունեմ¹:

Անցյալները «Երկչոտ մանուկը»² վերնագրով մի ոտա-նավոր եմ գրել, ես կարծում եմ որ հաջողված է աչքի ընկնելու չափ: Օրիորդները—(վարժուհիք և աշակերտուհիք) ինձ ասացին,

¹ «Կէլս, ու երանի»—գրել է 1891 թ. հունիս. 13-ին:

² Ձեռագրերի մեջ այդ վերնագրով ոչինչ չի գտնվել:

որ «Ների՛ր, ով կույս»¹ ոտանավորը երգում են, իրանց ասելով
«ձի շատ դյուրեկան եղանակով. առհասարակ նրանք սիրային
ոտանավորներս ավելի շատ են սիրում: Չըզիտեմ երկրորդ հա-
տորը տպագրելը մտքումս դնեմ, թե ոտանավորներս ցրվեմ
ամսագիրների մեջ. ի՞նչ կասես: Այս երկու օրս Բաղու 40 հաս
գիրք եմ ուղարկել:

Այսօր 8 ըուբլի ունեի, ասելն ամոթ չլինի, ուղում էի
քեզ ուղարկեմ, մինչև 10 էլ աստված հասցնի, բայց ինչպես
խմանում ես աստված ավելի շուտ մի այբեջար* աղջիկ ուղարկեց,
8 ռ. էլ նրա լաժինքի վրա դործադրեցի: Մուշեղն, էլ խոսաց-
նիլ մի, Մուշեղ մի ասիլ, մի կրակ ասա: Առավոտյան տեղից
վերկենալուն պես, երբվոր նորեկ քրոջը ցույց տվին, մատը
քրոջ քթին դրեց, մեզ ցույց տվեց ծիծաղելով ու համբուրեց.
«Ա ետես աստուած զի բարի է...»

Այս երկու շաբաթ է բացի կոնսիստորիայի պարապ-
մունքը, որ անպիտան սեկրետարը հոգիս հանել է, այնքան
անմիտ շրջաբերականներ է գրել տվել. շատ կողմնակի բաներ
գրելուց կտրում չեմ թղթի մտիկ անեմ, աչքերս ջրակալում են.
ամբողջ 5 օր ճաշերից հետո անմիջապես պնում էի մի պարոնի
մոտ, դադարնի ինչ որ դատաստանական դործ ունեի, ես թարգ-
մանում էի, սեն անում, սպիտակն էլ գրում մինչև գիշերվան
կեսը, և զրա համար ստացա 3 ըուբլի, վերջին թերթը գրելիս
մի տիրացու եկավ քեզի չաղ (Ներսիսյան դպրոցի 3-րդ դասա-
րանումն էր ժամանակով), պատմեց որ իրան այն օրվան ճաշ-
վա ժամին 7 ռ. փող է ընկել, 2 ռ. գանձանակ, և մի կին էլ
5 ռ. բուռն է դրել: Ի՞նչ ասեմ. այսուամենայնիվ ես չեմ նա-
խանձում. եթե ես համաձայնեմ, գուցե նույն եկեղեցում ես
տեքսեր էլ դառնամ, բայց խո մեռնակ...

Էջմիածնա նաչալնիկ պ. Խանաղովն² այստեղ էր. անցյալ
օրը տեսա հյուրանոցում. խոսացինք, մի գիրք ընծայեցի: Երբ
քաց աբավ, տեսավ ոտանավորներ էին գրված, կարծես նեղա-
յած քացապանչեց.—այս ձևի գրվածը չի հասկանում մարդ, չեք

¹ Դրել է 1889 թ., տպ. «Բանաստեղծութուններ» 1 հ.:

* Տգնդ:

** Այստեղ հինգ տող կրճատված է նամակից:

² Եզոր Ֆալկեի, Խանաղյան—Լոռու հայտնի կալվածատեր. 1858-59 թթ.

հոգել է Էջմիածնի գավառապետ

կարող ընհենց (արձակ էլի) գրել. և վայր դրեց. իսկ նրա եղբայրն ինձ պատմեց թե Միխայել Ֆադեիչի¹ տանը իմ տաղարանը տեսել է, և հայտնեց, որ պարապ մարդի կարգալու բան է: Ողջունում են:

Քեզ ծառա Ուհաննես Թումանով:

18. ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՌՈՎՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս — Կապենեց-Պոդոլսկ

1891 թ. ապրիլի 16.

1891 թ. 16-ն Ապրիլի. Թիֆլիզ.

Սիրելի Անուշավան.

Այսօր հայոց մայր աթոռից հեռագիրը գուժեց թե՛ առաւիտյան 7¹/₂ ժամին ի տեր հանգեալ ամենայն հայոց կաթուղիկոս Մակարը:

Այս ճշնաթամին մեր հովվապետի մահը, ինչ տեսակ անձնավորություն էլ լինելու նա, ծանրանում է սրտիս: Մակայն արդեն ի տեր հանգուցյալ Դիտապետը* այևոր և զառամ հասկում որքան հայտնի է մեզ—հոգևոր իշխանության մերձավոր ծառայողներին, եռանդով մաքառում էր... Այս բոսկիս զարթել են սրտիս մեջ մի քանի ժամանակ առաջ նրա հրատարակած, արձակած շրջաբերական հրամանի (որի վերա ես մի շարաթ չարչարվում էի) խոսքերը—«...ղի ոչ ումեք են իրաւունք փոխփոխելու որպէս զվարդապետութիւնս սրբոյ եկեղեցւոյս Հայաստանեայց նմանապէս և զլարբառն...» և ուրիշ շատ զրություններ:

Ինչեւիցե, մեզ մնում է բանաստեղծի խոսքերով բացականչել առ Դետն ամենայնի** (այդ խոսքերը չըգիտեմ ինչքան կալ եմ հիշում)—

...Ձոմն ի մէնջ յարո՞

Դետ ազգի մերոյ,

Տո՛ւր նմա ցուպ հուժկու

Հովուել զմեզ...²

¹ Խանապան—նախորդի եղբայրը, նույնպէս կալվածատեր և վաշխառու:

* Հովվապետ, կաթողիկոս:

** Տեսուչն ամենի՝ աստված:

² Այս տողերը վերցրած է Թաղիադյան Մեսրոբի գրած «Տեր, կեցո՞ դու՛ զՀայս» ազգային օրհներգից:

Ամսույս 13-ին կայացավ Հրատարակչական Բնկերության տարեկան ընդհանուր ժողովը: Այստեղ ամենքն իրանց գույնը դուրս տվին: Սպանդարն և յուր համահարգներից կազմակերպված վարչությունը ժողովին գալով տեսան, որ «Մշակ»-ի ահագին խումբը, որ նույնիսկ այն երեկոյան էին ստորագրվել, խառնվել են դումայի դահլիճներում, իսկույն խառն ժողով կազմեցին վարչությունից և խմբագրական մասնաժողովից (Իհարկե փակ), իսկ մենք—անդամներս մոտ 120 հոգի սպասում ենք դահլիճում: Հանկարծ գալիս է նախագահն իբրև պատգամավոր խառն ժողովի կողմից և հայտնում է, որ ժողովն այսօր չի կայանալու: Չես կարող երեակայել այն գոռում-գոչումը, ծվոցն ու ծղրտոցը, հրհռոցն ու բղավոցը, ծափն ու ծիծաղը, որ կարող էր սատանաներին դժոխքից խրտնացնել ու փախցնել:

Նախագահը դարձյալ դնաց որ վճռի արձանագրությունը շուտով բերի ընդհանուր ժողովի առաջը կարդալու և, ինչ ես կարծում, վերադարձավ թե... վարչությունը թղթերն առել փախել է. այ քեզ օյին: Այս լրբությունը ավելի ոգևորեց հակառակ կուսակցությանը: Չեմ ուզում բոլորը պատմել, լրագիրներում կըկարդաս, միայն ուզում եմ ասել, որ ընտրությունը լինելով նույն երեկոյան, մշակականները մի շատ ստոր արարքով, որին իրանք տասներորդական են համարում ու ասում, գրգռեցին շատերի զգվանքը: Չայն տալու ժամանակ մի երկուօր գոռում են — «տո՛, եկեք մի սեպցենք է՛», Սպանդար, Մուրացան (ձայն են տալիս), նախագահն Արծրունին է. իսկույն դնում են քվեատուփեր և Սպանդարի ու Մուրացանի համար. բողոք կդավ այս բանի դեմ, թե բացակայի համար տուփ դնելիս պետք է մեկը երաշխավորի, երաշխավոր չեղավ, պահանջեցին ձայն տվողին, չերևաց. պահանջեցին վերցնել. այս հարցը քվեարկվեց, միայն 30 հոգի կանգնեցինք, գուցե ավելի քիչ, որ վերցնեն այն տուփերը: Կարծեմ ավելորդ է երկար ու բարակ բացատրել այս վարմունքը, որ ավելի ստորացնում է քվեարկող ժողովի վեհությունն ու հարգը, քան թե փախած կամ բացակա քվեարկվողին:

«Մուրճ»-ի այս համարում տպված էր իմ «Գութանի երգը»¹, մի կարճ ոտանավոր. շատ են հավանում, գուցե կալինն² էլ շուտով տամ:

¹ Գրել է 1887 թ. մարտին, տպագրվել է «Մուրճ» 1891 թ. № 4:

² «Կալի երգը» — (Լոռեցունց), գրել է 1889 թ. տպ. «Մուրճ» 1893 № 1:

(10) Տարադին* ավել էի մի ոտանավոր—պանդխտության
աշխարհից էր. այդ ոտանավորի մեջ թուփը խոսում է պան-
դուխտի հետ.—

...Հիշում ես, պանդուխտ, քո հայրենիքիդ
Թանձր անտառը, ծառերը հսկա,
Ջրնաղ լեռները, և ծաղկափթիթ
Մարգարտեանը, որ այստեղ չըկա.

Գոչող ջրվեժը, որ ողողելով
Իջնում է գլխից մասյլ ժայռերի,
Եվ թռչունները, որ ճովողելով
Մերթ խլացնում են աղմուկը ջրի.

Երկրի վայրենի գեղեցիկությունը,
Եվ գեղածիծաղ երկինքը անհուն,
Նրա փառահեղ, պերճ հորիզոնը
Վաղ առավոտյան, իրիկվան պահուն.

Եվ այն բոլորը, որ թողել ես դու,
Որ այնքան փարթամ, այնքան սիրուն են...
Օ՛, մի արտասվիր, խորտակված մարդու
Արատասուքները այստեղ գին չունեն.

Նրանք այս օտար ու սառն աշխարհում,
Կըկորչեն, ինչպես կաթիլը ջրի,
Եվ քո թախիժը դարձյալ քո սրտում
Մենակ քո անձը պիտի տոչորի¹:

Թուփն ինչպես կխոսա, հայտնեց և վերադարձրեց «Տա-
րադ»-ը, սրա տեղը դնելով Սրնգի «Վիշտը»². Երանի կարգա-
սի, «Մուրճ»-ին լավերն ես տալիս, ասում է օր. Տիկլանը³ :
Բարեիր Ստեփանին և ամենայն լոռեցունց, որ ի կողմանս
Լեհաստանի:

Քո Հովհաննես Թումանյան

* Խարադ—բառախաղ:

¹ Այս բանաստեղծությունը «Նվեր Ան. Ար-ին» վերնագրով տպագրված է Թ-ի բանաստեղծությունների II հ.։ Այս նամակում բանաստեղծության սկզբի առաջին տունը չի բերված։

² «Տարադ»-ի 1891 թ. ապրիլի 14, № 14-ում։

³ Ակնարկում է Տիգրան Նաղարյանի կանացի շարժ ու ձևերը։

19. ԱՆՈՒՇԱԿԱՆ ԱՅՈՎՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս — Ռուսական

1891 թ. հոկտեմբերի 23.

1891 10/23. Թիֆլիզ.

Սիրելիդ իմ Անուշաւան.

Երկար ժամանակ գրչադուլ ունեցանք հանգամանքների բերմամբ. շատ անցքեր անցան, որոնք արժանի էին մեր նամակների մեջ բռնելու պատվավոր տեղ: Թող նրանք էլ գնան հանգստանան մոռացութեան հավիտենական խավարում, հանգիստ թողնելով նաև մեր սրտերը: Իրավ, շատ ու շատ ուշադրութեան արժանի երևույթներ և անցքեր միշտ խուսափել են և խուսափում են իմ նամակներից, այդ խոստովանում եմ. ես նրանց չեմ ձևակերպում իմ գրությունների մեջ, բայց նրանք թողնում են սրտումս խոր հետքեր, թե լավ թե վատ:

Ես այս նամակով մտադիր եմ քեզ միքանի տեղեկություններ հաղորդելու և հարցեր առաջարկելու:

Այդ տեղեկությունները ազգային են. — Սուքիաս¹ և Ներսիս² եպիսկոպոսները կայսեր սեպտեմբերի 19-ի ստորագրած բարձրագույն հրամանի համաձայն զրկեցան իրանց ունեցած բոլոր պաշտոններից, բայց նրա մեջ ասված չէ աքսորի մասին ոչ մի խոսք, այն ինչ ամսույս 15-ին հիշյալ եպիսկոպոսները առանձին վագոնով ժամդարմիրների հսկողութեան ներքո գնացին Ռուսիայի խորքերը ամառանոց (աքսոր): Հաղարումին բացատրություն են տալիս հաղարումին մարգիկ, ավելորդ եմ համարում գրանցից մինչև անգամ մի քանիսը գրել, քանի որ նրանք ենթադրություններ են խելագուրիկ գանդերի. ահա մի նմուշ, որ սիրտդ չըպակսի. իբրև թե նրանց կայսրը կանչել է Պետերբուրգ խորհրդակցելու (փին) և ստորագրել տալու (!!) նոր պալատենհան³: Ավելի հավաստի աղբյուրներից, կամ ավելի ճիշտ,

¹ Պարզյան արքեպիսկոպոս (1837—1914):

² Խուդավերդյան արքեպիսկոպոս (1844—1912): Այս երկու եպիսկոպոսները, Մակար կաթողիկոսի մահից հետո, կաթողիկոսի դուքսի և գրամների հափշտակութեանը մասնակցելու մեղադրանքով արսորվում են Օրյոլ և Պոլտավա նահանգները:

³ 1836 թ. Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոսի ժամանակ կազմվեց կանոնադրություն, որով ռուսահայերի եկեղեցական վարչութեան համար ցարական կառավարութեան կողմից սահմանվեցին որոշ կանոններ: Այդ կանոնադրությունը կոչվեց Պոլտենին:

Էջմիածնա ջրհորներից խմանում ենք, որ այդ պատիժը հետե-
վանք է 2 նահանգապետի, 2 պրոկուրորի և ներկա տեղակալի¹
դանոսների. սակայն սրանք միայն անգամությունից և այլ
պաշտոններից զրկելու դրու թյուն են ունեցել միայն, իսկ աքսորը
կարողացել են վաստակել իբրև այսպես.—տեղակալ Երեմիան
մի օրագիր է կազմում, որ տաճկահայերը չմասնակցեն կաթու-
ղիկոսի ընտրությանը և կաթուղիկոսացուն լինի ուղևոր եպիս-
կոպոսներից, որովհետև սրանք հմուտ են տերության օրենք-
ներին, Սուքիասը չի հավանել այդ օրագիրը, որն իհարկե կար-
ծեմ քեզ էլ չի դուր գալ, ինչպես և ինձ, բայց թող մենք առ
այժմ մնանք. և ոչ միայն չի հավանում, այլև պատուում է, իսկ
այս բանը, ինչպես ես ու դու գիտենք, մի ոտանավոր պատուե-
լուց ծանր է: Վերջապես շատ ու շատ բաներ են տսում. ներ-
սևսի աղքատիկ խույր խուղարկելիս գտել են 60,000 լուրլի,
որը հանձնել են Սինոդին. այստեղ հիշիր, որ այս մահկանա-
ցուն Սինոդի գանձապետն է և մեղավորներից բամբասված
Ակով-աղայի² հանդույցալ խաղերին տունը թալանելու համար,
Սուքիասի մոտ էլ գտել են կաթուղիկոսական թանկագին մա-
տանին. իմ կարծիքով սա իրավունք ունի այդ մատանին
վերցնելու, որովհետև աչք ունի և գահի վերա. լուսահոգի Մու-
լա Նասրադինն էլ հենց այսպես գտավ ձիու նալը և երազում էր
ձիու մասին, որն յուր կարծիքով մեծ մասամբ ձեռք էր բերել
նալով: Ուրիշ բաներ էլ են տսում. գլխավորապես մեղադրում
են Երեմիա և Արիստակես եպիսկոպոսներին, իբրև թե սրանք են
մատնել. բայց որովհետև ոչ մի բժիշկ սրանց ուղեղի առողջու-
թյան մասին գեռ կասկած չէ հայտնել, ես ու դու չենք հավա-
տում. այս բոլորը նրանից են բղխում, որ հիշյալները և աք-
սորյալները պարագլուխ են երկու թշնամի բանակների, այսու-
ամենայնիվ ոչ մեկը չէր դիմիլ մատնության, միայն սազում
է, այստեղ էլ քեզ ուղարկում եմ դարձյալ Մուլանասրէզինի
մոտ, երբ որ նա յուր մոխրաթավալի կողքին կանգնած ամ-
բաստանող անցվորներին տսում է «ես չեմ արել բայց ուղղում է...»

Միևնույն օրը հաստատված են Սինոդի անդամ Արիստա-
կես և Աղվանյան եպիսկոպոսները և Բարդուղիմեոս վարդապետը,
որի աշակերտը լինելու պատիժն եմ ունեցած, և երկու մահա-

¹ Երեմիա արքեպիսկոպոս Գալստյան:

² Արեւմտամյուսի կամ Հաջի Հախոբ—Մակար կաթուղիկոսի աղղականը:

անուններով հավերժացրել եմ նրա անունը Ներսիսյան դպրոցի
առնելի հիշողության մեջ—այն է ջրապիպիզ և ճրագթաթ:

Հա, մոռացա ասել, որ իրավաբանները անիրավաբանների
հակառակ պնդում են, որ կայսրը եթե այդպես չըվարվեր, աք-
սորականները ընկնելու էին դատի տակ և զըրկվելու էին նաև
կարգից: Ինչևիցե, էս բանը ես ու դու չենք արել:

Անցած օրերը գնացի թատրոն. որովհետև այդ երեկոյան
տպալորությունը մեծ եղավ ինձ վերա, ուղղում եմ հիշատակել.
ներկայացնում էին «Փարիզի աղքատներ»¹ պիեսան. թեև մա-
մուլը չըհավանեց (պիեսան, ոչ թե խաղը), որովհետև ֆրանսիա-
կան բեպերտուարից դուրս է ընկած, բայց ինձ շատ ազդեց,
քան թե նրանք, որ դուրս չեն ընկած, և ես այն երեկո զգաց-
ված էի. դահլիճում ման գալիս բոլոր հանդիսականների ուշքը
գրավել էր մեր հայրենակից տեր-Ներսեսի² (Զրկինանց) աղ-
ջիկը. հա սիրախոսելով և շատ անհամեստ կերպով տարփում
էր մի վիթխարի, բայց շատ անճոռնի օֆիցերի հետ. բանից
գուրս նկավ, որ տիկինը ոչ թե ճաշակին, այլ փեշակին է
ծառայում...

Սրա ամուսինը, որին ամենայն իրավունքով կարելի է
ամեն իրիկուն-առավոտ եկեղեցի ուղարկել հոգու համար աղոթք
անելու, հեռու կանգնած, մի տալիսինակ խեթ հայացքով հետևում
էր յուր ջահել կնոջն ու նրա կավալերին. ես տեսնում էի նրա
աչքերից, որ նախանձը և նախատինքը մեծ դուրծ են կատարում
նույն բոպին նրա ներքին աշխարհում. խեղճը շուտ-շուտ մո-
տենում էր անջատում ճեմող զույգին, բայց կինը մի քիչ իրա-
նից հեռու ամենայն սառնությամբ կանգնելով (կարծես վախե-
նում էր մարդու ահագին բռնութաման քթից), դարձյալ յուր
խաղն էր խաղում:

Ես կերպվեմ, որ՝ ոչ թե այն հանդիսատեսներից, այլ և
նրանց բոլոր ծանոթներից ոչ մեկը ինձ չափ տրտմած չի լի-
նիլ... կամ գուցե ինձպես: Բայց ամեն բան մոռանում էի, երբ
որ նայում էի մի աղջկա, որ յուր ընկերուհու հետ կոնաբոնուկ
արած մեկ այստեղ էր հայտնվում, մեկ մյուս կողմը. օրիորդ
Վարդանյանն է, ինձ պատասխանեց իմ ընկեր փրումյանը.—
սա շատ չըհավանեց— прелестное создание. Այո, այս երեք
քանը ինձ շատ հուզեցին:

¹ Ֆրանսիական մելոդրամա, հեղինակները՝ Պրիզար և Էոթեն Սյու:

² Արվյալ—Թբիլիսի հայոց Զրկինյանց կոչված եկեղեցու քահանայն:

Պատրաստում եմ արդեն գրքիս երկրորդ հատորը, այսինքն արտագրում եմ. «Անուշ»-ի կիսիցն սկսած կարդացի մեք «երանյալ շաշի» (Եղիշի) մոտ, քեզ կըհայտնի յուր կարծիքը:

Երկրորդ հատորը մեծ կըլինի առաջինից և առավել դերձ պակասություններից. առաջուց արդեն ես կրիտիկա եմ արել, և թող ներվի համարձակությունս, եթե ասեմ որ, իմ հալանած ոտանավորիս դեմ հարձակվողը յուր անձը մասամբ վասնդի կենթարկի, որ պարտություն է կոչվում. այդ ապացուցեց Գ. Արծրունու փորձը¹, որի խոսքերը Սինայի պատգամների չափ հարգանք ունեն մի մեծ բազմության աչքում. նեղություն կրիւր հետեւել իմ և մի քանի գովված «ականներին»² վեճին այդ առթիւ, որը արձանագրում եմ համառոտած, յուր իմաստով: Նրանք ինձ ասում են (ինչպես գրել է Արծրունին), ի՞նչպէս կարելի է և հուզված լինել և անշարժ մնալ արձանի նման. ես այս հարցն եմ տալիս նրանց—հանդիսականը նստած է թատրոնում, բեմի վրա գործողությունը շարունակվում է անընդհատ, մի գործողություն որ շատ հուզում է հանդիսականին, ի՞նչ է անում հանդիսականը, քանի դեռ շարունակվում է այդ հուզող ներկայացումը, ծուլ ու ծուլ է լինում, թե անշարժ, քարացածի նման նստած հետեւում գործողությանը. նրանք խոստովանում են (փառք ստանային), որ կարող է «հուզված» եանդիսականը անշարժ մնալ մինչև շարունակվում է գործողությունը բեմի վերա. ես վրա բերի—Այո, հենց այդպես էլ, կարող է հուզված բանաստեղծը (հանդիսական) անշարժ մնալ, մինչև շարունակվում է նրա երևակայություն մեջ (բեմի վերա) գործողությունը:

Բայ ինչու են հանդիսականները գործողությունից հետո ծափահարում, վեր թռչելով հարցնում է մեկը, իրբև թե դադարիքը գտավ.—ես չեմ գրել, թե իմ ոտանավորը գրելուց հետո ինչ արի, (այսինքն գործողությունը վերջանալուց հետո):

Է՛, հիմի նրան դանք. կարելի է ասել «կուրծքս եւ է գալիս» թե չէ, և ուրիշ բանաստեղծներ էլ դործ են ասել այդ դարձվածը, նրանք համաձայնվում են ինձ հետ. ուրեմն ծաղ-

¹ Սոսքը Գր. Արծրունու այն ֆելետոնի մասին է, որ տպվել է «Մշակ»-ում 1891 թ. № 90-ում՝ Ասիացի ստորագրությամբ Այդ ֆելետոնում Արծրունին ծաղրի է կենթարկում «Մուրճ»-ի 1891 թ. № 6-ում տպագրված թ-ի «կուրծքս երբեմն եւ է գալիս» բանաստեղծությունը:

² Պետք է հասկանալ «մշակականներ»:

րելու բան չըկա:—Ինչո՞ւ է «Թե ածում» բառի առջև? Դրե՞լ հարցնում եմ,—այդ չըգիտենք: Իսկ վերջին տողերը դու ինչու ես գրում, հարցնում են ինձ, ինչո՞ւ ես գրում Թե «չեմ հասկանում ինչ եմ ցանկանում»:—Որովհետեւ ակամա իմ մտքով անցնում են կամ միտքս շոշափում է այդ բոլոր տեսարանները (մտքի թռիչքներ) և ես բնականաբար ոչինչ չեմ հասկանում—այդ հոգեկան մի դրուժյուն է:

Ի՞նչ օգուտ հոգեկան մի այդպիսի դրուժյուն նկարագրելուց, բացատրություն են պահանջում ինձանից,—ի՞նչ օգուտ, հարցնում եմ, որ նկարագրում ենք բնության մի դրուժյուն, և ինչո՞ւ կարելի է արտաքին աշխարքի ամեն մի երևույթը, տեսարանը, դրուժյունը նկարագրել, իսկ ներքին աշխարքինը չէ: Նրանք կատաղեցան, որ իսկ վերջը հայտնեցի Թե պետք է պատասխանեմ և պատասխանի վերջը «ամենագետ» Արծրունուն մի տուն ոտանավոր նվիրեմ իրան հանգի (որ գրել էր Հարոյի¹ վրա)—

Այն ժամանակ երբ վարում էի
Ես պաշտոնը ֆելիետոնիստի,
Այնպիսի բաներ գրում էի,
Որ խելքս չէր կտրում իսկի:

Փրվրեցան: Այդ կապիկները չեն կարողանում ըմբռնել, որ մենք էլ ենք հարգում Արծրունուն, բայց հաշիվ ենք տալիս մեզ, Թե ինչու համար ենք հարգում և ինչու համար անարգում: Ամեն ամեն ասեմ քեզ, իմ հարգանքս ավելի (այստեղից զրիչս ու Թանաքս փոխվեցան) օգտակար է «Մշակ»-ի համար, քան Թե այդ եղնգապանների* հափշտակությունը, փաստը կասեմ. դու հիշում ես անշուշտ, որ Արծրունու հոբելյանին, երբ հուշարարը հրաժարվում էր յուր պաշտոնը կատարելուց հոբելյանի առթիվ ժողովարանում տրվելիք ներկայացման ժամանակ, ես, չընայելով իմ ընտանեկան դրուժյանս, տեղի տալով ունենալով իմ պաշտոնից զրկվելն ևս, ներկա լինելով կոնսիստորիայի և առաջնորդարանի կառավարի Թշնամախան սպանդալիքներին և ցույցերին հոբելյանի և հոբելյարի դեմ, որն անշուշտ երկյուղ

¹ Հաբուրյունյան—«Մշակ»-ի աշխատակից, որ անուն հանեց «Փարիզից նամակներով»:

* Ֆալչիներ—եղունգին նայելով «բախտ» որոշողներ:

է ազդելու մի գրագրի, այս, ես հանձն առա հռչարարի պաշտօնը և կոնսիստորից սպանալիքներով բեռնավորված գնացի ժողովարան Արծրունուն իմ հարգանքս մատուցանելու, այն ինչ, միևնույն ժամանակ այս միմոսներից շատերը, որն յուր ուսուցչութեան պաշտօնից չզրկվելու համար, որը հորից վախենալով, որն եղբորից (սրանք փաստեր են) մինչև անգամ չէին զլանում հայհոյել Արծրունուն և քարոզել «Մշակ»-ի փառապար ուղղութիւնը և հազար ու մին «ուխտներ»։ Այսուամենայնիւ, ուրիշին հարգելուց առաջ ես ինձ եմ հարգում— իմ կարծիքս և իմ հասկացողութիւնս, ինչ չափով էլ որ կան։ Ես իմ «ես»ը ոչ «Նոր-Դար»-ի, ոչ «Մշակ»-ի, ոչ «Մուրճ»-ի և ուրիշ ազդեցութեանը չեմ զոհելու երբեք, բայց կը հարգեմ և կը պաշտեմ մինչև անգամ, եթե կար մի հանրագումար միտք, ուրիշ բան է եթե դրանք մի մի Քրիստոս լինէին, թող ինձ անգուցն անվանեն, ինչպէս և կոչում են, որովհետեւ ոչ մեկի զինվորը չեմ (աստիճան փրկի, աղատի)։ Ուղում եմ նամակս կարճ կարեւր. բայց մի բան մոռացա ասել, որ «Նոր-Դար»-ը «Մշակից» բախտավոր է յուր համակրողներով կամ կուսակիցներով, որովհետեւ նրանք գիտակցաբար են պաշտպանում։ Այս էլ թողնենք։

Արդյոք ինչ զրուծեան մեջ գտար մեր հայրենիքը.— կարող ես նկարագրել։ Ես այս ամառ տխուր եղբակացութեան եկա, ժողովուրդն այնքան ընկած է բարոյապէս և նյութականապէս, որ ոչ մի բառ չեմ գտնում նրանց դրուծութեանը հայտնելու համար։

Քո ամենախոնարհ հրամանը կատարեցի— մի կտոր թղթի վրա գրեցի ավի Եզեկ քեռուն, բայց ես էլ գրեմ, Օձնա մետրիկական մատնանում 72 թ. գրված է № 3, հունվար 15—31, Խոբեմ, հայրը Դարչին Զուրաբյան, մայրը Հռոմմիմ Պետրոսյան. Միխակ չըկա, բայց դարչինը գտա։

Իմ և մեր բոլոր պալատի կողմից բարեկիր մորդ, Անուշին, քույրերիդ, մեր Օթարանց¹ բոլորին (այս ամառ անցնելիս տեսա և սաստիկ ցավեց սիրտս այդ ընկած մեծ օջախի վերա), բարեկիր և մեր պոետ Եղբորին յուր պալատով, կարելի է շատերին մոռացել եմ հիշելու, դու կարդա։ Եամակս վերջանում է, մի երկու խոսք ասեմ Եղիշի մասին. եկավ կոնսիստորն,

¹ Ուղումյար գուղի հայտնի ընտանիք. այդ ընտանիքից էր Թու-մանյանի տատը (հոր մայրը)։

իրան վարդապետութեան գործից հարցրեց, — քեզ բացասեց Սինոդը, հայտնեցին անդամները. և ի՞նչ ես կարծում ինչ արավ, անդամները հեռացան թե չէ, սկսեց խաղ ասել ու պար գալ. ես զմայլված այս բանից սրտիս հրճվանքը միայն կարողացա արտահայտուիլ բացականչելով — «Երանեալ շաշ»։ Շուտ նամակ գրիր։

Քո Հովհաննես

20. ՕԼԳԱ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Ջալալօղլի — Թիֆլիս

1891 թ. հոկտեմբերի 29.

91. X/29 Ջալալօղլի.

(Չափվելու համար եմ կանչված)

Օլա ջան.

Ամսուր 28-ին հասանք Ջալալօղլի. առաջին իրիկունը Սարվան¹ ֆեադինք, դարձյալ այդ անիծած Սարվանում ֆեադի մի գիշեր։ Մի կիսավեր դռքանում կամեցանք պատսպարվել սաստիկ ցրտի երեսից, բայց իզուր, ներսն առավել անտանելի էր քան դուրսը։

Խաղերինը հարբած մոնչում էր դադգյահի վերա, իսկ նրա ժամանակավոր ծառա ուսուր մեզ միշտ СМЪІІІАЮ պատասխանելով, որովհետև անդադար թեյ էինք պահանջում, պատմում էր թե ինչպես են հարսանիք արել նույն օրը յուր խաղեյինի քրոջն, ինչպես են հարբել հյուրերն և խաղեյինը, ինչպես են եկել պսակել, խաղացել, քեֆ արել և նորահարսն ու նորափեսան ձիու վրա նստած «ПОЕХАЛИ К ЧОРТУ»։ Դեռ սրա ձեռքիցը, կամ ավելի ճիշտ լեզվիցը, նոր էինք պրծել, որ զուռնաչիներն հկան և հայտնեցին որ մեզ ուզում են քեֆ ցույց տան. նրանք էլ իրանց զուռնեն փչեցին և այսպես զուռնով էլ քեֆ արինք... Վերջապես սրանցից էլ ազատվեցանք, բայց ինչպես ազատվենք ցրտից. խաղեյինը դարթնեց և առաջարկեց, որ քնենք յուր դադգյահի վրա, որի վրա միս են կոտորում և այնքան յուղ կար որ մի տարի հերիք էր մի ընտանիքի։ Ճարահատված ֆուրգոնում նստած անցկացրինք մինչև գիշերվան ժամի 12-ը. 12-ին դուրս եկանք, ցուրտը արդեն յուր բոլոր ուժով մեզ հուփ էր տալիս այդ ժամանակ,

¹ Թուրքաբնակ գյուղ Բորչալում։

մեր ընկերներին մեկը խիստ ցավալի կերպով տնքում էր ցրտի ձեռքից, բայց նրա տնքոյը խլացնում էր գիշերվան սառնաշունչ քամին, որ սրի նման կտրատում էր մեր երեսն ու ձեռքերը, շրթունքներիցս արյուն եկան, իսկ մարմնով փայտից չէինք զանազանվում: Թիֆլիզից դուրս գալիս ես մի բաշլուզ առա 2 ռ. 8 կոպեկով, եթե այդ բաշլուզը չէր եղել ես անշուշտ ցրտահար էի լինելու. այդ բաշլուզին եմ պարտական իմ երկու տկանջով և վերջապես ամբողջ գլխովս. առավոտյան 5 ժամին հասանք Բատևան¹. այդտեղ ինձ պատահեցին վանքի և առաջնորդարանի ծառաներն ու իրանց մի քանի հայրենակիցները. այդ թշվառներն իրանց տկլոր ու կապըտած մարմնով աչի սոսկալի ցրտին մարդու սիրտ էին կտրատում, դու մի տախ խեղճերը սոված են և միկնուշն ժամանակ, ոչ հաց ունեն, ոչ փող, ինձ տեսան թե չէ ուրախացան և 1 ռ. ուզեցին, ես տվի նրանց մի բուբլի և տերտերի վրա մի փոքրիկ նամակ: Այդ մի ռ. ստացիր կուզես, կըսան տերտերին: Շուշի դավողում² ես մի գիշեր գողացրի, առավոտյան վեր կացանք տեսանք ձյուն է եկել, երկու բոմ խմացրին, տաքացա, բայց սիրտս տալիս ու վրա էր առնում: Վերջապես հասանք Ջալալօղլի: Ես վեր եմ եկել մի ծանոթ երկտասարգի խանութում, բարեկամներին ոչ մեկի մոտ չեմ գնացել. առավոտյան գուցե գնամ մեր գյուղը կամ Ուղունլար, հետո մեր գյուղը:

Հիմի կասեմ, դարձդ ինչ արիր որ գյուղերն ես ընկնում. պատմեմ: Այսօր մենակ ես գնացի պրիստով իշխան Վաչնաձեի մոտ. այս մարդը յուր հանդուցյալ պապերիցն ավելի խելոք ու հանդիստ է³ նա տեսնելով ինձ, իմ լայնկորյան գլխարկը, ֆորմաս և վստահ եղանակը, որով ներկայացա իրան ու մի քանի ճոճան ֆրազներով հայտնեցի իմ անձնավորությունը, հարգանքով ընդունեց և հայտնեց յուր ցավակցությունը, որ այսպիսի ցրտերի ժամանակ ստիպվել եմ ճանապարհորդել, մեր խոսակցությունն այնքան մտերմական դարձավ, որ ես սկսեցի նրան հանդիմանել, կակող-կակող ձեռք առա յուր գրության համար, որ փոխանակ հորս միջոցով ինձ խմացնելու, դրել է Թիֆլիզի պոլիցիային. նա սկսեց մեղադրել տանուտերին և ասաց—այժմ կաշ-

¹ Գերմանական գաղութ⁴ Թիֆլիսից 60 կիլոմետր հեռավորության դրա, այժմ Ռոդա Լյուքսեմբուրգ:

² Թբլիսից 75 կիլոմետր հեռավորության վրա գետի Սանժուանովան, անտառի մեջ աղակու խափանված գործարան:

խատեմ քեզ տված նեղութեան համար լավութեուն անել. որ օրը կըդա գինժորագրական ատյանը, ինքս կըխնդրեմ, որ ամենից առաջ, նույնիսկ առաջին օրը, երբ կսկսվի ընտրութեունը, քեզ չափեն (չափվելու համար եմ կանչված) և բոլորովին կըպրծնես, իսկ եթե կուզես գնա դյուղը, բայց մինչև նոյեմբերի 6 արի, որ չափվես»:

Ուղում էի տերտերի վրա էլ նամակ գրեմ, բայց այս նամակը շատ է ծանր, ջոկ հետո կըգրեմ: Բարեկիր տերտերին, տատիգ, Աշխենիկին, Արտուշին և Արշակին: Բարեկիր և մերոնց բոլորին (Ելիսապետանց): Նույնպես և մեր հարեաններին բոլոր. Շուշավեր տանըցոնց նամակ գրելիս իմ կողմից էլ բարե գրիր. գուցե Շուշավերով գամ: Այստեղից նամակ կըգրեմ Բաղդադին:

Քո Հովհաննես

1892

21. ԱՐՄԵՆ ՂԼՏՃՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Էջմիածին

1892 թ. հունվարի 27.

92 թ. 27 / Թիֆլիս.

Սիրելի Սմեոն.

Բաց նամակդ ստացա. Գրադարանի համար առ այժմ չորս գիրք ունեմ մոտս, կուղարկեմ: Տեր Դավթյանին հասցրի պատգամդ:

Նրեկ կատարեցինք կաթուղիկոսական ընտրության համար եկեղեցական պատգամավորների ընտրությունը, մշակիստները և առհասարակ երիտասարդությունը հաղթող է երևում առայժմ: Ես թե, որպես խոխո, այսինքն անչափահաս (ոչ 25 տարեկան) զրկվում էի իրավունքից ձայն տալու, մանավանդ արգելած էր կոնսիստորը, այսուամենայնիվ խառնվեցի:

Վանցյանը «Մուրճ»-ին ուղարկել է մի հոդ[ված] «Բռնա-նիր» վերնագրով. կըտպվի մոտերքում:

Լրագիրներում կարդացած կըլինես այստեղի ջրօրհների կամըջի խորտակման մասին¹. այդ սարսափելի աղետը կատարվեցավ իմ աչքի առջև: Եթե կամենաս մի ժամանակ կընկարագրեմ. դեմոնստրացիաներ եղան առաջնորդարանի առջև: Սինոդն այս գործի համար ուղարկել է առանձին քննիչ հանձնա-ժողով. մեզ արդեն քննել են:

Արդեն որոշված է գրքիս երկրորդ հատորի տպագրությունը

¹ Խոսքը նույն թվի հունվարի 6-ին ջրօրհների ձիսակատարության համար տատրաստած ժամանակավոր կամուրջի խորտակման մասին է:

և նամակիս հետ ուղարկում եմ բաժանորդաթերթը. այս երկրորդ գիրքը առավել մեծ է և հարուստ, առայժմ այսքանը կասեմ, հենց գնիցը կարող ես եզրակացնել: Բաժանորդաթերթն ու բաժանորդագինը աշխատիր մինչև մի ամիսն ինձ հասցնել. գիրքն ինձ նստելու է 300—350 լուբլի:

Ախպեր, դու էլ օրը մի հասցե ես փոխում, մարդ շշկլում է. գրելիք նամակի մեջ մի հաստատ ըան գրիր հասցեիդ մասին: Ընդունիր մաղթանքներս:

Դո Հովհաննես Թումանյան
շրջիւր —

Հ. Գ. Եթե Ալեքսանդրովոյ կամ այլուր ծանոթ-մոտիկ ծանոթ և հոսալի անձնավորություն ունես, գրիր որ բաժանորդաթերթ ուղարկեմ:

Նույն

22. ՏԻԳՐԱՆ ՓԻՐՈՒՄՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

1892 թ. փետրվարի 13.

Անմոռաց ընկեր.

Անվանակոչությանդ շնորհաբեր օրը շնորհավորելով սրբատագին, քեզ այսօր տալիս եմ մտերմական հարատև սիրույս հավաստիքը և պատկերը այն մարդու, որի մեջ տեսնում ես ազգիդ երջանկության առհավատչյան:

Քեզ սիրող ընկեր՝

Հովհաննես Թումանյան

1892 թ. փետրվարի 13.

Թիֆլիզ

23. ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Կամենեց-Պոդոլսկ

1892 թ. մարտի 24.

1892 թ. Մարտի 24. Թիֆլիզ

Սիրելիդ իմ Անուշավան.

Վաղուց երևի սղասում ես իմ նամակին. ես ուշացրի, որ բաղմարովանդակ լինի, և, մանավանդ, ավետիք տամ, թե «աղատված եմ կոնսիստորիայի դրագրի պաշտոնից»¹:

Այո, իմ չար բախտը և մի քանի դրականական բարեկամ-ներին բարեսրտությունը ինձ այժմ ձգել են Հրատարակչական Դնկերության գրասենյակը² և ես այժմ գրասենեկապետ եմ (конторщик), սկսած ամսույս 22-ից:

Սորին տրամությամբ հետ եմ նայում հինգ հոգեհան տա-րիների անցյալիս վերա, որպես մի գերեզմանի, մի դժոխքի, որից դուրս եմ եկել (?). բայց արդյոք առողջ եմ մնացել, կենդանի եմ.—հաա խնդիրը: Մարմնով՝ ոչ, բոլորովին ոչ. իսկ հոգուս ընդունակությունների մեծ մասը կորցրել եմ: Այս թող-նենք. ներկա պաշտոնիցս շատ դո՛հ եմ առ այժմ. դո՛հն զործ ունեմ կրթված շրջանի հետ: Կոնսիստորիայում, մանավանդ վերջին օրերս, հաճախակի վիճաբանություններով անտանելի էր դառել իմ միակ: Այդ վիճաբանությունները այնքան սուր կերպարանք ունեին, որ արժե այս համալը—առհասարակ անդամների հետ է լինում վեճը և դիվանապահի—մի խոսքով քահանաների—մի օր, մոտ օրերս, անդամ տեր-Գևորգն ու տեր-Աշոտը և կոնսիստորի ծառայողները շրջապատել էին ինձ և առավել ոգևորված, որովհետև Արծրունին յուր խմբով դուրս էր եկել բողոքելով Մամբրեի³ բռնության դեմ, որի դեմ ես ոտով դիտով բողոք էի դարձել.—Այստեղ ասածո մատն է խառը, շուտ-շուտ կրկնում էին տերտերները, իրականությունից խուսա-տալով—եթե ասածո մատը խառն լիներ, դուք քահանաներ չէիք լինիլ, ասացի ես, այստեղ էլ չխոսացին, այլ մի բան որո-ճալով լուռ ցրվեցին. դուք ի՞նչ եք կամենում, հարցնում են

¹ Դրագրի պաշտոնով կոնսիստորիա է մտել 1887 թվի օգոստոսին և հեռացել է 1892 թ. մարտի 22-ին:

² Թիֆլիսի Հրատարակչական ընկ. հիմնվել է 1880 թվին, Թ-ն այնտեղ աշխատել է մոտ մի տարի:

³ Մամբրե եպ. Սանասարյան—(1844—1892) Թիֆլիսի առաջնորդ 1889—1892 թ., պահպանողական:

մյուս օրն ինձ,—այն, որ մի նոր Մալխար չունենանք և այլն և այլն. նորից կատաղեցան. որ մինն ասեմ: 365 հայրապետների հղովքը¹ դրանց ամենալավի գլխին, մի խոսքով:

Որ փողոցովն անցես կենում, հարցնում են «ընչական ես». զարմանալի է. այս մարդիկը կարծում են թե, ոչ թե թերթն է պատկանում մարդկանց, այլ մարդիկ թերթին, այնպես, ինչպես անասունները արածայնողին: Բան է, թե որ քեզ ցույց տվիր մի հարցում համակիր մի որեւէ թերթի, էգուց այդ թերթի խմբագիրը մի հիմար բան արավ—քեզ վրա են ծիծաղում. ինչ լուգիկա. կարձեւ ես խմբագրի կամքը լինեմ կամ գիտությունը:

Այս համակա գրում եմ բոլորովին խառնի-խուռն և նամակի արժանի նյութեր թեև շատ կան, բայց տրամադրված չեմ կարգով արձանագրելու, սրանից հետո կաշխատեմ խոսալ գեռքո և իմ մասին. այսինքն քո համակներիդ արած տպավորությունների մասին և իմ կատարած մեծագործությունները—գրականական աչքի ընկնող երևույթների վերաբերությամբ և նշանավոր հասարակական ընթացիկ անցքերի:

Այս համակիդ մի քանի կետերը անկեղծ զգացմունքդ էին բերել և Ռուսաստանի քաղաքներից մեկի անունով ամբողջ Ռուսիայի ներքին վարք ու բարքի և ներքին քաղաքական ուղղության արտավելի պաղպարը:

Ծերության օրերում * ես էլ հրապուրվել եմ կամ թեկուզ սիրահարվել, բայց սա զուտ ճաշակի զմայլմունք է և... էհ, ուրիշ ինչ անենք: Հետո ինչ դուրս կըզատեմ, միայն առայժմ մի քանի ոտանավոր են դուրս եկել:

Այսօր առավոտյան վրասենյակն եկա, և մենակ լինելով մի սորումը ** վեց թերթից մի վեպ գրեցի, առանց ստորակետ դնելու: Այս վեպիկը պատմում է «Գյուղացու ձախորդությունը»²:

Այ տա, հա, լավ միտս ընկավ, էն էր մոռանում էի, ահրմ հանդույց ու լուծում էիր ուղեր:

¹ Եկեղեցական պատմության մեջ հայտնի են 318 հայրապետներ. Թ-ը 47 հոգի ավելացրել է:

* Իր Զահելության մասին հեղնական արտահայտություն:

** Մի շնչում, մի անգամից:

² Ան. Արովյանի շսելով՝ այս երկը տպագրվել է «Մուրճ»-ում, սակայն այդ ամսագրի համարներից և ոչ մեկում չի գտնվել այդ վերնագրով որեւէ բան: 1893 թվին «Մուրճ»-ի № 5-ում տպագրվել է «Սովի ժամանակից» զրույցը: Բովանդակությունից դատելով, թերեւս դա լինի այդ պրվածքը:

Նա որ նամակիդ մեջն էս բաները կարդացի, ասի, անպեր-
սրանք ինչ պետք է լինեն. վերջը միտք եկավ, որ լուծումը
անպատճառ ապտեկումը կդադանեմ, ասեցի, հալբաթ հանգույցի
համար էլ կըհարցնեմ մողազիններումը կամ բազկալիսանումը.
Դի գիտի, կարելի է ադուրցի լինի դադախների համար:

Ապտեք պնալիս ճանապարհին պատահեց մի ծանոթ հու-
սումնական, թե՛ էդ ուր ես գնում. պատմեցի:

Սա սկսեց ծիծաղել, ես մնացի կանգնած երեսին պեկացած.
վերջն ուշքի եկավ, թե՛ այ տնաքանդ քանգույցը էն ա, որ մի
վեպի կամ պիեսայի մեջ, օրինակի համար, առաջ ծանոթացնում
են դործողներին, նրանց նպատակը, ձգտումը, հանդամանք-
ները կտալում են կամ իրար դեմ դնում և ապա երբոր բանը
բացվում է վերջանալու համար, և մոտենում է վախճանին առ-
տիճանաբար, այդ էլ կոչվում է լուծումն:

Սրանից դենը դու գիտես. բայց այս ձևականությանը,
կանոններին աշխատիր չըստրկանաս:

Հենց նոր (28-ին նամակս կիսատ էր մնացել—4 օր շա-
բուհակվում է) ստացա վերջին նամակդ—քո հիշատակարանից
մի կտոր: Բայց չէիր կարող—տո ակամախ, մի քիչ բարակ թղթի
վրա գրել, որ այստեղ ինձանից 14 կոպեկ չէին առել «ДОПЛА-
ТИ»-ով:

Էսօր թղթերիս մեջ գտա մի ոտանավոր—փոքրիկ ՅԵՐ-
ՈՐՈՄԷ, տակին գրած 1889 թ. «վեչերում». բանից դուրս է դա-
լիս, որ մի տխուր ընդամենը <ավորության> տեր սիրելի Նազելիի
ուրախությունը ինձ շատ է դյուր եկել և ես գրել եմ.—

Ա՛խ, երանի թե լինեիր մի հնար—

Այդ փպիտը միշտ քո դեմքին մնար.

Նա վախենում եմ մի փամից հետո

Անցնի խնջույքը, և կյանքից դժգոհ

Մտածումը քներով դարձյալ դու տխրես...

Ա՛խ, երանի թե մնայիր այդպես...

Բո Հովհաննես

Ա՛յ տղա, քիչ էր մնում մտահոսն անեմ. ընկերներիդ բա-
րեիր իմ կողմից և մյուս նամակով դրանց անվան և ծառայու-
թյան ցուցակն ուղարկիր:

Հարգելի պ. Արասխանյան

Ամսիս 15-ին Թիֆլիսից դուրս եկանք դեպի Լոռի, բայց բանից դուրս եկալ, որ փորձանքից փախած, պատուհասի մեջ ընկանք.—չեկանք Մանգլիս, զիֆտերիտից վախեցանք, եկանք այստեղ՝ խոլերա գտանք:

Երկրորդ շաբաթն է, որ Բորչալուի գավառում խոլերա կա և այդ մասին տեղեկությունն չըկա տված ուր հարկն է: Սարալ, Սարվան, Սառաչլու, Բայդուր, և ուրիշ, Բորչալուի լայնատարած դաշտի վերա տարածված կեղտոտ թրքաբնակ գյուղերում, որոնք մի-մի աթոռանիստ են խոլերայի, լուռ մեռնում են ամեն օր: Գերմանական զաղթավայր Եկատերինեն-ֆելդը դատարկվում է. նեմեցները խմբերով փախչում են Թիֆլիզ. այնտեղ բաղմաթիվ դեպքեր են լինում: Սոլերայից մեռել են և Ջալալօղլի, Վորոնցովկա, Ճոճկան և այլ գյուղերում: Անշուշտ օգնությունն ուշանալու է և ճարակումն է լինելու սաստիկ: Մենք այստեղ Շուրավեր մնացել ենք կանգնած. մտածում ենք դեռ:

Պ. Պառավյանցի տանն ենք. պարոնը Ձեզ բարևում է, բարևում է և սիր-Հովհաննեսը:

Հետևյալ փոստով բանաստեղծություններ կուղարկեմ. այժմ՝ չեմ ուղարկում, որովհետև տեսարկներս ուրիշ իրեղենների հետ ջոկ կառքով տարված են:

Եթե խոլերայից պրծնեմ, մի քանի ոտանավոր եմ մատաղ առնելու:

Սորասիրտ բարևում եմ տիկնոջը և Բարխուդարյաններին և անկեղծ հարգանքով մնում եմ

Հ. Թումանյան

Հ. Գ. Անգիր գրեցի և ահա ուղարկում եմ երկու ոտանավոր ¹:

Նույն

¹ Հավանորեն «Մուրճ»-ի նույն թվի № 9-ում տպագրված «Ամառային երեկո» և «Ամռան գիշերվա երկինքն աստղալի» բանաստեղծությունների մասին է խոսքը: Ենթադրությունը հաստատվում է զրանց սակ զրված գրության ժամանակով—«1892 հուլիսի 17»:

25. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԳԱՋԱՐՑԱՆԻՆ

Ջալալօղլի—Թիֆլիս

1892 թ. հուլիսի 21.

1892. VII. 21. Ջալալօղլի

Հարգելի բարեկամ.

Ձեր նամակից ցավով խմայա, թե ես չեմ կարող տեսնել զրքի կրքորդ սրբազրությունը¹, սակայն այդ կարևոր էր, որովհետեւ ես այնտեղ ուղղելու ըստներ ունեի:

Յանկալի էր տեսնել տալարանի նախահաշիվը. միթե զիրքն այդքան մեծ է դուրս գալիս:

Շուշավերի ժողովուրդը (կլուրը) չէր ստացել «Մուրճ»-ի Մայիսի Ա-ը. արանջում էին. երեի այն թուած հասցեներից մեկը սրանցն է եղել:

Ինձ համար էլ մի «Մուրճ» ուղարկեցեք: Առաջիկա Ա-ի համար Շուշավերից երկու ստանալոր² եմ ուղարկել պ. Արաս-խանյանին:

Այստեղ, չնայելով դեղքեր եւս պատահել (խտլերայի) դյու-ւերում, մենք ավելի հանգիստ ենք. ցուրտ է:

Բարեւում եմ մայրիկին և օրիորդին:

Ընդունեցեք հարգանքս, որով և մնում եմ

Հ. Թումանյան

26. ԱՎԵՏԻԳ ԱՐԱՍԽԱՆՅԱՆՅԻՆ

Ջալալօղլի—Թիֆլիս

1892 թ. օգոստոսի 12.

Ջալալօղլի.

1892 օգոստ. 12.

Հարգելի պ. Արասխանյան!

Ես մինչև օրս մեր գյուղումն էի: Մայրս սատիկ հիվանդ էր, գնացել էի տեսնելու: Այնտեղից վերադարձա և ստացա նա-մակ պ. Վանցյանից, որ ուղարկելով նամակիս հետ թերթը, խնդրում է ուշադրություն դարձնել «Մուրճ»-ում տպագրելի

¹ Ահնաբիւում է Մոսկվայում տպագրւող Ո՛ հ.:

² Դրանք լույս են տեսել «Մուրճ»-ի 1892-ի հուլիս—օգոստոս (ԱՅ 7—8) միացյալ զրքում «Իմ եղբայրները» և «Էսում ես դու էլ...» վերնադիրներով

յուր «Բողաներ»¹ հողվածի մեջ եղած օտարազգի բառերի ճշտության վերա: Այս թերթը պարունակում է նույն բառերը պարզ և մեկին գրած, որ դուք աչքի առաջ ունենաք տպագրության ժամանակ, եթե կը պատահեն դժվար ընթեռնելի օտարազգի բառեր:

Այստեղի մի քանի դյուղերում խոլերան ճարակում է: Յուրտ է:

Խնդրեմ բարեկեցեք տիկնոջը և Բարխուդարյաններին:

Ձեզ հարգող՝
Հ. Թումանյան

27. ՄԼՐՏԻՉ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

[Սևագիր]
[1892]²

Մեծարգո պ. Բարխուդարյան.

Նամակիս հետ ուղարկում եմ հիսուն ռուբլի փող զրքերիս տպագրության վրա գործադրելու համար, խնդրելով ուշադրություն դարձնել զրքի տպագրության վերա, մանավանդ կետագրության և ուղղագրության: Խնդրում եմ բարեհաճեցեք ուղարկել կենտրոնական գրավաճառանոցի հասցեով իմ զրքերից 600 օրինակ: Ապահով եղեք միանդամայն Ձեր տպարանին հասանելի վարձատրության յուր ժամանակին հասցնելու մասին, հավատացած լինելով որ շատ մոտիկ է մեր սրտին Ձեր գործը և որին ի սրտե հաջողություն ցանկանալով

Մնամ Ձեզ բարյացակամ

Հովհաննես Թումանյան

¹ Նրա «Հայ բողաները» հողվածը տպագրվել է «Մուրճ», 1892 թ., № 7—8 և 9-ում:

² Նամակի գրության ժամանակը որոշվում է 11 հ. տպագրությամբ:

28. ՄԿՐՏԻՉ ԲԱՐԵՈՒԴԱՐՅԱՆԻՆ

[Պատգիր]
1892 թ.] 1

Թիֆլիս—Մոսկվա

Հարգելի պարոն.

Վերջապես ոտացա դրքիս առաջին երկու օրինակները այսօր ստացաք ինձ հետո. [բայց այնքան վատ, և անախորժ եղավ տպավորությունը, որ երանի չէի օտացել: Բացատրեմ.] արտաքինը այլանդակ է ուղղակի. գիրքը այնքան կարճացրել եք կտրելով, որ քիչ է մնացել հասնեք տողերին. կարմիր թանաքով տպել եք կարմիր թղթի վերա բանաստեղծություններ, բարակ տառերով, թողնելով բառը—առանց մի շրջապատող ծաղկանք-կարի:

Վերցրել եք դրքի սկզբում գրել ծաղկատառ, գիրքը բաց անելիս մարդու վրա, մանկական վնասի տպավորություն է թողնում: Դրան [չգիտեմ ինչու] նշանակել եք 35 կոպեկ, մինչդեռ ես տեսորակի վրա գրել եմ 50 կոպեկ, իսկ հետո նամակով շինել 60:

Ավելի խայտառակ է ներքին մասը. առաջին կարգավով 40 սխալ գտա: Դուք անկարելի էիք համարում երրորդ սրբագրության իմ տեսնելը, և երաշխավորում [Ձեր սրբագրությունը]. այժմ, ասացեք խնդրեմ, կարելի է տալ հասարակությանը մի 160 երեսանոց գիրք,—այն էլ բանաստեղծություններ—այսքան սխալներով. Ձեր սրբագրողը կամ հայերեն չի իմացել կամ, ինչպես ասում են, գլխիցն ըռադ է արել. բայց այդ չի կարելի ներել. պետք է հասկանալ թե ինչ նշանակություն ունի հեղինակի համար ընդհանրապես և բանաստեղծի համար մասնավորապես, ամեն մի խոսք, մի կետ:

Այժմ մտածեցեք և ասացեք ինձ—ես ի՞նչ անեմ:

Վերջապես շուտով խնդրեմ պատասխանեցեք, թե մնացածներն էլ այսպես են, իսկ «Կանչ» ոտանավորի երրորդ մասի երկրորդ տունը իրան թույլ է տվել ձգել վերջը ոտանավորի. այնինչ իմ տեսորակում գրած նշանը շատ հասկանալի էր *:

1 Նամակը գրված է 11 հ. տպագրության առթիվ:

* Նամակն այստեղ ընդհատվում է:

1892 թ. սեպտեմբերի 12.

1892. սեպտ. 12. Թիֆլիզ.

Սիրելիդ իմ Սիմեոն.

Ուրեմն՝ հոգով ու մարմնով կորար.—այսպես է ասում ժողովրդական առածը կուսակիւրոն հոգեւորականի համար:

Սակայն, սիրելի ընկեր, հայոց կուսակիւրոն հոգեւորականությունը այս օրերում ծանր գործ ունի կասարելու—մեր ներկա Վիճակի բարվոքման և ապագայի ապահովութեան խնդիրը դրած է նորա առաջին, դու էլ մտնելով այդ դասակարգի մեջ պատասխանատու հոգատարի պարտականութեաններ ես հանձն առնում: Դու անշուշտ քաջ զգում ես այս բոլորը և ես սրտումս հույս տածելով քո ապագա ազգանվեր և լուսամիտ գործունեութեան նկատմամբ, համբուրվելով շնորհավորում եմ սրբազան պաշտոնդ և խորասիրտ մաղթում եմ հաջողութեան...

Սիրելի Սիմեոն. ես նոր եմ վերադարձել դյուզլից, ամառանոց էինք գնացել: Խոլերայից պրծա, այնպես, ինչպես դու Թեմական տեսուչներից և հոգաբարձուներից:

Գրքերս արդեն տպագրված են և ճանապարհ են ընկել Մոսկվայից:

Հենց փողն ստանալու օրը ես գնել եմ քեզ համար մի «Լուսադեմին»¹, իսկ մյուս գրքերից այն (ինչոր) «Պալատի գաղտնիքները»² չըկար, երբորդ—Человек как и т. д. նույնպես գտա, երկու հասորը 4 լուբլի, յուր ժամանակին քեզ գրել եմ և դեռ պատասխան չեմ ստացել: Գրիր ինչ առնեմ: Դու աշխատիր գրքեր շատ ունենալ, «Մուրճ»-ի փողը երբոր լինի կարելի է: Առաքելյանը³ պատկվել է: Վանցյանը գրականութեան մշակ է դարձել. դու ինչո՞ւ չես բան գրում:

Արդյոք դու երբ ես պոպոզ դնելու գլխիդ:

Այստեղ մեծ աղմուկ է հանել և անախորժ տպավորութեան

¹ Լեհ գրող Թոմաշ Եժի (1824—1915) վեպը:

² «Մադրիդի պալատի գաղտնիքները»:

³ Արամ Առաքելյան:

արել «Արձագանք»-ում տպվող «Աստառ»-ը Գամառ Քաթի-
պայի¹ — Արծրունուն է ներկայացնում:

Գրիր տեսնեմ ոնց ես:

Քո Հովհաննես,

«Մուրճ»-երը կուղարկեմ:

¹ «Աստառ» — չորս գործողություններ պիես, դրված 1880 թվին: Պիեսը և մ
ծաղրված են Գր. Արծրունին և նրա կինը: Թեև «Աստառ» ուղարկված է եղի
տպագրելու «Արձագանք»-ում նույն թվին, սակայն տպագրվում է 1892 թ.
Գր. Արծրունու մահից հետո:

1893

30. ԱՐՄԵՆ ԴԼՏՃՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—էջմիածին

1893 թ. մարտի 22.

1893 մարտի 22. Թիֆլիզ

Սիրելիդ իմ Սիմեոն!

Դու թունդ ես լռել. էլ նամակ չես գրում: Շատ եմ ուզում իմանալ թե ինչ ես անում. աղոթում ես արդյոք, կամ ինձ հիշում ես քո աղոթքներում, որոնք անշուշտ դեպի երկինք չեն ուղղած տակավին:

Վերջապես գրքերս ստացա և ուղարկում եմ քեզ 40 օրինակ. 20 հատը քո բաժանորդաթերթերի համար, 12-ը հայր սարկավազի¹ — 8 — էլ ավել. կամ վաճառիր կամ նվիրիր:

Ուղարկում եմ և «Լուսադեմին» որի վերջին թուղթը խաբշել եմ. երկու բուբլի էլ ինձ վրա ունես:

Իսկի գրեցիր ոչ թե գիրքս ինչ տպավորութուն թողեց կարգալույց հետո. երևում է որ շատ աննկատելի է մնացել և չի արժանացել ուշադրության:

Այս օրերս սպանվեցավ ընկերներիցս մեկը — Տիգրան Օքոնյան². գնացի տեսա անատոմիական թատրոնի դահլիճում վերքերի խորությունը չափելու ժամանակ: Մի բուլթ դանակով կտրատում էին վերքերը, լայնացնում էին. և, բացի այն շատ տխուր տպավորությունը, որ թողեց սպանված ընկերոջս գին,

¹ Տիգրան ստեփանյան Բաղդասարյան (Թովմա վարդապետ), որ հետո նորից դարձավ աշխարհական:

² Հնչակյան պարտիային հարած երիտասարդներից մեկը:

մարմնիս վերա ցավում են սաստիկ այն տեղերը, ինչ տեղեր կտրատում էին նրա վրա:

Իմ կողմից բարեկիր սարկավագին:

Ախոսում եմ, որ չկարողացա ձեր գրքերը կազմած ուղարկել, այդ մեղքն էլ ընկնում է մի աղնիվ պարոնի վրա — որն ինձ չարաչար խարեց, և, ասենք դուք կըներեք, սևերես զուլու եկա բաղմաթիվ բարեկամ օրիորդների մոտ:

Համբուրում եմ — և աղոթքիդ ապավինելով մնում

Քո Հովհաննես

Առաջիկա ուղարկած գրքերը տերերին տվեցիր, թե իսկի չստացար փոստից:

31. ՍԻՄԵՈՆ ՀՈՎՎՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Րաբո.

1893 թ. մարտի 22.

1893. Մարտի 22. Թիֆլիզ.

Սիրելի Սիմեոն!

Ես քեզ մինչև այժմ նաժակ չէի գրում, որովհետև սպասում էի օրեցօր գրքիս.¹ ասում էի գրքի հետ միասին կգրեմ, երկու խարջը մեկ կլինի:

Գրքիս ձայնը գուցե վաղուց լինես լսած — մինչև անդամ ալդատի տեսած: Այդ այսպես էր. մի 150 օրինակ ստացա և ցրվեց. հենց այդ օրերում ալ. Արսեն Կրասիլնիկյանն էլ այստեղ էր և բարեհաճեց բանաստեղծորեն սաղացնելու համար 30 օր. վերցնել: Այնպես որ քեզ և Սեդրակին այն ժամանակ չկարողացա ուղարկել:

Այժմ ուղարկում եմ 20 օրինակ. 8-ը բաժանորդներիդ, իսկ 12-ը անհավաղ կվաճառես: Երկու հատ էլ առանձին թղթում կան — մեկը քոնն է, մյուսը Սեդրակինը:

Այո, խնդրեմ բարեւ տարածես ալ. Կրասիլնիկյանի և Սեդրակի առաջ:

Եզուց չէ էլօր այստեղ կլինի Արիստակես եպիսկոպոսը. հետո կիմանամ ինչի համար է գալիս, կգրեմ:

¹ «Բանաստեղծություններ»-ի II հ.:

«Մշակ»-ի համար այստեղից—կառավարչապետից տեղեկութիւնն էին ուղեկ—ուղարկել է. երեւի շուտով կհրատարակվի¹:

Ձեր Հ. Թումանյան

Ձեր նկատողութիւնները և տպավորութիւնները շուտով գրեցեք:

Հ. Թ.

32. ԱՐՄԵՆ ԴԼՏԱՑՍՆԻՆ

Թիֆլիս—Էջմիածին

1893 թ. մայիսի 20.

1893 V 20. Թիֆլիզ.

Սիրելի ընկեր!

Այս նամակով գալիս եմ կրկին շնորհավորելու ձեռնադրութիւնդ², թանկագին հույսերով և օրտալի ցանկութիւններով: Հավատում եմ, որ պիտի լինես «Հովիւ քաջ, որ անձն իւր դնէ 'ի վերայ ոչխարաց», թեև մենք ոչխարներ չենք:

Թող այդ սրբազան հոգսերի լծի տակ ևս քեզ առաջնորդեն ու ոգևորեն այն փայլուն իդեալները, որ փայփայել ես ազատ օրերում. դժվարութեան ժամանակներում հիշիր ներսեսներ, Սահակ, Դևոնդ, Եղիշե... և ամեն ըսպէս մտաբերիր, որ դու նրանց ժողովուրդն ես հովվում: Աշխատիր, ընկեր, հովվել և պահպանել այդ վեհերի հոտը ջրերի ափերի հանգստյան տեղերում, դալար մարդերում, և լինել նորա համար վահան թըշնամիների դեմ:

Բայց երեւի դու վաղ էիր իմ նամակին ստացում: Այո, հեռագրի հետ միասին կստանայիր և նամակս, բայց տարաբախտաբար աչքերի ցավից քուռացել էի (երեւի շատ կարգալուց!), այնպես, որ այս քանի օրս եմ սկսել գրել:

Մայրաքաղաքի լրագիրներում արդեն կարդացինք և հեռագիրներից տեղեկացանք, որ Հայրիկը գալիս է վերջապես³: 'իոէք ինչ եք անում, գրիր:

¹ Գր. Արծրունու մահից հետո «Մշակ»-ը մինչև 1892 թ. վերջը լույս էր տեսնում տիկ. Մ. Մելիք-Աղամալյանի հրատարակութեամբ. և Հ. Տ.—Մարկոսյանի ժամանակավոր խմբագրութեամբ: 1893 թ. հունվ. 1-ին «Մշակ»-ը ղաղարկում է, իսկ հսկաների 14-ից ներքին Գործերի մինիստրի թույլտեմբ, վերսկսվում է:

² Թ-ը շնորհավորում է Սիմյոնի արեղա ձեռնադրվելը (Արսեն անուանով):

³ Այդ ժամանակ ցարի կողմից կաթուղիկոս էր հաստատվել Նրիմժանը, որ երուսաղեմից գալիս էր Էջմիածին:

«Մշակ»-ն էլ մինչև այս ամսի վերջը ասում են, իբրև հաստատ բան, կըհրատարակվի:

Իմ գրքերից ուզել էիր. Ա-ից 15 օր[ինակ]: Բ.—ից, որքան լինի: Ուղարկում եմ 15 օր[ինակ] Ա-ից, 10 օր[ինակ] Բ-ից: Տոկոսով առեր ձեր գրաշրջիկին: Լսեցի, որ հիվանդ ես եղել— զրիւր ինչու էիր հիվանդացել, և ինչ եղար:

Ընդունիր իմ և մեր ամբողջ գերդաստանի սրտադին ողջուցնը, որ սողասում են օրհնությանդ:

Ինձանից բարեկիր Տիգրան սարկավադին¹— ախ, բոլորովին մոռացել եմ, կարծեմ նա էլ ձեռնադրվեց, չէ՞. զրիւր, ի սեր ասածո, վերջապես, երկու Տիգրան սարկ[ավադ] են, ես շփոթում եմ: Բարեկիր պ. պ. Եղեկյանին², Մանվելյանին³, Լևոն արեղային⁴, (գրքերի մեջ մեկն ուղարկում եմ նրան):

Քո Հովհաննես

33. ԱՐՍԵՆ ԴԼՏՃՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Էջմիածին

1893 թ. սեպտեմբերի 27.

93 IX 27. Թիֆլիզ

Սիրելի Արսեն!

Այս նամակը որովհետեւ պաշտոնական է, ոչինչ նորութուն կամ ալ կողմնակի բան չեմ գրում:

Ընկերության⁵ գրասենյակում գրքերի հաշիվը տեսնում ենք. շուտով շտապիր ուղարկել քեզ մոտ եղած և առհասարակ քո ստացած գրքերի ցուցակը, եթե չես կարող հաշիվն էլ հետն ուղարկել: (Քանի անգամ և ինչ քանակությամբ ինչ գրքերից). կրկնում եմ, չըմոռանաս շուտով ուղարկելու:

Ընդունիր ողջուցնս:

Քո Հովհաննես

Հ. Գ. կամ P. S.

Մեր գրապահ պ. Գևորգ Շահումյանը բարեկամ է քեզ և նույնպես յուր կողմից խնդրում հաշիվների մասին:

Նույն.

¹ Հետո Թովմա վարդապետ:

² Ավետիք Եղեկյան— ուսուցիչ և հասարակական գործիչ:

³ Գրող Լևոն Մանվելյան:

⁴ Լևոն Սոջայան. ձեռագրանի տնտես, հեռագայում ուսուցիչ:

⁵ Կովկասի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութունը, որի գրասենյակում այդ ժամանակ Թ-ը գրասենյակապետի պաշտոն էր վարում:

Հարգելի պ. Աղայան.

Վերջապես այսօր «Արություն և Մանվել»-ը հանձնեցի կազմարարին: Ձեր գոված ուստաուկես Մոսեսն ու յուր գրաշարը ինձ թուրքացրին, մինչև ապեցին: Թուղթի համար ստորագրություն տվի Տեր-Սարգսյանին¹: Շուտով կուղարկեմ գրքի նմուշն ու հաշիվը:

Գրեցեք թե ինչ անեմ գրքերը²: Այստեղ, ինչպես գիտեք, «կուսակցությունը» շատ էր հուզված Հայրիկի դեմ. այդ ամբողջախին հուզմունքն անցել է արդեն³, այժմ էլ արտոնջում են Արիստակես սրբազանի դեմ, նորա չափազանց զգայունության համար:

Ձեր մասին ասում են, իբրև թե գրգռել եք ձեմարանականներին Հայրիկի դեմ — նորա կարգադրությունների ժամանակ⁴:

Լրագիրներում կարգացած կլինեք Ֆիլիպի և Արասխանյանի աղահարողանի մասին: Բաժանման ժամանակ միջի մարդն էլ ես էի. կազմեցինք և մի ընկերական ատյան, և մեր տանը երկու ժողով անելով բաժանեցինք⁵: Ֆիլիպն արդեն ձեռնարկում է նոր հրատարակչական գործի⁶:

¹ Գրենական պիտույքների խանութի տեր:

² Սուքր «Արություն և Մանվել» երրորդ գրքի մասին է, որ տպագրվել էր 1893 թ.:

³ Սուքր մշակականների մասին է: Խրիմյանը կաթողիկոսական պաշտոնին անցնելով՝ պաշտոններից հեռացնում է «Մշակ»-ին համակրող մարդկանց, ինչպես օրինակ՝ Արիստակես եպ. -ին՝ ձեմարանի տեսչությունից, Գալուստ Միարանին (Տեր—Մկրտչյան) «Արարատ»-ի խմբագրի պաշտոնից և այլն:

⁴ 1893 թ. սեպտեմբերից Ղ. Աղայանը Գեորգյան ձեմարանին կից Վարժոցի ղեկավար էր, բայց Խրիմյանի կարգադրությունների նկատմամբ հակառակ գիշեր է բռնում՝ ձեմարանում սակզնելով դժգոհություն կաթողիկոսի դեմ:

⁵ Սուքր վերաբերում է «Մուրճ»-ի խմբագիր Այ. Արասխանյանի և «Մուրճ»-ի հրատարակիչ Ֆիլիպ Վարդապարյանի միջև 1892—93 թ. թ. ընթացքում տեղի ունեցած լրագրային բանավեճին:

⁶ «Հորիզոն» զրական հանդեսը, որը լույս տեսավ 1894 թ.

«Մուրճ»-ի և «Մշակ»-ի կոթիլն արդեն հայտարարված է, «Մուրճ»-ի այս Ա՛ռւմ՝ բան կա «Մշակ»-ի դեմ:

Իրիկունը ներկայացրին Սունդուկյանցի «Ամուսինները» մի շատ անարեւոք ու անլազաթ բան, որ իսկի պատիվ չի բերում «Պետրոսի» հեղինակի պրէնն,

Ուզում եմ Հայրիկին իմ բանաստեղծություններից նվիրել լավ չի՞ լինիլ, որ ուղարկեմ Ձեզ, Դուք ներկայացնեք:

Խնդրեմ սրա մասին էլ գրեցեք ինձ:

«Կուսակցությունը» ամեն տեղ հիշում է Ձեզ և շատ բարեկէ անում:

Ափսոսում ենք, որ վարդապետական միջնորդություն է մեր Բյուռօղլին:

Իմ և ընտանիքիս կողմից բարեկեցեք տիկնոջը, օրիորդներին ու Մուշեղին:

Տեր-Հովհաննեսից բարեկ:

Մնում եմ խորին հարգանքով

Ձեր Հ. Թումանյան

Հասցեա.—Норашенск. ул. д. Гевондянца № 28.

Հ. Գ. Հրատ.[արակհական] ընկ.[երության] գրասենյակից գուրս եմ հիկել:

Նույն

Լիսիցյանն ու Գարոն ¹ «Աղբյուր—Տարազ» — «Անոնսը» թողնում են:

35. Գ.Ա.ՋԱՐՈՍ Ա.Գ.ԱՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Էջմիածին

1893 թ. նոյեմբերի 18.

93 XI/18 Թիֆլիս.

Մեծարելի բարեկամ,

Բաց նամակիս չպատասխանեցիք.—չգրեցիք թե ինչ է գրքի գինը, որ երրորդ տպագրությունն է կամ ինչ անեմ գրքերը ²: Գրաշարն ասում է, որ երես չըկա ուրիշ, իսկ գինը չըկա, որովհետեւ բաժանորդների համար է: Կազմարարին արգելել եմ գրքերը կազմելու, մինչև Ձեզանից պատասխան ստանամ:

¹ Գարո Միրզոյան.

² Խոսքը «Արություն և Մանկիկ» մասին է:

Հ[այր] Բեկնաղարյանին շատ անհաջող փորձերից հետո հա-
ղիվ տեսա այսօր. ասաց, որ ինքը չի կարող Տեր-Ղևոնդյանից
փող ստանալ, դուք գրեցեք, թողեք Տեր-Ղևոնդյանը փողը բերի
տա իրան:

Արասխանյանին կըտեսնեմ և «Մուրճ»-ից արտատպելիս
Ձեր կյանքի գլխավոր գծերի սրճագրությանը¹ նորից կընայեմ:

«Խավարամիտների գլխացավը» հանձնեցի «Մշակ»-ի խմբ-
ագրությանը և խմբագրատանը կարգացի այն տողերը որ
իրանց էր վերաբերում²: Առհասարակ Հայրիկի և Արխատակեսի
հաշտության լուրը ուրախացրեց տրամաժ կուսակցությանը:
Գրել եք թե կուսակցության կարոտը քաշում եք և տխուր եք:
Տխրում ենք Ձեր տխրության համար, իսկ ինչ վերաբերվում է
կարոտին, կարող եմ հավատացնել, որ կուսակցությունը չի
մոռանում յուր սիրելի Բյուռղուչ. հիշում է ամեն խնջույքում,
մանավանդ երբ տողերիս գրողն էլ վեր է անում յուր գաղա-
րակների ձայնը և հանդգնում է Բյուռղուչ երգը երգել...

Ֆիլիպը շնորհակալ է շնորհավորության համար: Այժմ
Ֆիլիպը ուրիշ գործ է սկսել. հրատարակում է տարեկան 2—4
ժողովածու, գրքեր և բրոշյուրներ: Առաջին ժողովածուն հուն-
վարին դուրս կըգա: Ձեր խոնարհ ծառան էլ, որ խմբագրական
ժողովը կազմող երեքից միան է, խնդրում է ի դիմաց նույն
ժողովի՝ Ձեր աշխատակցությունը—հրապարակախոսություն,
վեպ, ոտանավոր, ինչ որ լինի: Աշխատակիցները վարձ են
ստանում:

«Բանաստեղծություններս» շուտով կուղարկեմ Հայրիկին
ընծա, որ կարգա սիրտը ցնծա, որ կըներկայացնեք, ասացեք,
էս հալա ոչինչ, կեսը գդալամանումն ա դեռ... ի դեպ, ասեմ, որ
ես եմ նայում հիմա և հին գրածներս ուղղում. առաջին հատորից
արդեն ուղղել եմ «Լոռեցի Սաքոն» և «Արևն ու Լուսինը»: Եթե
հիշում եք, «Լոռեցի Սաքոյի» մեջ դուք մի սխալ էիք ցույց
տալիս, այդ սխալը ես այժմ եմ գլխի ընկել և ուղղել. այդ պոե-
ման կըլավանա:

Այստեղի նորությունների մեջ նշանավոր է մի անպիտան

¹ «Իմ կյանքի գլխավոր դեպքերը»:

² 1893 թ. դեկտեմբերի 21-ին «Մշակ»-ի № 23-ում տպվեց Ղ. Աղա-
յանի «Նամակ խմբագրության» վերնագրով հիշված հոդվածը՝ ուղղված
պահպանողական մամուլի դեմ, որը նրան մեղադրում էր Գևորգ կաթողի-
կոսին վարկաբեկելու համար:

տերտերի արարքը, որ զայրացրել է ժողովրդին: Դորա խաղաղան անունը հակառակին մոռացել եմ այս լուսին, բայց նա ավելի հայտնի է «Դադորդի» մականունով: Դանոս է տվել նահանգապետին թե հայոց վանքում կայսերական տոնի օրը մաղթանք չի կատարվել և թե հայոց կոնսիստորում չեն ընդունում ռուսերեն դրած խնդիրներ: Այս անդամը դեռ հերիք չէ որ քահանա է, կոնսիստորի անդամ էլ է: Անցյալ օրը կոնսիստորի անդամները այս գործի համար կոչված էին պոլիցիայում:

«Տարազ—Այրբյուր—Անոնսի» գործն էլ արդեն կը վիտենաք: Ուղում էին Թիլիպի վրա ծախսեն—գլուխ չեկալ: Բայց ես մի բան չը պարզեցի. գուք կը հարցնեք, թե ինչպես թույլ կը տան Թիլիպին մի տարում վեց կամ ավելի ժողովածու հրատարակել մի անունով: Այո, այդ չի կարելի. դորա համար էլ ամեն մեկիս անունով երկուսը կը հրատարակվին: Ժողովածուների մեջ կապ պահելու համար գուցենքով ենք որոշել անունները—երկուսը կտպույտ, երկուսը կանաչ, երկուսը կարմիր: Ես կարմիր խմբադիրն եմ:

Նոր-գարականները նոր առաջնորդին նոր խանդով Օլտաննա են երգում հին գործերի համար¹: Գրել էին, թե նա շինել է երկսեռ դպրոց Ագուլիսում. Պուշյանցը աշխարհն ու ամբողջ Ագուլիսը վկա է կանչում, որ ինքն է շինել այդ ուսումնարանը:

Չեմ ուզում Ձեզանից ծածուկ ֆու, որ Ձեր ինքնահինադրության վրա շատ են խոսում: Երեւի մինչև անգամ Ձեր գեմ գրողներ կը լինեն: Ոչինչ, դա կը փոխարինի հորեկյանին...²

Բարեկեցեք տիկնոջը, օրիորդներին և Մուշեղին:

Ձեր Հ. Թումանյան

Հ. Գ. Ձեր և իմ կնքահայր պ. Ս. Պառավյանցը խնդրում է հետևեք և, թե կարելի է շտապեցնեք յուր շինած ուսումնարանի գործը, որ սինողումն է այդտեղ: Երեկ Ձեր կենացը խմբեցինք նրա տանը նոր Թեմական տեսուչ ОТЕЦ ЛИСИЦОВ-ի հետ (հ. Մեկյան³):

Նույն

¹ Դեորդ եղ. Սուրենյան:

² Դ. Աղայանի գրական գործունեության 20-ամյա հուելյանը լրացել էր 1892 թվին, որը սակայն չէր տոնվել:

³ Մեկյան քահանան Թիֆլիսի Թեմական տեսուչն էր: Մեկի վրացերեն կնշանակի ազվես:

36. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

ԹԻՓԼԻՍ

[1893 ?]

Ֆիլիպ.

«Քյոռուղլին» ու «Քաջերի կյանքիցը» արդեն արգելված են¹ և այդ մասին շրջաբերական է գրած այլ տեղերի ցենզուրական կոմիտեներին և կարգադրված է քեզ հայտնել: Իսկ «Տաճկական գրականությունն» ու «Շիրիյոնի կալանավորը» թույլ է տրված ամբողջապես. «Տաճկ. գրականությունն» էլ հանձնեմ—թե զեռ չէ: Մինչև գալս բարեուժ եմ տանըցոնց:

Հովհաննես

¹ Հստ երևույթին ցենզուրական արգելքը հետագայում վերացվում է, արժանտե Ղ. Աղայանի «Քյոռուղլի»-ն տպագրվում է «Տարադ»-ում (1893 թ.), հսկ Հոգի. Թումանյանի «Քաջերի կյանքից»-ը՝ «Հորիզոն» ժողովածուի 11. գրքում (1894 թ.):

1894

ՅԴ. ՂԱՋԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Էջմիածին

1894 թ. հունվարի 27.

94 թ. 27. Թիֆլիս

Սիրելի բարեկամ.

Ուզեցա զրքերս փոստով ուղարկեմ, բայց սի. Տեր-Իսրայելյանը¹ ասաց, որ շատ թանկ կընստի, ավելի լավ է մի ընկերության միջոցով ուղարկենք 300 —նորից, 300—էլ առաջիններին:

Քո ուստաուկես Մոսեսը կատարյալ թուրքացրեց ինձ զրքի վրա գինը տպելու համար:

Տեր-Ղևոնդյանի մոտ դնացի, որ փողերն ստանամ—ասաց, որ Բեկնաղարյանցն արդեն ստացավ—Բեկնաղարյանցն էլ հիվանդ է:

Զարմանում եմ, որ իմ գիրքը այդքան ուշ է հասել. շնորհակալ եմ Հայրիկին ներկայացնելու համար: Իսկ Պառավյանցի կոնդակն արդեն եկել է—թեև նոր-գարականները զաղել էին:

Մեր նվաստ ընկերությունը² մտադիր է քո մանկական երգերը հրատարակել իմ «Դաշնակների» ձևով³—սրա մասին էլ զրիր:

Մեր ժողովածվի համար էլ մի բան ուղարկիր—Իհարկե վարձով:

Այստեղից մի խելագար (հարուստ Բարսամյանց) նամակ

¹ Թիֆլիսի կենտրոնական գրավաճառանոցի տերերից մեկը:

² «Նորեղուն» գրական ժողովածուի հրատարակիչները (Փ. Վարդապետյան, Հովհաննես Թումանյան և Ա. Բարխուդարյան):

³ Թ-ի չափածո երկերի փոքրագիր ժողովածուն, որ հրատարակվել է 1893 թվին:

է ուղարկել Հայրիկին—շտապեցեք շուտով Հայրիկին իմացնել, որ խելագարի գրածն է, թե չէ կարգադրություն կանխի:

Քո մատին ինչ որ լրագիրներում ցենզորը թույլ չի տալիս, ըերանացի են գոռում հայոց եզլիտները¹: Այս երկու օրս տարածել են թե՛ Աղայանցն արդեն մահն է գալիս թիֆլիզում, մինչև անգամ ինձ առացին, որ տեսել են կլուբի առաջին: Տենդային աշխատանքի մեջ են Տոմսոնի² տասնամյակը ամիսի փառավոր դարձնելու քան Արծրունու հոբելյանը: Մի քահանա (տեր-Աշոտ) առաջնորդի անունով թուղթ (ուղերձ) է մանածում և ստորագրել տալիս քահանաներին: Գալառներից հարգելի հորելյարը տարօրինակ պասիկաներ է ստանում—զիթունի կորիզներ—սատկած կատու և այլն և այլն:

Բայց կարող եմ հավատացնել, որ այնքան Սպանդարի տասնամյակի համար չեն աշխատում պահպանողականները, որքան ճեմարանից քեզ արտաքսելու:

Ինչ ուզում են անեն—

Բայց դու էլի Գյորոզլին ես,
Ժողովրդի սիրելին ես,
Դուրս արած էլ թեկուզ լինես,
Քեզ պատիվ կըտան, Գյորոզլի:

Բարեցեք տանըցոնց մեր բոլորիս, Ֆիլիպենց և Պառուվյանների կողմից:

Քո Հովհաննես Թումանյան

38. ԱՐՄԵՆ ՂԼՏՃՅԱՆԻՆ

Խիւլիս—էջմիածին

1894 թ. հունվարի 31.

94 I/31 Թիֆլիզ.

Սիրելի Արսեն.

Նամակս այսքան չէր ուշանալ, բայց սպասելով լուսանկարիդ—այսօր ընկավ: Լուսանկարդ ես բոլորովին չըհավանեցի—չհավանեցի դիրքդ, պողան, ամսոս, ես քեզ հետ պավիլիոն

¹ Նոր-դարականները, որոնք այդ ժամանակ հալածում էին Ղ. Աղայանին:

² Սպանդար Սպանդարյան—«Նոր-Դար»-ի խմբագիրը:

չըրարձրացա: Դնացել ևս անճաշտի ձևով քիթդ դեմ արել ապա-
րատին, գոնե կիսապրոֆիլ նկարվելի: Այսուամենայնիվ պատ-
վիրեցի, որովհետև ուրիշ հնար չըկար: Այժմ դանք այն խընդ-
րին—թե ոնց եղավ, որ ևս չեկա դնալուդ ժամանակ կայարան:
Ահա թե ոնց եղավ: Վեր եմ կենում, մի ժամ առաջ դուրս եմ
դալիս տանից գեպի կայարան. կաթուղիկաց փողոցում* պատա-
հում են մի խումբ թուռի կարմիրներ¹—սըր ևս գնում—առում
եմ գնում եմ Արսենին ճանապարհ գնելու:

Գիժ ևս, ինչ ևս, էս իրիկուն ժողով ունենք—դու պետք է
տեղեկություններ տաս:

Խնդրում, աղաչում եմ, որ ինձ թողնեն, էլի ժողովին
կըհասնեմ: Մանավանդ օր. Սողալյանին² խոստացել էի, և գի-
տեի որ նրանք էլ ինձ են սպասում:

Ինչ արի, չարի, չըկարողացա ազատվել, մանավանդ Մող-
նականների ժողովը էր—իսկ ևս Մողնու ժողովուրդ եմ³, ժո-
ղովի մասին ավելորդ է խոսել—միայն մյուս օրը արդեն ինձ
լուր հասավ, թե Նուենն ասաց, երգվեց ինձ հետ ՀԱՎԻՏՅԱՆ
չխոսալ, որովհետև իրիկունը հագնված երկու քույր սպասել են
մինչև կես գիշեր—ևս խաբել եմ չեմ գնացել: Շուտով պատա-
հեցի օրիորդին—իմ անմեղությանը վկա կանչեցի աշխարքի
բոլոր մեռելների գերեզմանները և բոլոր ժողովականներին—
և օրիորդի հավիտյանը կարճացրի—շինեցի երեք օր:

Քո գնալուց հետո դարձյալ սկսվեցան երեկույթներ. մի
քանի գիշեր շարունակ չեմ քնել: Անցյալ օրը մինչև կես գիշեր
մի տեղ էի—կես գիշերից դենը մյուս: Պատահում է մի օրում
երեք տեղ են հրավիրում: Այլանդակ, խոյտառակ կյանք ենք
վարում. տեսար էլի:

Անցյալ գիշերը մի վեչերում ևս ու Նուենն կենացդ երկու
անգամ խմել ենք: Բարեում են բոլոր քո ծանոթ օրիորդները,
այս քանի միտս է ասեմ—մասնավորապես օր. Նուենն: Օրեցօր

* Այժմ—Մայիսի 1-ին փողոց

¹ Այսպես էին կոչվում այն ժամանակ աղգային «հեղափոխական» պար-
տիանների անդամները:

² Ուսուցչուհի. պատկանում էր «կարմիրներին» խմբին. մասնակցում
էր դպրոցական-գրական, ընտրական գործերի:

³ Մողնի եկեղեցու ձխականները կոչվում էին «Մողնու ժողովուրդ»:

սպասում եմ նամակիդ, թե ինչ կըզրես— ինչպես ընդունես քեզ Հայրիկը:

Քո մասին մի հոգւած տվեցի, ցենդուրը բռնեց. բռնեց նույնպես Աղայանի «Քյորօղլին»¹. Հրաշյայինը² հավանեցիր բոլորը սխալներով է դուրս եկել:

Բայց ինձ սեերես անող ժողովի հետևանքը եղավ մի ջարդ— որի նմանը սեերը³ մինչև օրս չեն տեսել:

Առաջնորդացուն⁴ շատ փթած դուրս եկավ: Ուզեց կաշառել սե թերթերը— 200 ր. ուղարկեց «Նոր-Դար»-ին, 50 ր.— «Արձագանք»-ին և ինչ դուրս եկավ. «Արձագանք»-ը սաստիկ բարկացավ: Ուրիշ էպիդոդներ հետո կըզրեմ:

Տերտերը բարեւում է և սպասում նամակի: Բարեւում են և մեր բոլոր տանըցիք: Օլյան ուղղում է ինձանից մի բողոք ուղարկել, չըլես, միթե կըհավատաս ինձանից, իբրև թե օրիորդների հետ շատ սիրալիր եմ: Բարեիր Աղայանցին, Մեսրոպ հայրսուրբին⁵, Մաղաթյանին⁶.— Եղեկյանին, Մանվելյանին և այլն և այլն:

Գլուխս պտտւում է անքնությունից չեմ կարողանում ամեն բան չիշել: Շուտով նամակ գրիր:

Քո Հովհաննես

¹ Հրաշյայ—անհայտ:

² Այսպես էին կոչւում պահպանողական բոլոր թերթերը՝ «Մեղու Հայաստանի», «Նոր-Դար», «Արձագանք» և այլն:

³ Գեորգ եպ. Սուրենյան (հետո կաթողիկոս), որ ուղարկված էր Թիֆլիսի թեմը ժամանակավորապես կառավարելու:

⁴ Մեսրոպ վարդ. Տեր-Մովսիսյան

⁵ Մաղարյան Եղիսե, ուսուցիչ—գրական քննադատ:

1891 թ. փետրվարի 18.

91. 2/18. Թիֆլիզ.

Սիրելի Արսեն.

Այդպիսի էջմիածին եւ թե արդեւ երնջակա վանքում ¹—այս եւ մտածում նամակս գրելիս:

Թե ինչ տպավորութիւն թողեց խոյրիկի այդ կարգադրութիւնը ², չեմ գրում, որովհետեւ ուրիշ շատ—մի խոսքով էլ ինչ շատ, ընդհանուր մարդու հոստահատեցնում, զայրացնում են: Շուտով կռնեանք մեծ ժողով այդ մասին մտածելու: Գրում եւ թե ոտանավորը կորցնեմ, ինչու կորցնեմ. այն կըմնա իբրեւ հիշատակ մեր առաջին զգացումների, իսկ նորը յուր կարգին. նորը քեզ կուղարկեմ. այսպես է սկսվում:

«Եթե այդպես է, մենք կխորտակենք

Այն պատվանդանը, որ մենք կառուցինք... և այլն ³:

Մի փոքրիկն էլ գրել եմ—«էջմիածնի ամբարի մկներին» վերնագրով. այս կըտամ «Տարազ»-ին: Պատկերներդ մոտս են—մրտեղ ուղարկեմ: Սպանդարի հոբելյանին ուղարկած Բաքվի պատգամավորը երկու վարժուհու հետ գնում է Սողակյանների մոտ և դահլիճում թքում Արիստակեսի պատկերի վրա. այդ պարտնը Հարություն Այվալյանն է ⁴: Իհարկե, օր. Նունեն խայտառակ կերպով տանից դուրս էր արել պատգամավոր հյուրին, բայց դու մարդու ցածութիւնը, դարշելի լրբութիւնը տես...:

Տանըցիք բարեւում են: Վեչերները շարունակվում են—մեռնում եմ, այնքան եմ հոգնել:

Գրել էիր թե Վարդապետյանի հասցեն ուղարկիր, որ «Դաշ-

¹ Գտնվում է պատմական Երնջակի գավառում, այժմ Նախիջևանի ինք. Ս. Ս. Ռ.-ի մեջ: Դլտճյանը հոգեւոր իշխանութեան կողմից աքսորվել էր երնջակա վանքը:

² Թիֆլիսում տարածված էր այն կարծիքը, թե Ա. Դլտճյանը հալածված է եղել էջմիածնի պահպանողական միտքների դրամամբ, Սրիմյան կաթողիկոսի կողմից:

³ Այս ոտանավորով,—որից մնացել է միայն այս երկու տողը—Թ-ն արտահայտում է իր դժգոհութիւնը Սրիմյան կաթողիկոսից՝ Ղ. Աղայանի և Ա. Դլտճյանի հանդեպ ջոկջոկ տված անարդար վերաբերմունքի դեմ:

⁴ Ուսուցիչ, «Նոր-Դար»-ի աշխատակից:

«Նախնիք»-ի փողը նրան ուղարկեմ, գրիր Тифлис Филиппу Вартазарянцу.

Բարեկում են ծանոթ վարժուհիները—շատ են ցավում քո վարձատրության համար:

Նամակ գրիր—բաներ պատմիր մեջը—հարկավոր բաներ:

Քո Հովհաննես

20. ՂԱԶԱՐՈՍ ԱՂԱՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—էջմիածին

1894 թ. մարտի 4.

1894 թ. մարտի 4. Թիֆլիզ.

Սիրելի բարեկամ.

Նամակումդ գրել էիր, թե մի ամսով օտպուսկ կառնեմ, կգամ, ես այնպես եմ կարգացել, իրրե թե—առել եմ—գալիս եմ. նրա համար էլ մինչև օրս նամակս ուշացրի:

Այժմ ասեմ.—

Ֆիլիպն իրան ձեռնհաս և հարմար չի համարում քո ապահովության գործի գլուխն անցնելու համար, մանավանդ այժմ, երբ Պուշյանյն էլ պատրաստվում է յուր 35-ամյակը տոնելու:

Առայժմ մանկական երգերդ են որոշված հրատարակելու¹, դրանց մասին դարձյալ մի որոշ բան գրիր: Ինքնակենսագրությունդ չէի կարող սրբագրել, որովհետև վաղուց տպված, վերջացած էր: Իսկ «Արություն և Մանվելը» արդեն պատրաստ է: Տեք-Ղևոնդյանից 35 ո. արդեն Բեկնազարյանյն ատացել էր, երբ ես գիմեցի: Ի դեպ, Բեկնազարյանցն էլ յուր ինքնակենսագրությունն է գրում. անցյալ օրը մոտն էի—կարդացինք. վերական ձևով է գրում:

Շատ լավ էիր նկատել, թե «Մշակը» չանեն կոտրածի նման է թառում². կարելի է ավելացնել և խելքը կորցրածի. Հովնան—

¹ Աղայանի մանկական երգերը չհրատարակվեցին: Տես նաև հաջորդ նամակի համապատասխան տողերը:

² Այս արտահայտությունը գործ է ածում Աղայանը, 1894-ի հունվարի մեջքին կամ փետրվարի սկզբներին Թ-ին գրած նամակում: Աինարկը վերաբերվում է «Մշակ»-ում տպված հոդվածներին՝ Մարիամյան—Հովնանյան զարոցի ասելի և հոգաբարձության դեմ:

յան դպրոցի հարցը¹ մի հանդիսավոր քայլ է, որ նա արավ դեպի ներքև. և առհասարակ խաղի մեջ տանուլ է տալիս. հսգիչ կա, մարդ չկա: Մեր ժողովածվի² համար մի ինքնուրույն բան ուղարկիր, հրապարակախոսությունն չլինի, այդպիսի իրավունք չունենք:

«Դաշնակներն» արդեն վերջացան, 2400 օր. էինք տպել: Փիլիպի ու Արասխանյանցի վեճի մասին ինչ կարծիք ունես. արդեն երկուսն էլ գրում են մեկը մյուսի պատմությունը— իսկ ես գուցե երկուսինը:

Արասխանյանցը իմ վերաբերությամբ էլ պողը փչել է այստեղ այնտեղ (ուզում եմ սրա հաշիվն էլ տեսնել) իսկ այս անցյալները Բորիսին³ ասել է, թե դրա (իմ) համար մի լավ հոգիված եմ գրելու⁴—տաղանդը ցույց եմ տալու: Ես կարծում եմ մի բանաստեղծի համար—Արասխանյանցի գովեստիցն էլ վատ վկայությունն չի կարող լինել:

Կարծեմ արդեն զրել եմ, թե ինչպես Սպանդարի հորեղանին Բաքվի պատգամավոր պատկարերը մի օր[իորդի] տան (օր. Սողալյան) թքեց Արխատակես սրբազանի պատկերի վրա և իհարկե տանից արտաքսվեցավ:

Բարեում են մեր տանըցիք և փիլիպը—քեզ, տիկնոջը, օրիորդներին և Մուշեղին:

Գարունը բացվում է, օրեցօր սպասում ենք մեր Դյորոզլուն⁵:

ԴՊ Հ. Թումանյան

Նամակումդ չմոռանաս հիշել, թե երբ ես սկսել քո գրական դործունեությունը:

Նույն

¹ «Մշակ» լրագրի 1894-ի №№ 7—23-ը մի շարք թեր ու դեմ հոգիվածներ լույս տեսան շովնանյան—Մարիամյան օրիորդաց դպրոցի հոլաբարձության ընտրության և տեսչի գործունեության առթիվ:

² «Հորիզոն» 1894 թ. Ա. գիրք:

³ Արդուտինսկի Գրասեր էր և մոտ էր կանգնած դրական շրջաններին:

⁴ Ըստ երևույթին այդ հոգիվածը չի գրվել:

⁵ Աղայանի մոտ ընկերները այսպես էին կոչում նրան: Երբեմն Աղայանն ինքն էլ իրեն կոչում էր այդպես:

41. ՂԱԶԱՐԱՍ ԱՂԱՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—էջմիածին

1891 թ. մարտի 31.

1894 թ. մարտի 31 Թիֆլիս.

Մեծարգո բարեկամ.

Ահա ուղարկում եմ «Նաղեփդայի»¹ կվիտանցիան. գրքերը ընկերությունը կարող է բերել մինչև Երևան, ինչպես գրված է կվիտանցիայում. այնտեղից պետք է ստանաս:

Ինքնակենսագրությունից չկարողացա ուղարկել, որովհետև պատրաստ չի և հայտնի չի թե ով է հրամայելու տպարանն յուր գործը կատարի կամ ով է տպարանին տպագրության փողը վճարելու:

Փիլիպն ասում է, թե մինչև հունվարը 94 թվի վերջացրել է բոլոր հաշիվները (աշխատակիցների), ինչպես ներկայացրել է խմբագիրը, այնպես որ, էլ քեզ բան չի հասնում:

«Արություն Մանվելից» 200 օր. (Գ. գրքույկ) ուղարկեցի. 100 օր. հանձնեցի գրավածուն. մնացածն ի՞նչ անեմ—տամ Բեկնադորյանցին թե՛ չէ:

Մանկական երգերիդ պայմանը Փիլիպը անգործագրելի գտավ. նա ուզում է «Իսաղանների» ձևով հինգ-կուպեկանոց բան հրատարակել 2400—կամ 3600 օրինակ, որ քեզ 150 մանեթ տա. էլ ինչ մնաց տեղը:

Մի խոսքով այստեղ փող չունիս. այնպես որ համ թղթի փողն է մնում վճարելու, համ տպարանի, համ կազմարարի:

Անցյալ կիրակի թե շարաթ երեկոյան Հրատ. ընկերության ընդհանուր ժողովն էր. շատ մանր-մունր և հիմար խնդիրներ բարձրացան ու ընկան. վերջը ես մի առաջարկություն արի (գուցե այս էլ էր հիմար). խոսացի թարգմանական հեղեղի դեմ. ասեցի, որ ընդհանրապես գրականության մեջ և մասնավորապես Հրատարակչական ընկերությունը սաստիկ նպաստելով թարգմանությանը խեղդում են ինքնուրույն գրականությունը: Այդ միջոցը ես համարում եմ ինքնուրույն աշխատանքի ստոր ղնահատությունը—թարգմանությանը տալիս են 20—25, ինքնուրույնին 25—30. զանազանությունը 5 ր. են գտել: Ամեն մարդ ձեռնհաս լինելով թարգմանություն է անում և փող ստանում—և հեղինակը, որ կարող էր ինքնուրույն բան գրել

¹ Իրեր փոխադրող ընկերություն:

մտածում է—մի վեպ գրելու համար պետք է նստեմ ամիսներով չարչարվեմ, որ ստանամ *Լենթադրենք*, 100 ուրլի, ավելի լավ չի լինիլ մի շարաթ նստեմ մի բան թարգմանեմ ավելի շատ կստանամ։ Այսպիսով տուժում է ինքնուրույն գրականությունը, տուժում է ընկերությունը, որի գրքերով չի հեռաքրքրվում ժողովուրդը։

Ես առաջարկեցի ընկերությանը զանազանել ինքնուրույն գրողի աշխատանքը թարգմանողի աշխատանքից, գրողի տաղանդը թարգմանողի հոսանքից, և բարձրացնել ինքնուրույն գրականության գինը, դոնե հրկուս անգամ ավելի թարգմանականի գնից։ Սրանից ազմուկ դուրս եկավ, հետո հավաքվեցին զլսիս, ոմանք համաձայն էին, ոմանք դեմ—կուլի մեջ հիշեցի և պատմեցի քո և Շիրվանի մասին. վերջը լինձ առաջարկեց ժողովը, որ իմ առաջարկությունը մի թղթով տամ վարչությանը և հրավիրենք արտակարգ ընդհանուր ժողով այս խնդիրը քննելու։

Երեակայիր, այս խնդրի մասին ոչ մի խոսք չկար «Մշակ»-ի մեջ, մինչդեռ մանրամասը, ծաղկացրած պատմած էր Մալումյանի հիմար (այո, հիմար) խնդիրը¹։ Եվ այսպես. մարդիք կան, չնչին մարդիք, որոնց մեջ նախանձը մի սովորեալ է։

Կամ այս մարդիքը ապացուցում են, որ ոչ մի զգացմունքով կապված չեն գրականության հետ, թեև հաճախ խոսում են նրա անունով. որովհետև հենց ժողովում էլ ուզում էին խեղդել այս խնդիրը, և կխեղդեին, եթե չլինեին Զավարյանի նման երիտասարդները։ Եվ դրանք իրանց գրականության տերեր ու գառախաղներ են համարում, և դրանք խմբագիրներ են—Արաթխանյանցի նման խմբագիրներ, որ այնքան է հաճախում դոնե գեղարվեստական գրականությունից, որքան բոլշավիցի թարաքյաման Շուպինի* սերենաղը։

Գրականական աշխարհի խայտառակությունից անցնենք մի ավելի խայտառակ աշխարհ — հոգևորականությանը. (տխ

¹ Խոսքը վերաբերում է Ն. Մալումյանի հոդվածին, ուր նա խնդիր էր դրել, թե ավելորդ է Ասողիկների, Ագաթանգեղոսների և Ղևոնդ պատմագիրների հրատարակությունը և առհասարակ այնպիսի գրքերի տպագրությունը, որոնք թեև «ինքըստինքյան լավ են», սակայն, «մատչելի չեն մեր այժմյան ընթերցող ժողովրդի մտավոր պատրաստությանը»։

* Շուրերտի—խմբ.

Էրբ պետք է մենք պրծնենք դրանցից, կարծես թե այդ սև փարաջան փաթաթած է իմ սրտի վրա, այնպես է ինձ նեղացնում):

Այստեղի նոր սուաջնորդ սրբազան Պարապլանյը¹ կամ Սպանդարի պկուն, ամենատմարդի կերպով հենց առաջին օրից սկսեց հալածել մեր Տեր-Հովհաննեսին: Դուրս արավ անդամությունից, գործակալությունից, չթողեց երեսը տեսնի (ասենք, այս լավ արավ), և երբ իմացավ, որ ժողովուրդը ուղղում է բողոքել, թեմական տեսչի² բերանով ապսպրեց Տեր-Հովհաննեսին, թե «ժողովրդին մի հուզիր, թե չէ 24 ժամում քեզ Շուլավեր կուղարկեմ»³. հետո ինքն էր պատահել և նույնը կրկնել: Ինչպիսիք մանրամասնությունները ֆնան: Այս մասին Տեր-Հովհաննեսը երկու նամակ է գրել Արիստակես սրբազանին, դեռ պատասխան չի ստացել. այժմ Տեր-Հովհաննեսն էլ է խնդրում, ես էլ, որ սրբազանից իմանաք, արդյոք ստացել է նամակները, և ինչու չի պատասխանել, կամ ինչ խորհուրդ կտար, ինչպես վարվել Տեր-Հովհաննեսը:

Հ[այր] Բեկնաղարյանցի հետ մի դժբախտ դեպք է պատահել. (խեղճը առանց այն էլ սրտի թրթռոց ունի և սաստիկ հիվանդ է, այժմ արձ(ջ)ագանքն³ էլ նպատուում է որ շուտով մեռնի):

Անցյալ օրը մի անպիտան մտնում է հեղեղեցին և սկսում է հայոյել, անիծել. նա էլ բարկությունից իրան կորցնում է և դավազանով ծեծում: Ահա մի նոր խաթա, նոր վրդովմունքի անսպառ աղբյուր, մինչդեռ բժիշկը պատվիրել է, բոլորովին չվրդովվել: Մեր բոլորիս կողմից բարև տիկնոջն, օրիորդներին և Մուշեղին. բարևում է Ֆիլիպը:

Քո Հովհաննես

1 Այսպես էր որակում Թ-ը Թիֆլիսի առաջնորդ Գևորգ եպ. (հետո Դաթուղիկոս) Սուրենյանցին:

2 Մեսրոպ քահ. Մելյան:

3 «Արձագանք»:

Սիրելի Արսեն.

Շնորհավորում եմ դատիկդ. թող աքսորանքիդ մեջ 'ի մեռելոց յարևալ Քրիստոսի հավիտենական գաղափարները քեզ մխիթարեն. թող ոչ թե աքսորավայրերն ու բնակատեղիքը լինեն քո տխրության և ուրախության պատճառները, ոչ թե բնակարաններիդ ու խցերիդ փոփոխությունը լինի վշտերիդ ու հոգսերիդ առարկան, այլ գաղափարներիդ և սկզբունքներիդ հաստատությունն ու պաշտպանությունը: Եվ ես քո զվարթնամակից նկատում եմ, որ այսպես է: Քրիստոնեական տար քո լուծը և քրիստոնեական կովիւր թշնամիների գեմ: Ահա մի անխորտակելի միջոց:

Էջմիածնից եկած լուրերը մեկը մյուսին գերազանցում են: Տեր-Հովհաննեսի դործն էլ շատ ազմկալի եղավ. մի խնդիր (ժողովրդի կողմից) գնացել է վերև, մյուսը տված է սրբազան Պարապյանցին:

Սպասում եմ, թե ինչ նյութ ես տալու վարդապետների կյանքից. հետաքրքիր է:

«Դաշնակներ»-ից քեզ կուղարկեմ 50—60 հատ, վերջին «Դաշնակներ»-ն են սրանք. այս էլ պահած էր Լուսու համար: Հետո կուղարկեմ զրքերը:

Քեզ մի լավ պաշտոն եմ հանձնում:—Իմ «Արտավազդ»-ի բանը լավ է երևում. դու այժմ մի երկրում ես, որտեղ շատ բան կըլինի մնացած հին ժամանակներից: Քո գիտեցած և լսած ժողովրդական երգերդ կըզբնա ու կուղարկես ինձ—քեզանից հիշատակ քո աքսորանքի օրերից: Անհասկանալի բաները բացատրիր, մեկել գրիր ինձ, թե այդտեղ մեկին մյուսի վրա սիրահարեցնելու համար ինչ միջոց են գործ դնում—կամ ինչ ծաղիկ և ինչպես. հետո՝ տակ տալու համար:

Տերտերն, Օլեն և բոլոր տանըցիք, և օրիորդները շնորհավորում են դատիկդ և շատ են ըստեղծում:

Արիստակեսի հողվածի դալմադալը երեւի կարգում եւ¹,
Պատնէներդ զբքերի հետ կուղարկեմ. Արամին ու Գրիգորին
էլ կուղարկեմ:

Քո Հովհաննես

43. ԱՆՈՒՇԱՎԱՆ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

ԹԻՖԼԻՍ — ԺԻՅՈՒՄԻ

1894 թ. ապրիլի 17.

94. IV 17. Թիֆլիզ.

Սիրելի Անուշավան.

Շնորհավորում եմ դատիկդ. թող այսօրվան 'ի միտելոց
հարյալի անմահ դադափարները լինին քո պանդխտության
օրերի մխիթարանքը, նորա քարոզած համբերությունը լինի քո
հոգու վահանը հուսահատության դեմ:

Ես գիտեմ, դու հավատում ես արդեն, որ տանջանքից
հետո հանգստություն կա, որ խավարին կհետեւի արեւի շողը, որ
տքսորվածին ազատություն կա, որ պանդուխտին վերադարձ
կա. և այս բավական է:

Նամակումդ հարցրել էիր իմ կենցաղավարության մասին:
Ինչ ասեմ, որ կարճ դուրս գա: Շրջանս և առհասարակ բարե-
կամներին թիվը շատ մեծացել է և այնքան սիրով են վերա-
բերվում, որ օրն ամենաքիչը մի քանի տան հմ լինում. պա-
տահում է, որ շարաթներով տանը ճաշ կամ ընթրիք չեմ տես-
նում:

Այսպիսի հանգամանքների մեջ ես չեմ կարողանում պա-
րապել, մանավանդ սիրտս էլ չի տալիս: Սակայն այս անվերջ
անքուն դիշերները ինձ այնքան բոմանների, բանաստեղծու-
թյան նյութ են տալիս, որ թե ծովերը թանաք դառնան, ան-
տառները զրիչ — չեն վերջացնի:

Մի քանի մեծ բաներ եմ սկսել: Մեկով («Արտավազդ Բ»),
շատ հետաքրքրվեցին մեր պատմագետ լիտերատուրները և առ-

¹ Արիստակես եպ. Սեդրակյանը «Ո՞վ հավատաց» վերնագրով հողված
էր Մտպարել «Մշակ»-ի նույն թվի № 41-ում, ուղղված «Արարատի» նույն
թվի մարտի համարում խրիմյան կաթողիկոսի «Արշն երեց» կեղծստորագր-
ությամբ տպագրված «Գյուղական քահանայի քարոզը» հողվածի դեմ:

հասարակ գրականական շրջանը ¹ շատ հավանեցին հիմնադրու-
թյան ձևն ու եղանակը և խոստացան իրանց աջակցությունը,
խորհուրդները, գրադարանները բաց անել իմ առջև:

«Կենդանի թաղվածը» ² դու գուր ես կարծեմ, թե իմ կյան-
քիցն է. ինչու ես դու ինձ այդքան վտրտիկ կարծում—որի
համար հանդիմանում ես:

Ո՛վ չըզիտենա, դու խոմ գիտես, թե ես որքան եմ դիմա-
ցել, համբերել, տարել կամ արհամարհել. (թեև ինչից ես դժգոհ
եմ եղել, ուրիշի համար երջանկություն կարող էր համարվել):

Բարեկիր Բաղրատին ³—իմ կողմից շնորհավորի՛ր զառիկը:
Բարեւ մերոնցից:

ՀԱ. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԿԱԶԱՐԾԱՆԻՆ

Ալլահվերդի—Թիֆլիս

1894 թ. հուլիսի 20.

94 VII/20 Ալլահվերդի պոչնձահանք:

Սիրելի Ֆիլիպ.

Ճանապարհորդում եմ Անդրեասի ⁴ և Սարգսի հետ (Սա-
հակյանի ⁵, որ է կարկուտի դործակալ և Անդրեասի քենակալ):

Անդրեասին նշանելով ման ենք զալիս: Նամակ գրի՛ր և
ուղարկիր պատասխանդ Ջալալօղլի: Հաջող և ուրախ ենք ճա-
նապարհորդում:

Բարեկիր մայրիկին, օր. Մարուսիային ⁶ և Ստեփան խրիս-
տափորիչին ⁷:

¹ «Արտավազդ Բ» Թ-ի գրամատիկական փորձերից է, որի համար հա-
վարած նյութերը կան, բայց ձեռագիրը կորած է: 1894 թվին Թ-ը իր գրա-
ման կարգում է Նար-Դոսին, Դր. Վանցյանին, Վ. Տաշրացուն և մյուսներին:

² «Կենդանի թաղվածը» «Դեպի անհունը» պոեմի սկզբնական վա-
րիանտներից մեկի վերնագիրն է:

³ Տիսակյան—Թ-ի հայրենակիցներից մեկը:

⁴ Բարխուդարյան—մեղվարույծ:

⁵ Սահակյան—դուղատնտես, որ Կովկասյան ֆելդսբերային կոմիտեի
մեջ Իմերեթիայում պայքարում էր խաղողի այգիների հիվանդությունների
դեմ: Այդ պաշտոնն է տկնարկում Թ-ը Ս-ին անվանելով «կարկուտի գոր-
ծակալ»:

⁶ Փ. Վարդապարյանի բույրը:

⁷ Սուլխանով—«Նադեժդա» ասպանվադրական ընկ. գրասենյակի կա-
ռավորիչ: Ամուսնացած էր Փ. Վարդապարյանի երկրորդ բրոջ՝ Շուշանիկի
հետ:

Բարեւում է և մեր հյուրընկալ ինժեներն ու. Գրիգոր Աղա-
բաբյանը:

Այս առավոտ մի լամպ եմ կոտրել: Այս մեր արտակարգ
չարությունների հետևանքն էր:

Կարող եմ քիչ մխիթարական բան գրել—քո պատասխանը
ահա գտնում ենք այստեղ սեղանի վրա—որը վաստակել է քեզ
համար:

Քո Հովհաննես

1895

45. ԱՐՄԵՆ ԴԼՏԱՑԱՆԻՆ

Թիֆլիս — շին-ն ախիջեկան

1895 թ. հունվարի 17.

95. | 17. Թիֆլիզ.

Սիրելի Արսեն.

Ստացա թարս նամակդ ¹. ափսոս, անվանակոչությանս օրը
չընասալ: Այս տարի առաջին անգամն է, որ անվանակոչությունս
հանդիսավոր տոնեցի: Աղայանցը ֆուրոր արավ: Այդ երեկոյան
օր. Սողալյանի տոնն էլ էր. այնպես որ վարժուհիները բացա-
կա էին: Տեր-Հովհաննեսն էլ մինչև ժամը 10-ն այնտեղ էր:

Հայկական գործերից էլ թող մի կարճ տեղեկություն տամ:
Անցյալներն ընտրվեց մի կոմիտեա, որ պետք է պաշտոնապես
հաստատվեր. հանգանակող և գործադրող կոմիտեա էր դրա
անունը: Այդ կոմիտեայի հաստատությունն ուշանում է, իսկ գոր-
ծերն շտապում են, դրա համար էլ մի նոր ժողով գումարվեցավ
ամսույս 16-ին տոմսակներով 95 հոգուց: Այդ ժողովում վիճաբա-
նություններ ունեցանք, տեղի չունեցավ ընտրություն, հե-
տաձգվեց՝ մյուս ժողովին, միայն երկու բան վճռեցինք— Գլադըս-
տոնին և Իզմիրլյանին ուղերձներ ուղարկել: Ուշադրության
արժանի մի բան էլ այն է, որ այս (գրիչս այստեղ փոխեցի)
երկրորդ ժողովն է, խմբագիրները չեն հրավիրվում:

Կաթուղիվոսն այստեղ է. այսօր ներսիսյան ուսումնարա-
նում գովել է նոր հոգարարձուներին, հների հասցեին քար է
շարտել: Թեև նամակիս ճակատին 17 եմ գրել, բայց այսօր 18-ն է:

¹ Ար. Դ.-ի 1895 թ. հունվ. 10-ի նամակը.

Ասում ես իմ մասին գրեմ. հո՛ւ, գրեմ: Դրելու շատ բան
չա, բայց տեսնենք կարողանում եմ գրել, համբերությունս
կրավականանա:

....Հո՛ւ, այս օրերում մի նամակ եմ ստանում մի պարոնից,
թե տանն սպասիր երեկոյան ժամը 6-ին մոտդ ենք գալու:
Սպասեցի, ժամը 6-ին եկան: Սառը սառն ընդունեցի, վշտա-
ցած դիք-դիք խոփերով բաց արի խոսակցությունը:

— Մենք եկել ենք քեզ մոտ մի բան հարցնելու,—հայտ-
նեցին պարոնները:

— Համեցե՛ք.

— Դու ինչ ես մտածում քո վարպետան մասին:

Այս անսկզկալ հարցը ինձ դարձաբերեց և միտքս հեղա-
փոխեց, ասացի, ես, այո, մտածում եմ, և ինչպես տեսնում եք
գրողարարն եմ կազմում, ուղղում եմ կարգալ...

— Մի քիչ երկար ասա.

— Ուղղում եմ Շեքսպիրը լավ ուսումնասիրեմ, նույնպես
մի քանի ընտիր կլասիկներ, հետո ճանապարհորդեմ, ժողովուրդն
ուսումնասիրեմ, մարդուն լավ ճանաչեմ և այլն:

— Մենք եկել ենք քեզ մի բան առաջարկելու.

— Խնդրեմ.

— Եթե քեզ ապահովեցնենք, կերթաս արտասահման ու-
սանելու, կհամաձայնե՞ս.

— Ոչ թե կրհամաձայնեմ, այլ և ինձ շնորհապարտ կը-
հայտնեմ ձեր առաջ. որովհետև դուք ուղղում եք կատարել իմ
ամենասուբը երազը, այդ իմ էության, իմ կյանքի խնդիրն է:

Պարոններն ուրախացած հայտնեցին, որ մի խումբ հայրե-
նակիցներ և ընկերներ—այդ վճիռը կայացրել են իրանց մեջ,
եկել են իմ համաձայնությունն առնելու, որ ժողով անեն, ըն-
կերությունն ընդարձակեն և գործն սկսեն: Շատ խոսեցինք,
զգացված ճառեր ասացինք, ի միջի այլոց ես նրանց ասացի,
պարոններ, դուք արդեն գործի կեսն արիք, թեկուզ և դուք
եկած լինիք ինձ խաբելու, այսուամենայնիվ օրհնյալ լինի և
այդ խաբեությունը. բանաստեղծին էլ հարկավոր են պատ-
րանքներ, ռեկորդություն. ես այժմ զգում եմ որ մենակ չեմ,
այժմ հավատ զգացի դեպի իմ ուժերս, այժմ գործացա այն զի-
տակցությամբ, թե ես էլ մի բան եմ, գնահատված եմ (թերևս
արժանիքից ավելի) և հոգածության առարկա եմ, հույսերի
ապավեն եմ: Այդ բոլորը իմ պարտքս ծանրացնում են և
քաղցրացնում:

Այս օրերս ժողով պետք է ունենան: Ինչ ես կարծում, քո կարծիքը գրիր: Ընտանիքիս մասին էլ կհոգամ: Վերջապես ընտանիքը չպետք է ինձ կաշկանդի, մանավանդ ես ավելի ուրիշ բան եմ, քան ընտանիքի հայր:

Մի քանի բաներ էլ թող մնան: Ինչպես գիտես երկու Արտավազդ էի սկսել: Մեկն արդեն հրատարակեցի և մկրտեցինք անցյալ օրերը, իսկ մյուսը դեռ կիսատ է¹: Երկու օր առաջ ինձ մոտ էին Արամն ու Սղմալյանը:

«Հորիզոն»-ի մասին կարծիքդ գրիր. պատրաստիր հոգված ժողովրդագրական կամ քննադատական: Ես էլ Շանթի մասին եմ գրում: Բարեկամ եմ մեր տանըցիք:

Այս օրերում այնպիսի տրամադրություն տալ եմ, որ շատ կուղեկնայի քեզ մոտ լինել, խցումդ մի ամիս վեր ընկնել, հանդստանալ, նորոգվել: Համբույրս:

Քո Հովհաննես

ՀԵ. ԱՐՍԵՆ ԴԼՏԱՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Հիմ հասիլեօվան

[1895 թ. մարտ] ²

Սիրելի Արսեն.

Երեք շաբաթ հիվանդ պառկած էի անկողնում, երկու օր է ինչ վեր եմ կացել: Անտանեղի, անտանեղի էր այս երեք շաբաթը, հենց թեկուզ միայն նրա համար, որ այդքան ժամանակ ես մեր տանն էի: Դու արդեն գիտես (մասամբ), որ ես օրվան 24 ժամից միայն գիշերվան 4—5 ժամն եմ առհասարակ մեր տանը լինում: Իհարկե, մինչև անգամ դու և իմ ընկերները ոչինչ չըգիտեն համարյա, թե ինչն է ինձ հալածում մեր տանից, իմ ընտանիքից, թե ինչու ես գիշերներն այս ու այն ընտանիքում եմ անցկացնում, ցերեկները այս կամ այն տեղը: Թե որքան անտեղյակ ես դու այդ մասին, ապացույց այն, որ գրում ես, թե տեր-Հովհաննեսը կըհամակրի իմ զարգացման գործին և մինչև անգամ (եթե անմեղություն) կըխնամի ընտանիքս մինչև որ ես հասնեմ նպատակիս: Ինձ շատ վերավո-

¹ Թ-ի Արտավազդ անունով որդին և համանուն դրաման:

² Ժամանակը որոշվում է «Մուրճ»-ի հոգվածով, որ լույս է տեսել ամսագրի՝ 1895 թ. № 2-ում:

րեցին քո այս խոսքերը, այս կարծիքը տեր-Հովհաննեսի և առհասարակ իմ ընտանեկան շրջանի մասին. այդ սխալը, որ դու անում ես, իհարկե հետևանք է իմ հպարտ, դուցե և հանցավոր լուռթյան:

Դրանք իմ ունեցած շատ ու քիչ շնորհքի ամենաանհաշտ թշնամիներն են, դրանք և ես երկու ծայրեր ենք, մի քանի ամենահակառակ ձայներ, որ մի տեղ են հավաքել մի երգ հորինելու համար. ամենաանտանելի մի դիստոնանս: Դրանք իմ հալիչ տակվող ընավորության և պատանեկան պարզամտության ու անկասկած հավատի աջակցությամբ ինձ դրել են մի այնպիսի դրության մեջ, որ շատ է ստոր իմ հոգու համար, և շատ է զղկելի ամեն մի քիչ, շատ քիչ ազնիվ մարդու համար, դրել են մի հոտած, ամուր դառազդում * և կռանչելով ծաղրում են իմ զղացմունքները ամեն բոպե, և ես ամեն բոպե ստիպված եմ լուռ ազադակելու—լինել թե չլինել¹:

Իմ միտքս այն չէ, որ մի քանի խոսքով նկարագրեմ իմ ընտանեկան վիճակի ծանր պատկերն ու պատմությունը, և այդ ինչպես կարելի է: Ուղում եմ ասել, որ շատ հրեշավոր է—երբ չըկա հոգեկան ամենափոքր խաղաղություն, ավելի ճիշտը—երբ հոգին ամեն վայրկյան լիքն է հուսահատության սառը խսվարով և վրդովմունքի տանջանքով, երբ մարդու բոլոր մտքերն ու զգացմունքները հալածված են հալածանքի ամենառոտ կալի ձևով—այդ դրությունից ազատվելուց, դուրս գալուց առաջ մտածել զարգացման, օգևորության մասին: Ո՛չ, իմ սիրելի ընկեր, այդ անկարելի է, որովհետև անընական է: Դրա համար էլ քո ցանկությունները, քո ծրագիրները քանի հայտնել ես իմ զարգացման մասին, իմ սիրտը ճմլել է մի սև տանջանք, և ես մոքումս ասել եմ «չգիտես ում մասին ես խոսում, իմ ազնիվ ընկեր»... Այո, ոչ դու, Արսեն, ոչ էլ իմ մտերիմները իմ մասին խոսալիս դեռ չըգիտեք թե ում մասին եք խոսում—և ես եմ դրա մեղավորը:

* Երկաթե վանդակ՝ գաղաններ պահելու համար:

1 Թ-ը, 1888 թ. ամուսնանալով, փոխադրվում է կնոջ ծնողների բնակարանը: Կնոջ հայրացուն՝ Հովհ. քահ. Տեր-Մարտիրոսյանը և զոքանչը, չհասկանալով բանաստեղծին, ստեղծում են մի անախորժ մթնոլորտ հրա համար, այդ պատճառով էլ Թ-ը ապրում է մի ծանր դրամա: Սակայն Թ-ը լուռ է այդ բոլորի մասին, չցանկանալով իր ընտանեկան ներքին կյանքը հրապարակ հանել. և ստեղծվում է այն թյուր կարծիքը թե Թ-ն իր անբոջ կողմից ապահովված է եղել:

Առայժմ այսքան. այսքանն էլ հազիվ գրեցի, զլուխս պտը-
տում է: Կարդացի՞ր «Մուրճ»-ում իմ մասին¹. տեսնում եմ ին-
չեր կարելի է ասել: Այսօր կամ վաղը մի նամակ կամ գրեկու-
րա՞ն:

Համբույրս

Քո Հովհաննես

47. ԱՎԵՏԻՔ ԱՐԱՍԽԱՆՑԱՆԻՆ

Թիֆլիս

1895 թ. մարտի 21.

Մեծ|արգո| պ. Արասխանյան.

Այս տարվա «Մուրճ»-ի № 2-ի Ձեր «Վեցամսյա գրական
հանդեսների առիթով» հոդվածի մեջ իմ «Մուրճ»-ից հեռանալը
և «Հորիզոն»-ում երևալը բացատրել եք իմ փոփոխությունը:

Եթե Դուք ինձ չեք մոռացել, ես կարծում եմ շատ կծան-
րանա այս մեղադրանքը Ձեր խղճի վերա, եթե մեզ անջատող
օրերն ու դեպքերը չեք մոռացել, պետք է որ Ձեզ առնջի այն
դիտուկները, որ այսպիսի սուտ եք գրել և այդպիսի ձգտ-
ւում հատկացրել եք ինձ: Դուք Ձեզ անմեղ ցույց տալու հա-
մար անգանարկում եք ուրիշին, բայց այդպիսով ավելի եք
տուժում, ընկնելով դրախտության և անիրավության մեջ:

Սակայն դուք Դուք մոռացել եք և՛ ինձ, և՛ այն օրերն ու
դեպքերը, որ մեզ բաժանեցին. ես կհիշեցնեմ:

Ես միառմի, երկար ու բարակ չեմ պատմիլ այն բոլոր
բարոյական պատճառները, որոնք ինձ հեռացրին «Մուրճ»-ից:
Հիշեցնում եմ միայն մի քանիսը, որ վերջին օրերում պատա-
հեցին և ես իմ ապավորությունը հենց այն ժամանակ հայտ-
նեցի. օր[ինակ] «Մուրճ»-ի խմբագրությունը վեհափառ կաթո-
ղիկոսի մոտ», հոդվածի փոփոխության գիշերը, Հակոբ Հակոբյանի
առաջին ոտանավորի դեպքը, մեր վերջին երկու օրվան վեճերը.
առաջին օրը, երբ Դուք ինձ առաջուց մեղադրում էիք, թե ես
«Մուրճ»-ը կթողնեմ Վարդապետյանի խաթեր, ապացույց էլ
այն էիք բերում, թե այն ամսին ես նյութ չեմ տվել,— ես Ձեզ

¹ Ակնարկում է «Մուրճ»-ի № 2-ում «Հորիզոն» գրական հանդեսի մասին
Արասխանյանի գրած հոդվածը:

ասացի, որ Վարդապարտյանցին արդեն ասել եմ մարդոց ներկայութեամբ, իրանց ընտանիքի շրջանում, որ ինքը հեռանաւ ինձի, զգուշ լինի, ինձ չասի թե դու էլ հեռացիր, որովհետեւ դրանով վիրավորած կլինի ինձ և կխղճի մեր բարեկամութեանը, և նա էլ հայտնեց, որ ինքն այդպիսի պահանջ չի անիլ երբեք. և Զեղ ասացի, որ շատ զրկանքներ ես զանց եմ առել և դանդաղ կառնեմ գրականութեան համար, թե «Մուրճ»-ի նեղ վիճակն ինձ ավելի կմոտեցնի իրան և նույն ամսի համար առաջարկեցի «Բորչավում» հոգւածը¹, Դուք ինձ պատասխանեցիք. «Դուք իբրեւ հոգւածադիր հայտնի չեք, «Շիլլիոնի կալանավորը»² տվեք». վեճն ավելի տաքացավ, և ես այնքան վրդովեցի, որ վերջը, երբ Դուք ինձ իբրեւ նվեր «Արսեն Դիմարսյանը» դրեք սեղանի վրա, թողեցի դուրս եկա:

Ես այդ միևնույն օրը նույնպիսի տաք վիճարանութեան ունեցաւ Վարդապարտյանցի հետ, թե նա մի կերպ հաշտվի հանդամանքների հետ և չթողնի «Մուրճ»-ը, նա զայրացավ և նեղացած հեռացանք իրարից:

Երկրորդ օրը Դուք ինձ հանդիպեցիք պրոսպեկտի վրա, տարաք խմբագրատուն և ցավակցութեան հայտնեցիք, թե ժողովուրդն իմ մասին ասում է, թե ես արդեն բարոյապես ընկել եմ, որ «Մուրճ»-ից հեռանում եմ Վարդապարտյանցի խաթեր, և այդ ժողովուրդը դուրս եկավ մի օրիորդ (օր. Ե. Բ.)³, որը սակայն, մինչև անգամ այդպիսի բան չէր ասել: Դուք ինձ առաջարկեցիք հարաբերութեաններս կտրել Վարդապարտյանցի հետ (մինչդեռ գիտեիք, թե նրան ինչպես էի զգուշացրել, որ այդպիսի բան չասի Զեղ վերաբերութեամբ). Դուք ինձ Զեղ երախտապարտ հայտարարեցիք «Մուրճ»-ում արած հառաջդիմութեան համար, իմ ունեցած (շատ ու քիչ) ժողովրդականութեան համար, և այլն և այլն. կհիշեք և իմ պատասխանները, որոնց դառնութեան պատճառը Զեղ խոսքերի մեջ պետք է որոնեիք: Կհիշեք և՛ խմբագրական ժողովի և՛ «Մուրճ»-ի խմբագրութեան մասին արած վիճարանութեանները, և նրանից մի քանի օր հետո Գրիգոր Վանցյանի հոգւածի պատմութեանը: Սրանք, և շատ

¹ Տպվել է «Հորիզոն» ժողովածուի մեջ:

² «Շիլլիոնի կալանավորը» Թ-ի թարգմ. տպագրվել է առանձին զրքով 1896 թվին:

³ Անհայտ:

ուրիշ դեպքեր, որ չեմ հիշատակում, Ձեզանից սառեցնելու և հեռացնելու զորութիւնն ունեցան ինձ համար: Եւ ևս հեռացալու, առանց թշնամանքի, չնայելով Դուք շարունակ գրողում էիք, մեկին ասելով թե Դուք ինձ վաշտեցիք, որովհետեւ ես անտանելի էի, մյուսին հավատացնելով, թե ես լիրք եմ, և այլն:

Ասկայն դարձյալ վերադառնանք վերջին հարվածին—փողասիրութեանը.—հիշում եք, երբ Դուք ինձ հրավիրեցիք «Մուրճ»-ին աշխատակցելու (Ա. գիրքս հրատարակելուց հետո), հայտնեցիք ինձ արդեն հայտնի «Մուրճ»-ի ֆինանսական դրութիւնը և հետոն էլ խոստացաք վարձատրել, ես մերժեցի, թեև այն ժամանակ ընտանիքի տեր <էի> և ստանում էի ամսական 16 ը 66 կոպեկ կոնսիստորից: Նրանից հետո Դուք ինձ մի չեկ տվիք, ես դարձյալ հայտնեցի թե Ձեզ և թե հրատարակչին, որ վարձատրութիւնն չեմ ուղում և հրաժարվեցի: Վերջին օրերում ուղում էիք ինձ վարձատրել երեք տարվան աշխատակցութեանս համար, չեկ գրել, որ հրատարակիչը վճարի, ես դարձյալ մերժեցի, գլխավորապէս ձեռն պատճառաբանելով: Դուք վկա էիք իմ այն վարմունքին, որ ես թողեցի Վարդապարեանցի առաջարկած 80 ըուրլիանոց պաշտոնը և ընտրեցի Հրատարակչական ընկերութեան գրասենյակը 20 ը. սոճիկով, իբրև գրական շրջան. էլ ուրիշ փաստեր չեմ բերում, ոչ էլ նրա վրա եմ դնում, թե Դուք երեք տարվան ընթացքում, որ այնքան մոտիկ ենք եղել, ինչ փողասիրութիւն, ինչ կասկածելի հատկութիւն եք տեսել կամ ինչպէս եք ճանաչել ինձ:

Միայն այսքանը Ձեզ գրելով, ես խնդրում եմ և հուսով եմ, որ Դուք «Մուրճ»-ի առաջիկա խումբ հետ կառնեք Ձեր այն խոսքերը, իբրև թե Վարդապարեանն ինձ այն ժամանակ ապահովում էր փողով կամ թեկուզ մտադիր էր ապահովելու և ես նրա համար հեռացա «Մուրճ»-ից: Խնդրում եմ հանուն այն բարեկամութեան, որ ունեցել ենք երբեք, ինձ չհարկադրեք անախորժ բացատրութիւններ տալու:

Ձեր նախկին աշխատակից և բարեկամ

Հովհաննէս Թումանյան

95. Մ 21. Թիֆլիզ.

Հասցե. Норащенская ул., д. Гевондянца.

Սիրելի Արսեն.

Նրեի առաջին նամակս քեզ վրա տխուր տպավորութիւն է թողել. բայց ինչու չես պատասխանում, մանավանդ այդպիսի նամակները չի կարելի անպատասխան թողնել: Հիվանդութեան անկողնից նոր վեր կացած, վրդովված գրեցի այդ նամակը — այնքան մութը, որ պետք է մի քանի բացատրող նամակներ էլ գրեմ: Հարկավ, հետաքրքիր կըլինի քեզ համար, և ես կըկգրեմ ուրիշ անգամ:

Հիվանդութեանից անմիջապէս հետո Աղայանցի ցավով ըռնվեցի¹ — ինֆուլնցիայից հազիվ պրծած: Նրա նյութական շատ նեղ դրութիւնը ուժեղս ավելի շուտ կազդուրեց: Միջոցների դիմեցինք — թե ինքն անձամբ թե ես դիմեցինք բարեկամների և խնդրեցինք փոխառութիւն ապահով մուրհակով, որի տակ ստորագրում էր և Ն. Տեր-Ղևոնդյանը, որը 400 ռ. պետք է տա Աղայանցին մի քանի ամսից հետո: Փոխառութիւնը որքան իջեցրինք, տոկոսը բարձրացրինք — տվող չեղավ: Մի քիչ էլ իզուր դես ու դեն ընկնելուց հետո ես մի հոգւած գրեցի, գնացի «Մշակ»-ի խմբագրատուն — հոգւածս հաժանեցին, իսկ միտքը ոչ — ժամանակն առարկելով: Շատ հետաքրքիր է այս անցքը — թե ինչ պատահեց այնտեղ, այդ էլ մի ուրիշ անգամ կըգրեմ, բայց հրաժարվելուց հետո մի լուր տպեցին, որ դուցե տեսած լինես²:

Դարձյալ ուրիշ անգամ կըգրեմ թե ինչ պատահեց Աղայանցի հետ սրանից հետո, միայն առ այժմ այսքանն ասեմ, որ շատ հուսահատական էր և ցավալի: Դու պետք է ներկա լինելիր այն տեսարանին, երբ ամեն կողմից մերժված, ընտանիքից ստացած նախատական նամակն առաջին — նա կոտրված ու լըցված, մի քանի կցկտուր խոսքեր արտասանեց ու գլուխը ներքև թողնելով սպիտակ միքուքը ըռնած աշխատում էր հետ կուլ տալ արտասուքները, որոնք սակայն երեւցին, որպէս 33 տարւական գրական գործունեութեան հաղթանակի նշաններ:

¹ Ակնարկում է Ղ. Աղայանի նյութական ծանր վիճակը:

² Աղայանի նյութական ծանր դրութեան մասին լուրը տպված է Մշակ-ի 1895 թ. № 37.

Նրան թողեցի այս դրութեան մեջ, եկա պատմեցի Լըկու-
ընկերի և վճռեցինք ժողով անել: Առավոտը երբ գնացի պատ-
մելու թե ժողով ենք անում—մի ավետիք տամ—նա հայտնեց
թե ժողով չէր ուզում, բայց արդեն ուշ էր: Ժողովն ընտրեց
4 հոգի—ի միջի այլոց և ինձ, բայց ես հանձն առա միայն
քարտուղարութեան համար, որովհետեւ իմ անունը հարուստների
մոտ հեղինակութիւն չի ունենալ: Ինչեւիցե, արդեն սկսված է
գործունեութիւնը—բայց դու դիտեա ինչ տեսակ է լինում ժո-
ղովի գործունեութիւնը, պաշտօնական, սառն և դանդաղ:

Կարճ կտրեմ, որոշված է հանգանակել նեղ—հարուստ շը-
ջանում, ի միջի այլոց դիմել և քեզ, հանդանակելու քո վիճա-
կում,¹ հարուստներից: Այս ժողովի խնդիրն ու առաջարկու-
թիւնն է, որ գրում եմ քեզ. քո անունն Աղայանցն էլ է տվել
ինձ, ես էլ քո նամակի նրան վերաբերյալ տողերը կարդացի յուր
մոտ, որի համար շատ է շնորհակալ և բարեւում է քեզ²:

Թե ինձ հարցնես, ես «Մցիրին» եմ շարունակում և մի
քանի այլ բաներ: Մյուս անգամ կըգրեմ իմ և Արասխանյանցի
նամակագրութեան³ և իմ ու Աղայանցի շուն ազատելու պատ-
մութիւնը⁴:

Նամակումդ, չըմոռանաս, գրիր, որ ես ասացի Դրիզորին,
թե Արասխանյանին ասի, թե ինքն է նամակներ գրել, որ հոգ-
վածը հետ առնեմ⁵. (նամակները մոտս են), միասին գնացիք,
եկաք ասացիք, որ հերքեցիք: Ի՞նչ եք ասել, որ Արասխանյանին
այժմ էլի տեղիք է տալիս հարցնելու:

Համբույր

Քո Հովհաննէս.

¹ Ղլոճյանը գտնվում էր Հին Նախիջևանում, որպէս առաջնորդական
փոխանորդ:

² Ղլոճյանն իր նույն թվի հունվարի 30-ի նամակում հայտնում է
թե ինքը, հակառակ հոգեւորականութեան վերաբերմունքի, մտադիր է առնել
Աղայանի հոբելյանը:

³ Նամակագրութիւնը վերաբերում է Թ-ի «Մուրճ»-ից հեռանալուն:

⁴ Այդ գործնանը Աղայանն ու Թ-ը փորձում են ազատել մի շուն, որ
մնացել էր վարարած Գուռ գետի մեջ՝ մի թմբի վրա. սակայն չի հաջողվում—

⁵ Դր. Վանցյանի «Հայ բոշաներ» հոդվածը:

49. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՑԱՆԻՆ

Թիֆլիս

1895 թ- ապրիլի 15.

Ֆիլիպ.

Կարդացի Արեղյանի գրությունը¹: Շատ կարևոր ու նշանալիոր է նյութը, հմուտ մարդու ձեռքով է գրած, բայց շատ է ձգձգված: Այս հոգվածում միայն «կայծակի» դիցարանության մասին է խոսում, ապացուցում է, որ «ծովինարն» է նորա այլաբանությունը, սակայն սխալներ կան. օր. իբրև թե լուեցիք կայծակին ծովինար են ասում: Լուեցիք ոչ թե ծովինար, այլ ծովիան են ասում, և այն էլ ոչ թե կայծակին, այլ—փայլակին, ինչպես ես գործ եմ անել իմ II հատ. «Մի պատկեր» ոտանավորում—

«Տխուր, ամպամած երկնքիցը
Մանըր անձրև է շաղում,
Հեռու լեռանց ետեիցը
Մերթ ծովիանն է խաղում»:

Առ այժմ այսքանը. կրկին կխոսանք: Այսօր դու ժողովուհնես, թե չէ կգայի:

Նար-Բեի «Ստվերքը»² շատ հիմար բան է եղել. այսքան ստվերներից ոչ մեկի մեջ բանաստեղծության ստվեր անգամ չկա:

Բարև տանըցոնց:

Հովհաննես

95 իՎ 15

Թիֆլիզ.

¹ Այդ հոգվածը ապագրված չէ, ինչպես վկայում է ինքը պրոֆ. Աբեղյանը:

² «Ստվերք Հայկականք». քերթվածք է թորեն արքեպիսկոպոսի Նար-Պէյ. 1874 թ.

1895 թ. ապրիլի 25.

95. 1V/25. Թիֆլիս

Մեծարգո

պ. Ա. Արասխանյան.

Ձեր իմ մասին գրածների մի քանի կետեր ավելի լուսաբանելու համար, խնդրեմ, պատասխան տաք այս մի քանի հարցերին.—

1. Դուք եք ինձ հեռացրել «Մուրճ»-ից, թե հա եմ հեռացել:

2. Դուք ինչպես իմացաք—պ. Վարդապարյանցի հետ հա ընչի համար և ինչ պայմանով էի կապվել:

3. 1893 թ. վերջին ամիսներին ինձ տանում էիք Ձեր խմբագրական ժողովներին, թե չէ, և այդ ժողովներում տվել եք ինձ կարդալու և կարծիք հայտնելու համար, օր. Մեղքումյանի քննադատությունը՝ Հովհաննիսյանի բանաստեղծությունների մասին, Շաթիրյանի՝ «Մցիրին», Արզահատյանի վեպիկը (մի ինչոր երեցի մասին) և այլն որոնք և օրերով, եթե ոչ շաբաթներով եղել են մոտա:

4. [18]94 թ. հունվարին ինչ է տեսել Ձեզ պ. Վանցյանն յուր հոգվածի և ինձ գրած նամակի մասին:

5. Խնդրեմ նայեք [18]93 թվականի Ձեր չեկերի տետրակին, այնտեղ կա իմ անունով մի չեկ «Սովի ժամանակից» վերնագրով գրվածքիս համար: Դր տպված է «Մուրճ»-ի №5-ում [18]93 թ.:

և 6. Դուք գրում եք, թե ինձ միակ գնահատողն եք եղել, և պաշտպանել եք ոչ միայն դրսի մարդկանցից (!), այլև «Մուրճ»-ի գրողներից (սկզբի տարում). խնդրեմ տաք այդ գրողների անունները:

Հ. Թումանյան

է) հազիր

51. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս — Էջմիածին

[1895 թ.] մայիսի 5.

5 Մայիսի.

Մեծ[արգո] Պ. Հովհաննիսյան

Այս տարվա սկզբից Թիֆլիզում կայացել է գրողների մի միություն, որի մեջ մտնում են Թիֆլիզում գտնվող մեր գեղարվեստական գրողները: Այդ խումբը վճռել է մի ժողովածու կազմել բոլոր գրողների մասնակցությամբ և հանձնել Բարեգործական կամ Մարդասիրական ընկերությանը հրատարակելու հոգուտ գալթականների:

Ինձ հանձնարարված է գրել Ձեզ այս մասին և խնդրել Ձեր կարծիքն ու մասնակցությունը մինչև հունիսի վերջը: Ուրախությամբ կատարելով ինձ վրա դրած պարտականությունը, խնդրում եմ Ձեր նամակը կամ գրվածքը մինչև հիշված ժամանակը ուղարկեք հետևյալ հասցեով:

Хлебная площадь № 29

Ован[есу] Туман[яну]

[Հ. Թումանյան]

52. ՓԻԼԳՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Ջալալօղլի — Թիֆլիս

1895 թ. հուլիսի 10.

95. VII. 10. Ջալալօղլի.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Հաջողությամբ հասանք Դսեզ, կալ ենք: Բարև իմ գերդաստանից: Բարևա Ստեփան Խրիստաֆորիչին ¹, Լևոնին ² և քնուուն ³ (այսինքն բոլորիդ). նամակ գրիր: (Джелал-оглы О. Туманяну):

Համբույրս

Քո Հովհաննես

¹ Փ. Վարդադարյանի քրոջ ամուսինը:

² Փանյան Լևոն — Ստեփան Սուլիսանովի մորաքրոջ որդին:

³ Յարդուզ Յարդուզյան — Փիլիպոս Վարդադարյանի մորեղբայրը:

Սիրելի Ֆիլիպ!

Հյուրեր շատ ունեինք, չկարողացա ավելի շուտ նամակ գրել: Ետ եմ ուղարկում «Դեր»¹. այդ թարգմանիչը ոչ թե բանաստեղծ էի, ինչպես երևում է բանաստեղծի էլ ծանոթ էի²: Չգիտեմ ինչու ես ուղարկել:

Հետո ավելի մանրամասն նամակ կգրեմ, այժմ վաղ եմ, մի քանի համար պետք է գրեմ: Այստեղ, մեր ձորերում մեծ աշխատանք կա երկաթուղու ճանապարհի վրա². հասկացող մարդիկ ասում են, որ կարելի է շալաների (բելսի տակի փայտը) փողբաթում նշանավոր օգուտ անել. միայն փող չունեն իրանք. օրինակ մեկը վերցրել է քսան հազար շալ մի բուլի հատը իսկ իրան վրա նստում է հիսուն կոպեկ. գեո 470,000 շալ էլ հարկավոր է. իսկ անտառը մեր գյուղի մոտն է, և կարելի է շատ արժան նստացնել: Բացի այդ, այս սուղիկա երկու ամսվան ընթացքում այստեղ կարելի է խոզի մեջ մեծ աշխատանք անել—թե ինչպես այդ բոլորի մասին քեզ հետ տեքստերը կխոսա... Մի խոսքով թե խելքումդ նստի՝ գրիր:

Առայժմ այսքան. բարև Լևոնին, Ստեփանին, քեռուհի:
Համբույրս.

Քո Հովհաննես

Նամակ գրիր:

¹ Լեւոնտովի պոեմը թե հայերենն որ թարգմանութեան մասին է խոսքը՝ հայտնի չէ:

² Խոսքը Թիֆլիս—Կարս երկաթուղու շինութեան մասին է:

Սիրելի Ֆիլիպ!

Ես երբ որ եկա, մտադիր էի քեզ մի շարք նամակներ գրել, որոնք պետք է լինեին իմ նոր տպավորությունները և արածներէս հաշիվը, բայց այդպես չեղավ: Այս ամառ շատ աղմուկովի եղավ ինձ համար, թեեւ ես սաստիկ ցանկանում էի մի քանի լուռ ու միայնակ օրեր անցկացնել մեր անտառներում և թորմանալ, կազդուրվել հոգով ու մարմնով: Շարունակ նոր-նոր մարդիկ, նոր հյուրեր, այս կողմ, այն կողմ, տեսություններ, պատիմներ (պատիժներ) հարայ հրոց—մի խոսքով զահլես դնաց: Մի ահագին սնդուկ լիքը գիրք էի բերել հետս, ոչ մինը չկարողացա կարդալ. միայն «Մծիրի»-ի¹ շուրջն ևս բոլորել, մի քանի բաների նայել և այլն:

Ինչ վերաբերում է նոր տպավորություններէս ու դատողություններէս—դրանք շատ են և նոր են, թեեւ առաջիկան հին է և միևնույնը: Ֆիլիպ, մի շարք ունի մեր կյանքը, նրա ետեւ սոսկալի է: Մեր կյանքը շատ նման է իմ անցկացրած մի գիշերին: Մեր գյուղից ոչ շատ հեռու մի գյուղում հյուր ընկա մի տուն: Այդ տունը առատ, լիքն օջաղի և անսլան հոշակ ունի մեր գաղտնու՜մ: Երեկոյան ինձ նստացրին սրահում, այդ չեմ նկատագրում—իրանք ներսը, տան մեջ պատրաստություն էին տեսնում ինձ հյուրասիրելու: Ես կիսաբաց դռան միջով լսու՜մ էի նրանց խոսակցությունը: Ինձ համար ձվածեղ էին պատրաստում: Երեխաները թրթռում էին, ըստ երևույթին ուղում էին կրակը թափել ձվածեղի հոտից, մայրը նրանց զսպում էր անիծելով ու ծեծելով. երեխաներից մեկը՝ ավելի չարաճճին ձեռքը կոխել էր թավի մեջ—նա էլ սկսեց աղիողորմ ճչալ: Այս ժամանակ տան մեծ աղջիկը իմ առաջով անցավ, յուր ցնցոտիների ետեւ պահած երկու հաց ներս տարավ: Նոր աղմուկ բարձրացավ ներսը. երեխաները լաց լինելով պահանջում էին նոր ընրած հացից—դու մի առիւ իրանք գարեհաց են ուտում (սիպտակ, փափուկ... ըստ Գ. Քաթիպայի)², ինձ համար գնացել

¹ Լեմոնտովի պոեմը, որ Թ-ը թարգմանում էր Դսեղում:

² Ահնարկում է «Շինականի երեկոյան երգը»:

ցորնի հաց են բերել: Այս հացին կարոտ երեխաները ուղում էին խլել քրոջ ձեռքից, ուտել: Վերջապես ձվածեղը դուրս բերին, հետն էլ ցորնի հացերը, որոնց չորս կողմից երեխաները ճանկոտել էին: Եկան երեխաները հեռու կանգնած, ազահ աչքերով կլանում էին ձվածեղն ու հացը, նրանցից մեկի ձեռքն էլ փաթաթել էին. այդ նա էր, որ ձեռքը կոխել էր ձվածեղ հափշտակելու: Ես, ի հարկե, չկարողացա ուտել, և այնպես վերադարձրի, պատճառարանելով—թե կուշտ եմ, նոր եմ հաց կերել, եկել: Ներս տարան. երեխաները թմփթմփալով իրար հետևից վազեցին, և լացով, ճիչով, աղմուկով իրարից խլեցին, կերան: Միթե այս է այն լիքը տունը, որի մասին այնքան լսել եմ ես...

Ես երկար մտածում էի սրա մասին, երբ ներս մտավ տան տղամարդը: Բարեկույտ, իմ յուր տունը դնալու համար յուր ուրախությունը հայտնեցուց հետո—սկսեց հայհոյել աջ ու ձախ, որ բոլորն էլ «աղքատ շներ» են, ձեռով փող է տալիս ու ոտով հետևից ման գալիս չի կարողանում ստանալ: Բանից երևաց, որ այդ «անվանի» մարդը մի տուն է վեր գրել. ավել 150 մանեթով—տանըցոնց նստացրել չոր քարին: Բայց ինչ է ավել դա յուր պարտապանին—8 տարի առաջ 10 մանեթ փող: Ութ տարվա ընթացքում պարտապանից ստացել է մի խալիչա, մի կով, 20 օրվան մշակութուն և այլն—այժմ էլ տունը վեր է գրել 150 մանեթով: Սա սկսեց մի դարմանալի չարախնդությամբ ու պարծենկոտությամբ նկարագրել, թե ինչպես «ղանջղը» *) (պարտապանի կինը) որ տեսավ դուստր կարեցին, ուղում էր ձածուկ շորերից հարևանի տունը փախցնել, բայց ինքը յուր դարաուլներով խկույն բռնեց, և նա նստելով յուր ձեռքի շորերի վրա սկսեց զարաչու **): Նման ծղրտալ... կամ թե ինչպես էին լակոտները ըլվում տան միջին ու փախչում դեռ ու դեն... այդ բոլորը յուր ուժիցն էին պատեղատ ընկնում: Ի հարկե, ես համաձայն էի նորա հետ, որ բոլորը պատմեր և նա շատ բաներ պատմեց, նվ պատմեց և տեսա—թե ինչպես յուր կինը համաձայն էր (այդ խնդիր է) յուր հարևանի կնոջ հետ մարդու ունեցած հարաբերությանը, որ կատարվում էր յուր, համարյա թե ներկայությամբ, և այդ բանն էլ գիտեր յուր հարևանը (մարդը): Ես սկզբում չէի հավատում—բայց շուտով ակնհայտ

*) Անգղամ կին:

**) Աներես:

եղաւ և հավաստիացաւ: Նա ինձ հետ ուրիշ շատ բաներ խոսացաւ եւ էլ շատ բաներ տեսաւ, որ այժմ չեմ գրում: Բայց այն գիշեր իմ քունը չտարաւ: Անկողնից ելաւ, շատ ման եկա դուրսը—միթե սա է այն բարոյական, անվանի տունը, անդադար գլխումս մուրճի նման զարկում էր այս հարցը: Այս ժամանակ դարձյալ մի այլ տեսարան, որ կալատմամ հետո, լրացրեց ամեն բան: Այս մի դեպք է, թերեւ, սովորականներից մեկը, բայց շատ խոր ազդեց ինձ և շատ է բնորոշում մեր ապսկանված, ստոր կյանքը: Ինչ լավ բան է եղել, հիմար արմուկը, անմիտ զվարճությունը, անհոգ, անխույթ վայելքը, եթե ոչ, մարդ կարող է խելագարվել: Որ ասում եմ խելագարվել, դու չկարծես այս և սույնանման դեպքերն եմ հիշում—ուրիշ շատ ու շատ հիշողություններ ու մտածմունքներ կան գլխումս խառնված:

Մի լավ ամենօրյա զվարճություն ունեւմ—այդ որսորդությունն է—խակապիս թափառելը անտառներում, սար ու ձորերում: Մտնում եմ մենակ ամենավտանգավոր տեղեր, և այդ ինձ մի առանձին լավականություն է տալիս: Մի տեղ էի գնացել. երբոր իմացան տանըցիք ու գյուղացիք արգելեցին, որ մյուս անգամ մենակ չմտնեմ այնտեղ, որ հայտնի արջանոց է և կասկածավոր տեղ է: Եւ մյուս օրը թագուն դարձյալ գնացի այնտեղ—թեւ մի քիչ էլ մի բանից վախեցի: Այստեղն ինձ համար մի սիրելի զրոսավայր է դարձել:

Լսեցի, որ իմ գրած վաճառականությունը չեւ ընդունել: Ինձանից ավելի խելոք եւ եղել: Բայց եթե դու այստեղ ունենայիր մի այլ հավատարիմ, հմուտ ու փորձված մարդ, դարձյալ խորհուրդ կտայի, որ այստեղ մի գործ բռնեիր: Այսպիսի դեպքեր քիչ կալատահեն:

Արդեն պատրաստվում ենք կամաց կամաց, այսօրվանից մեր գալը հազիվ երկու շաբաթ տեւի: Ավելի շուտով էինք գալու, բայց մեր փոքրիկը (Արտավազդը) հիվանդացավ, սալասեցինք նրա առողջանալուն:

Տանըցիք արդեն վերադարձած կլինեն, ուստի բարեկիր մեր կողմից մայրիկին, տիկին Շուշանիկին, օր. Մարիամին, Ստեփան Խրիստափորիչին, Գրիգոր Խրիստափորիչին¹, Լևոն. Իշին և Աքելին²: Բարեւում ենք նույնպես տիկին Լիզային³ ու

¹ Ստեփան Սուլիսանովի եղբայրը:

² Յարդուլյան.—Փ. Վարդապարտի մորեղբոր որդին:

³ Տիկին Թամաշյան.—Փ. Վարդապարտյանի քույրը:

սլ. Սանդրոյին¹ իրանց գերդաստանով: Իսկ ինչ վերաբերում է քնուուն—ես կգամ կրարեմ: Առաջնորդը² մեր տանն էր. մա-
լալու բաներ կպատմեմ, գրելու տեղ չկա: «Հորիզոն» ուզեց.
«Բորչավում» հոգւածը կարդաց ու հիշատակարանում նկատու-
յություններ արավ:

Ի վերջո համբույրս

Քո Հովհաննէս

55. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Էջմիածին—Թիֆլիս

1895 թ. նոյեմբերի 30.

30 նոյեմբ. 95. Էջմիածին

Սիրելի Ֆիլիպոս!

Արդեն 3—4 օր է որ Էջմիածնումն եմ: Ճանապարհորդու-
թյունս գրեթե կատարել եմ և շատ գոհ ու ուրախ եմ, չնայելով
սաստիկ ցրտեր եմ կերել, ջարդվել, անքուն գիշերները սարե-
րով անցել—և մինչև անգամ հիվանդացել: Բորժոմից սկսած
ձյունի մեջ եմ եղել մինչև Էջմիածին, միայն այստեղ կատար-
յալ դարուն է: Ճանապարհին պատիժներից շատ պատիժներ եմ
ստել: Այդ բոլորի մասին կպատմեմ երբ որ գամ. բայց ուղիղն
ասած ես չգիտեի թե այսքան ուշադրության արժանացած կլի-
նեմ: Խնդհ ժողովուրդ, որ յուր աղքատությունովն էլ է ուրա-
խանում: Նորություններ եմ լսել և «Հորիզոն»-ի մասին: Բանից
երևում է, որ արտասահմանում թե Ռուսաստանում ուսանող-
ները շատ են հավանել. իրանց ժողովների առարկա են շինել,
հանդիմանություն են գրել լսմբադրություններին, որ նրանք
լուցին «Հորիզոն»-ի մասին, որ մինչև անգամ «Հորիզոն»-ից
դերմանեերն թարգմանված է «Երկինք և Երկիր»: Այս տեսակ
կարծիք հայտնողներից մեկն էր և Տիգրան Հովհաննիսյանը,
որ Երևանի թեմական դպրոցի տեսուչն է. բայց ամսոս, որ իր
նման խումբ չունի: Նա ուրիշ բաներ էլ խոսաց, որ քեզ ասեմ,

¹ Ալեքսանդր Ստեփանյան (սկս Սանդրո): Աշխատում էր որպէս գըլ-
խավոր գործակատար մի սառաֆի մօտ: Մոլի Մշակական: Պետրոս Աղամ-
յանի և Ղ. Աղայանի մտերիմ բարեկամը: Հայտնի են Պետրոս Աղամյանի
նամակներն ուղղված Սանդրոյին («Նամակներ առ Սանդրո» 1894 թ., Թիֆ-
լիս):

² Գևորգ եպ. Սուրենյանցը:

կղամ կասեմ: Էջմիածնում իջա Ղազարապատ¹—բայց Մեսրոպ պարզապետը իսկույն յուր մոտ տարավ: Համարյա ամեն բան տեսել, ամեն տեղ եղել էմ: Մխարանությունը վատ տպավորութիւն թողեց—բայց մի քանի ընտրյալներից: Բարոյական և մտավոր կողմը ողորմելի է, իսկ տնտեսականը—տանող-տանողի: Եղա բոլոր (գրեթե) եպիսկոպոսների մոտ: Ինչ որ եկել էմ ամեն օր Երեմիա եպիսկոպոսի (տեղապահի) մոտ էմ ճաշում. այդպես բարեհաճեց սրբազանը: Այսօր էլ միասին գնացինք յուր առանձին խնամքին արժանացրած Հովսիսի վանքը, շատ բան տեսանք, բայց չեմ մոռանալ այն ստորերկրյա մուկ կատակումները, որտեղ մի ժամանակ (30 տ. առաջ) վարդապետները կեղծ դրամ էին կտրում: Թանգարանում թանկագին բաներ կան, բայց ճաշակ չկա, այս բանը ոչ մի տեղ չկա, ոչ վեհարանում, ոչ ճեմարանում, և ոչ մի տեղ: Ճեմարանը մի խղճալի բան է: Սենյակները վոքք, մուկ,—140 աշակերտ. մի կուսրած (ջրաղացի?) նման է: Ներկա կղա տեսչի օգնական տառվածարան կարապետ վարդապետի դասին միացյալ երեք յարանում: Երբ դասը վերջացավ—հայր սուրբը դարձավ ինձ, թե ձեզ շատ ձանձրացրինք.—երևի միշտ այսպես չի լինիլ, պատասխանեցի ես. բայց իհարկե իսկույն կոծկեցի այս պարզ սասած ճշմարտութիւնը քաղաքավարութեան կոծկով:

Ամեն տեղ աչքի են ընկնում Երեմիա եպիսկոպոսի գործերը. հիրավի պետք է գալ Էջմիածին, տեսնել և գաղափար կազմել Էջմիածնի և այս մարդու մասին: Դեհ, տեղ չկա մեկն էլ ասեմ ու պրծնեմ: Այսօր ներկայացա կաթողիկոսին... շատ երկար խոսացինք: Վեհարանը շատ անվայել դրութեան մեջ է: Դուրս գալուցս հետո վեհափառը մարդ էր ուղարկել մոտս—թե վաղն էլ արի մոտս, առանց ինձ տեսնելու չգնաս: Իհարկե ասացի որ կերթամ:

Թերեւս մի քանի օրից հետո երեսս դեպի Թիֆլիզ կարողանամ անել (այս գուցե): Բարեւում եմ մայրիկին, տ. տ. Շուշանիկին, Լիզային յուր գերդաստանով, օր. Մարիամին, Ստեփան Նրիստաֆորիչին, Գրիգոր Նույնիչին և Լևոնին, քեռուն, Աքելին և ով որ մոտդ կլինի:

Քո Հովհաննես

¹ Ղազարապատ—հյուրանոց Էջմիածնի վանքի գավթում, ուր իջեա-
նում էին վանքի հյուրերը և ուխտավորները:

Սիրեցյալդ իմ Սիմեոն!

Արդեն վերադարձել եմ Թիֆլիզ. (գուցե դու գյուղից կարծես), էջմիածին էի։ Տեսածներս ու տպավորություններս մի ուրիշ անգամ—իսկ այժմ այսքանը—կա Հայրիկի մոտ. երկար խոսացինք, մյուս օրը ինքը կանչեց, և, ի հարկե, ավելի երկար խոսացինք։ Բայց դու հասկացող մարդ ես, յոսնը խո երկարությունը չի։ Արտասխանյանցն էլ քեզանից երկար է, սակայն չկարողացաւ երկու «Հաջինների» լավն ու վատը ջոկել, որ թարգմանելուց ավելի հեշտ է, և տակեց մի բան, որ ինչպես պատմում են—զրաշարներն էլ էին ամաչում շարեւիտ¹։ Ես մի քանի տող համեմատեցի քոնի հետ, և ճիշտ որ... Դրանից պահաւ չէր և «Մծիրին»², որի մեջ ինչպես ինքն ասում էր—Լ. Մանվելյանցն էլ յուր ոգին էր զրել. խմբագրինն ու թարգմանիչինն էլ խո կար ու կար, և ես կարծում եմ—սրանից է, որ փախել է Լեւոնտտովի ոգին։ Այո, մի կենդանի խմբագիր յուր աշխատակիցներով միշտ կարող է մեռելների ոգիները հալածել, այն էլ մեր անխիղճ դարում։

Խեղճ Սիմեոն! Մի անգամ գործ ես ունեցել խմբագրության հետ և գրում ես «որքան աչառ են մեր խմբագիրները»։ Մի քանի անգամից հետո ես հուսով եմ, պիտի գրես «որքան մոզի են մեր խմբագիրները»։ Ես այդ կողմից ավելի եմ հառաջադիմել։

Պատվիրած բանգերով ուղարկում եմ քո մերժված Հաջին։ Հրատարակիր քեզ մերժողներին խայտառակելու համար—թեկուզ դու էլ խայտառակվես—բան չկա։

Ես էլ եմ ուղում մի երկու փոքրիկ բաներ հրատարակել։ Այժմ վերջապես առանձնատենյակ ունեմ ինձ համար, արձաններով ու պատկերներով շքեղազարդած։ Այժմ հասցես էլ է փոխվել, բարձրացել եմ դեպի վերեւ Садовая ул. д. Шадринова № 38.

¹ Լեւոնտտովի «Հաջի Աբրեկ» պոեմը, Արտասխանյանը, ձեռքի տակ ունենալով Սիմեոն Հովկանի և Հակոբ Տեր Դեորգյանի թարգմանությունները, առաջինը մերժել էր, երկրորդը տպագրել «Մուրճ»-ում։

² Հակոբ Տեր Դեորգյանի թարգմանությունը։

Ուղում եմ գալ Բագու:

Իմ և զերդաստանիս կողմից բարեիր տղերանցը: Թե Սհակն¹
այդտեղ է—ասա—ձեր դեղումը շարվարս գողացան:

Ձկնորսս ինչպես է—խո ցամաքածուկը չի բռնում: Մի
ձուկը բռնեց մեր ձորումը, հետս բերել եմ—լ՛հ հանամ:

Համբույրս

Քո Հովհաննես

57. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

1895 թ. դեկտեմբերի 13.

Ֆիլիպ!

Մի հողված ունիմ—ուղում եմ յուր սկզբնական ձևով քեզ
մոտ կարդալ, երբ ժամանակ կունենաս, որ շնորհ անես այցելել
իմ սենյակը,—կարգամ:

Քո Հովհաննես

95. XII. 13.

58. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

[1895]

Ֆիլիպ!

«Դաշնակներ»-ն էլ եմ ղրկում «Մծիրի» հետ, երկուսն էլ
ներկայացրու ցենզորին. «Դաշնակներ»-ի տպագրությունը այս
ձևով ինձ համար շատ ցանկալի էր:

Հովհաննես

Նշանակած ոտանավորները հետո կըհանենք. 2-ը հանել եմ.

¹ Մահիկյան Սահակ—համդաշիմանցի. ուսուցիչ, Թ-ի՝ Ներսիսյան
դպրոցի ընկերներինց:

59. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

[1895?]

Ֆիլիպ.

Երեկոյան Ներսիսյան դպրոցում վերջին դասաւան քննությունն կա «Հայոց գրականությունից», ժամը 6-ին է սկսվում. թե կուզես—դնանք: Երեկ արդեն լսել ես Նղիշե Մաղաթյանի խեղադարությունը: Խրիկունն ինչ վճռեցիք Գալֆայանի համար:

Հովհաննես

60. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

[1895?]

Ֆիլիպ.

Թե ժամանակ ունես անցիր ինձ մոտ—համ Գալֆայանի մասին ինչ որ կարգադրել եք՝ այն կստես, համ «Գիքոր»-ի ու «Սորտակված»-ի լաւը կը կարգադրենք—համ էլ «Մշակը» վերջապէս հաճել է մի քանի խոսք ասել, այն կը կարգաս:

Հովհաննես

61. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

ՇուշաՎեր—Թիֆլիս

[1895?]

Ֆիլիպ.

Բանն այնպէս եկավ, որ ես էլ գնացի Շուշավեր. երկուշաբթի երեկոյան կըզամ: «Տաճկական գրականությունը» առաժմ մոտդ պահիր: «Սաքոն» երկուշաբթի կըտան—հանձնիր տպարանին կամ թե թող մինչև գալա: «Շիլիյիտը» թող մնա մինչև գամ:

Քո Հովհաննես

1896

62. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆՆԻՆ

Թիֆլիս

1896 թ. հունվարի 20.

96. 20 | Թիֆլիզ.

Ֆիլիպ!

Ես իրիկունն եկա այդտեղ ու Նրուսաղեմի իշի տոպրակի նման հա եկա—մի բան էի խնդրելու, մոռացա: Բայց դրա համար առաջ քեզ էի հարցնելու.—ուղում եմ խնդրել տիկին Լիզային և յուր ամուսնուն ուր քեզ հետ (որովհետև դուք կլինեք) շնորհ բերեն մեզ մոտ: Եթե դու անհարմար կգտնես ինչ-ինչ պատճառներով—կարգա ու քեզ համար սուս կաց:

Տո էսքան «Դաշնակներ»¹ կլինի—էս խո Աստվածաշունչ է: Ես կործում եմ դուք—մասնավորապես տիկ. Շուշանիկն—ուզեցե՛լ եք ծիծաղել իմ «Դաշնակներ»-ի վրա: Բայց ես կուզե՛նայի նրանից մեր տանը բացատրություն ուզել:

Քո Հովհաննես

Շուտ եկեք—բայց բոլորդ հա:

¹ Փ. Վարդապարտյանը 1896 թ. վերահրատարակում է «Դաշնակներ»-ը փոփոխած և մեծադիր ձևով: Թ-ի ակնարկը վերաբերում է այդ զրբի ֆորմատին:

Սիրելի բարեկամ.

Ես, երեկ պետք է Բազու գնայի, բայց չհարողացա, բարեկամս արար քնկավ այսօր, այնպես որ եղբայրդ պ. Սարգիսը¹ վրա հասավ: Այսօր որ ժամանակ չես ունեցել մի երկար նամակ գրելու, որ տեսնենք ինչ ես դրսից ու ներսից: Մի ժամից հետո Բազու եմ գնալու, գլուխս շատ է խառնված, բայց և այնպես մի քանի բան կաշխատեմ գրել:

Շիրվանզադեն ողջ ու առողջ բաղմել է Սրնգի գահին². արձակված է առանց երաշխավորութեան և առանց գրավաւանի³:

Մենք էլ արդեն ձեռնարկել ենք գրքույկներ հրատարակելու գործին⁴. «Դյուոզլին»⁵ կաղմել, հանձնել ենք ցենզորին, մի փոքրիկ «Դաշնակներ»-ի նման գրքույկ էլ ենք ուղղում կաղմել քո մանկական ոտանավորներից. բայց այս՝ Բաքվից գալուց հետո: Ես էլ մի երկու բան եմ տվել: Դեղ համար Երուսաղեմից մի համարորդու. Աստվածաշունչ է եկել⁶, կաշխատեմ կենտրոնականից ստանալ, եղբորդ հետ ուղարկել: Աշխատիր առողջանալ և բան գրել. հիմա պետք է որ մուսադ մուսլաժ լինի և քնարդ հնչի ալիլի ու ժգին: Լոքի ու Լալվարի շնչից մի քիչ փչիր այս նվաղած գրականութեան վրա. ինձ շատ է վշտացնում, որ դու ոչինչ չես գրում:

Թե նամակդ մի տասն օրեն վրա կհասցնես (կամ երկուշաբթին) գրիր, թե ինչպես կուզեսիր Դյուոզլին հրատարակվիր — որը ետ, որն առաջ և այլն:

Ուրիշ մի նշանավոր բան չկա, որ հաղորդեմ: Հարց է

¹ Ղ. Աղայանից փոքր եղբայրը:

² Ակնարկում է «Տարազ»-ի քարտուղարութեան պաշտոնը, որը Սրինգից անցել էր Շիրվանզադեին:

³ Շիրվանզադեն ձեռքակալվել էր 1895-ի գեկտեմբերին — Հնչակյան պարտիային պատկանելու համար:

⁴ Փ. Վարդապետյանի հրատարակութեամբ լույս տեսած «Լուսնի Սարսուռ», «Շիրվանի կալանավորը», «Դաշնակներ» և այլն:

⁵ Ցենզորն արգելում է:

⁶ Աշխատասիրութիւն Թադէոս վարդապետի Աստվածատուրեան Արսաղ-կերցվոյ համարորդուի այդ օրինակը դանդում է ՊԳԹ-ում:

Պարճրացել Կովկասյան դրոշների ապահովության ֆոնդ¹ հիմնել.
„Кавказ“-ն է գործին գլուխ կանգնում: Չեմ կարծում թե դու
էլ հավանեիր. եթե առանձին առանձին թույլ տային—ավելի
շուտ մի բան կգառնար. դոնե այժմյան հարաբերությունները
իրավունք են տալիս կասկածելու ընդհանուր գործի հաջողու-
թյան վրա:

Գերմանիայից քեզ բարենի է իմ և քո կնքահայր Սիմեոն
Իվանիչը (Պառավայանցը). ինչպես երևում է խեղճի կնոջից ձեռք
են քաշել բժիշկները. շատ հուսահատական նամակ է գրել:

Լսեցի, որ իբր թե «Մշակ»-ի խմբագրատան մեջ խռովու-
թյուն կա, տեր ու տնօրեն Մալումյանը վատ է վարվում խմ-
բագրանունակիր Քալանթարի հետ, և ուրիշ շատ սպասելի ու
ընտանական բաներ:

Նոր դուրս եկած այնպիսի գիրք էլ, որ ուղարկեմ, թեր-
թերն էլ արդեն ստանում ես:

Հա, քիչ էր մնում՝ մոռանում էի փողի մասին գրելու:
Սարգսին տվեցի քառասուն ռուբլի, մնացած տասն ռուբլին
երրոր տիկինը դա նրան կտամ կամ հետո կգրես բան կառնեմ
կղարկեմ. հիմա չեմ կարողանում բանն այնպես իրար գցել.
Ֆինանսական դրությունս այսքան միայն կարող է ինձ սլար-
գերես անել:

Ճիշտն ասեմ—երբոր քո փողերի պավեստկեն ստացա շատ
ղարմացա, ի հարկե, թե այս որտեղից պետք է լինի, և շատ
էլ ուրախացա, որովհետև հարկավոր էր—չորս երեխա մի կող-
մից էին հիվանդ և այլն: Հանկարծ տեսնեմ ներս եկավ մի քեզ
լավ ծանոթ գրականական մարդ—թե նեղության մեջ եմ—ինձ
համար որտեղից որ է պետք է այսքան փող ճարես: Ասում եմ,
ախպեր, հրես մի պավեստկա եմ ստացել, թե իմը կլինի—հո շատ
լավ, թե ուրիշի կլինի այն էլ կտեսնենք ինչ մարդի է, էն ու
գյուրա կվարվենք: Գնացինք միասին ստացանք—տեսանք Աղա-
յանցինը—և բաժանեցին զհանդերձս նորա ի միջի յուրյանց:

Տիկնոջն և օրիորդներին բարևիր ինձանից և մերոնցից.
շտապում եմ, արդեն կառքի եմ ուղարկել:

Քո Հովհաննես

¹ Որքան հայտնի է, այս ձեռնարկությունը որևէ հետևանք չի ունեցել:

26th / 1884

Apr 24th 1861

[illegible]

[Faint handwritten notes at the bottom of the page]

Wet h worste strength let in last letter
 strength - strength. I hope the strength
 strength let strength. I hope the strength
 strength let strength. I hope the strength
 strength let strength. I hope the strength
 strength let strength. I hope the strength

Սիրելի Սիմեոն.

Երեկ... հանկարծ հիշեցի, որ քեզանից մի շաբաթ առաջ համակ եմ ստացել «Մայրաքաղաք»-ի հայտարարությունը տպելու համար¹, և իսկույն դնացի խմբագրատները: Երկու խմբագրությունն էլ ձրի ընդունեցին տպելու. ես նրանց հայանեցի, որ եթե փողով լինելը պետք է երկու անգամ տպելին, իսկ հիմա որ ձրի են տպում որքան կարող են թող տպեն: «Արձագանք»-ի խմբագրատանը Ճաղարեկյանը հանձնարարեց գրելու, որ էլ այնպիսի բաներ չուղարկես, որոնք դու էլ գիտես չեն տպվելու, այսինքն չեն կարող տպել. բայց փութաջան եղիր և թղթակցություններ գրիր:

«Մշակ»-ի խմբագրատանն էլ ասացին, որ այս գիրքը արդեն ուրիշի թարգմանությամբ լույս է տեսնում Մոսկվայում. նրանք ասացին, որ Մոսկովցիք ավելի առաջ են թարգմանել², ևս էլ պնդեցի, թե ռուսները դեռ այդ գիրքը չէին հրատարակել, որ այն մարդը ձեռնարկել էր թարգմանությանը, և, իհարկե, վեճը տարա. հիմի քանի կարող ես աղաքակտորեկ արա:

Ես էլ երկու բողջուր եմ տպել—Բայրենի «Շիլիոնի կալանավորը» և փոփոխած «Լոռեցի Սաքոն». արդեն կազմում են. որքան ուղարկեմ «Օջախ»-ին:

Սխալն այստեղ երեաց ու չքացավ. էլ չկարողացա տեսնել, երկու գիրք թողեցի հյուրանոցում, չգիտեմ վերցրեց թե չէ: Երեի կտատմեր, որ Օջախի կենացը խմեցինք հանդիսավոր ոտնկալությամբ և քահանաներով հանդերձ մաղթեցինք անըստու ույթ Օջախի հարստությանը—ձեր հաղարներին, որ այնքան սուստասիրտ գործադրում եք ի պայծառություն ազգի և ի փառավորություն Օջախի:

Շտապում եմ, գործի եմ դնալու, և շտապելով համբույր եմ գրելում Արամին³, Սեդր. Պետիչին⁴, քո հրամանոցդ այլ և

¹ «Մայրաքաղաք» վեպը, որ թարգմանել էր Ս. Հովվյանը:

² Այդ թարգմանությունը մեզ անհայտ է:

³ Նաղարեկյան:

⁴ Բալայան:

Գալթրիլովիչին¹, և Օջախի բոլոր արտաքին և ներքին անդամ-
ներին առհասարակ առաքում եմ սրտագին ողջուններ:

Քո Հովհաննես

65. ԱՐՍԵՆ ՂԱՏՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Հաճախումն

1896 թ. նոյեմբերի 6.

96. 6. նոյեմբ. Թիֆլիզ.

Սիրելի Արսեն!

Վերջապես քեզ նամակ եմ գրում, այն էլ հակառակին
գլուխս սաստիկ ցավում է: Բայց գործից խոսանք: Քրոջդ որ-
դու ընդունելությունը մի ահագին պատմություն է, դրա մա-
սին մի ուրիշ անդամ, երբոր կըտեսնվենք: Քսան բուբլին ու
նամակդ տիկնոջը հասցրի: Պատկերներս խայտառակ է գուրս
եկել—խակապես իմը: Այս քանի օրս կուզարկեմ: Ուրիշ ինչ կու-
զես, որ գրեմ. գուցե հոգևորականներից հարցնես—ինչքան չլի-
նի վարդապետ մարդ ես—քեզ կըհեռաքրքրի, և ես ստիպված
պետք է նրանց մասին խոսեմ, թեև ահա, արդեն անունը տալիս
գլխացավս ավելի սաստկացավ: Մի առաջնորդ ունենք—օգտը-
վելով ընդհանուր խառնակությունից ինչ հիմարություն ասես
անում է ու անցկացնում²: Գաղթականներին յուր բակից
քշելու համար առանձին ժողովուրդ (գարադավոյ) է կանգնեցրել,
և յուր այդ կարգադրության համար պարծենում է հրապարա-
կով: Յուր բոլոր աղքատ ազգականուհիներին ամուսնացրել է
մի-մի տիրացուի հետ ու քահանա ձեռնադրել, այնպես՝ որ
այժմ շատ թանգացել են այդպիսի հարսնացուները: Նշան-
ված տիրացուները նշանածներին են թողնում, իսկ պոսկված-
ներն իրանց կանանցը, որ սրբազանի ազգականներից ուզեն: Այ-
սօր էլ «Նոր-Դար»-ում նազարյան քահանան մի հոգված էր
գրել³: Այդ հոգվածը կարդալուն պես (մեջն իրան է նկատել)

¹ Սահակ Մատինյանին մտերիմների շրջանում այդպես էին կոչում:

² Սուրենյան Գևորգ եպիսկոպոս:

³ «Նոր-Դար»-ի 1896 № 136-ում տպագրված հոգվածի վերնագիրն էր
«Անշարժ հոգևորականություն»: Հոգվածը մերկացնում էր Թիֆլիսի հոգևո-
րականության մի քանի բացասական կողմերը:

գտլոր քահանաներին ժողովել է առաջնորդարան և մի շատ ծի-
ծաղելի կոմեդիա սարքել: Հոգևորական աշխարհից այս էլ բա-
վական էր. մեկել այն է, որ իմ սանահայր տեր-Հովսեփը մի
ուրիշ ջուռա մարդ գուրս եկավ. այս տեսակ մարդիկ շարունակ
իրանց փնտսում են ու խայտառակում առանց ուրիշների օգ-
նության:

7 նոյեմբ.

Երեկ մոտս մարդիկ եկան, նամակս ընդհատեցին: Շարու-
նակում եմ նույն տոնով: Այսօր պատահում եմ Նազարյան
քահանային: Հայտնում եմ իմ շնորհակալությունը յուր այդ
հակատերտերական ընթացքի և հոգվածի համար: Բանից դուրս
է գալիս, որ երեկվա ժողովում կղերական տղիտությունն ահա-
գին ինկվիզիցիական աղմուկ և դատ է ունեցել: Ո՞վ է ասում,
որ մենք անշարժ ենք,—ահա շարժվել, եկել ենք այստեղ. ո՞վ
է ասում, թե մենք մեռած ենք—թող գա քննի թեկուզ բժիշկ
Գասպարյանը¹: Մի շատ բնորոշ դեպք, երբ հրապարակավ աղա-
ղակում է հայ հոգևորականի հասկացողությունը կենդանության
և շարժման մասին: Բայց ավելի մազալու էր այն, որ հոգվա-
ծագիր քահանան հանկարծ ինձ հայտնում է, թե այժմ առաջ-
նորդարանից է գալիս, տարել է մեղայական է ավել թղթով,
խոսքերը հետ է առել և խոստացել է, որ մյուս անգամ այդպիսի
նամաղու էլ չի անիլ: Եվ զարմանալի էլ կըլինեի, եթե այդպես
չըլինեի: Երբոր արդեն սկսել եմ, եկ մի ուրիշ դեպք էլ պատ-
մեմ: Այստեղ Մոզնու եկեղեցում մի տեր-Հովհաննես² կա, որ
փոքր ժամանակ առաջնորդի հետ լեզ է խաղացել, այժմ էլ
կարտ է (թուղթ) խաղում: Առաջնորդը պատվիրել է, որ եկե-
ղեցի չըհաճախող քահանայի փիլոնը տանեն կոնսիստոր: Եվ ահա
սրճաղանի խաղընկերոջ փիլոնն յուր ավագ քահանա տեր-Գրի-
գորը տանում է կոնսիստոր: Տեր-Հովհաննեսը գնում է կոնսիս-
տորի ատյանը և իհարկե փիլոնն ստանում: Ստանալուց հետո
զանում է առաջնորդին, թե՛ սրբազան, դիտե՞ք ինչ կա.—ինչ
կա, թե էս տեր-Գրիգորը (տեր-Գրիգորն անդամ է—բոլոր ան-
դամներն ու վարդապետն էլ նստած են)—էս տեր-Գրիգորն ամեն
տեղ ասում է կոնսիստորի անդամներից տեր-Գաբրիելն ու

1 Թիֆլիսի հին համրավաժող բժիշկներից:

2 Տեր-Գևորգյան, Թիֆլիսի Մոզնու քահանա:

տեր-Արսենը վախառն են, վարդապետն էլ... չէ, չեմ ասիլ, փիա բան ա, չեմ ասիլ—Ասա տեսնենք, վարդապետն ինչ է, հարցնում է սրբազանը, վարդապետն էլ վիզը ձգում է, տեսնի ինքն ինչ է և տեր-հայրը վերջապես վարդապետինն ասում է առաջնորդինն էլ հետը—Թե՛ վարդապետն իշի գլուխ է, առաջնորդն էլ իմ աշակերտն է, առանց ինձ չի կարողանում բան շինել։ Սրա նման մի քանի անկեղտոտներ էլ կան, բայց այս բավական էր։

Հա, ինչ բան էր Ասիսարազի քահանայի մասին արած Արիստակես սրբազանի կարգադրությունը։ Այստեղ վատ տպավորություն արավ։

Հետևում են արդյոք «Նոր-Գար»-ի նոր ազատամտություններին։ Անցյալ օրը վիզխառով ինձ մոտ էր նոր խմբագիրը¹։ Լավ ծրագիրներ ունի, բայց տեսնենք...

Աղայանցն է այստեղ։ Ամեն օր միասին ենք լինում. նրա բանն էլ վերջապես, կարծես հաջողվում է։ Չմեռն այստեղ կըմնա։

Ես սաստիկ ցանկանում եմ մի ճանապարհորդութուն անել զեպի Իգգիրի կողմերը, Երևանի նահանգում, և գյուղերում ու ճանապարհներին տեսնել պանդուխտներին։ Թեև ձմեռը խիստ է, բայց այս ցանկությունս այնքան մեծ է, որ ոչ մի ձմեռ արգելք չի կարող լինել, միայն փողի խնդիր կա։ Տեսնենք ինչպես է լինում, թե չեղավ, շատ կըլշաանամ։

Սեդրակին ու Գոյանեին բարևիր, ասա մի նամակ գրիր։ Թե նա չըգրի, դու գրիր, տեսնենք այդ խեղճին ինչ խաթի մեջ եք ձգել, տերտեր շինեցիք, թե դեռ մարդ է մնում²։

Համբույրս

քո Հովհաննես

Մեր տանըցիք բարևում են, բարևում են և օր. Սողալյանները։

Քրոջդ սրգին վերարկու է ուղղում, ես վերարկու կվերցնենեմ իմ ծանոթից—դու մի հարյուր ռուբլի փող ուղարկիր։

Ես ու Աղայանցը^{1/2} ժամ առաջ դալիս էինք Միք[այելյան] կամուրջի վրա—մեր առաջ վայր ընկավ ու մեռավ վաղի տեր Գեորգը։

¹ Մինաս Բերբերյան։

² Սեդրակ քահ. Աղաբալյան—(1869—1919), երկարամյա ուսուցիչ։ Գոյանեն նրա կինն է, Խարի մեջ զցել՝ ասելով, Թ-ն ակնարկում է Սեդրակի քահանա ձեռնադրվելը։

66. ԳԻՆԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ
ԹԻՓԼԻՍ

[1896 թ. ?]

Ֆիլիպ.

*Առաւիտն արի ինձ մօտ. մի թեթեւ խմբ[ագրական] փողով
Հաղմենք և որոշենք թի որտեղ ինչքան դիրք ենք զբիւրու:*

Հ. Թումանյան

1897

67. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԳՍԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

1897 թ. հունվարի 9.

97. հունվարի 9. Թիֆլիզ.

Սիրելի Ֆիլիպ!

Նրեկոյան ստացա քո նամակը: Թե ինչ ես եղել դու ինձ համար, այդ միայն մի մարդ գիտի, և այդ մարդն էլ ես եմ, իսկ ես չեմ ասում, թեև այժմ վայել էր խոսել այդ մասին: Միայն այսքանը կասեմ, որ թշվառ հանգամանքները անխուսափելի էին դարձրել իմ կորուստը, երբ դու, կարծես մի նախախնամող զորութեան տնօրինութեամբ՝ հայանվեցիր և ինձ աղաակցիր թե ուրիշներից և թե ինձանից: Իհարկե, այս բոլորից դու ոչինչ չգիտես: Բայց մինչև անգամ դու էլ կվկայես, եթե ես ասեմ, թե դու միակը եղար իմ կյանքում, որ սրտիդ մոտ առնելով իմ գրական հաջողութեանը՝ միաժամանակ այնքան սըրտացալութեամբ հոգ տարար իմ նյութական վիճակն աղահովելու: Այս ինձ պահեց մի հուսալի մականրեություն վրա, որից ներքև քեզ անհայտ մի վիճակար:

Այսպիսով դու ինձ արդեն անց ես կացրել ինձ համար անստանելի մի տարածութեան և հասցրել ես մի տեղ, ուր ես չէի հասնիլ առանց ֆիլիպի, մի տեղ, որտեղից հետո ես էլ չեմ կորչիլ, և եթե այդ պատահի էլ՝ հեշտ չի պատահիլ: Գալով քո նամակին, ես զարմանում եմ, որ դու գրում ես, թե ես կարող եմ քեզանից նեղանալ նպատակներդ ընդհատելու պատճառով: Ճշմարիտն ասեմ, ես վաղուց, ամեն անգամ, երբ կարիքից

ստիպւած դիմում էի քեզ կամ ընդունում էի քո որոշած նպատակները՝ շատ էի քաջվում, թեև դու ինքդ էիր այդպես սահմանել և միշտ էլ այնպես էիր տալիս, որ կարծես թե պարտ լինեիր: Եվ շարունակ մի հնար էի մտածում, որ կարողանայի մեր կապն ազատել դրամական հարաբերությունից և չըհարստահարել քո ղեկավարները, որ չեմ փոխիլ ոչ մի դրամական օժանդակութեան հետ: Այժմ դու հավատա, որ ես թեև տակաւին իմ որոնած հնարը չեմ գտել, բայց կատարվում է իմ սրտալի բաղձանքը,—մնում է մեր հարաբերութեան զուտ բարոյական, աննյութական կողմը, որով միայն դու եղակի և անփոխարինելի ես եղել ինձ համար: Այժմ միայն ես կարող եմ այսպես ազատ քեզ հայտնել իմ ղեկավարները, որը ոչ մի կերպ և երբեք քեզ չեմ ցույց տվել՝ թեկուզ լուր մի գոհունակութեան խոսքով:

Վերջապես թող նեղանալու մասին խոսք չլինի մեր մեջ: Մի նամակում եթե մի բան կա, որ ինձ նկատւում է, հարկած է տալիս, այդ այն է, որ ես լսում եմ՝ թե դու կարող ես ծանր դրութեան մեջ լինել: Թեպետ, ինչպես երևում է, այդ ես չեմ իմանալու՝ բայց իմ ծանր վիշտը կլինի: Այս վերջին վշտով և մտերմական անսասան սիրով՝

Քո Հովհաննես

68. ՍԵՒՐԱԿ ԲԱՆԱՅԱՆԻՆ ԵՎ ԱՐԱՄ ՆԱԶԱՐԵԹՅԱՆԻՆ
Թիֆլիս—Բագու

1897 թ. մարտի 5,

97. մարտի 5. Թիֆլիս.

Սիրելի Սեդրակ և Արամ.

Գրականութեան և գրողներին ապահովելու միտքը թեև վաղուց է, որ կա մեր մեջ, բայց միևնույն ժամանակ այնքան նոր է, որ ապշեցնում, զարմացնում է նույն իսկ մեր խմբագիրներին ու հրապարակախոսներին:

Ահա նրանք չեն կարողանում թագցնել իրանց փոքրիկ հոգու վրդովմունքն ու զայրութիւնը և դրա դեմ աղաղակում են այնպես տգետ ու լիրբ ձևով, ինչպես անում է «Մշակ»-ը յուր № 18-ից սկսած¹: Այդպիսի դուքանչիների աչքում մի անհասկանալի

¹ Այդ խնդրին «Մշակ»-ը նվիրում է մի շարք առաջնորդողներ, գնելով ձերացած, արդեն վաստակ ունեցող գրողներին թոշակով ապահովելու խընդիրը, այնինչ հարց էր բարձրացած այդ օգնութեանը հասցնել այն գրողներից առաջավորներին, որոնք նյութական ավելի ծանր կացութեան մեջ էին: Այս է պատճառը բանաստեղծի «Մշակ»-ի դեմ հարձակվելուն:

հաշիվ է այդ, դրանք չեն կարող իրանց հաշվի չտրի վրա նկատել, հաշվի առնել նյութապես անապահով գլոբի հոգեկան անհանգստությունն և դրա հետևանքները, նրանք չեն կարող տեսնել և հասկանալ այն դրաման, որի մեջ խաղում է յուր ծանրը, դրեթե մարդու համար անատանելի դերը գրող մարդը, որ կյանքի բոլոր հոգսերի, ընտանեկան բոլոր պահանջների, անձնական բոլոր կարիքների դեմ միայն մի բան ունի—յուր ձիրքը, յուր տաղանդը, իսկ այդ ոչոք չի ընդունում, ոչ կինը, ոչ երեխան, ոչ գուքանչին, ոչ հացթուխը, ոչ շոր ծախողը և այլն և այլն: Ահա նույնիսկ այդ ինտելիգենտ կոչված հոգով տգետները հրապարակավ ասում են, թե գրականությունը դեռ գործ չի և գրողը քանի ֆիզիքական ուժ ունի պետք է գործ—այսինքն կոչմանակի պարապմունք ունենա, ահա դրանք հաշտեցնում են գրականությունն ու տերտերությունը, հաշվապահությունը, գործակատարությունը և ուրանում են գրողի տանջանքն ու տառապանքը, այն նյարդային ցնցումները, քայքայումն ու հոգնածությունը, որ իրան հետ բերում է սրբազան կոչված ողորդությունը: Բայց նրանք, որոնք հոգով ավագացություն ունեն գրողի հետ, որոնց տրված է աներևույթը տեսնելու և անձամբ չփորձածն չզգալու ընդունակություն, նրանք մտածում են և խոսում են ձեզ նման:

Առաջին անգամ հրապարակում ձեր ձայնը բարձրացավ այդ խնդիրը պաշտպանելու համար, դուք հայտարարեցիք, թե գրողն ու կյանքը այսպիսի հարաբերության մեջ են մեղանում, և ես, որպես ձեր ընկերը և մի մարդ, որի բոլոր մտքերն ու զգացմունքները պատվում են գրականության շուրջը, որ յուր էությունն ու կյանքի խորհուրդը գրականության հետ կապված է զգում, որ վաղաժամ բայց մեծ փորձով դիտե, թե ինչ բան է առօրյա կյանքի և գրական կոչման այն զարհուրելի երկպառակությունը, որ հոշոտում, քայքայում, պատառ-պատառ է անում մարդու բոլոր ուժերն ու ընդունակությունները,—իմ կողմից հայտնում եմ ձեզ իմ սրտալի շնորհակալությունը այն ձայնի համար, որ դուք բարձրացրիք Մարդ[ասիրական] ընկերության) այս տարվա ժողովում, այս ծածուկ բայց զարհուրելի դրամային վերջ տալու համար, և թեկուզ երբեք էլ վերջ չըլինի, այսուամենայնիվ այն էլ մեծ մխիթարանք է, որ համազգաց սրտեր կան և համակրություն:

Ստացա բոլորիդ այցեւորութիւնը և երկուսիդ ապսպրանքը, թե դիմում անեմ ընկերութեանը: Այդտեղ թերեւս ստորապնող բան չկա, բայց եւ չեմ կարող: Հենց երեկ խոսում էի Աղայանի հետ, նրան էլ ասացի, և արդէն նրան ապսպրել էին, որ դիմում անի, բայց այն մաքուլ, որ որդուն ընդունեն որդեգիր. նա էլ էր դժվարանում, բայց ամենալալ ձեւը դա է:

Այստեղ ձեզ ասեմ, որ հունվարին, առաջուց կարծիքներն իմանալով—ինձ մոտ հրավիրեցի գրողների մի խումբ, մի գրական (ընկերաստների) շրջան կազմելու, հարկ եղած ժամանակ գրական մարդկանց և գրականութեան շահերը պաշտպանելու և գրական զանազան խնդիրներ հարուցանելու և վճռելու: Եկան: իրար հետ հաշտվեցին, արդեն 6—7 ժողով ենք ունեցել, և գուցե փոփոխվի, բայց կհարատեի: Այդտեղ են Աղայան, Պոռոյան, Շիրվանզադե, Մուրացան, Փափազյան, Մանվելյան և այլն և այլն. 12 հոգի: Այս ժողովներում եւ արդեն լավ ճանաչեցի մեր գրողներին, և խոստովանում եմ որ գրողի սանելու մարդիկ են: Խոսացել ենք, որ ոչ ոք չդիմի, մինչև հավաքվենք, տեսնենք ով ավելի կարիք ունի և ով շրտեղից նպաստ է ստանում: Բայց Փափազյանն անցյալ օրերին եկավ ինձ մոտ և հայտնեց, որ ինքն արդեն ուզում է դիմել:

Կրկին գալով ինձ, եւ ձեզ բաց սրտով ու պարզ ասեմ, որ որքան մեծ է իմ նյութական կարիքը հազար անգամ ավելի մեծ է այս առտակ կյանքից ազատվելու ցանկութեւնը, այս կյանքից, որ ինձ համար այնքան կորստաբեր է եղել և այժմ էլ միայն մի դադողի նշանակութեւն ունի: Ասում եմ այնքան մեծ է այս հեռանալու, շունչ քաշելու, սթափվելու ցանկութեւնն իմ մեջ, որ ինձ անիրազործելի ցնորք է թլում: Անիրազործելի, մահափառեց երբ սրտ հետ հաշվի առնեք, որ միաժամանակ զարգանալու խնդիր ունեմ առաջս դրած և ընտանեկան զրութեւն:

Եվ թեև այս բոլորը կապված են նյութական խնդրի հետ և կարող էին պոնե մասամբ լուծվել իմ դիմումով, որ դուք ապսպրել եք թե անեմ ընկերութեանը, եւ դժվարանում եմ, չեմ կարող անել: Այնքան անախորժութեւններ և հոգեկան հոգմունքների հետ է կապված դա, որ եւ չեմ կարող: Բայց մի գրեցեք, տեսնենք դուք ինչ եք խոսացել, և այդտեղ ինչ են հասկանում գրող ասելով, որովհետեւ այստեղ վեճ կա և նույնիսկ գրողների շրջանում պարզ չի, թե ինչ բան է գրողը (sic):

Իմ կողմից բարեկեցեք արեցանցը. Միտակը նստակիս ինչո՞ւ
չի պատասխանում, չէ որ արդեն մեջը նշանակած տասն օրն
անցավ: Կաշխատեմ ձեզ «մին տեսնել»: Աստծու խաթեր Օջախը
չքանդեք: Այստեղ գրողների ժողովում խոսք եղավ Օջախի մա-
սին, ես հայտնեցի, որ այդ ճրագը, որ վստովում է գրողների
համար—Օջախիցն է և այլն, և այլն, Օջախը գուցե գրողներից
ուղեբրձ ստանա:

Ձեր Հովհաննես

ԵՉ. ԲՍ.Գ.Վ.Ի ՀԱՅՈՅ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ

Թիֆլիս — Բազու.

1897 թ. մարտի 27.

Բազմի Հայոց Մարդասիրական Ընկերության
հարգելի խորհրդին

Ստացա հարգելի խորհրդիդ այս Մարտի 18-ին գրած № 32
դրությունը և պ. Հ. Մելիքյանի միջոցով փոխադրած 120 բուր-
լին՝ կիսամյա թողակը, որ ընկերությունը հատկացրել է իմ
անդրանիկ որդուն: Նստակիս հետ ահա ուղարկում եմ այդ
գումարի անդորրագիրը և խորհրդիդ պահանջած տեղեկություն-
ները իմ որդու մասին: Նա ծնվել է 1889 թ. օգոստոսի 15-ին,
անունը Մուշեղ է և անցյալ տարվանից սովորում է քաղաքումս
• ր. Տեր-Հովսեփյանի պանսիոնում:

Ինչպես հարգելի խորհուրդդ գրում է, ընկերությունը յուր
այս որոշմունքով նստատեղ է գրել թեթևացնել իմ ընտանեկան
հոգսերը, որ ես բացառապես գրականությամբ զբաղվեմ:

Ինչ վերաբերվում է բացառապես գրականությամբ պա-
րապելու խնդրին, դրա համար կարող է ապահով լինել
ընկերությունը, որովհետև այդ արդեն որոշված է իմ ներքին
հակումներով ու զգացմունքներով, այն հոգեկան հատկու-
թյուններով ու սիրով, որով բնությունը անխղիչ պայման է
հաստատել իմ և գրականության մեջ: Բայց երբ գրողի ոգևո-
րության վրա ծանրանում են ամենօրյա կենսական հոգսերը,
այդ սերն ու խանգը դառնում են անպտուղ, դառն հուզմունք-
ների աղբյուր, և հառաջացնում են մի հարատև կռիվ, որի մեջ
ընկած գրողը չի կարողանում յուր կոչմանը ծառայել: Այս լավ
զգալով ընկերությունդ, յուր այս տարվա կայացրած վճռով

վրա է հասնում օգնութեան այդպիսի գորղներին, ի միջի այլոց և ինձ:

Ես, ինչպես անցյալները գրել եմ և խորհրդիդ արդո անդամ պ. Արեւյանին¹, ոչ մի նշանավոր անցյալ ունեմ և ոչ գրական մեծ գործեր եմ կատարել, որ արժանացած լինեի այդ ուշադրութեան և հոգածութեանը, և ինձ թվում է, որ այս դեպքում խորհուրդդ ինձ խրախուսում և քաջալերում է սպառնալի համար,— ես էլ կաշխատեմ գոնե ապագայում արժանի լինել այդ դպրածունքին: Իսկ առայժմ հայտնում եմ իմ սրտազին շնորհակալութեանը և խոստովանում եմ այն նոր ույժն ու ոգևորութեանը, որ զարթնեց իմ մեջ Մարդասիրական Լճիկերութեան այդ խրախուսական ձայնի հետ:

Խորին հարգանքով՝

Հովհաննես Թումանյան

1897 թ. Մարտի 24.

Թիֆլիզ.

ԴՈ. ԱՐԱՄ ԿԱԶԱՐԵԹՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս Բագու

1897 թ. մարտի 30.

97. մայիսի 30. Թիֆլիզ.

Սիրելի Արամ.

Մի քանի ժամանակ առաջ քեզ ու Սեդրակին մի նամակ էի գրել, որ միջնորդեիք Մարդասիրական ընկ. խորհրդի մեջ հաջողեցնելու Կարապետ Գալֆայանի խնդիրը: Ձեզանից պատասխան չստացա, իսկ նա Փարիզից գրում է, որ խորհուրդը մերժել է նրա խնդիրը, առարկելով, թե իրավունք չունի յուր գործունեութեանը Ռուսաստանի սահմաններից դուրս տարածելու: Բուդաբեշ * ասում էր լուսահոգի նասրեդդին խոջան:

Ինչպես նախորդ նամակում էլ գրել եմ, Աղայանցը յուր երկու տարվան թոշակը առաջուց խնդրել է տեր-Շողոմից, որ նա հետո ստանա: Այս մոտ ժամանակներս հարիֆը ** շատ նեղութեաններ քաշեց, և Թիֆլիզում դարձյալ չկարողացաւ փոխառութեան անել: Միջնորդն էլ ես էի, ում որ դիմում էի՝ մի կերպ քաղաքավարի գլխներիցն ուղ անելուց հետո ինձ էլ

¹ Ալեքսանդր:

* Այս էլ այսպես (թուրք).

** Խեղճ մարդը (թուրք).

խրատում էին չգիտեմ թե նախատում, թե՛ տեսնո՞ւմ ես, որ
քեզ ասում եմ... Օջախին առաջարկում եմ գտնելու այս բազ-
մախորհուրդ բառերի միտքը: Պետք է ասել, որ առհասարակ
պարնան հետ զրություններս վատացավ: Նրա պատն էլ է վեր-
ջացել, իմն էլ: Ես էլ իմ թոշակի կիսամյակն եմ կապել մեկին:
Հիմա հերթը հասնում է Շիրվանի թոշակին. այդ էլ մի բան
կանենք:

Սխալն երբոր այստեղ էր՝ մի բան ասաց, թե մեզ համար
մի ինչոր գումար կա—կատանանք: Չգիտեմ հանաք արավ թե
լուրջ ասաց, բայց մենք շատ լուրջ ընդունեցինք և անհամբեր
սպասում ենք: Ազայանցը շուտ շուտ հարցնում է, թե Սխալից
ինչ լուր կա: Իհարկե Սխալի առողջության մասին չի հարցը-
նում, բայց Շիրվանն սկսել է թերահավատել: Իսկ ես մի առակ
ասեմ:

Մի տերտեր փղովրդին քարոզ է տալիս, թե ինչ որ ունեք՝
տվեք աղքատներին, աստված էլ ձեզ դրա փոխարենն ըյուրա-
պատիկ ավելի կտա: Անխելքի մեկը տերտերին լսում է, ինչ
ունի չունի բաժանում է աղքատներին, ինքը մնում է սոված-
նստած: Խեղճը երկար սպասելուց հետո մի օր էլ փո-
րահարինք է ընկնում: Պղպլզած՝ լուծելու ժամանակ սկսում է
առաջը մատով փորել, և հանկարծ դուրս է գալիս յուր ավածի
ըյուրապատիկը: Սրանից հետո մի օր էլ դնում է եկեղեցի:
Տերտերն ասում է՝ օրհնյալ լինիք, ինչ որ ունիք տվեք չքա-
վորներին, աստված էլ ձեզ ըյուրապատիկ ավելի կտա: Մեր ծա-
նոթն այն կողմից կանչում է—հա՛, դրուստ ես ասում, տալիս
ա, ամա փորահարինք ա գցում, յեղնա յա տալիս:

Sapienti sat * անտեր ամառվան շոգերն էլ ընկել են—
փորահարինքի մեծ վտանգ կա...

Այժմ էլ <Սհակ> Գավրիլիչին եմ խնդրում, որ Օջախի
պատմության պատճենն ուղարկի, թե չուղարկի շատ կփոշմանի:
Շատ բարե աղերանցը:

Քո Հովհաննես

* Հաս կացողին այսրանն էլ բավական է:

71. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Դսեղ — Թիֆլիս

1897 թ. օգոստոսի 19.

97. օգոստ. 19. Դսեղ

Սիրելի Ֆիլիպ!

Գալուս օրից մի քանի օր անց դուրսով (лихорадка) բռնվեցի ու մինչև օրս սաստիկ տանջվեցի։ Բոլորովին բանից ընկել թեփեմ դարձել։ Նորեմ անկողնից վեր կացել, այս նամակը գրելիս էլ աչքերս շաղվում են, շուտ շուտ գլուխս պտտվում է։ Մի քիչ կաղճուրվեմ—մտադիր եմ լեռները բարձրանալ։ Ես որ նամակ չեմ գրել—տեսնում ես թե ինչ է եղել պատճառը, իսկ դու չէի՞ր կարող մի երկու տող գրել, թե՞ հասցես չգիտեր։ Վերջապես, ես կարճ եմ գրում նամակս դու երկար գրիր, շատ բան գրիր։

Իմ և Օլի կողմից սրտագին բարե եմ ուղարկում մայրիկին ու օր. Մարութային, տիկ. Լիզային յուր գերդաստանով, տիկ. Շուշանիկին ու Ստեփան Խրիստափորիչին, Գր. Խրիստափորիչին ու տիկնոջը։ Շատերին էի բարեկուր բայց վախենում եմ իսկի սրանք էլ չի տեղ հասցնես։ Հասցես ДЖЕЛЛОГЛЫ։

Համբույրս

Քո Հովհաննես

3 սեպտեմբ.

Սիրելի Ֆիլիպ!

Նամակս շատ վաղուց է գրած, փոստի կայարանը հեռու է, տանող չեղավ. ես էլ կրկին հիվանդացա, հիմա էլ հիվանդ եմ։ Կրկին ու կրկին բարեկում եմ և համբուրում։

Քո Հովհաննես

1898

72. ԱՐԱՄ ԿԱԶԱՐԵԹՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս — Վաղու

1898 թ. փետրվարի 22.

98. փետր. 22. Թիֆլիզ.

Սիրելի Արամ.

Ուրիշ նամակ էլ եմ գրել քեզ, պատասխանը չեմ ստացել, բայց այս մեկը անուշադիր չթողնեմ:

Երեւի իմացած կլինես (նախորդ նամակումս էլ գրել էի), որ բաժանվել եմ տեր-Հովհաննեսից ու իմ անորից: Դու արդեն գիտես, թե այդ ընտանեկան կազմությունը որքան անհարմար ու ծանր էր ինձ համար, և բաժանվելը որքան ցանկալի էր: Ել պատմությունը չեմ գրում, այդ վերին աստիճանի անախորժ մի բան է:

Հաղիվ բաժանումը գլուխ բերած, հեռագիր ստացա, թե հայրս մեռավ: Այս մի ահագին, անչտփելի հարված էր, Արամ: Դյուզինց նոր վերադարձած ղեռ նորարածան, իսկի հաց ու ջուրը չեմ կարողացել իրար զցել՝ կինս պառկեց, ծնեց № 6., երկու երեխա հիվանդացան, նրանցից հետո ևս հիվանդացա: Եվ այս բոլորը գրամական այնպիսի տագնապի մեջ, որ միայն հայ գրողի տանը կպատահի:

Թե այս բոլոր ցավ ու չոռերի և թե տունս սարքելու, անհրաժեշտ պիտույքներ առնելու և այլն, և այլն, ինչ որ հարկավոր է Ծ հոգուց բաղկացած մի ընտանիքի համար,—ընկա ինձ համար շատ ծանր մի պարտքի տակ, կամ ավելի ճիշտն ասած—առաջվա պարտքս շատ մեծացավ, պարտքատերերիս թիվը

անցավ մի քանի տասնյակից: Այդ բոլոր պարտքերից մի շատ ստիպողականը կա—այդ բանկի պարտքն է: Երվանդը ¹ մի մուրհակի ստորագրեց և ես նրա անունով երկու հարյուր ռուբլի դուրս բերի: Այդ պարտքը պետք է մարտի սկզբին անպատճառ տամ, ժամանակն արդեն լրանում է, վախենում եմ մինչև այն ժամանակ ընկերությունը ² չուղարկի, խնդրում եմ աշխատես, մինչև մի տասն օր այդ գումարն ինձ հասցնես, որ չխայտառակվեմ: Իհարկե այդ այն դեպքում եթե ընկերությունը այս տարի էլ տալու կլինի իր նշանակած գումարը, իսկ եթե ոչ, խնդրում եմ դարձյալ շուտով ինձ տեղեկություն տաս, որ ուրիշ ճար մտածեմ: Մեկ ուղեցի պ. Մելիքյանին ³ էլ գրել, մեկ էլ մտածեցի, թե հիմի կասի, ախպեր, էս հայ գրողներին օձիրդ որ ցույց ես տալիս, պրծար: Ես ինչ գիտեմ, չեմ ճանաչում, վախեցի անախորժ դուրս դա:

Աղայանցից անցյալ օրերը նամակ ուտացա, էլ ինչ ասեմ,— գիտես ինչ կլինի դրած էլի: Հարցրել էր, թե ճիշտ իրան աքսորում են թե չէ: Այստեղ հարց ու փորձ արի, ասում են այլևս ոչ ոքի չեն աքսորելու ⁴:

Կաթուղիկոսի ⁵ մոտ գնացի, 1¹/₂ ժամ խոսացինք գրականության ու գրողների մասին: Ասում է՝ գրականություն դադարել է, խեղճ գրողներ ինչպես գրեն, չգիտեն ասլուստի մասին մտածեն թե գրվածքին մասին: Պետք է այդ մասին հոգալ և այլն, և այլն և վերջը—ինքն Աղայանցին տարեկան 100 ռ. է խոստացել գոնե այն էլ չտվեց, չնայելով որ Աղայանցի մասին շատ պատմեցի, ինքն էլ ցավակցություն հայտնեց:

Սիսակին գնացի շնորհավորեցի իր ամուսնության գիշերը— ինչ այլանդակ էր այն գիշերը, տեղ աստված, քյոփոզլին քանի ուղում է բարակել, հաստանում է: Չիմացա երբ են պալիս, որ կոյարանը կողքիս է, եկել էի ճանապարհ գրել:

Բարև տղերանցը: Հասցես Елизаветинск[ая] ул. № 144.

Քո Հովհաննես

¹ Աստվմյան—գործարանատեր:

² Մարգասիրական Ընկ.—ը:

³ Հավանորեն Համբարձում Մելիքյան:

⁴ Դ. Աղայանին աքսորում են նույն 1898 թ. մայիսին: Սկզբում ապրում էր Նոր-Նախիջևանում, ապա Թեոդոսիայում: Աքսորում մնում է մինչև 1899 թ. նոյեմբերը:

⁵ Խրիմյան:

Մի գրական շրջան ենք կազմել—Ֆիլիպն է, Տ. Հովհան-
նիսյանն է, ըփ. Արծրունին, փոստ. Բարաջանյան, իշխանուհի
Թումանյան, ըփ. Զարգարյան և խոնարհ ծառադ:

73. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

[1898] 1 մարտի 9.

Ֆիլիպ.

Բանկի պարտքիս մասին էի ուզում քեզ հետ խոսել, որ
մի ճար անենք—եթե կարելի է վեքսիլը հետաձգելու դարձյալ
երկու շաբաթով, որովհետեւ Բաղվից ես նամակ ստացա թե չեն
կարող մինչեւ մարտի 10-ը ուղարկել, այլ կուշանա մի երկու
շաբաթ էլ: Այնպես որ գրությունը շատ տապալալի դուրս
եկավ: Ինձ նրանք առաջ գրել էին, թե մինչեւ փետր. 10-ը
կստանամ, ես մի ամիս էլ ավել նշանակեցի վեքսիլում, այժմ
դուրս եկավ այսպես: Փամանակը վաղն է. Ստովյանին պո-
վեստիկա են ուղարկել: Ես վաղն էլ կանցնեմ քեզ մոտ—առա-
վոտյան: Ինձ սպասիր:

Հովհաննես.

9 մարտի

74. ՍՐՍԵՆ ՎԼՏՃՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Կիսկովոյսկի

[1898 թ. հուլիս] 2

Սիրելի Արսեն.

Դու լավ ես առել, թե՛ թե՛ այսքան ժամանակ իրար նա-
մակ չենք գրել, բայց այդ էի նշանակել թե իրար մոռացել
ենք: Առաջվա նամակներդ չեմ ստացել. երևի հասցեն լավ չե-
սմացել:

Ես չըզխում նամակիցս բան ես հասկանալու, թե չէ. այնքան.

1 Թիվը որոշվում է նախորդ նամակի բովանդակությամբ:

2 Նամակի գրության ժամանակը որոշվում է Թ-ի հոր մահվան տա-
րեթով:

գլուխս ուռած է շոգից, որ ուշք ու միտքս գոլորշիացել են։
 Ամենից առաջ շատ ուրախացա, որ դու առաանող ես դարձել, ևս
 կարծում էի, թե այդպիսով գուցե խելոքանաս, բայց նամակիցդ
 ուրիշ բան է երևում—իմ քեֆն ու հալը հարցնում ես։ Մի քիչ
 խելքը դլխին մարդը ինչպես կըհարցնի գրականությամբ պա-
 րապոզ մարդու քեֆն ու հալը։ Դա այնքան պարզ ու հայտնի
 բան է, որ ոչ ոք չի հարցնում. ամենքն էլ գիտեն, որ վատ է։
 Բայց դու գուցե ինձ նրա համար ես հարցնում, որ գիտես թե
 իմը ոչ թե վատ է, այլ ամենավատ։ Այս դեպքում իրավունք
 ունես։ Ծճմարիտ որ գեվար բան է, հարցնելու բան է, երբ որ
 մի մարդ գուրկ նյութական կարողությունից, զուրկ ուսումից,
 զուրկ կյանքի մեջ գործ կառարկու ընդունակություններից
 և պատրաստություններից, ըստ ամենայնի տհաս ու անպատ-
 րաստ, դեռ պատանեկան հասակից ծանրաբեռնվում է մեծ ընտա-
 նիքի հոգսերով ու վրականական պարապմունքով։ Ծճմարիտ որ
 բավականին դիմացկուն պետք է լինի հոգին, այն հոգին, որ յուր
 մեջ կրում է գրական կոչման ավյունն ու ձգտումը, որ կարողանա
 գրմանալ այս երկու իրար ճնշող, իրար մեռցնող ազդեցություն-
 ներին—ընտանեկան հոգսերի տառապանքին և վրական ձգտում-
 ների հուզմունքին, որոնք միասին, միաժամանակ և անդադար
 մաքառում են անվերջ։ Այս մի զարհուրելի կռիվ է, որ ապար-
 դյուն է անում ամեն ջանք, ոչ ընտանիքին եւ մի ճար անում, ոչ
 գրականության մեջ եւ գործ տեսնում. երկուսն էլ խանգարվում
 են։ Եվ այս կռիվը շարունակվում է մինչև ուժասպառ է լինում
 մարդը, մեռնում են, բթանում են ընդունակությունները, և
 այնուհետեւ, ֆիզիկապես էլ երբ ուզում է մեռնի...

Այսպես է հայոց գրողի անցնելիք ճանապարհը. այսպես է իմ
 ճանապարհը։ Իսկ եթե ավելի մոտենաս—իհարկե սրանից էլ հազար
 անգամ վատ։ Դու արդեն գիտես, թե ձեռքս գրիչ առնելու օրից
 ես ինչ վրդովմունքներ, ինչ անհանգստություններ, ինչ սպա-
 նիչ թշվառություններ ու գեվարություններ եմ տարել, որոնց
 զլխավոր ազդյուններից մեկն էլ իմ ամուսնական—ընտանեկան
 կյանքն էր, իմ տնօրենայական (ավելի ճիշտը շրնօրենայական)
 բացառական անտանելի դրությունն էր։ Վերջապես բաժանվեցի
 ահագին աղմուկներով ու անբավականություններով, երկու
 ամիս շարունակ կռիվ անելուց հետո. առաջի հիմի որ կըհան-
 դատանամ մի քիչ։ Հենց այն օրը, որ պետք է նոր բնակարանը
 բերել երեխաներին, հեռագիր ստացա թե շուտով գլուխն արի—

հայրդ մեռավ... Այս տնաքանդություն էր, բառիս բովանդակ մտքով (իմ վիշտը մի կողմ եմ թողնում), բայց այս բովանդակ չէր: Պանծարանը (КАЗНА) վեճ ունեւ մեզ հետ—մերժեց մեր դատը, մեր հոգերը խլեց, մինչև անգամ տու՛նը... Պյուզից եկել եմ ընտանիքս նոր տեղափոխել, վեց մանր երեխաների հետ (և մի կնոջ հետ, որի հետ նոր եմ հաշտվել ընտանեկան այլանդակ կռիվներից հետո)—սրանց հետ, ինչպես ասում են, կանաչ խոտի վրա կրակ եմ արել:

— Բայց... չէ՞ որ ես բանաստեղծ եմ, պետք է գրեմ, պետք է տպեմ, մարդիկ պահանջում են, տրտնջում են, զարմանում են: Ահա, դու էլ ես գրում նույնը—և դու ավելին, թե եթե այստեղ լինեիր, ինձ կհամոզեիր, որ գրեմ, տպեմ և այլն: Մարդիկ իրավունք ունեն, բանաստեղծ ես—վերջապես թոշակ էլ են նշանակել...¹

Բայց ես խոսքս շարունակեմ: Անցյալները հաշվեցի, տեսա որ պարտատերերիս թիվը արդեն վաղուց անցել է հիսուսից: Ամեն փողոցի վրա պարտատեր ունիմ—և ամեն տեղ ստիպված եմ ճանապարհներս ծռել—խույս տալ Սախյոյ, այստեղիցս նիվ հանգիստում են միշտ—և պահանջում ամեն ձևով—և իհարկե ամեն մեկին պատասխանում եմ անհիմն խոստումներով, լուսթյամբ կամ ճնշվելով, միշտ անկարող հատուցանելու (սրանից է հառաջացել, թե գրողները պնդերես են, խոստումնազանց են, ստախոս են և այլն): Բայց այս բոլորն էլ տարանք—դե գոնե պարտք ճարվի: Հատնում է, վերջանում է այն մարդկանց թիվը, որոնց կարող էիր գլմել—էլ ոչ ոք չըլա, էլ պարտք էլ չես կարող ճարել—գեհ, համեցեք:

— Բայց... չէ՞ որ դու բանաստեղծ ես, պետք է գրես, տպես, սկսորվես, սկսորես—եթե այդ չես անում—թյո՛ւ, ինչ գրող ես...

Ահա ուզիմ քառասուն օր է մտն եմ գալիս մուրհակիս վրա մեկին երաշխավոր ստորագրել տամ, որ բանկից կարողանամ մի դումար դուրս բերել, կամ մի գյուղ գնամ, ինձ ու ընտանիքիս ազատեմ այս կրակի միջից, կամ, վերջապես, թեկուզ հենց այստեղ մնալով, ծախսերը հոգամ: Ասում եմ քառասուն օր է—որոնք կըստորագրեին, նրանց էլ չեմ կարող գլմել, նրանց

¹ Բազմի Մարգարիտական Բնիկ-ը, տեղի գրասենյակի միջամտությամբ, 1895 թ. հունվարին, Աղայանին, Շիրվանզադեին և Թ-ին տարեկան 300-ական ռուբլի թոշակ է նշանակում:

արդեն դիմել համարել զեղծերում, և ահա—լինչ տեսակ մարդու ասես, որ չեմ դիմել, ինչ տեսակ ձեռք ասես, որ մերժում չեմ ստացել. և, իհարկե, այսպես էլ շարունակվում է:

— Բայց... չէ որ ես բանաստեղծ եմ. ազգիցն էլ դեռ թոշակ եմ ստանում—լինչու չեմ գրում, ինչու չեմ տպում—ինչու եմ լռել...

Այսքանը բավական էր, Արսեն, իզուր ինչու քեզ ավելի տխրեցնեմ: Միայն, հուլիս, միանգամ ընդմիջա համողված եղիր, որ գրողը ձեռքով չի գրում, որ նրա երեակայության միջից հալածված կըլինեն ստեղծագործական ամեն տեսակ գաղտնիքներ, քանի որ նրա մեջ խրոնված կըլիստան 57 պարտքատերեր, քանի որ նրա ականջներն ազատ չեն լինիլ պահանջների աղմուկից, նյութական պահանջների, որոնց ոչ մեկին պատասխան չի կարող տալ [...]

Սիրելի Արսեն! նամակս հենց այստեղ ընդհատեցի, և ինչ ես կարծում—մի շարթից հետո եմ շարունակում: Էլ այն տոնով չեմ շարունակում. բայց խոսքը իմ մասին լինելով մի կարճ բան կասեմ: Այստեղ—Թիֆլիզում կան մարդիկ (ձեռնհաս), Բագու կան մարդիկ, և առհասարակ որտեղ որ կան իմ մոտիկ ընկերներն ու բարեկամները ցանկություն են հայտնում, պատրաստակամություն են հայտնում—կամենում են ինձ նպաստել, որ ես կարողանամ գրականությանն անձնատուր լինել և չըշվարել ու շշկլվիլ իմ ճանապարհին: Նույնիսկ արդեն բավականին օգնություն եմ ստանում—այստեղի գրական ֆոնդից ստանում եմ, Բագվի Մարգարիտական Լճիկերությունից ստանում եմ. և եթե մի չըլաված լրբություն չըլիներ—այս տարի ավելացնելու էին մինչև 450 (Բագու): Հետևյալ նամակում այս մասին կըգրեմ, որ քստմեկս—ինձ համար էլ նոր է բոլորովին պարզվել: Դու չըկարծես թե այն է ինձ վրդավում, որ թոշակս չեն ավելացրել—բոլորովին, չէ—այլ այն ցած երևույթը, որ հետո կըպատմեմ—թե ինչպես մեկը լավ տեղյակ լինելով իմ դրությանը—մանավանդ այն օրերում, երբ լափանվել էի նոր—գնում է հավատացնում Լճիկերության խորհրդին, թե ես աղահավ մարդ եմ, կարիք չունիմ նպաստ ստանալու և այլն: Այս դուցե մինչև անգամ Աղայանցը քեզ պատմած լինի: Այս երրորդ ամիսն է մի անանուն ծրար եմ ստանում—մեջը 10 ռուբլի—միանգամ, առաջին նամակում գրել էր թե ամեն ամիս, մինչև միջոցներս կըներեն ինձանից կստանաք ամսական 10 ռուբլի: Այս էլ մի նոր սյուրպրիզ: Ինչեկից. խոսքս

այն է, որ այս բոլորը կարող են և ընդունակ այնպես անելու, որ ես կարողանամ իմ նպատակներս իրագործեմ—գլուխս աղա-տեմ—մի քիչ պաշտովեմ մեր գավառներում—ժողովրդի մեջ, թարմանալով ու հարստանամ տպավորություններով: Խեղացի նպատակը պետք է այնպես անի, որ պրոդը յուր ուժերի երիտա-սարդ ժամանակը բան չի նի, ոչ թե սպասի վերջում—ընկած ժամանակ օգնելու: Եթե սկզբում օգնություն լինի—վերջում օգնության կարող չի լինիլ դուքս պրոդը: Այժմ էլ դու ես գրում—Աղայանն էլ էր պրեկ քո այդ մտադրության մասին—թե ուզում ես մի բան անել, ես հիմա այնտեղ եմ հասել, որ պետք է ասեմ—թե բան եք անում արեք, թե չէ այս անորոշ ու անհաստատ դրության մեջ չի կարելի դիմանալ մի մեծ ընտանիքի հոգսեր շաղակած և դառնալ պրոդ:

Հոգեկան վրդովմունքների, տանջանքների ու հոգնածու-թյան հետ միաժամանակ ֆիզիկական էլ քայքայվել, ընկել եմ բոլորովին—մի քիչ ժամանակ էլ որ անցնի, կարծեմ օգնու-թյունն էլ դուր կըլինի, օրհնությունն էլ:

Անհամբեր սպասում եմ և քո կենդանության գաղտնիքնե-րին. դրանք ինձ համար շատ կարևոր կըլինեն:

Նամակս ուղում եմ այստեղ վերջացնել: Բարե Օլյայից և իմ գերդաստանից:

Այս երկու օրս դուքս պնանք Շուլավեր. թեև ասում են այնտեղ էլ շատ շոգ է, բայց ինձ համար ավելի լավ է—թիֆ-լիզից հեռանամ, թեկուզ դժոխքն ընկնեմ: Այստեղ ամեն օր շոգից մարդիկ են ընկնում փողոցներում:

Հա, մի անգամ միաքս պցիր քեզ գրեմ իմ տեսակցու-թյունները կաթուղիկոսի հետ: Նամակիս պատասխանը գրիր *Большинне Шулаверы (заказное գրիր):*

Քո Հովհաննես

[1898 թ. օգոստոս] 1

Սիրելի Ֆիլիպ.

Երկու նամակ եմ գրել, ոչ մեկին չստատասանեցիր: Իմանում եմ որ արդեն վերադարձել եք լոլորդ, շատ փափաքում եմ տեսնել և երևի մի երկու շաբաթից հետո կտեսնվենք: Ես այստեղ շատ լավ եմ անցկացնում օրերս—քեֆեր ենք սնում, կոնցերտներ ենք տալիս—ոտանավորներ ենք գրում և վերջապես, ավագանիների մասին լուրեր եմ ղրկում „Новое обозрение“-ին:

Աշխատիր, որ դու ու Արիստակեսը² մի քանի օրով դաք—այգիներն էլ արդեն կարգին հասնելու վրա են: Հիմա երևի լոլորդ փոխվել էք—կարծում եմ ես էլ եմ փոխվել: Մենք այնքան ենք փոխվել, որ Օլիան մինչև անգամ մտանակցում է կոնցերտի—դու կարող ես կոնցերտը երևակայել.—հրհոում ենք:

Ներկայացման համար—կարգալու ինձանից անտիպ ոտանավոր խնդրեցին ես էլ այսօր մի ոտանավոր գրեցի (երգիծական) հատկապես շուլավերցիների այդ ներկայացման համար—«Պաշտոնու տրտունջը»: Շուլավերի օդը վրա է եկել—մի քանի ոտանավոր եմ գրել:

Ինձանից ու Օլիայից շատ ու շատ բարե արա մայրիկին, օր. Մարուսիային. այդտեղից գնա—տիկ. Լիզային իր. գերդաստանով, այնտեղից գնա տիկ. Շուշանիկին և Ստ. Խրիստափորիչին—և մնացեք խաղաղությամբ:

Իր Հովհաննես

Шулаверы

Ов. Туманянцу

1 Նամակի գրության տարին որոշվում է «Новое обозрение» լրագրում տպված Թ-ի թղթակցություններով:

2 Բժ. Զարգարյան:

[1898 թ. յոգոստոս] 1

Սիրելի Արիստակես.

Ստացել եմ համակից ու 15 լուբլին: Փոստին չըկարողացա պատասխանը հասցնել—հիվանդ էի, նոր եմ առողջացել:

Ապաստում եմ համակից. ինձ համար շատ հետաքրքրական է քո ու Ֆիլիպի (և այն շրջանի, որ գրում ես) կարծիքը, թե ինչպես կարգավորելի իմ կյանքը, որ արդյունավոր լինելու գրա-կանության համար: Ես վաղուց վաշիվայած մի մտադրություն ունիմ²—հենց որ հանգամանքները ձեռնառու եղան աշխատելու եմ իրադրոճել. բայց այս գեղ չեմ առում, (թեև քանի անգամ ասել եմ—բայց ոչ մեկիդ մտքով չի անցնիլ):

Այստեղ կամաց-կամաց էլ պարտադրում եմ—մի քանի բան եմ գրել, որոնցից երկուսը ժողովրդական բաներ են³, որ գուք կըհավանեք:

Ես գուցե մի երեք շաբաթ էլ ուշանամ. մի քանի պատ-հաններ ունիմ ուշանալու: Միայն չըմոտանաս գրել, թե ար-դյուք լավ չէր լինիլ որ ես միքիչ առաջ գայի տանըցիներից, որ իջվածքս օպերացիա անել տայինք:

Ախպեր, Ֆիլիպն էլ լայող չի անում մի համակի գրի. ար-ժեք որ մարդ իսկի չըբարեկեր այդ տեսակ մարդուն, բայց այ-սուամենայնիվ, ինչ էլ որ լինի մեր Ֆիլիպն է, այս անգամ էլ բարեկիր նրան, և հուշնալես նրանց, որոնց զիտես բարեում եմ: Այստեղ մի ներկայացման համար մի ձեռաց. ոտանավոր գրեցի Շուրապերի պաշտանիների վրա: Այնպես մի աղմուկ, մի խռո-վություն ընկավ, որ ներկայացման երեկոյան եթե նայելիս փո-ղոցները—կըկարծեիր թե մի կարևոր բանից կա գլուզում: Ծի-ծաղելին այն էր, որ ամբողջ—պաշտանիների ոտնատակած ամ-բոխն ավելի խիստ էր հուզվել: Սպառնալիքն այնպես մեծ եղավ, որ երիտասարդները պատրաստած ոտանավորը հանեցին ցու-

1 Նամակի գրության թիվը որոշվում է «Պաշտուտ տրտունջը» ոտա-նավորով:

2 Դատելով այդ շրջանի այլ համակիներից, խոսքը հավանորեն վերա-բերվում է Թ-ի բարձրագույն ուսումը շարունակելուն և եվրոպայում ճա-նապարհորդելուն:

3 Հավանորեն «Պողոս—Պետրոսը», և «Անիծած հարսը»:

ցակից, վախենալով, որ ինձ հետ անախորժություն պատահի, ինչպես նամակներով ու պատգամավորներով բերանով սղառնում էին: Շատ փոքրովի մարդիկ են այստեղի երիտասարդները: Առհասարակ մի զարհուրելի ու զզվելի աշխարհք է սա, եթե մի քիչ ճանաչես: Իսկ դրսից նայելիս այնքան էլ վատ չի: Այնպիսի մարդիկ կան, որոնց լսի անհնելու համար պետք է Հովրի¹ համբերությունն ունենալ և գոմեշի ջղեր:

Քո Հովհաննես

77. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Հուլիսիկ — Թիֆլիս

[1898 թ. ամառ]²

Սիրելի ֆիլիպ.

Քո մտածած երկու միջոցին էլ համաձայն եմ³: Այնպիսի միջոցներ են, որ հյուսթական թեթևություն տալով հանդերձ միշտ կդրդեն գրելու և զրազվելու: Իսկ եթե, ճշմարիտ, այնքան հաջող լիներ, որ կարողանայի պարտքերս էլ վճարել այդ արդեն ում հասներ: Մի խոսքով հարկավոր է, որ ուշք ու միտքս ազատելի պարտքատերերիս ու տանըս ճորտությունից: Առանց այն էլ այնքան երեխաներ կան և այնքան են մանր, որ ամբողջ գիշեր լաց լինելով ու ցերեկն ազմկելով մարդու հանդիստ չեն տալիս. դե բանաստեղծությունն էլ խո՞ պիտու չի, որ ամեն տեղ և ամեն ժամանակ մարդ փչի: Բանաստեղծը միայն խաղաղության մեջ կարող է ամփոփվել, ոգևորվել ու ստեղծագործել — մանավանդ մեծ գործեր, օրինակ պոեմ, դրամա և այլն: Ես այսքան բան որ ունեմ կիսատ պռատ ընկած — նրանից հո չի, [որ] ուժս չի պատել, այլ նրանից, որ խանգարվել եմ: Խանգարելու առիթները երբ որ միջից վերանան — այն ժամ ճարդ կարող է բան շինել և բան դառնալ Խանգարել որ ասում եմ, ես

¹ Հովր երանելի — Աստվածաշնչի առասպելական անձնավորություններից մեկը:

² Ժամանակը որոշվում է Ղուլչունց Վարդանի դեպքով, որը, ինչպես պարզվում է Նվ. Թումանյանի գրի առած բանաստեղծի մի զրույցից, տեղի է ունեցել 1898-ի ամռանը, Շուլավերում:

³ Հայտնի չեն Ֆ. Վ.-նի առաջարկած միջոցները:

դժվարութիւնը չեմ հասկանում, դժվարութիւն միշտ կարող է պատահել, դա ոչինչ, դատարկ բան է, միշտ հարակից ամեն դործի, ևս առավել գեղարվեստական, մանավանդ մեր աշխարհքում—ես այն արդելքներն եմ ասում, որ մարդու հնարավորութիւնն չեն տալիս, չեն թողնում պարապի, ուշքն իրան հավաքի, ժամեր ունենա իր իշխանութեան տակ—իրբե բանաստեղծ: Արդ, ես կարծում եմ, դու էլ այսպէս մտածելով ես այդ բանն անում—ընկերութիւններ են կազմում նախկին մի հոգ շահագործում—ինչու չի կարելի ընկերութիւն կազմել և տաղանդ շահագործելու: Այնքան որ, մարդիկ մարդիկ լինին:

Այսպէս ես համաձայն լինելով քեզ հետ, այժմ սղասում եմ քո նամակին, թե ուրքեր կմասնակցին կամ մասնակցում են—և արդէք այդ դործը կարելի էր սկսել իմ տան կես տարվան վարձը վճարելու դործով—այդքան գումար կարելի էր սկզբում ինձ հասցնել դրա համար—որովհետեւ մինչև չվճարեմ կամ հուշտուենեամ գալուս պէս վճարելու—պետք է մնամ, այն ինչ գալու կարեւոր է, մանավանդ այստեղ էլ մի քանի տեսակ հիվանդութիւններ կան:

Այժմ արի քեզ մի ծիծաղելի գեպը պատմեմ: Ինչ որ եկել եմ այստեղ, ման եմ գալիս իմ հեքիաթը¹ գիտցող մի մարդ գտնեմ: Ասին այսինչ մարդը գիտի—նրան գտա, հա թե ես գիտեմ ոչ, փլանն է ինձ պատմել. դիմում եմ ֆլանին, սա էլ, թե ես լավ չեմ հիշում—ֆատանը լավ գիտի, այսպիսով տմբողջ մի ամիս ման գալուց հետո—երեկ գտա իսկական աղբյուրը—թե Ղուշչունց Վարդանն է, 90 տարեկան մի ծերունի հեքիաթաստ: Գնում եմ Ղուշչունց Վարդանին—ասում են ինչ ես անում, ասում եմ էսպէս մի հեքիաթ կա, ասում են դա գիտի: Թե՛ ճշմարիտ, այդ հեքիաթը հենց սրա հեքիաթն է, բայց ինչու երեկ չեկար: Ասում եմ—ինչ կա որ, էսօր լինի: Թե՛ հենց նոր—մի ժամ առաջ մեռավ, հրեա տանը վեր գրած:

Այս այնքան անակնկալ և այնքան սարսափելի էր ինձ համար, որ չուզեցի հավատալ—ասում եմ՝ էդպէս բան չի լինիլ, կարելի է չի մեռել—մի լավ տեսեք... սգավորները ծիծաղեցին, ետ դառան, իմ վիշտը տեսնելով, ինձ մխիթարեցին ու ճամբու դրին: Այսօր թաղեցին, և ո՞վ գիտի հետն ինչ մտավ հողի տակն ու հավիտյան կտրավ: Նյութերիդ մասին մյուս նամակում:

Քո Հովհաննես

¹ Խոսքը «Հաղարան բլուրի» մասին է:

[1898 թ. դեկտեմբեր] ¹

Իմ սիրելի Ասլան-Ասլեր, ²
 Մինչև այսօր լաղղղ կապ էր,
 Փողղ շուտով պիտի ստանաս,
 Հանկարծակի հարստանաս ³.
 Նրեք օր էլ կացիր հալա...
 Քո կարոտյալ Ասլան-Բալա,
 Մինչև գրեն հրամանը,
 Ինչպես ասաց Խրիմյանը:

¹ Նամակի գրության ժամանակը որոշվում է բացիկի վրա եղած փոստի կնիքով:

² «Ասլան-Ասլեր» և «Ասլան-Բալա» այսպես էին կոչում իրար Աղայանն ու Թ-ը:

³ Խոսքը էջմիածնից ստանալիք նպատակ մասին է:

1899

79. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԾԱՏՈՒՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

1899 թ. մայիսի 6.

Մեծարգո Պ. Ա. Մատուռյան.

Ստացա Ձեր բանաստեղծությունների երկրորդ գիրքը՝
Հանգամանքների բերմունքով ուշացալ իմ շնորհակալությունը։
Թեև ուշ՝ լիասիրտ շնորհակալ եմ և հույս ունեմ որ մեր մեջ
կստեղծվի ընկերական հարաբերություն։ Դժբախտարար մեր
գրողների մեջ կապ ու հարաբերություն չկա, այնինչ մենք ու-
նենք ընդհանուր ցավեր ու շահեր, որ կարևոր են դարձնում
այդ հարաբերությունը, մենք զգացմունքներ ու մտածմունքներ
ունենք, որ միայն իրար կարող ենք հայտնել ու խոսել։
Թիֆլիզում գտնվողներս հաճախ մտածել ենք այդ մասին, և,
մինչև անգամ, անցյալ տարի մի տասը ժողով արինք։ Մոտիկ
ապագայում, հարկավ գլուխ կհա։

Բավական ժամանակ է ես առանձին գրքով բան չեմ տպել։
Նորերս «Տարազ»-ը մի չորս ոտանավոր տպեց¹ իբրև նվեր իր
բաժանորդներին, որ նամակիս հետ ուղարկում եմ Ձեզ։

Պ. Շահազիզի հասցեն չգիտեի։ Նրա անունով նամակն ու

¹ «Անբախտ վաճառականներ», «Կտակ», «Տխուր գրույց» և «Արժիֆ»
ու կաղնին լույս են տեսել «Արջաորսի» հետ միասին առանձին գրքույ-
կով—«Աղբյուրի մատենադարան» 1899 թ.։

դրքույկները Ձեզ եւ ուղարկում, խնդրում եմ հանձնեք և ներքեր ներդաժխան համար:

Իմ հասցեն Тифлис, Елизаветинская № 144

Ձեզ միշտ բարյացակամ Հ. Թումանյան
99—6 մայիսի Թիֆլիզ

80. ՄԱՐԻԱՄ ԲՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Դսեղ—Կոզոր

1899. թ. հունիսի 24

1899. VII/24. Դսեղ.

Հարգելի Մարիա Մարկոֆնա.

Ներողություն եմ խնդրում, որ այսքան ուշացրի նամակս: Վերջին ժամանակներս ջերմում էի, այժմ էլ առողջացել եմ, այն էլ մարկա չկար թե նամակ դրեի, կայարանը հեռու է, մեզանից մոտ կայարանում էլ չկար: Մի մարկա, երկու բաց նամակ եմ ձեռք բերել և ահա նամակ եմ գրում Ձեզ, Ֆրիլային ու Ռուստեմին: Այստեղ ինձ համար շատ ձանձրալի է անցնում ժամանակը: Դաշտերն ու հանդերն այրված են երաշտից, գյուղը լիքն է կալի մղեղով (թողով), գյուղացիներն էլ ամենքը իրանց գործին. այնպես, որ զրույց անող չկա: Կարելի էր պարապել, բայց այն էլ մինչև այսօր ջերմս էր խանգարում, մեկ էլ բոլոր երեխաները ամբողջ օրը սենյակումն են, որովհետև դուրսը սառտիկ շոգ է ու փոշի: Կիրակի օրերը հավաքում եմ գյուղացիներին, խոսեցնում եմ, ուղում եմ լեզենդաներ հավաքել: Արդեն մի երկու լավ բաներ եմ գտել¹: Պետք է ասել, որ մեր ժողովուրդը զարմանալի արագությամբ մոռանում է իր հին զրույցներն ու ավանդությունները: Ինձ սաստիկ ցավեցնում ու անհանդուրժանում է այս հանդամանքը: Ամեն մի ազգի բանաստեղծություն ժողովրդական լեզենդաներով, ազգային ոգու ստեղծագործություններով է զորանում ու ինքնուրույնության կնիք առնում, հաստատվում, առաջ գալիս, որպես մի ամբողջ ժողովրդի խոսք և դրանով էլ դառնում պատկանելի: Մտածում եմ այնպես անեմ, որ մի առժամանակ—մի կամ երկու ամիս

¹ Իր հուշատետրում Թ-ը գրում է, որ այդ թվի հուլիսին Դսեղում քեռի Սիմոնից լսել է «Վա՛յ վաթան»-ը («Արտուտի երգը»), իսկ Բաղոբիձուց՝ Թուրնի մասին («Թըլունն ու մուկը»):

ճնտանիքիցս աղաւաղեմ, կարողանամ, մի քանի տեղեր կան, շրջեմ, հարց ու փորձ անեմ:

Երեկ Յալթայից, Ս. Շահազիզից նամակ ստացաւ: Գրում է գրական ֆոնդի և զբոսայգիների գրութեան մասին: Գրում է, թե գրական ֆոնդը, այսինքն այն գումարը, որ ինքը ետ է աւհանջել, այսուհետեւ էլ ծառայելու է իր նպատակին: Խոստանում է աշնանը նամակ գրել այդ մասին:

Աղայանցը ինձ մի նամակ է գրել—ասում է մի տիկնոջից փող եմ ստացել, եթե տեղը գիտես, իմ շնորհակալութեանս հայտնիր նորան: Ես այս շնորհակալութեանը Ձեզ եմ ուղարկում:

Խնդրում եմ գրեցեք, թե ինչպէս է Ձեր տրամադրութեանը (այսինքն քեզի), ինչպէս եք ժամանակ անցկացնում, Ռուստեմն ու Յիւլիպը այցելութեան եկան թե չէ, արդո՞ք այդտեղ էլ բարեգործական հանդեսներ չեք սարքում, գոնե ծրագիրները կազմելիս կլինե՞ք: Արդո՞ք չէր կարելի, որ հիշեիք իմ խնդիրը—ինձ համար միջիջ բան գրեիք Ձեր այն հիշողութեաններից, որ ինձ համար այնքան թանկ են: Գուցե թե՛ և հոգեբանական անալիզներ անեիք, որ այնքան սիրում եք գուք. այդ արդեն շատ կուրախացնի ինձ: Նամակիս այս տեղը հասած կարկուտ եկաւ, բայց չնայելով կարկուտ էր, գյուղացիք ուրախ են—այնքան սոսկալի է երաշտը:

Այստեղ բժշկութեան եմ անում, այնպիսի բժշկութեաններ եմ անում և այնպիսի հոշակ եմ ստացել, որ ոչ թե Ռուստեմը, Լոխմանին ¹ ինքն էլ կնախանձի: Միաժամանակ դատաւորի ու քարոզչի պորձ էլ եմ կատարում: Ուզում եմ մի քանի բան անեմ, որոնց մասին հետեյալ անգամ կգրեմ: Խնդրեմ նամակ գրեք այս հասցեով Ст. Калагерап (Тиф. Карсск. ж. д. Ованесу Гуманяну իմ և տիկնոջս կողմից սրտագին ըարկներ: Խորին հարգանքով:

միշտ Ձեր Հ. Թումանյան

¹ Ժողովրդի հասկացողութեամբ ամենահմուտ բժիշկը Արեւելքում:

Հարգելի Մարիա Մարկովնա.

Ես մի տասն օրով դյուզից հեռացա, հասա մինչև Թիֆլիզ։ Վերադարձիս շատ ուրախացա սեղանիս վրա դառնելով Ձեր նամակը։

Ձեր նամակը կայտարանից դուռը բերող գյուղացին կորցրեցի էլ ճանապարհին իրան հանձնած բոլոր լրագիրներն ու նամակները—թե իմը թե ուրիշներինը—միայն Ձեր նամակն էր մնացել անկորուստ։

Ափսոսում եմ, որ դուք ևս չէք կարողանում այնպես անցկացնել Ձեր ժամանակը, ինչպես դուք եք ցանկանում և այդքան ազդու, բանաստեղծորեն բացականշում եք, թե՛ ես այս օրերը կընջեմ։ Շատերն ափսոսում են ուրիշ բաների համար, բայց Ձեր մեջ սիրելին հենց այդ է, որ դուք ափսոսում եք օրերի համար—անբովանդակ, իդուր անցնող օրերի համար։ Այս օրերը, հիրավի, ափսոսանքի արժանի օրեր են և միայն կյանք մաշելու ընդունակություն ունեն, երանի չնչված լինելին, սակավ լինելին, բայց լավ լինելին։

Մեր կյանքը, չնչին բացառությամբ, հյուսված է այդպիսի օրերից—խեղդուկ է օդը, ժամերը ձանձրալի, երկինքն էլ, կարծես, վերևից ճնշող մի ծանր, բանտային կամար լինի։ Այն, ինչ որ մաքուր ու վեհ է, չի երևում, չի շարժվում, իսկ ինչ որ շարժվում ու կյանքն է հորինում իբրեւ—այն էլ շատ է նողկալի։

Մեր կյանքին թափառում են մարդուն սաստիկ թափառող, ոգի ու ձգտումն ներշնչող վսեմ բաները, նրանց հետ և պոեզիան։

Բայց թող անկեղծ խոսեմ—ամենից առաջ պոեզիան։ Ամեն բան, ինչ որ դուրի է պոեզիայից արժանի է ջնջվելու, ինչպես այս օրերը, որ միայն արտունջ են հարուցանում։

Դուք Կոշտուլում ել բավականություն չեք ստացել և Ռոստոմի մասին վրում եք, որ տխուր տպավորություն է արել։ Այո, դա թույլ բնավորություն ունեցող մարդ է և նրան հարկավոր է ոգևորող—այդ տեսակի մարդկանց համար ոգևորությունը փրկություն է, բայց թե՛... հիվանդանոց բանալն էլ արգելեցին։ Ես, իրավն ասեմ, նրա կնոջը մի հիմնովին չեմ ճանաչում, որ կարողանամ նրա հոգեբանությունն անել, բայց

կինը էական նշանակութիւն ունի մարդու վրա, մանավանդ զգալուն մարդու վրա: Երբոր մարդ ու կին մի ներդաշնակութիւն չեն կազմում, երբոր մեկը չի հանդիսանում իրրե լրութիւն միտալի, այնտեղ մարդկային կյանքը և ամուսնութիւնը կորցնում է իր գերագույն խորհուրդը, դառնում է մի անտանելի, չնչին, բայց մաշող պայքարի հանդես և զժրախտութեան աղբյուր:

Այս մասին մի հրաշալի ավանդութիւն—առասպել ևմ գտել, թեև փոքր, բայց շատ զեղեցիկ, իմ կարծիքով, թե ինչպէս մուկն ու թռչունը (վայրենի աղաւնին) սիրահարվում են իրար վրա:

— Բայց մուկը ո՞վ, թռչունը ո՞վ,

Որ իրար հետ ապրեն սիրով... ¹

Շնորհակալ եմ, որ ինձ այնքան քաջալերում եք Ձեր նամակում: Դուք ինձ արդեն շատ եք քաջալերում, բայց ճշմարիտն տաւմ, ինձ հուսահատեցրել է այս տեսակ դրութիւնը: Հենց այն հանդամանքն էլ, որ մի քանի տիրելի անձնավորութիւնների այդքան հոգս եմ պատճառում, այդ էլ է ինձ շատ վշտացնում: Ես զգովում եմ իմ անպետքութիւնից կյանքի մեջ: Ամեն օր իմ անփութութեան մի նոր ապացույց ու պատմութիւն է: Բայց մի մեծն ասեմ—ես 1892 թ. Մոսկովայում գիրք եմ տպել—92 թվին էլ ստացել ու այսպէս թե այնպէս ցրվել:

Բանն այդ չէ: Տպել եմ տվել 1200 օրինակ: Այժմ, յոթ տարուց հետո, այս երկու օրս մի նամակ եմ ստանում Մոսկովայից, տպարանատիրոջից, թե իր ժամանակին մոռացմամբ մեղ մոտ մնացել են ձեր գրքից օրինակներ և այն էլ... 6 փութ, այսինքն 500—600 օրինակ:

Բանից երևում է ես կեսն եմ ստացել և չեմ հաշվել ու ասել եմ բոլորն այս է, որ կա: Այժմ ինչ կասեք, այս տեսակ մարդը կապրի՞, այն էլ մի տուն լիքը երեսնաներով: Իհարկե-ոչ:

Խնդրում եմ շուտով նամակ գրեք—սրտագին բարեկներ իմ և տիկնոջս կողմից և համբույր երեսնաներին

Միշտ Ձեր Հով. Թումանյան

¹ Այս ավանդութիւնը բանաստեղծը վերջնականապէս չի մշակել: Առաջին անգամ տպվել է «Գեղարմեսական երկեր»-ի «Անտիկ բանաստեղծութիւններ» բաժնում. Թռչունն ու մուկը վերնագրով:

[1899 թ. օգոստոս] 1

Սիրելի Արիստակես.

Թող պարզ խոսեմ. թեև միքիչ հանդուգն կերևա, բայց անկեղծ կլինի:

Մի հոգի, որ ընդունակ է բարձր ներշնչումների, մի սիրտ, որ կարող է հուզվել ուժեղ զգացմունքներով, մի միտք, որ ընդունակ է վերասլաց թռիչքների, վերջապես, մի մարդ, որ բանաստեղծ է, մեղք բան է, որ մատնված լինի չնչին հոգսերի դերության, չնչին, բայց մաշող հոգսերի, որոնք, իբրև խոչընդոտներ, հարթվելու փոխանակ բարդվում են օրեցօր՝ հորինելով մի շատ ախուր մաքառում, մի կռիվ, որ իսկի չարժե զոհին,— զոհին, որ ի ծննդենն նշանակված է եղել ըողորովին այլ խորհրդով:

Ես միշտ, իմ մեջ, այսպես եմ մտածել իմ մասին, այսպես եմ նայել իմ վիճակին, և տեսել եմ՝ այս էլ այն հրեշավոր աններգաշնակութուններից մեկն է, որոնցով լիքն է մեր կյանքը:

Այժմ դու և Ֆիլիպը, և չըգիտեմ ձեզ հետ էլ ով, ինձ թվում է, նույն կերպ նայելով գործին, ուզում եմ մի ձևով ամփոփել այս դրությունը, կամ ինչպես դու գրում ես խառնվել իմ կյանքի մեջ:

Ով որ ինքնաբերաբար մի այդպիսի քայլ է անում, հարկավ, նա այնքան լավ է հասկանում իր արածը, որ ավելորդ է նրան ասել թե ինչ է անում կամ ինչ է սպասում: Մեր գրողը, հենց յուր երիտասարդ հասակից կարոտ է կողմնակի օժանդակության, և այդ անհրաժեշտ ու հասկանալի է, երբոր գրականությունը կարևորություն ունի: Ինչու չըպետք է այդ էլ համարվի մի պաշտոն, որ արժանի էր վարձատրության: Մի ժողովուրդ, որ հենց նույնիսկ նրա ինտելիգենտ մասը, որ քահանաների բանակ է պահում, ընդունում է նրանց, շատ բնական է դանում, որ նրանք պետք է ապահով լինին և նրանց համար գլուխներ է պատռում—եթե փորձեր մի առժամանակ էլ հայ դը-

1 Նամակի գրության թիվը որոշվում է այդ ժամանակ թիֆլիսում քահանաներին նյութապես ապահովելու ընկերություն հիմնելու փաստով:

րողներն մի մի քահանայի նշանակութուն տալ, մի տերտերի պաշտոնի չափ նշանակութուն տալ նրանց պաշտոնին—ես կարծում եմ չէր զղջալ, թեև այս հակառակ է «Մշակ»-ի թերթիային և հայոց ազգի բարոյական օրենքներին:

Ես փորձել եմ այդ:—Քեզանից ծածուկ չըտետք է լինի Ֆիլիպի դեպի ինձ ունեցած հոգածությունը: Տեղն է եկել խոստովանելու, որ այդ բարեկամությունը իմ դրական հաջողության տեսակետից տվել է յուր արդյունքը և շատ բան է փրկել այն հանգամանքների ճանկերից, որ օրհասական խտուրթյամբ ինձ պաշարել էին այն ժամանակ, երբոր նա ինձ մոտեցավ:

Այժմ էլ խմբով եք կամենում ինձ միջոց տալ և դրդել աշխատանքի: Ինչ ասել կուզի, որ ես կաշխատեմ, երբոր զորավիճկունենամ այդ տեսակ խրախուսանք և կարող կըլինիմ միտքս ու հոգիս ազատել կարիքի բռնությունից: Հերիք է, եթե քեզ ասեմ, թե այն կարիքները, որ ես ուզում էի հողալ հունիսի սկզբներին և միջոց էի որոնում—տակավին մնում եմ նույն դրության մեջ, ավելի աճել են—ես դեռ զբաղված եմ նրանցով, և, որ, այսուամենայնիվ, այս ժամանակի ընթացքում ես պարտալի եմ—գրել եմ—դու այդ դյուրին չընդունես, հիշիր, որ ամիսներ են անցել, և ես մենակ եմ չեմ: Սա լուի մի նմուշ է համամասն դեպքերի շարունակությունից: Ինչևիցե, այս թողնենք. առայժմ ես հայտնում եմ իմ շնորհակալությունը այդ շրջանին:

Ինչ վերաբերում է դյուրում ապրելուն, ես մեծ հաճությամբ դյուրում կապրեմ, միայն թե այնպես լինեմ, որ երեխաներս չըզրկվեն ուսումից: Բայց դարձյալ կըխոսենք այս մասին. դոնե այս ձմեռ այդտեղ կըլինեմ:

Ինձանից ու կնոջիցս բարեկր տիկնոջդ ու երեխաներին հայրիկիդ ու մայրիկիդ, պ. Հակովբին, տիկ. Մարգարտին, և բոլոր ձերոնց:

Արդյոք իշխանուհին եկել է, թե չէ. եթե եկել է բարեկր ինձանից և զրիր, թե ինչպե՞ս է նրա առողջությունը: Շատ կուզենայի, որ դուն ու Ֆիլիպը մի քանի օրով գայիք այստեղ—եթե կարող ես հաջողեցրու—եկեք:

Քո Հովհաննես

[1899 թ.] 1 սեպտեմբերի 27.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Դո վերջին նյութերդ իսկապես լավն են: Լավն են, ի հարկե, իբրև մտքեր, ոչ թե իբրև արտահայտություններ: Ասում ես չորրորդը վախճնում եմ ուրիշն ասած լինի, հիշեցնում է HATSON-ի «ILBETH»-ն: Այո, հիշեցնում է և բերթն նույնն է՝ ավելի սլարդ առած, ավելի հասարակ հայտնած: Հենց բանն էլ հայտնելու ձևի և ուժի մեջն է. արտահայտությունն է բանաստեղծությունը, ոչ թե միտքը: Մարդիկ վերջնենք. ամեն մարդ էլ մարդ է. բայց նրանցից ոմանք ունեն պեղեցիկ աչքեր, դրավիչ կերպարանք, անուշ ձայն և այլն արտաքուստ, կամ խելք ու շնորհք, ազնվություն ու անկեղծություն և այլ առաքինություններ: Սրանք էապես տարբերվում են ընդհանուրից, որոնք դուրկ են այդ բալորից: Սրանք կենդանի բանաստեղծություններ են, բնության երգերն են: Ճշմարիտ. միթե գեղեցիկ կնոջից ավելի սրտառուչ երգ կա, կամ առաքինի մարդուց ավելի վսեմ բանաստեղծություն: Ասելս այն է, որ դու դուր ես ստում, թե այս կտմ այն միտքը հայտնած է արդեն: Բանաստեղծությունը փիլիսոփայություն հո չի: Միթե, օրինակ, Պապայանի երգած օպերաներում ուրիշին չես լսել: Ո՞ր բանաստեղծն է մի նոր միտք հայտնել: Ես, որ աստվածացնում եմ Շեքսպիրին, իսկի չեմ էլ մտածում, թե նա ինչ միտք է հայտնել, դրա վրա չեմ հիանում—այլ թե ինչպես է հայտնել: Ա՛յ, վերջնենք հենց քո այս նյութի մասին. մի տեղ խոսում է, ավստոս միտա չի, որ դրևի, բայց այնպես, որ առաջին անգամից իսկի չես էլ ասիլ, թե միևնույն բանն է ասում ինչ որ Նադսոնը. այն ինչ միևնույն միտքն է: Մի խոսքով միևնույն հոգը, որից բրուտը կճուճ է շինում, աստված մարդ:

Խնձ ավելի դուր եկան II-ն ու III-ը: Դրանք միևնույն բանն են երկուսն էլ: Իսկ I-ը, որով անպայման լավ նյութ ես շոշափում, մի պակասություն ունի և մեծ պակասություն—այդ մակերևութական առարկություններն են, ոչ խոր և հոգեկան:

1 Այս, ինչպես և հաջորդ երկու նամակի գրության տարբերվել որոշվում է Կայսցովի «Сяду за стол, да подумаю» բանաստեղծության թարգմանություն ժամանակով (1899 թ.):

Դո այս նյութերը ինձ հարկադրում են ոտանավորներ
թխելու—և ես որը նյութ կառնեմ ուղղակի, որը մխոս մի ուրիշ
բան է գցում, որին էլ կպատասխանեմ: Ահա, այսօր գտա
առաջին գրածիդ պատասխանը, որովքո «սիրելիին» առաջնոր-
դում էիր քո հոգուդ գաղտնաբանը—խորքը:

Սիրելի.

Խորն է քո հոգին երկընքի նման,
Դադունիքներ ունի իր խորքում ահեղ...
Եվ ցույց ես տալիս այժմ դու ճամբան,
Որ քո սիրելին ներս մտնի այնտեղ...

Ո՛վ դու անդգուշ. ստեղծման օրից
Հայտնի [.]
Տեր ինքը լավին ողջ էակներից
Ընտրեց ու տարավ խորքերն երկընքի.

Այնտեղ անպատում լիության միջին,
Անվերջ երջանիկ, լուսեղին հարկում...
Եվ, սակայն, հանկարծ, իրան Արարչին
Ուզեց կողոպտել երկընքի խորքում:

Մնացած<ն> արդեն դու դիտես անշուշտ.
Երկուսն էլ հիմա տանջվում են տրտում,
Մեկը երկընքում մըռայլ ու մենակ,
Իսկ մյուսը մերժված՝ խավար անդընդում:

Զդո՛ւյշ կաց, ընկեր. թեկուզ «սիրելի»—
Մի բանար հոգիդ նորա առաջին.
Դու ներս կըթողնես, նա ներս կըմտնի,
Նա... որ դավ նյութեց * նույնիսկ Արարչին¹:

Երևի դիտի ընկար, որ նախկին հրեշտակ—աստծու սիրելի—
աստանայի և աստծու նաղլն եմ անում: Ի հարկե, այս ոտա-
նավորները մեր մեջ, այսպես ասենք—խաղալու համար են
գրվում:

Անցյալ օրը տեղում (առավոտը) Թարգմանեցի КОМЬЦОВ-ի

* Զնջված՝ կողոպտեց:

¹ Տպագրվում է առաջին անգամ:

մի ոտանավորը—«Сяду я за стол»—ուղարկեցի «Տարազ»-ին¹։
Стол-ը շինել եմ գիտես ինչ—սլափ տակ, և այս ոչ թե հանգի
համար, այլ ավելի լուրջ խորհրդով։ Եթե սեղան թարգմանելի—
նստել եմ սեղան—այդ հայերեն կընշանակեր նստել եմ սուփ-
րա։ Եթե գրեթե սեղանի մոտ—սգեղ էր։ Վերջապես բանաստեղ-
ծությունը հայերեն չէր լինի։ Խեղճ հայ մարդու տարակուս-
ածանքի ու մտածմունքի տեղը—սլափ տակն է։

Գրում ես թե արի, գոնե ուրիշները վրա կըծիծաղենք։
Ուրիշների վրա ծիծաղելու մեծ ակնորժակ ունեւ, բայց այնպիսի
չըության մեջ եմ, որ ծիծաղս իսկի չի գալիս։ Դանի մտածում
եմ Թիֆլիզ գալու մասին, վախի նման մի զգացմունք է ինձ
սլափում։ Այն բոլոր հոգսերը, որ առաջուց հայտնի ինձ սպա-
սում են այդտեղ, վերջապես տանս տերը, որ շատ լավ տան տեր
է եղել, և արդեն դժգոհությունը հասել է ինձ... Մի խոսքով եթե
հնար ունենայի, Թիֆլիզ չէի վերադառնալ, թեև այստեղ էլ չեմ
կարողանում ապրել։ Ես միանգամայն չէի ցանկանալ, որ դու
դարձյալ միջամտիր, ուրիշներն էլ, լավ գիտեմ, չեն միջա-
մտիր...

Բազմից խոստացել էին սեպտեմբերին 80 ռ. ղրկել։ 4 նա-
մակ եմ ղրկել—սլատասխան էլ չեմ ստացել։ Դե արի ծիծաղենք։

Անցյալ օրը գիտես ինչ պատահեց. Թիֆլիզցի մինը եկել
էր այստեղ։ Դրան բան եմ պարտ։ Ինձ հարցնում է թե երբ ես
գալու, ի հարկի ակնարկելով այն հաշիվը։ Ասում եմ «շուտով»
կըզամ։ Այստեղ էլ մի խանութպան, մի քանի օր առաջ ինձ
հարցրել է թե երբ եմ գնալու Թիֆլիզ—հաշիվը մաքրենք։ Ասել
եմ դեռ «շուտ չեմ» դնալ։ Այդ երկուսը միասին ինձ հանդիպե-
ցին ու զրույց ենք անում։ Այդտեղ դուրս եկավ, որ մեկին այս-
պես եմ ասել, մյուսին այնպես։ Գուցե կարելի է այստեղ ծի-
ծաղել, բայց սաստիկ ծանր է լինել ոչինչ մարդկանց կանտորի
տակ, տանել նրանց մոռնաթերթերն ու ակնարկները, միշտ ան-
հանգիստ լինել նրանցից ու համբերել առանց հույս ունենալու
թե կադատվես դրանցից—աղա հաշտվել այդ վիճակի հետ, ու...
ծիծաղել։

Գիտես, թեև ինձ շատ են նախատում իմ պահանջներես
համար ու իրրե թե—շռայլություններիս համար—բայց ես
պինդ այն կարծիքին եմ, որ պահանջները, հարկավ, լավ տե-

¹ Բնագրում կրում է «Раздумье селянина» վերնագիրը։ Թ-ի Թարգ-
մանությունն առաջին անգամ տպագրվել է «Տարազ»-ի 1900 թ. № 45-ում։

ապիւր պահանջները աղնիւ ձգտումներ են: Հիմա ինչ անենք—
որ պակասում են միջոցները—միթե մարդ մեղավոր է դրա
համար: Վերջապես միթե ես հանդիմանելու չափ մեղանչել եմ
համեստ ապրուստի գեմ: Թող չըլինեն իմ այս ահագին բեռը—
ընտանիքը, և ես, Համլետի ասած, կարող կլինեի պարտաւիժել
ընկույզի կճեպի մեջ, թեև միաժամանակ ընդածին ախորժակ ու
հակումն ունեմ շքեղ ապրուստի և ոտներս երկար մեկնելու:
Ես շատ առածդական բնավորություն ունեմ: Կըտանեմ ամենա-
քաժան զրկանք զվարթ ու անսասան, սրտեա թե այն սարե-
գլխից մի սև ամպ է անց կացել, բայց չեմ կարող ասել զըր-
կանքների մեջ: Ես չեմ սիրում չքավորությունը. եթե մի օք-
ինձ զգամ չքավոր—սիրտս կըստատի: Ես միշտ համոզված եմ,
որ շատ հարուստ մարդ եմ, միայն հարստությունս այս բո-
ւիկիս մոտս չի, և ամենաշատը միայն ավստում եմ, որ այս
բոսիկիս չըկարողացա այս անել կամ այն, կամ զայրանում ու
վշտանում եմ, որ այս բոսիկները երկար են աւում:

Մեղնից բարեւ բախտիդ: Նամակ գրիր.—ես գիտեմ նյութ-
թեր էլ շատ կունենաս: Մի առակ պետք է գրեի իմ մասին,
բայց տեղ չկա, ժամանակ էլ չկա. շատում եմ, որ նամակս
ղրկեմ:

Քո Հովհաննէս

27 Ս. Շուշուկեր.

84. ՓԵՂԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Շուշուկեր—Բիժլիս

[1899 թ.]

Սիրելի Ֆիլիպ.

Քո վերջին նյութերդ այն տեսակ են, որ մարդ դժվարա-
նում է կարծիք հայտնել—վախենալով, թե—չլինի սխալվեմ:
Առաջինի մեջ ինձ դուր եկավ այն դեկադենդական կատիածը,
թե ուրիշները թե քո սիրելիին որեւէ նմանություն ունեն—այդ
գողացել են նրանից, և դու զայրանում ես դրա համար ու ավելի
խիստ զգում քո մենակությունն ու ախրում—ասում եմ դուր
եկավ, բայց չեմ հասկանում: Երկրորդը մի փշուր է, ճանկաժ
այն մեծ նյութից—թե որքան չնչին են մարդկային ուժերը
բնության և նախախնամության անհունության առաջ: Եվ չեմ

հասկանում, թե ինչու սրա մեջ գործ ես ածել «շունչ» բառը. թերեւս «հոգեւ» տեղ է: «Սուղը», ոչինչ, լավ է ասված: Իսկ «Իմ կտակից» իսկի բան չըհասկացա:

Մի խոսքով այս անգամվա նյութերդ անհաջող են: Ինչպե՞ս երևում է տաղանդդ սպառվում է:

Նամակիդ մեջ իզուր ես ինձ հակաճառում, թե բանաստեղծները նոր մտքեր պետք է հայտնեն—որ հայտնած չլինեն ուրիշները: Հենց այս նյութերը դուռում են—թե նոր միտք չըկա: Ամենամեծ ու ամենախոր միտքը միշտ կարող ես լսել մի ապուշի բերանից, ամենացած ամբոխը հազար մի բարձր մտքեր է շուռ ու մուռ տալիս ամեն օր: Բանաստեղծության տեսակետից միտքը ինչ է որ—միայն նյութ, հում նյութ, մատերիալ: Բանաստեղծ չի նա, ով որ հայտնում է, թե մարդը ոչինչ է բնութայն առաջ—բանաստեղծը նա է, ով որ թեկուզ դրան լսելուց հետո—այնպես ներկայացնի ու պատկերացնի այդ հարուրերությունը, որ—ընթերցողն զգա ու տեսնի... Շեքսպիրից առաջ են հայտնած բոլոր այն մտքերը, որ նա իր հանճարի ֆոկլուսի միջով ցույց է տալիս աշխարհին: Այս է մրցության դաշտը—մտքերը, որ արդեն կան (և անկարելի էր, որ չըլինեին առաջուց) առնել, կենդանագործել ու (ավելի պարզ, բայց շրիղ) պատկերացնել, ներկայացնել հասարակությանը: Եթե այսպես չըլինիր, վայն եկել էր տարել բանաստեղծներին: Ես այսպես եմ հասկանում բանաստեղծությունը: Ոչ միայն մտքերը—այլ նույնիսկ երգած նյութերը դեռ արգելք չեն բանաստեղծին—և դարձյալ նյութ են նրա համար, միայն մի պայմանով, որ կամ մի նոր կողմից լուսավորեիր այն, կամ ավելի ազդու երգելի, ավելի վեր հանելի, քան կար արդեն:

Ես իսկի չըվախեցա, երբ այս տարի (Հրատ <արակչական> Ընկ <երության> հրատարակած) Հաֆոնտենի առակների մեջ կարդացի «Ժայ ու չղջիկի» առակը—չըգիտեմ ինչ վերնագրով¹: Սրանց ժողովուրդն, ոսի, այսպես է պատմում, բանաստեղծն էլ այսպես է երգում—մենք էլ այսպես²: Երկուսն էլ ինքնուրույն:

1 «Առակը Հաֆոնտենի», թարգմ. Մ. Նուպարյանի, 1900 թ. Այս առակը «Չղջիկ, մոցա» և բող» վերնագրով տպված է ժողովածուի 233-րդ էջում:

2 «Անբոխտ վաճառականներ» լեզենդը:

Դու գիտես, որ ես մի (խակապետ երկու հեքյաթ միացրած) հեքյաթ «Հաղարան բյուլբյուլը» և «Սինամ թագավորի դադա-նիքը»—նյութ առած ուղում եմ հորինել մի արևելյան պոեմա։ Դրանով հետաքրքրվելով դատա—որ շատ անգամ տպված է, բո-լոր ազգերն ունեն, պատմված է հաղար ու մի ձևով, մինչև ան-գամ գիտնականները մեկնություն են տվել, թե դարնան գալն է հեքյաթի առարկան, բայց այդ բոլորից հետո ես ոչ միայն թողի իմ հեքյաթը, այլ ավելի պինդ բռնեցի, ավելի ոգևորվեցի այդ նյութով—ով ինչպես ուղում է գրած լինի, ես էլ ինչպես եմ ասելու, և մինչև անգամ հանդիսություն ունեցա գիտնա-կանների հակառակ իմ ունեցած մեկնությունը, միտքը նկա-տել հեքյաթի մեջ և այն զարգացնել ու երգել։ Ինչպես դու գի-տես—իմ կարծիքով բանաստեղծության ու մուղիկայի ծնունդն է հեքյաթի առարկան։

Նախորդ նյութերդ չեմ ուղարկելու, որ նույնը կրկնես ու լավ իմանաս խեղճ բանաստեղծների զազրը—դու որ չես կարո-ղանում միտքդ պահել մի քանի օր առաջ քո սեփական գրած-ները և կրկնում ես—հապա ինչպես անեն նրանք, որ այդպիսի [բան գրեն] միտք հայտնեն, որ հայտնած չըլինի ոչ մի բանաս-տեղծ ամբողջ աշխարհքում։

Մոսկվայի ուսանողները մի նամակ են գրել ինձ (Գ. Խա-տիսյան և Լ. Նաղարյան), թե ուսանողները մի գրական ժողո-վածու¹ են ուղում հրատարակել, խնդրում են իմ աջակցու-թյունը։ Փափաղյանը, որ այնտեղ է այժմ և պաշտոն ունի— ինչպես գրում է, ֆրանսիական Credit Lyonnais բանկում, մաս-նակցում է ժողովածուին, հանձն է առել խմբագրել և այլն— գրում է, թե շնորհակալ կըլինենք, եթե ուղարկես երգիծական պոեմդ «Բանաստեղծը և սատիրը»—այսինքն Մուսան։ Արդ, ինձ մոտ չըկան ոչ բանաստեղծ և ոչ Մուսա։ Կարծեմ մեկը դու ունես։ Մի նայիր ու քո նկատողություններով հանդերձ զրկիր ինձ, որ ուղղեմ ու զրկեմ ուսանողներին։ Քեզ գրել էի, թե Կայլյուվի «Сяду я за стол да подумаю»—ոտանավորը թարգ-մանեցի—զրկեցի «Տարադին»։ Այժմ խմբագրությունից գրում են—թե ցենզորը բռնել է։ Եկ ու բան հասկացիր։ Ախար ինչ ցեն-զորի բռնելու բան է դա։ Ուրեմն էլ ինչ անենք, ի՞նչ մտածենք։

¹ «Վտակ» գրական ժողովածուն, որ տպված է Թ. ի Գոետն ու Մու-սան։

Ահա թարգմանությունը: Առաջուց գրել եմ, որ ՅՁ ՇՏՈՅ-ը շինել եմ պատի տակ, —պատի տակը համարելով հայ գեղջուկի մտածմունքի տեղը — փոխադրել եմ:

Գեղջուկի մտորմունքը

Նըստեմ պատի տակ
Ու միտք եմ անում,
Թե ինչպես մենակ
Ապրեմ աշխարհում:
Ոչ ջահել կընիկ
Ունեմ իմ կողքին,
Ոչ թե ու թիկունք
Մըտերիմ ընկեր,
Ոչ մի տաք անկյուն,
Ոչ արծաթ — ոսկի,
Ոչ տափան ու չութ,
Ոչ քյահլան մի ձի...

Պակաս օրի հետ

Միմիայն մի գանձ —
Քարի նըման ուժ
Տըվալ ինձ հերըս,
Բայց, ավաղ, էն էլ
Օտար դռներում
Կերան, մաշեցին
Դարդ ու ցավերըս...
Նըստեմ պատի տակ
Ու միտք եմ անում,
Թե ինչպես մենակ
Ապրեմ աշխարհում:

Ինձ հաջող է թվում: Դրիր — հավանում ես, թե չէ: Դու մի ժամանակ ինձ ասում էիր, որ Կայլցովից բան թարգմանեմ: Հանգերն ինչպես դանց են առնված ընադրում, այնպես էլ ես եմ արել:

Նյութերիցդ մեկը ոտանավորել եմ — մյուս անգամ կըղկեմ: Լավ կանես, որ նյութ առնես երբեմն մեր կյանքը — այստեղ էլ շատ բան կա: Լայաղ արա, միքիչ ներքե արի — «Խոնարհվիր — մտիր քո խոսքը»:

Այժմ դանք իմ խաչելությանը: Պուշկինը իր նամակներից մեկում ասում է. «Чорт надоумил меня родиться в России с душою и талантом».

Եվ հեշտ բան չի ՎՈՐՏ-ի գործը դրստելը: ՎՈՐՏ-ն այնպիսի բան չի անիլ, որ Ֆիլիպը միանգամ Մանթաշովի մոտ գնա ու... դրժստի: Այժմ չեմ իմանում ինչ ես մտածել. ձմարիտ, որ դժվար է մի ելք մտածել, բայց բանից գուրս է դալիս, որ դու ջուխա-ջուխա ես մտածում ու գտնում: Ես համոզված եմ, որ քո մտածմունքների ամենաառաջինը իմ բարոյական ապահովութունն է—որ ես ինձ զղամ հանգիստ ու անկախ. չես տանիլ փեշս գցիլ մի որեէ անասունի պող, այդ ավելի վատթար կլիինի, քան ամեն նեղութուն: Հանկարծ մի հայլան—աղաքեղ վրա նայի ու հետդ վարվի, իբրև իրան պահած պրիկաշ-չիկի կամ, նույնիսկ իր լությամբ, միշտ երեսովդ տա իր լավությունը: Արեելքի ասպեալը—Քյորոզլին ասել է—Աթըմ եյան, զանրմ իչան, նամարդի մոհտաջ օլմասըն¹:

Իհարկե, շատ մարդ կըտանի այս «տղեն ձեթ տա՝ փեշըդ գեմ արա»-ի աշխարհքում, բայց ասածուն է հայտնի, որ ես հազիվ եմ տանում նույնիսկ լավերի ու մերձավորների լավությունը: Այս տարի եղբորիցս մի 100—150 ռ. փող մսխեցի. բանն այնպես էր, որ հարկադրված էի: Այդ նրա պատրիկ խանութին ու առուտուրին մեծ հարված է տվել: Առանց էն էլ իսկի—իսկի առուտուր ասած բանը չի հասկանում, հաշիվ չի հասկանում—այս էլ հետը—գործին, ճիշտ որ շատ ֆուսեց: Մի քանի անգամ այս ամառ հետը կուկեցի—թե լավ չես տանում գործդ և ամեն անգամ այդ դումարը յովեց երեսովս... Ես ինքս մեծ փափաղ ու հակումն ունեմ ուրիշներին հովանավորելու, կամ ավելի լավն ասեմ, իմ ունեցածը ուրիշների հետ բաժանելու—ով կարիք կունենար: Այժմ ես բանը հակառակն է դուրս եկել—պետք է գործին այնպես չընայել, ինչպես, օրինակ, մեր լրագիրներն են հասկանում ու նայում—այս ինչ չքավոր գրողին... Բարեբար... «դրմություն և այլն և այլն: Փողն ստացա:

Քո Հովհաննես

¹ «Մի լավ ուտողը, արյունա խողը տմարդին չապավինի»

1899 թ սեպտեմբեր]

Սիրելի Ֆիլիպ.

Այս երկու օրը պետք է գանք, թե չէ ցրտերն ընկնում են—երեխաներին դժվար կլինի երկաթուղու գիծը բերել, նոր հիվանդադարձ են, մյուս կողմից հիվանդություններն են այստեղ սաստկանում, իսկ այգետիլի երեխաներն էլ այդտեղ են անտեր։ Հիմա իմ առաջին մի տաղնապալի խնդիր կա—տանս վարձի խնդիրը—արդեն զրեկ եմ քեզ այս մասին։ Եթե մի բան հնարավոր է անել—ամենից առաջ աշխատիր այս գլուխ բերել, որ դամ ու կարողանամ վճարել, թե չէ արդեն շատ դժգոհ են, և վերջապես պետք է վճարել թե չէ բոլորից ամսի սկզբին է առնում, ինձ այսքան ժամանակ էլ թողել է։ Այս չմոռանա—մի բան արտ. մնացածի մասին կխորհեմ։ Այսպես էր ասում հանգ. Մակար կաթուղիկոսը անկյալ խնդիրների մասին։ Իմ խելքը շատ էլ բան չի կտրում։ Մի ժամանակ Ֆրանսիայում Սեն-Սիմոնը գրողներին ապահովելու համար ճառեր էր ասում իր հայրենակիցներին և համոզելու համար ասում էր—դուք կարող եք փոխարինել ձեր գորականներին, եպիսկոպոսներին, իշխաններին, եթե նրանք թողնեն իրանց գործը կամ կոտորվեն, բայց չեք կարող փոխարինել ձեր գրողներին և ստեղծագործողներին և չեք կարող ոչ բանաստեղծություն գրել, ոչ վեպ, ոչ երաժշտություն հորինել։ Բայց այս բանը—որ այնտեղ էլ թերևս շատ համոզեցուցիչ չէր—չի կարելի ասել մերօրյա—չէ որ բոլոր հայերը բազմակողմանի տաղանդներ են, և վերջապես թող չլինեն այդ գրողները, նրանք ինչ են կորցնում...

Նկատողություններիցդ օգտվեցի—բայց թարգմանություն մեջ մի բանը սխալ ես կարդացիլ—հերքեմ կարդացիլ ես—Վերլա, և ասում ես դուր չի գալիս։

Իսկ նոր նյութեր—«Ես ու իմ սիրտը» ճիշտ որ լավ նյութ է։ Ես մի քանի անգամ զբաղվել եմ այդ նյութով—հիշում ես անշուշտ «Դաշնակներ»-ի ոտանավորը—«Կասկած» վերնագրով—Ո՞վ ես, չար ուղի, դու, որ իմ սրտում և այլն։ Մի ուրիշն էլ ունեմ, նույնպես առաջուց զբաղ—

Օ՛, սիրտ իմ, սիրտ իմ, տակավին մատաղ,
Քեզ ո՛րքան ցավեր ճըմլել են հաճախ...¹

Այստեղ մոտ ա չի հիմա: Բայց քո նյութը կարդալուն
պես, թեև ոչ ուղղակի նյութդ, բայց էլի սրտի աշխարհից գրեցի
այս երկու տունը.—

Ափսո՛ս...

Լըսիր, սիրտըս երգ է ասում,
Նըվո՛ւմ, նըվո՛ւմ անդադար,
Լաց է լինում ու ավաստում
Ինչ որ չըկար... ինչ որ կար...

Ափսոսում է ինքը իրան,
Այնպես կամոց, այնքան խո՛ր...
Ափսո՛ս, որ չես լըսում նըրան—
Իմ սև սըրտին սըգավոր.

Թափա թափա ուղարկում եմ քեզ: Առաջին տան չսրբորդ
տողը գուցե մոլթն է. միաքն այն է, թե—(ավաստում է) ինչ որ
(ուզում էր ու) չի պատահել, չի եղել—չկար, և ինչ որ եղել է,
անցել է—կար...

Այստեղ գավառապետի օգնականը—Левенен, մի զոպյուն
ու կրթված մարդ է, շատ սրտալի ծանոթություն է սկսել ինձ
հետ այս ամառվանից: Իրան մայրն էլ է զրուս—իմ մասին
գրել էր մորը, նա էլ ուղարկել է իր գրած ոտանավորներից
մեկը—«СОН». այսօր ինձ հանձնեց: Մայրը իմ մասին անդե-
կություններ է ուղղում—իսկ քույրը այնքան է հետաքրքրվում
հայերով, որ ուսանողները անվանում են армянская царица:
«Դաշնակներ»-ն ու պատկերա ուղարկեց մեր թագուհուն իմ մա-
կագրությամբ Преподносится армянской царице... Եվ ու-
ղարկեցինք ուղիղ այնտեղ, որտեղ ապրում են Սուվորինն² ու
Վելիչկոն³:

Այս վերջին նամակս կլինի. երեքշաբթի այդտեղ կլինեմ:
Հա, այստեղ լսեցի, որ Արասխանյանցն էլ է Հրատարակչա-
կան > Ընկերության կազմում. հանճարները միշտ մի որևէ
տեղ հանդիպում են իրար...

Քո Հովհաննես

¹ Այս բանաստեղծությունը անհայտ է:

² Ռուս հասարակական գործիչ. մոլի հայառյաց:

³ Ռուս չինովնիկ և հրապարակախոս. մոլի հայառյաց:

1899 թ. դեկտեմբերի 2.

Սիրելի Ռուստեմ.

Այն օրը մոռացա քեզ ասել, որ սլ. Հովիտից ստացա նամակդ՝ և ծրարած 15 բուրլին։ Իմ անկեղծ շնորհակալությունը քեզ և իմ այն բարեկամներին, որ այսքան ժամանակ իմ հոգան էլ ձերն էիք շինել։ Հավատացած եմ, որ միշտ ինձ օգնելու են այդ բարեկամներս—քանի որ օգնությունը միայն նյութակալնով չի լինում, և դրողի կյանքում այնքան մեծ է բարոյական օգնության կարիքը։

Այս մասին այսքան։

Այժմ՝ իմացած եղիր, որ այս երեկո՝ ժամը 7-ին Մարիա Մարկովնա[այի] մոտ նշանակած ենք մեր երեկոն։ Կգա՞ս։

Ինձանից բարե տիկ. ժողեֆինային։ Մի քիչ կազդուրվի—որ գանք շնորհավորելու։

Քո Հովհաննես

99. դեկտ. 2.

1900

ՏՏ. ԱՐՄԱՆՆ ԴԼՏՃՅԱՆԻՆ

Քիմիա—Ռազմ.

1900 թ. փետրվարի 12.

1900. II/19. Քիմիա.

Սիրելի Արսեն.

Իսահակյանն¹ ինձ պատմեց, թե դու մտածում ես գլուխ բերել իմ արտասահման գնալու գործը: Պետք է դարձյալ շնորհակալ լինեմ, որ այս ախուր օրերում ինձ երբեմն ծիծաղեցնում եք: Ար-տա-սահ-ման... ցնորքները բանաստեղծներին են վայել, վարդապետ մարդը պետք է գործնական լինի, ինչպես որ եղած է միշտ: Ես չեմ կարողանում այս սահմանում ապրել, դու արտասահման ես ղրկում: Կամ գուցե մոռանամ ես, որ էջմիածնի միաբանությունից մեծ մի ընտանիք կա իմ շալակին: Ոչ, սիրելիս. այդ թող. այդ սրդեն ուտոպիա է: Ես ավելի համեստ մի ցնորք ունեմ—գնալ մի երկու տարի ֆիալ Պետերբուրգ կամ Մոսկվա, բայց ամաչում եմ ասել: Մի մարդ, որ շարաթներով կոնկով մի տեղ գնալու փող—5 կոպ. չի ունենում գրպանում, ինչ լրբություն է—մտածի թե գնալու եմ... Շուտյա քախտ կրկիններ ինձ համար, եթե կարողանայի պարտքերս վճարել, այս կամ այն փողոցով անցնելու ազատություն ձեռք բերել կամ պարտք անելու կարիքից ազատվել: Քեզ գրելու իսկի հարկավորություն չըկա, թեև դու էլ ամեն բան չըգիտես, որովհետեւ ինձ համար շատ ավելի թեթեւ է տանելը, քան առելը,—ես այժմ

¹ Բանաստեղծ Ավետիք Իսահակյանը:

եկել համայնական հասել, որտեղից դենն էլ տեղ չըկա. պետք է վճռեմ այսպես կամ այնպես: Ձուա դրող ու գրականությամբ պարտապետ հնարավորությունն չըկա—ինչպես մինչև օրս էլ չի եղել: Հուլիսը դատարկ բաներ են. նրանցով կարելի է ապրել օրինակ տալը տարի, ինչպես ես համարել. բայց 10 տարուց ավելի չի կարելի հուլիսերով ապրել ու ընտանիք սպահել: Այսօր իմ մի լավ ընկերս ու բարեկամս էլ—ինժեներ—որ Բագու է լինում, մոտո էր: Ասում է կարելի է հաջողեցնել ինձ մայրաքաղաքներից մեկին ուղարկելու գործը: Իհարկե, աշխարհքում շատ բան է կարելի, բայց այստեամենայնիվ շատ կարելի բաներ չեն լինում:

Արդ՝ դանք գործին: Ազգայանցն այժմ այդտեղ է և ինձ ասում էր, որ այդտեղ մի ձգտում կա գրողներին օժանդակելու: Եթե անկեղծ այդպիսի բան կա, դու էլ այդտեղ ես, խոսիր ու մի հաստատ բան դրիր: Պարզ է, որ Բագուն կարող է մի քանի գրողի վիճակ ապահովել: Թող ենթադրեն—թե մի քանի քահանա էլ ավելի ունեն—եթե միայն գրողին քահանայի չափ կարեւորություն կըտան, թող վորձեն նրա կեսը, ինչ որ դրին թատրոնի վրա¹—դենն գրականության վրա ու տեսնեն—թե բան չի դուրս գալ՝ կըտրեն: Վերջապես գրականություն ուղող ու հասկացող ժողովուրդը մի ձևով պետք է խրախուսի այդ գործը, թե չէ այդ կըլինի ավելի, շատ ավելի քան վաշխառությունը, բռնաբարությունը, ավաղակությունը: Այդ կըլինի մի զարհուրելի դրամա, այդ հասարակությունը կընմանի մի մոլորի, որ ինքը սառն ու անհողի մի ոչնչություն, անզգա մի տարր՝ և մարդագոյներ է պահանջում, անմեղ կյանքեր է կ'լանում:

Ուրիշ բաների մասին այժմ չեմ գրում. առայժմ պատասխանիր իմ նամակին, որ ես կարողանամ մի վճռական կարգադրություն անել, իմ լինել չըլինելու խնդիրը վճռել: Ինձ թվում է, որ ես մոլորված եմ եղել. աշխատիր լուրջ լինել, հիմնական, հաստատուն բան դրել, և ոչ թե զանազան ենթադրություններով ու հուլիսերով դարձյալ խճճել այս դրության մեջ: Ինձ օգնիր այս խնդիրը լուծելու գործում: Եթե գրականությունն այժմ շատ էլ կարեւոր չի մեր հասարակության համար և մասնավորապես էլ ես ոչինչ եմ գրականության համար, թող

¹ Անտարկում է Բագվի հայոց թատրոնը, որ պահվում էր Բագվի հայ կապիտալիստների միջոցներով:

հասարակական վարձ ու նպաստը ավելի լավ նպատակների ծառայի, ինչպես եղել է մինչև օրս, իսկ եթե գրականությունը ձեռք է պետք և դրոշմ էլ գրականությանը—համեցեք հաշիվ տանք մեր պարտականությունների մասին—ոչ թե ոգորմության խնդիր դնենք, ինչպես սովոր են ասել առանց ամաչելու, թե խոսքն ընչի և ում մասին է։ Հասցես **БЕДУТОВСК. 50:**

Գր. Հովհաննես

88. ԱՎԵՏԻՐ ԱՐԱՍԽԱՆՑԱՆԻՆ

ԹԻՖԼԻՍ

{1900 թ. մարտ.} 1

Մեծ(արգո) պ. Արասխանյան,

Երեկվա իմ ասած պարոնը² այս վերջնական առաջարկությունն է անում։ Խոստանում է վաղն և եթ վճարել 15000 ռուբլի և այս տարվա բաժանորդագրից զոյացած գումարի վերաբերությամբ զիջումներ անել։ Իմ կարծիքով այդ գումարն էլ պետք է որ Ձեզ թողնի։ այդ իհարկե կը պարզվի։ Բայց խնդրում եմ, որ Դուք մի վճռական խոսք ասեք։ Նա վաղը հեռանալու է այստեղից։ Խնդրեմ մի համակողմ ինձ տեղեկություն տաք—նախկին **Садовая** փողոցում այժմ **БЕДУТОВСКАЯ** ըմ. Գոչարյանի տանը։

Հարգանքով

Հով. Թումանյան

89. ԱՐՍԵՆ ՂԱՏՃՅԱՆԻՆ

ԹԻՖԼԻՍ—ՐԱՐՍԱ

{1900 թ.} մարտի 20.

20/3 Թիֆլիզ.

Սիրելի Արսեն,

Բաներըս թարս են։

Առհասարակ կարծում են թե բանաստեղծները ավելորդ բաներ են ասում «հանգի» համար—բայց այս հանգը նրանցից չի։ Պարտքատերերիս մի քանիսի համբերությունը հատել է։

¹ Նամակի տարեթիվը ողորչվում է «Մուրճ»-ի իրավունքը վաճառելու բանակցությամբ։

² Խոսքը հավանորեն Կոստ. Կրասիլնիկյանի մասին է։

նրանցից մեկը մինչև անգամ ուղտիմատում է գրել առաջիւ,
ևս էլ մտածեցի, քո վերջին հուսադրություններից հետո, գրեմ
քեզ—գուցի կարողանում ես մի բան անել: Ասացիր մի գումար
կա, որից կարող էիր ինձ մաս հանել—եթե, ճշմարիտ, կարող
ես—աշխատիր մինչև զատիկ ինձ մի բան հասցնել: Մի խոսքով—
չեմ երկարացնում—միայն թե չըկարողանաս, էլի չուես մի տե-
ղեկություն տուր:

Կաթուղիկոսն երեկ գնաց էջմիածին:

Թիֆլիզում ուրիշ նորություն չըկա—մին էլ այն է, որ
Բարեգործ. Ընկ. բաց արին ¹:

Բայց վարդապետ մարդու համար գուցե մեծ նորություն
լինի այս: Անցյալ օրը քո մասին խոսք է ընկնում մի տիկ-
նոջ հետ և նա խոստովանում է, որ մի ժամանակ անտարբեր
չէր գեղի քեզ... Վայ քո տունը քանդվի:

— Իսկ հիմա...

— Հիմա... այնպես էլի...

Խեղճ Արսեն...

... Եվ ինչ օգուտ,

ուշ է արդեն ²:

Երեկ Արամին ³ ևս շուտ-շուտ տեսնում—եւր տեսնես դու
նորան ինձնից շատ բարե արա ⁴:

Բարե մերոնցից. համբույրներս

Դո Հովհաննես

Հասցես հո գիտես.

ВѢДОМСТВ. 50.

90. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

[1900 թ.] հունիսի 24.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Երեկվան այն մի երկու տողը, երեկ լավ չէի գրել, որ դու
կարծել էիր թե զարմաղալ եմ անում: Ես միայն ուզեցա քեզ
իմացնել, որ մինչև օգոստոս փող ունիմ ձեռքս, և դու որ գրել

¹ 1900 թվին կայացել է այդ ընկերության առաջին ընդ. ժողովը (վե-
րաբացումը), ուր վարչության փոխանդամ է ընտրվել Թ-ը: Այս փաստով
է որոշվում նաև նամակի տարեթիվը:

² Այս տողը Թ-ի «Մի որոնիր» բանաստեղծության վերջին տողերն են:

³ Առաքելյան:

⁴ Դոգոխյանի «Ծիծեռնակ»-ից:

էի՛ր թե՛ կղրկեմ, մինչև օգոստոս կղրկես—և ուզում էի տեսնել։
Բայց ասում եմ, երևի շատ էի համառոտ գրել, որ դու էլ
կարծել ես թե՛ մեջն ուրիշ բան կա եղածից ավելի։

Ինչևիցե այս շատ դատարկ թյուրիմացությունը ցրված է։
Բարեկներ ալ. Հակոբին բոլորով հանդերձ, ուզում էի գալ—բժիշկն
եկավ խանգարեց։ Մնաց բարով։

Համբույրներով՝ քո Օհանես

24/VI

ՉԼ. ՓԵԼԵՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Կիսովոդսկ

[1900 թ.] ¹ օգոստոսի 1.

1 օգոստ. Թիֆլիզ

Սիրելի Ֆիլիպ.

Ինչ լավ արիր, որ հեռացար այս անիծված տեղից. մի
քանի օր հով արավ—դարձյալ սկսեց կրակ թափել։ Մեր տանը-
ցոնց անցյալ օրը ուղարկեցի Շուլավեր, ևս էլ աշխատում եմ
այս մի քանի օրս գնալու։ Արխատակեսը ² քեզանից նամակ է
սպասում, այսօր տեսա, լավ է. այստեղից ինչ նորություն գրեմ-
երեկ վաճառական Մելքիկովը մեռավ—չգիտեմ ծանոթ ես թե՛ չէ.
մեկ էլ այն քունն է Բարեգործ[ական] ընկ[երության] դռանը
կանգնած կուրծքին զարկում ու անդադար կրկնում—ա՛խ Ֆի-
լիպ, Ֆիլիպ—թե՛ մի ձեռքս կընկնես։ Այս է Թիֆլիզի բոլոր նո-
րությունը։ Մյուս կողմից էլ հիվանդ եմ համ սաստիկ շոգած—
բան չի միտս ընկնում։

Իմ կողմից բարե արա մայրիկին ու օր. Մարուսիային.
Ժեղեղնավողսկ էլ որ գնաս—չմոռանաս բարեկել տ. Շուշանիկին
ու Ստեփան խրատափորիչին։ Կարծում եմ անպատճառ իշխա-
նուհու մոտ էլ կգնաս—բարեիր ինձանից և, եթե լավ կազդուր-
ված է, հիշեցրու իմ խնդիրքը—որ շարունակի ինձ համար գրել։
Մի նամակ գրիր—բոլորիդ մասին մի տեղեկություն տուր—
թե՛ ինչ եք, ոնց եք։ Գրիր Շուլավեր։

Համբույրս

Քո Հովհաննես

¹ Նամակի գրության ժամանակը որոշվում է Մելքիկով վաճառականի
մահվամբ, որ տեղի է ունեցել 1900 թ.։

² Բժ. Զարգարյանը։

]1000 թ.] օդոստորի 5.

5/VIII Դսեդ.

Հարգելի Մարիա Մարկովնա.

Վաղուց կլինեի Ձեզ նամակ գրած, բայց ինչ որ եկել եմ ոչ հանգստություն եմ ունեցած և ոչ ժամանակ: Շատ անգամ ասում են—միթե մի նամակ գրելու ժամանակ չկար — այդպես տոտղները ժամանակ բաժը ալսակող լավ չեն հասկանում—խոսքը ժամանակի տարածության մասին չէ իհարկե:

Եկած օրիցս անդադար հյուերեր են եկել խմբերով—շարունակ նրանց մասին հապտով, նրանց հետ այս ու այն կողմ ման գալով, ցույց տալով եմ եղել զբաղված: Դրա վրա թե ավելացնենք և այն, որ երեխաներիս մեծ մասը հիվանդացան—մրսեցին երեխ—և մի քանի ուրիշ անախորժ հանգամանքներ, որ, գրելու բաներ չեն, բայց ամենից ավելի մեծ նշանակություն ունին (գուր գիտեք, որ մարդկանց կյանքում մեծ նշանակություն ունեցող բաները շատ անգամ չնչին են լինում կամ այդպես են համարվում)—մի խոսքով այս բոլորից կեղբակացնեք, թե ինչու ժամանակ չեմ ունեցած:

Այստեղով անցավ Հայրիկը (կաթնուղիկոսը)¹, խոսեցինք Ձեր մասին. հանձնարարեց, որ Ձեզ բարե գրեմ, գրեմ թե Հայրիկին հանգիստիցի մի այսպիսի գյուղում, ասում էր այս գեղեցիկ լեռներ թողած ինչ եք անում այդ հոտած Բորժոմում: Հոտած—ը նրա գործ ածած բառն է: Մի երկու անգամ նկարեցի, բայց դեղ չունեի մոտս, միայն միսն է հաջող դուրս եկել, որ ձիու վրա եմ հանել, և ահա ուղարկում եմ Ձեզ: Անցյալ օրը գիվանապետ վարդապետից նամակ ստացա, գրում էր թե վեհափառն պատկերն ուղղում է:

Պետք է ասեմ, որ սառտիկ անշուք անցավ Հայրիկը, և ժողովուրդը—գյուղացին գրեթե տեղից չշարժվեց: Որքան ցավալի էր այս երևույթը, սրանից ավելի տխուր տպավորություն էր անում Վեհի—երան սվիտան ըստ ամենայնի: Չարմանալի է. մեր կյանքում իսկի լուսավոր, միսիթարական բան չկա, բարձր

1 Նամակի գրության տարեթիվը որոշվում է Քլիմյանի՝ դեպի Հոռի կտարած ուղևորությամբ. կաթնուղիկոսը Դսեդում է եղել 1900-ի հուլիսի 13-ին (Մշակ, 1900, № 134):

բան չկա: Արդյոք իմ հոռետեսությունից է այսպես—բայց ես հոռետես չեմ. խկտպեա չկա:

Ֆիլիպից մի ընդարձակ բանաստեղծություն եմ ստացել— պատասխանը գրել եմ, դեռ չեմ գրկել: Ընդունեցեք իմ և կնոջս բարեկենքը. բարե թուր երեխաներին:

Խնդրեմ նամակ գրեցեք այս հասցեով—*Игулаверы*.

Միշտ Ձեզ հարգող Հ. Թումանյան

ՅՅ. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

ԴԱԼՔ — ՔԻՓԻՍ

[1900 թ. օգոստոս] 1

Հասցեա՝ *Игулаверы*.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Շանթն ու Դերենիկն ինձ մոտ էին: Մի շարաթ մնացին և չնայելով որ աշխատում էի եղած հարմարությունները նրանց տամ, այսուամենայնիւ, դտան որ շատ անհարմարություններ կան, չի կարելի պարտադրել և անխուսափելի դարձավ մեր տխուր անջատումը: Վերկացանք մեր գյուղից մի իրիկուն ճամբա ընկանք, որ գնանք Ղարաքիլիսա նրանց համար սենյակ վարձենք: Սաստիկ թրջված, տանջված, հողնած՝ ճամբին վրա հասած հեղեղից ու քամուց աղատված հոսանք կայարան, մեկ էլ Շանթը թե՛ Հովհաննես քեզ նամակ ունեա: Տեսնեմ քեզնից—բաց արինք և գտանք քո բանաստեղծությունը: Շատ խնդացինք այդ անակընկալ սյուրպրիզի առիթով և իսկույն ևեթ ընկանք հանգերի ետեից, սկսեցինք պատասխանը հորինել: Մինչև գիշերվա Ժ. 2-ը կայարանի խանութում, այնուհետև մյուս օրը Ղարաքիլիսում՝ աշխատեցինք և... երեք բանաստեղծ հավաքված չկարողացանք մի պատասխան գրել: Սակայն ես վերագարձիս մենակ մի պատասխան եմ գրել, որ հետո եմ գրկելու քեզ Շուշավերից: Այս երկու օրս գնում ենք Շուշավեր: Ինչ որ հկել եմ գյուղը մի օր հանգստություն չեմ ունեցել: Բոլոր անհարմարությունների հետ միասին անընդհատ հյուրեր եմ ունեցել և միշտ խմբերով:

Կաթողիկոսն եկավ այստեղ, դեսից դենից խոսեցինք, պատկերն էլ հանեցի ձեռու վրա նստած, որ ահա ուղարկում եմ քեզ:

1 Ժամանակը որոշվում է նույն տվյալներով, ինչ և նախորդինը:

Անցյալ օրը էջմիածնից, իր գլխահագնած վարդապետից նամակ ստացաւ, գրում է թե երեկ վեհափառը հիշեց ձեզ և հրամայեց գրեմ, որ պատկեր դրկես իրեն: Իշխանուհուն բարե հանձնարարեց. ասում է զնացել է հոտած Բորժում այս լեռներ թողած: Բարեիր պ. Հակովբին ու տիկ. Մարգարտին, Ռուստումին, Ավետիսին ու Հարությունին, ևս գիտեմ միայն ներանց կտեսնես: Սրա հետ նամակ եմ գրում Մարութային ու Շուշանին: Բարե մերոնցից և Տեր-Հովհաննեսից

Քո Հովհաննես

ՁԷ. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱ.ԶԱՐԾԱՆԻՆ

Շուշան

[1900 թ. օգոստոս] ¹

Սիրելի Ֆիլիպ.

Այժմ լավ չեմ հիշում, թե ինչ ասացինք նախորդ բանաստեղծությանդ (թող ներեն մուսաները) մասին, բայց մի առանձին բան չգտանք: Միայն շատ ուզեցինք պատասխանել—այդ չեղավ սակայն ևս պատասխանել եմ—քեզ կտամ: Վերջին ուղարկածներիդ մեջ—մեկը պլագիատ է—կարդա իմ—

Ես ուզում եմ որ ինձ նրման

էլ չսիրեր մեկը քեզ,

Բայց ասեին միաբերան,

Թե դու իրավ հրեշտակ ես և այլն ²

Մեկն ինձ գյուր եկավ—«Կուռքը»: Ես այդ և նյութ կանոնի և ներհակն էի գրելու, բայց այժմ դուրսս այնպես է շշմած, գրեթե հիվանդ եմ:

Այս ամառ չկարացի անել, ինչ որ մտածում էի, շատ եմ ավտոսում. բայց երևի այսպես է անցնելու իմ կյանքը: Շատ անգամ մարդիկ նեղ հանգամանքների մեջ են լինում—դրանք ավելի են զրդում ու լարում գրելու, բայց իմ հանգամանքների

¹ Այս նամակը կապված է նախորդի հետ և կարող է գրված լինել 1900-ի օգոստոսի երկրորդ կեսին:

² «Նրան» բանաստեղծությունը, որ տպվել է «Բանաստեղծություններ»-ի 11 հ.:

և բնավորությունն է դաժան, մեռցնող և շատ են երկար ու ան-
վերջ: Ինչ որ լինելու է, թող լինի:

Ի՞նչ բանաստեղծություններդ ինձ մի ուրիշ նյութ տվին,
որ բղխում է նրանց ընդհանուր տրամադրությունից. շատ կու-
զեի սթափ, արթուն, զվարթուն, զգայուն դրության մեջ լինելի
դրանց երգելու: Կանոն իհարկե, բայց այժմ կուզեի:

Այստեղ, ինչպես և ամեն տեղ, բան չկա: Ճշմարիտ որ,
ոչ մի տեղ բան չկա, և կյանքն այնպես տափալ է, միօրինակ
ձանձրալի, չնչին և դեպքերն ու հերոսներն այնքան մանր,
ողորմելի: Այսպիսի ժամանակներում մարդ մտնում է իբ-
րապես, ամփոփվում է իր մեջ ու ապրում իր մտքում—
իր ճաշակով ստեղծած աշխարհքում: Եթե չխանդարեն—այդ
ամենալավ տեղն է հիմա:

Մեկ մտածում եմ—ո՞ւր դնամ Թիֆլիզ. մեկ էլ ասում եմ—
իսկ այստեղ ինչի՞ մնամ: Ոչ մի տեղ հրապուրանք չունի կյանքը:
Բարեկիր Ռուստեմին ու պ. Հակովրդին իրանց տիկնանցով:
Նամակ

Ինչ Հովհաննես

ՉԾ. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Շուրափե

[1900 թ. օգոստոս]

Սիրելի Ֆիլիպ.

Նամակդ կարդալիս չգիտեի դարմանամ թե ծիծաղեմ, որ
այնպես խանդով հերքում ես իմ «պլագիատ» բառը: Ես իսկի
այդ մտքով չեմ գործ անել, և շատ դատարկ բան եմ համա-
րում հենց իմ այդ ոտանավորն—այդ տեսակ սերն էլ հետը:
Դեպ պետք է ասեմ, որ վերջին ժամանակներս իմ մեջ շատ
փոփոխություններ են կատարվում—մեկն էլ սիրո (և կնոջ)
խորհուրդն ու իմաստն է, որ մերկացել է իր խորհրդավո-
րությունն ու թուլացել—զարձել է շատ հասարակ մի
երևույթ: Եվ առհասարակ կյանքը, ինչ որ կա, զգվելու չափ
անասնական է թվում ինձ՝ ու բոլոր նրա հանդիսավոր շարժո-
ղություններն ու հուզումները—հասարակ, չնչին, մանր-մունր
հանգամանքների քառասյին մի կուտակումն, որ ապշեցնում է
ապուշներին, վախեցնում ու ճնշում է ողորմելիներին, ու խղճուկ-

ների անհամար բաղմությունը իրար խառնած քշում, տանում իր հոսանքի հետ, տակն ու վրա տնելով: Այստեղ արդեն թե ով պլուխ կանի՝ ով տակ—այդ կատարվում է հաճախ պատահական կերպով, դեպքերի բերմունքով, միանգամայն չկոքացնելով և քամհարելով մարդկանց հոգեկան ունակությունների նշանակությունը, սրտի ազնվությունն ու առաքինությունը: Սրանք արդեն հաջողության պայմաններ չեն:

Դու ինքդ էիր նկատել քո դասավորության մեջ, թե մարդկության մեծ բաժինը անասուններն են: Ես մի բարձր արհամարհանք եմ տածում դեպի այդ անասունները: Դուցի այս իմ հոգու արատներից է, որ հայտնում եմ, բայց այսպես է: Դրանց ես ավելի պարզ ու հասարակ, ավելի անկատար արարածներ եմ համարում—քան անասուններ—ճիճուներ են դրանք, որոնք սողում են ամեն տեղ և ծծում են ամեն տեղ: Ջրիտեն այն վսեմ շարժողությունը, որ կոչվում է—թռիչք, և ոչ էլ ունեն այն ազնիվ սնունդի ճաշակը—որ կոչվում է հոգեկան վայելք: Դրանց մեջ չի ապրում ձգտումը կատարելության—որ դառնում է շատ խիղախների կորստյան պատճառը: Գերմարդն ստեղծելու ձգտումն եմ ասում, ինչպես ասում է Նիցշեն, կամ ինչպես Քրիստոսն է հորդորում—աստծու նման կատարյալ լինելու ձգտումը:

Ահա հենց այս ձգտումն է թշվառացնում մարդկանց: Այս մարդկանց մեջ պետք է թշվառներ որոնել: Սրանք են զգում բարձրության կարտը, սրանք են հասկանում բարձրության զաղափարը—և, ասպեքեն, հասկացողությունն ու զգացումն են պայմանավորում թշվառությունն՝ ու բախտավորությունը: Այստեղից են, ըստ իս, ծնունդ առնում բոլոր գերազանց գրամաները:

Ես որ ուզում էի դրամա գրող դառնալ, դարձել եմ այսպիսի մի գրամայի հերոսը — և, ինձ թվում է, չորրորդ գործողության մեջն եմ: Այդ ձգտումը քեզ շատ է ծանոթ ու հարազատ, և ես երբեք չեմ կառկածել որ դու այդ ցեղի, կամ ինչպես դու ես ասում, լոժաներում նստած մարդկանցից ես, որոնց դու անվանում ես փրկիստիաներ: Դու ասում ես նոր եմ ընկել այս խմբի մեջ—սխալվում ես, այդ որոշումները լինում են ի ծնե և ի բնե:

Այստեղ, Շուշավեր, ծանոթացա Աղեքսանդր Թանձրիցյան ¹ մի սլարոնի հետ, մի շատ թերուս երիտասարդ տաճկահայ, որ ծրարում ու աշխատում է նոր, բոլորովին նոր տեսակի երկաթուղի շինել, շողենավ ու օդատարիկ հնարել: Այդ նպատակի համար նա գործադրում է ոչ շոգի, ոչ գաղ, ոչ էլեքտրականութուն—այլ բոլորովին նոր մի ուշտ է ծառայեցնում—պայթյունը: Շատ շուտով մտերմացանք իրար հետ և ես սաստիկ սիրեցի նրան իր ցնորքների ու ձգտումների համար, և ինքն արդեն մի պատվական տղա է: Ես հավատում եմ որա գործին և երբոր լսեա ու տեսնեա, դու էլ կըհավանես:

Արդ, ձախորդ պայմաններն ու զարգացման պակասությունը անկարող են արդեն այս մարդու տիպը փոխել, ինչպես որ մի օրեւ ճիճվի՝ բարձրագույն ուսումը դարձնում է ավելի փառավոր մի ճիճու: Երկու շատ տարբեր արարածներ, իրար համար դրեթե անհասկանալի պահանջներով ու բաղձանքներով: Անիրավություն և մի տգետ շփոթություն կըլինի սրանց մեկի պայմանների մեջ դնել մյուսին: Բայց կյանքի մեջ հաճախ այդպես է պատահում:

Ես համոզված եմ, որ իմ հանգամանքների մեջ մի ուրիշը երջանիկ կըզգար իրան և միանդամայն իր կեցությունը կապահովեր—ես այդ կապացուցեմ: Այն ինչ...

Հիմա գիտեա բանն ինչու՞ն է: Դու ասում ես մարդ պետք է փրկիսփա լինի—այդ եղանք: Բայց այդ չի նշանակիլ—անզգա լինի: Ընդհակառակը—այդ կընշանակի ավելի խոր զգա: Փիլիսոփա հոգին հո չի կարող ամեն բան արհամարհել—և չի էլ կարող գիտակցելով ստորություններ հանձն առնել հաջողելու համար: Ի՞նչ է միտում: Մնում է տառապել այն դրության մեջ, որ ես եմ գտնվում, որի առաջ նվիրված բարեկամն էլ տարակուսած բացականչում է».

«Ուզում եմ մխիթարել, բայց ի՞նչպես...

Այս շատ լավ ես տեսի: Որքան էլ քո մտերմական օժանդակություններդ ու բարեսրտությունդ անձրեկս—գովար է: Անկարելի բան է, այդպիսի միջոցներով գերդաստան չի պահվիլ:

¹ Վանեցի, ատամնաբույժ—տեսնիկ. ինքնուս դյուտարար: Այդ թվականներին մի մեքենա է պատրաստում որի շնորհիվ Խրամ գետից ջուր էին հանում և ոռոգում Արամյանի կալվածքը: Փորձեր էր անում Խրամից հեռու գտնվող Շուշավերի այգիները ոռոգելու համար:

Եւ իմ կյանքը պետք է լինի անվերջ տաղանդների մի շարք։
Շատ ժամանակ չի անցել, որ թեթեւցա (այսպես ասենք), և
այն—հենց թեթեւանալու օրից սկսել են նույն նեղությունները։
Եւ այսօր ես չեմ իմանում—ինչպես դամ թիֆլիզ ու նայեմ
տան ախրոջ երեսին կամ ինչ ասեմ. ինչպես հողամ առաջս
կանգնած հողսերը—ձմեռվան կարիքներ են, հագնելիք, ուտելիք,
հազար ու մի զանրումար։ Իսկ միաժամանակ սպասում են
պարտքատերերը—եռեկցս էլ թողնում եմ ուրիշ պարտքատե-
րեր։ Այս ամառվան քաշածներուցս եթե վերել—շատ պիտի դար-
մանայիր։ Բայց այսուամենայնիւ—մնում ենք փրկիսովա։ Ոչ
մի փրկիսովայություն չի դիմանալ այս բոլորին և ոչ էլ բա-
նասեղծության օրեր են սրանք։ Եւ ապարդյուն ու անպտուղ
կանցնեն իմ օրերն, ինչպես անցնում են արդեն—շարունակ
ծրագիրներ կաղմելով ու հաղձեալ դեռ ու վեն ընկնելով, թե
կարգի եմ դնում իմ խանդավառ գրությունը։ Նշութական նե-
ղությունների հետ բարդելով բարոյական ձնշումներն ու վիրա-
վորանքները։ Այս բոլորը նրա համար չեմ ասում, որ դու
մի բան անես—դու արդեն ավելի շատ ես դուռ ու հողում,
ավելի շատ ես միջամտում, քան մի անձնակր բարեկամ և ավե-
լի՝ քան վայել էր մեր աշխարհքի՝ նույնիսկ ամենալավ մարդ-
կանց—այլ—ինչպես խոսում են մի անբուժելի հիվանդության
մասին, մի ճակատագրական, անմերժելի դեպքի մասին։ Այն
էլ չըկարծես, թե ես հուսադատված եմ,—իսկի, այլ միայն շատ
վշտացած, որ այս այսպես է։ Իսկ թե այսպես պետք է լինի և
ոչ այլապես—այդ ինձ համար խնդիր չի։ Նույնիսկ ամենալավ
դեպքում—ինչ որ մտածել ես դու՝ օրինակ—թե սա կամ նա
ձեռնառու լինեն—դարձյալ ծանր է լինելու։ Ես քեզ մի դեպք
կըպատմեմ, թե ինչպես մի մոտիկ մարդու օգնություն ինձ
այնպես վրդովեց, վիրավորեց, որ եթե մի որեւէ շնորհք ունեմ
կամ ձիրք—գլխիցս թռավ, ու մինչև օրս այդ անցքի թարմ
տպավորությունը մնում է ինձ վրա բռնացած։

Ո՞վ է մեղավոր.—ոչ ես, ոչ նրանք։ Նրանք այնպես են
հասկանում, ես այսպես եմ զգում։ Մեր աշխարհքն այսպես է,
լավերն այդպես են արդեն—մի մեծ խորթություն կա, ոչ մի
փրկիսովայություն չի հաշանցնիլ մեզ—այլ ավելի կըպաղեցնի
ու կըհեռացնիլ Եւ արդեն ես շատ եմ հեռու։ Դու երեակայել
չես կարող, որ ես դարձանալի կեղծ եմ։ Ես լսում ու ժպտում
եմ մեկին—հենց երբոր իսկապես փծաղում եմ նրա վրա ու

արհամարհում, ես շատ կարևոր մարդու տեղ եմ գնում մեկին—
հենց միաժամանակ իսկապես ոչինչ, մի չիք համարելով, վեր-
ջապես միշտ, գրեթե միշտ այսպես. ասես թե ես չեմ ասլուում,
այլ մի դեր եմ կատարում, մի շատ հիմար դեր, որ տվել են
մի ողորդակ դերասանի մի վոգելի մեջ: Ես ինձ այդպես եմ
զգում: Մի ժամանակ ինձ այդ դյուր չէր, գալիս, իսկ այժմ շատ
հասկանալի է դարձել ինձ համար և մինչև անգամ մեծ բավա-
կանություն եմ զգում:

Ավելի լավ է այստեղ կտրեմ. այս իմ խաչելությունն է—
նախասահմանված, անխուսափելի և տրտնջալի իզուր տանջանք
է միայն:

Այժմ խոսենք քո բանաստեղծություններից: Ինձ շատ դյուր
է գալիս, որ այդպիսի նամակներ եմ ստանում քեզանից: Քո
այդ մտմտությունից ու խոհերից, որոնք լավն են, կամ նյութ
են դառնալու ինձ համար կամ դրդելու են մի ուրիշ բանի:
Գլխավորապես քեզ պատասխանելու և քեզ համար: Ահա, օրի-
նակ, քո «Կուռքի» հետևանքը, նրա ներհակը սիրեցի ես էլ, որ
այս է: Իսկական էլ կըզբեմ երեխ և մի շարք այդպիսի բաներ
կըթխեմ, առայժմ այս:

Ի՞նչպես սրտալի, ի՞նչպես կաթոգին
Սիրեցի նորա հասակը նոճի,
Հայացքը հպարտ, շրթունքը նըրբի...
Ի՞նչպես սիրեցի, ռեքան տանջվեցի:

Բայց, ախ, գավեցին շուրթերն իմ սիրած,
Ժպտացին աչքերն այնպես հեղափոխ...
Եվ գեղն երկնային արդեն վաճառված,
Եվ եղծված, պղծված թովչանքը բոլոր:

Ա՛խ, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ անշունչ, կենսագուրի,
Շուրթերը կարկամ, աչքերը անթարթ
Մի անգրի չէր նա, քարեղեն մի կուռք,
Անվերջ գեղեցիկ, հավիտյան հպարտ...

Մի ուրիշն էլ ունեմ, հիմա չըզբտեմ՝ որտեղ է, որ ար-
տագրեմ: Այն առաջվան գրածիդ է վերաբերում:

Կարդացի Հրատ<արակչական> Ընկ<երություն> փակ-
ման մասին: Բայց հերիք էր, վերջացնեմ: Բարե բոլորիդ:
Քո Հո [հաննեն

[1900 թ. աշուն]

Սիրելի Արամ.

Ուղիղ տասը տարի է ես մտել եմ զրականութեան մեջ—այսինքն մի անվերջ տառապանքի մեջ—և իմ ընկերներն ու բարեկամներն հետ շարունակ նամակագրութեան կամ խոսակցութեան եմ ունեցել այս մասին, հուսադրութեանն ու խոստումներն իմ լսել շարունակ ու համբերել: Համբերելը հիմար խոփ է, ասելի ճիշտը—խանդարված, վրդաված, տառապելով հասել մինչև օրս: Գուցե իմ սխալն է եղել, իմ մոլորութեանն է եղել, որ ես կարծել եմ թե ժամանակ է—ուետք է գրողը հատկապես զրականութեամբ զբաղվի: Եթե այսպես է այն ժամանակ ազնիվ մարդիկ, հասկացող, բարեկամ մարդիկ չպետք է ավելի մոլորեցնեն ու մարդու ամբողջ ընտանիքով հաստատեն թշվառութեան մեջ: Այսպիսի դեր են կատարում այն՝ գրողներին ու գրականութեանը սիրող՝ մարդիկ, որոնք մի մասնավոր նպատակով գրողին կապում, կանգնեցնում են իրան թշվառ վիճակի մեջ, և նա տառապում է՝ ստանալով մի չնչին բան—շրջապատված միշտ մեծ մեծ հույսերով, որոնք չեն օգնում կարիքներին—այլ միշտ խաբելով ու գրավելով ձգում են չարիքների մեջ եթե կուգես օրինակներ բերեմ: Դեռ օգոստոսին մի սիրալիր նամակ ստացա Ս. Շահազիզից, թե գրական ֆոնդի գումարը, որ ետ է ստացել Բարեգործ[ական] Ընկերութեանից, շարունակ ծառայելու է իր նպատակին և թե շուտով—մի ամսն վրայ չնամակ կստանամ, շտապում է տեղեկացնել, որ միամիտ լինեմ, որովհետեւ ես այն գումարից նպաստ էի ստանում: Մի ուրիշ խումբ ամսական մի բան էր տալիս և միաժամանակ նամակ էր գրել (Շահազիզի նամակի օրերում), որ հասցնելու է մինչև 50 ռուբլու: Սրանց հետ միասին Բազմից տեղեկութեան էին տվել, որ շարունակելու են Մարդասիր[ական] Ընկ[երութեան] նպաստը—գուցե դեռ ավելացնեն և այլն, և այլն: Այս բոլորը հույսեր են չէ, և, եթե կուգես, բավական հաստատ հույսեր: Ես էլ հավատացի և ...տուն եմ վարձել, երեխաներս ուսումնարան են գնում, մենք ապրում ենք, այն էլ 10-ը հոգով, իսկ մինչև այսօր Շահազիզից տեղեկութեան չկա, կես տարուց ավելի է, այն խումբը, որ մի նպաստ էր տալիս ու խոստանում մեծաց-

նել—քանի ամիս է՝ տվածն էլ կտրել է, մարդկանց միջոցները
 հրէի չին ներում, Բագովից էլ միայն լուրեր եմ ստանում։ Այժմ
 ինձ ասա խնդրեմ, միթե միայն ես եմ մեղավոր որ տանջվում
 եմ 10-ը հոգով միասին և մինչև կոկորդոս կտրել եմ պարաքիլի
 տակ, կամ միթե գրականությունն օգուտ կունենա սրանից,
 թեկուզ ես ոչ թե տաղանդ—այլ հաշմար ունենամ։ Մի պատ-
 կերադարձ գիրք (լեզենդաներ) եմ ուզում տպել—նկարչին
 պատվեր եմ տվել, և մեջ տեղ միայն մնացել ամոթով։ Այս բո-
 լորը գրելով ուզում եմ այս ասել—Աղայանցն ստում էր ալ-
 տեղ ուզում եք մի բան անել, եթե այդպես է, Աղայանցն էլ
 այդտեղ է, դուք էլ, մանավանդ Շնգիրարյանն էլ ցանկու-
 թյուն է հայտնել ձեռնհրկից լինելու, մի վճռական բան արեք—
 իսկ եթե այդ չի լինելու՝ մի պարզ նամակ գրիր, որ գլխիս
 ճարը տեսնեմ—թե չէ այսպիսով ոչ գրականությանն օգուտ
 կտամ ոչ ինձ։

Բարևում եմ բոլորիդ։

Քո Հովհաննէս.

Հասցիս—Бебутовск. № 50 д. Ключарница

1 Ղ Աղայանը Բագովում էր 1900—1901 ուսումնական տարվա ընթաց-
 քում։ Սրանով էլ պետք է որոշել Նամակի գրության ժամանակը։

1901

97. ՄԵՍՐՈՊ ՄԵԼԵՍԵԱՆ

Թիֆլիս

[1901 թ.] 1 հունիսի 7.

7 հունիսի, Թիֆլիս

Մէրեկի տիւր Մեսրոպ:

Մտացա ուղարկած զիրքդ ²: Դեղ արդեն հայտնի է իմ կարծիքը ³ դեռ տակուց առաջ, իհարկե այժմ էլ նուէն կարծիքին եմ, թեև շոքոս համակարծիք մարդ, գրեթե. չըկաւ Դու գիտես, որ իմ բարեկամներից ⁴ ու ծանոթներից շատերը «արխտակեսական» ⁵ ւնւնաւ ի. տակուսական» ալեկի ողորմելի ածական հաղիւ թե կարելի լինէր գտնել մարդու համար Դու գիտես, որ ես այս գիպքում չեմ խոսում իրրե կուսակցութեան մարդ, իրրե հակառակ և մինչև անգամ խոստովանում եմ, որ Արխտակեսը բարձր է շատերից, Բայց դա մի ողորմելի, մի թշուա բարձրութեան է, որ կարող է վարմացնել միայն անսլայման ցածերին: Եւ մեծ խեղճութեան տպացուց է, որ նրա գատողութեանների ետեւից քարշ է գտլիս մի ամբողջ մամուլ ⁵, մի մամուլ, որ իրան անվանում է հառաջագիմական: Եւ ինչ վարմանք, որ Լեւոյի հման մղգրսի հրապարակախոսները կարողանում են այդքան իրանց կորցնել, որ խաչ են դնում քո գոյութեան վրա— խեղճ են, շատ

¹ Նամակի գրութեան ժամանակը որոշվում է Մ. Մելյանի գրքի հրատարակութեան տարեթիւին:

² «Քաջանայական խնդրի շուրջը»:

³ Մելյանը իւր այդ բնույթի ձեռագիրը նախապէս կարգացել էր Թիֆլիս:

⁴ Ղ. Աղայանը, Ֆ. Վարդապարտյանը և ուրիշները:

⁵ Անկարկում է «Մշակ»-ին:

են խեղճ, նրանք չեն հասկանում, որ հենց այդ տողերը խաչ են գառնալու իրանց գոյության, իրանց գրական գործունեության վրա¹։ Դա գրական, մտավոր ինկվիզիցիա է, բայց ինկվիզիցիաների ժամանակը վաղ է անց կացել։

Մի ժամանակ գրեցին, թե Սունդուկյանը մեռավ²... որովհետեւ—մեր դեմ է, մեզ հակառակ խոսեց։ Մի երեք տարի առաջ գրեցին, թե Թումանյանն իրան թաղեց, ինչո՞ւ—Քալանթարին հակառակ խոսեց։ Այժմ էլ քեզ վրա են խաչ դնում— ո՞վ մասխարաներ, ո՞վ խեղդատակներ—ինչու եք այդքան զարհուրելի հանդիսացնում այս ժողովրդի մտավոր և հոգեկան թշվառությունը և պղծում եք լատերը—ազատամիտ, հառաջադիմական, լուսավոր...

Մի ուրիշ անգամ կը խոսանք գրքիդ և ուրիշների կարծիքների մասին, արդեն մի քանիսը սլատրաստվում են գրելու, առայժմ շնորհակալ եմ ուղարկած գրքիդ համար։

Ես հիվանդ եմ, շուտով կերթամ ամառանոց։

Քեֆդ քոք պահիր։

Բարևիր տիրուհուդ և երեխաներիդ։

Ինձ թե նամակ գրես—գրիր—Контора Заргарянц, Вартазарянц и К^о. այնտեղ եմ այժմ։

Քո Հով. Թումանյան

ՅՏ. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Ուրավել — Վ. իմիսի

[1901 թ.] ³ հուլիսի 2.

2 հուլիսի. Ուրավել.

Թանկագին Մարիա Մարկովնա.

Առաջինը Ձեր նամակն էր, որ ստացա Ուրավելում։

Այսպես տեղ նամակ ստանալը մի առանձին ուրախություն է։ Սկզբում շատ էր տխուր. գրեթե ծանոթ չկար, մարդ

¹ Լեոյի քննադատական «Մշակ»-ում վերջանում է այս խոսքերով. «Մելյան բահ. գրեց մի գիրք, որով խաչ դրեց իր գոյության վրա»։ «Մշակ» 1901 № 140.

² 1892 թ. մամուլը երկու բանակի է բաժանվում կաթողիկոսական Թեկնածու ընտրելու առթիվ։ Սունդուկյանը, որ «Մշակ»-ի հրատարակության սկզբից այդ թերթի աշխատակիցն էր, անցնում է Արգար Հովհաննիսյանի կողմը։ Այս բանը առիթ ծառայեց մշակականներին—Գ. Սունդուկյանին մեռած հայտարարել իրենց համար...։

³ Նամակի գրության թիվը, որ հաստատվում է նաև հաջորդ նամակի ավյալներով, հաղորդեց մեզ Մ. Թումանյանը։

չկար, որ հետը խոսեմ: Մի փրկիստփա ասում է. աստվածներն և անասուններն են սիրում մենակություն. բայց դե ես ոչ աստված եմ, ոչ էլ անասուն: Միայն Գալֆայանն էր, որ իր տարօրինակ գոռոցոցներով ինձ կանչում էր շրջակա անասուններից և սկսում էր վիճել ասածո գոյության, «Մշակ»-ի լրբության կամ ամուսնական կյանքի օգտակարության մասին: Հետո մարդիկ եկան, ծանոթացանք: Գանգիցին շատերը, որոնք ծանոթանալուց առաջ ոտանավորներս են ճանաչում, մինչև անգամ անգիր գիտեն (այստեղ շատ սիրում են «Եթե կա աստված»¹ ոտանավորը, որ այժմ ինձ շատ էլ դյուր էլ գալիս): Քաղաքագլուխը ծանոթացավ և խոստացավ, որ ամեն հարմարություններ կաշխատի ստեղծել, կամաց-կամաց դարձա նշանավոր հյուր—մինչև անգամ հրավիրել են Ախալցխա, բայց այնուամենայնիվ շատ անբանաստեղծական ժողովուրդ են—մանավանդ ղեղեկիկ (թող աստված ինձ ների այս բառի համար) սեռը: Կան ճիշտ է, եվրոպական տարազով հագնված (շատ անճոռնի) եվրոպական սանրվածքով տիկիներ և օրիորդներ—բայց միշտ նույն հաջի-խանութներն ու արլաները, անկենդան, անհրապույր. եթե մեկին նայում են, կարծես մի բան են որոնում բամբակու, եթե մեկի հետ խոսում են, կարծես թե վեճի լինին բռնովեք, իսկ լավագույն դեպքում հաճոյախոսում են ամենազրգվելի կերպով: Սաստիկ զգալի էր ինձ համար մի կրթված կնոջ բացակայությունը, և աստված հասցրեց: Մոտ օրերս եկավ մի ծանոթ ընտանիք, մի ջահել տիկին և Ուրավելի անտառը կենդանացավ նրա սրտալի ծիծաղով ու երգերով: Շատ դյուրեկան երգել գիտի, ինքն էլ մի շատ սիրալիր ու զգայուն տիկին է, և ահա ես կավալերություն եմ անում բնության ծոցում և դաշտերից վայրենի ծաղիկներ եմ քաղում նրա համար:

Ուրավելն իրրե բնություն շատ էլ գեղեկիկ չի, թեև ունի գետ, անտառ, աղբյուր: Ընկած է մի փոսի մեջ, հորիզոն չունի: Շատ անձրևոտ տեղ է, իսկ արե ժամանակ սաստիկ շոգ է անում: Իրրե ամառանոց լիքն է ամեն տեսակ անհարմարություններով: Տուն ասված բաները մի քանի տախտակից շինած բուդեկաներ են, լիքը բաղլինջով, լվով և ասածո ստեղծած ամեն տեսակ զեռուններով, որոնցից աստված հեռու պահի Ձեզ: Արե

¹ «Կանչ» բանաստեղծությունը:

ժամանակ այնքան են տաքանում, որ կարելի է համարձակ մեջը խեղդվել (իհարկե, ով որ նամակ չի ստանում կնոջից և շատ է նեղացած)։ Նոր են հարմար սենյակներ շինում—գարձյալ տախտակից, որովհետեւ կառավարությունն իրավունք չի տալիս հիմնավոր տներ շինելու։ Բայց բարեբախտարար իմ բանը լավ գնաց։ ժամանակավոր ապրում եմ մի սենյակում, որը չի տաքանում—հաստ պատեր ունի, մեջը ոչ լույս կա, ոչ բաղլինջ—մինչև որ սլափաստ կլինի իմ վարձած սենյակը։ Իսկ իմ վարձած սենյակն ի՞նչ է։ Սրանից շատ տարիներ առաջ այստեղ եղել է հիվանդանոց՝ զորքի համար։ Այժմ այդ հիվանդանոցի հետքերն են մնում և հեռու կանգնած քարաշեն խոհանոցի ավերակը։ Այս ավերակ խոհանոցը խելոքի մեկը վերանորոգել է, ես էլ տեսա, հավանեցի ու վարձեցի։ Այժմ պատերը թաց են, մինչև չորանալը մնում եմ իրանց տանը։ Վարձել եմ այս պայմանով—եթե ամբողջ սեզոնը մնամ՝ 30 բուրլի, իսկ եթե մինչև օգոստոս՝ 20 բ.։ Ես մի քանի օր հիվանդացա—լավ չհասկացա թե ինչու, այժմ լավ եմ և զգալի կերպով առողջացել եմ։ Ափսոս, հետո քիչ գրքեր եմ բերել, կարելի էր կարդալ։ Մեկ մեկ էլ գրում եմ։ Այդ մասին էլ հետո։ Անցյալ գիշեր Ղրթխեհալովը (Ձեզ հայտնի Կիրքեսալովը) մի լավ լիպենդ¹ պատմեց—արդեն գրել եմ։ Գիտեք, երբ որ մարդ առողջ է շուտ է տպավորվում և հեշտ էլ գրում։

Ֆիլիպից դուռ նամակ չունիմ. հս էլ միայն հասցես եմ հաղորդել։

Ամեն օր մարդ է գնում գալիս, իսկ մի քանի օրից հետո կգա այստեղի պրիստավը, քաղաքագլխի աներձագը—(ինչպես ինքն ասում է) և ամեն օր նարոչնի կերթա քաղաքն ու կգա, իմ նամակներն էլ կտանի-կրերի։

Հույս ունեմ, որ նամակներդ չեք ուշացնիլ։

Բարե երեխաներին և հարգանքներս Ձերոնց։

Բայց, հա, մոռացա գրել այստեղի հանքային ջրի մասին։ Ասում են, որ այս երկու տարին դադն ու երկաթը շատ է պահուսել։ Սակայն գարձյալ զգալի սեզոն է տալիս թե խմելիս թե լողանալիս։ Առավոտը 14 աստիճան է. ճաշին 13։ Առաջին անգամ տաք վառնա ընդունեցի, նրանից հետո սառն եմ ընդուն-

¹ Խոսքը հավանորեն «Հոգեհան» ավանդության մասին է, որ տպվել է «Մուրճ»-ում, 1902, № 12.

նում: Օրը երկու անգամ էի լողանում, բայց խորհուրդ ավին առաջժմ մի անգամ լողանամ: Առհասարակ քիչ եմ մնում 3—5 րոպե: Մյուս անգամ տալրուտի մասին:

Միշտ Ձեր Հ. Թումանյան

ԳԳ. ՄԱՐԻՍԱ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆԻՆ

Ուրազել—Վ.Իմիսի

[1901 թ.]¹ հուլիսի 19.

19 հուլիսի. Ուրազել

Թանկագին Մարիա Մարկոֆնա!

Իմ կողմից միանգամայն ապահով եղեք, ես կատարյալ առողջ եմ, սառը ջուրն ինձ չի վնասում, ընդհակառակը շատ է օգնում: Զնամարիտ է, մի ժամանակ զժվար է եղել այստեղի սառը ջրում լողանալը, բայց այժմ շատ է փոխվել ջուրը և գաղն այնքան է պակասել, որ գրեթե չի նկատվում, միայն երկաթի համն է մնում: Խորհուրդ եք տալիս ձու, կաթն ու մածոն ուտելու: Ես էլ հենց այդ եմ ուտում, թեև ձուն ու մածունը զժվար են ճարվում: Մի խոսքով շատ լավ եմ. ջուրն էլ է օգնում, օգն էլ, բայց մանավանդ ազատ լինելը: Գիտեք, 13 տարի է, ինչ որ ամուսնացել եմ, ես ազատ լինելու հաճույքը զեռ չեմ զգացած: Այժմ էլ թեև ինձ ազատ չեմ զգում ընտանիքիս հոգսից, բայց գիտեմ, որ նրանք էլ լավ են, և միայն կարոտ է, որ զգում եմ, ոչ թե ծանրություն, որ զգացել եմ միշտ. Իսկ կարոք ինձ համար ամենաթանկագին զգացումն է: Առհասարակ հազուերդը, կուշտ լինելը—ավելի ճիշտ—հոփանալը իջեցնում է մարդուն ներքև: Կարոտից է առաջ գալիս ամեն բարձր բան: Իգեալներն ինչ են որ,—հոգու կարոտներ: Եվ հենց սրա համար է լավ մենակությունը. մենակության մեջ ամենավտեմ հաճույքներ կան և դրանք այն բոլորներն են, երբ մարդու հոգին լայն, խաղաղ, անփրկով ծփում է և սիրտը քաղցր-քաղցր ճրմում՝ երբեմն որոշ, երբեմն անորոշ կարոտներով: Եվ այդ բոլորների մեջն է, որ հայտնադործություններ են անում մարդիկ, ստեղծագործում են, ի հարկե, ևս առավել բանաստեղծ մարդիկ: Նիցշեն ասում է. «Բոլոր բանաստեղծները հավատում են, թե ով

¹ Նամակի գրության ժամանակը որոշվում է Թ-ի Ուրազելում լինելու փաստով:

որ կանաչի մեջ լեռան մենավոր լանջում պառկած հսկի երկնքի ու երկրի մեջ դոյություն ունեցող շատ բաներ կիմանա: Եվ երբ բանաստեղծներին տիրում է քնքույշ տրամադրությունը, նրանք միշտ հավատում են, թե բնությունն ինքը սիրահարված է իրանց վրա ու իրանց ականջին շըշընջում է խորհրդավոր, սիրային—շողմարար ճառեր—և դրանով թռչում են նրանք մահկանացուների առաջ:

Բայց պետք է ասեմ, որ ես չկարողացա մենակ լինել: Շատ մարդիկ ծանոթացան և այժմ արդեն ծանոթների մի մեծ շրջան ունեմ այս փոքրիկ ամառանոցում, որ չեն թողնում...տխրեմ:

Լավ է, որ դուք խաղաղություն եք վայելում, բայց ափսոս, որ մոծակները նեղացնում են կամ ինչպես դուք գրում եք «այդքան փոքրիկ արարածները թունավորում են մարդու կյանքը»: Այդպես է. փոքրիկ արարածներն են կյանք թունավորում—մեծ արարածները թուն չունեն, նրանք միայն կյանք կարող են տալ: Բայց շատ միք հուսահատվիլ. տեսնում եք, մի թեթև քամի է հարկավոր, որ ցրվի այդ կյանք թունավորողներին: Ափսոս, որ չեմ կարող ձեզ համար քամի ցանկանալ:

Ինձ հետաքրքրեցիք ձեր գրելիք նյութով, ու չեք գրում թե ինչ բան է: Ուրեմն հայ կնոջը թողեցիք. խեղճ կին. իսկ եթե մենք ենք մի կին թողնում, կանայք աշխարհք են թնդացնում—տղամարդիկ անգույթ են, անխիղճ են...

Կին ասացի միտս եկավ: Իմ կնոջ մասին եք հարցնում. նա լավ է, ինչպես գրում է, իր երեխաներով հանդերձ, Հասցեն եք ուզում—այս է՝ Белый Ключ, дача Лухава, Ольге Туманяна. Շանթից նամակ ունեմ. Բուդապեշտից է գրել: Երբ գրեմ կհարցնեմ, թե ինչու դեռ նամակ չի գրել Ձեզ. երևի շուտով կգրի:

Իմ այստեղի ծանոթուհու մասին ինչ կետեր էիք շարել: Մենք միայն բանաստեղծություն ենք անում... վերջապես այդ էլ շատ քիչ:

Դրվիքիսալովի մասին էիք գրել: Ձեր գրելուց առաջ նա ինձ մանրամասն պատմեց իր գործը¹— իր պատմելով ինքն ար-

¹ Դրվիքիսալով— կալվածատեր: Նրան էին պատկանում Ախալբալաքի Վարձիանի դուդի հողերը: 1900 թ. մեծ երկրաշարժից, ինչպես նաև 1901 թ. երաշտից, ու ասլա հեղեղից թշվառացած դյուղացիները չեն կարողանում ժամանակին Դ-ին վճարել կապալավարձը: Կալվածատերը գիմում է Թիֆլիսի նահանգական դատարանին: Դատարանը Դ-ի օգտին է վճռում գործը, սակայն նա լսելով մի քանի ազդեցիկ մարդկանց, ստանալիք կապալավարձի մի մասը զիջում է գյուղացիներին:

գար է և հերքել է, դործն էլ դատաստանով տարել է՝ հինձ ինչ, ժվ է անպայման լավ մարդը. ավելի լավ է մարդը իրանից լավություն պահանջի, ուրիշի վատությունը շատ էլ վտանգավոր բան չի լավ մարդու համար—եթե միայն ինքը ճիշտ որ լավ է:

Ասում եք ծրագիրներ եք կազմում, ես էլ եմ ծրագիրներ կազմում: Երեւակայում եմ, որքան խոսելու նյութ կունենանք: Որքան շատ կանանց եմ հանդիպում, հետները խոսում, ճանաչում այնքան ավելի եմ կարոտում մեր հոգեբանական-փիլիսոփայական-բանաստեղծական զրույցները:

Ուղարկում եմ ամառանոցիս լուսանկարը, սուղի նստածն էլ ես եմ: Ֆիլիպին դեռ նամակ չեմ գրել—ոչ էլ ստացել եմ: Այսօր կամ վաղը կգրեմ: Դուք երեւի գրագրություն ունիք—չեք գրում նրա մասին: Ռուստեմն էլ երեւի այնտեղ է:

Այստեղ ընդհատեցին—մեկը հիվանդացել է (տիկնոջ տագրը) կանչում է ինձ: Յըտեսություն: Սպասում եմ Ձեզանից նոր—տեղեկությունների և լավ լուրերի:

Միշտ Ձեր Հ. Թումանյան

Հասցեա ուղղակի՝

Ахалицых—Ов. Туманян

100. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Ուրազել—Բիւլիս

[1901 թ.] հուլիսի 20.

20 հուլիսի. Ուրազել.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Այսօր ուղիղ մի ամիս է, որ ես Ուրազել եմ: Բանիւքանի անգամ թուղթն առաջս եմ գրել, որ քեզ նամակ գրեմ ու մէշտ մնացել է: Ամեն անգամ մտքովս հազար ու մի բան է անց կացել, թե գրեմ ու շատանալով—երկարելով—դեռ մտքումս—այնպես էլ մնացել է, թե հետո կգրեմ: Երբեմն էլ մտածել եմ, թե գրեմ—իրեւ թե ինչ—դատարկ բաներ. այս էլ փիլիսոփայություն է:

Ես շատ շուտ կազդուրվեցի: Դրիստոսի նման մարդ եմ, որքան էլ մեռած լինիմ երեք օրում հարություն եմ առնում: Ուրաւելը մի առանձին աչքի ընկնող բան չունի: Բնությունը— շատ հասարակ մի անկյուն, ջուրը վաղուց կորցրել է իր հատկութունն ու գաղը, թեև ինձ լավ է գալիս: Բանից երևում է տենդոտ տեղ է— մի քանիսն աշտոնի ջերմով հիվանդացել են: Իբրև ամառանոց դուրկ է բոլոր հարմարություններից և ամառանոցավորներն էլ բոլորը գրեթե ախալցխացիք են, միայն մի 3—4 ընտանիք կան Թիֆլիզից ու Բաղվից: Սկզբում, որ եկա, շատ լավ էր. մենակ էի և մի տխուր բավականութուն էի զգում: Սրտիս ուղած ժամանակ խոսում էի Շեքսպիրի, Գյոթեի, Նիցշեի ու Բրանդեսի հետ, ու կրկին խաղաղ մենակ մտորում, մինչև որ Գալֆայանը գոռում էր դիմացի բլրից— բանաստեղծ հայոց, աշտոնի անտառում քո մուսանիւրը ման եմ գալիս և այն և այլն, և դաշնիկները դուրս էին թափում թամաշա անելու ձխելահոտ: Շատ շուտով ծանոթացան, ծանոթներս շատացան և վաղուց արդեն մոռացիլ եմ այն մի քանի օրվան մենակությունս: Բանից դուրս եկաւ, որ այնքան էլ անհայտ մարդ չեմ, որքան կարծում է իմ կինը: Աշտոնի շատերը կան, որ ոտանավորներիցս մինչև անգամ անգիր գիտեն, և ինչ հիմար ոտանավորներ. շատ հարգի է «Եթե կաս աստված»-ը:

Ավանդություններ ես հարցնում: Մի երկուսը գտել եմ: Ինձ շատ են դուր գալիս: Սեկը մինչև անգամ զրել եմ: Մոտիկ մի թյուրքի գյուղում ասին աշուղ կա: Բերել տվի, խոսեցրի, շատ բան չէր իմանում, միայն իմացածների մեջ նշանավորը Սայաթ-Նովայի¹ թուրքերեն մի երգն էր, որ ահա զրկում եմ քեզ:

Ղազըր մավլամ, բուղը սանա դիւադըմ,
Ավալքի գյուղումնան բիր գյուղում օլա.
Բարամըն դավլաթի դոնա բաշըմա,
Ինջիգան գուղուլու բիր տոնում օլա:

Սաքսան բին աթըրմ արթլանա դուշա,
Սաքսան բին օքուղըմ չավրուլա շիշա,
Ադրի դադ քիմի փիլավըմ բիշա,
Ախան Արաղ թաքի սել յաղըմ օլա:

¹ Պարսիկերեն «Սայադի և Սադաթ»-ի հեքիաթիցն է, հեքիաթը հորինել է աշուղ Փասանղին:

Աղյար քի սորասըզ երբմ դրբ Հեւրաթ,
 Բարամ դրբ Հիդայաթ, անամ դրբ—Հյումմաթ,
 Էլլմ զադըդուաննի, օղ ադրմ Սայաթ,
 Սաղաղա երըշան բիր ունսւմ օլա*:

Երեւի աշուղներն արդեն ուսումնասիրել ես. կարծիքդ գրիր: Մին մտածեցի մի ճանապարհորդություն անեմ գյուղերի վրա լեզենդներ ու նյութեր հավաքելու և դրա հետ միասին աշուղների ու աշուղության մասին տեղեկություններ հավաքելու, մեկ էլ ասեցի, լավ կլինի առայժմ մի առողջանամ: Բայց ռքան որքան մեծ բան է, եթե դրողը կարողանա ճանապարհորդել, ուսումնասիրել իր ժողովուրդն, ուսումնասիրել նրա ավանդությունները, լեզուն, ազաթները: Սաստիկ զգում եմ այս կարիքը սմեն անգամ երբ լինում եմ ժողովրդի մեջ—ծո՛վ է, ծո՛վ: Բայց պետք է ավելացնեմ, որ այստեղի ժողովուրդը բավականին աղքատ ժողովուրդ է. բարբառը տգեղ, գրեթե թուրքերեն, ինքը ժողովուրդը—ավանդություններ չունի գրեթե. չէ որ ավանդությունները մեծ մասամբ կապված են լինում հին ավերակներին, սար ու ձորերի, գետ ու լճերի և այլնի հետ. իսկ այս բոլորն այս երկրում սրանց համար նոր են—էրզերումից գաղթած ժողովուրդ են¹: Նույնիսկ իմ գրած լեզենդան սրանցից շատերին հարցրի—չիմացան, այնինչ թուրքերը գիտեին, սրանք համեմատաբար ավելի հին բնակիչներ են: Թեև կարող են Ախալցը-խալից էլ շատերն իմանալ, բայց նույնիսկ լեզենդայի անունը վրացերեն է. ես թարգմանել եմ:

* Տե՛ր, իմ հըզոր ուղածըս այս է քեզնից,
 Անցած օրերիս նման օրըս լինեմ,
 Հին, հայրական գովլաթը ես դար նորից,
 Մարգարիտե հագնելու շորըս լինեմ:

Ութսուն հազար ասպետներըս իջնեին,
 Ութսուն հազար եղներ շշի քաշին,
 Մասիս սարի չափ փլավըս ճաշին,
 Արաղի նման վարար յուզըս լինեմ:

Թե հարցնեք, տեղըս կասեմ՝ Հերաթն է,
 Հայրըս՝ Հիդայաթն է, մայրըս՝ Հիմմաթն է.
 Յեզըս Զադդուլի, ինքըս—Սայաթն եմ,
 Ողորմություն՝ հացըս ու աղըս լինեմ:

Թարգմ. Մորուս

¹ Էրզերումցիները գաղթը տեղի է ունեցել 1830 թ.:

Նամակ գրիր. հասցես ուղղակի ΑΧΑΠΛΩΧ. Ինձ են բերում: Ինձանից բարեիր պ. Հակովբին, տիկ. Մարգարտին, Ռուստեմին, տիկ. Յուզիային և Աքելին:

Այս բոլորիս եկան իմացնելու, որ քաղաք մարդ է գնում, նամակ տամ. շտապում եմ, կարճ եմ անում:

Իշխանուհուց նամակ ունեմ, Շուշանն էլ է գրում, այժմ էլ Լիզայի հետ եմ գրագրություն բաց անում: Անցյալ օրը նամակ ստացա Ս. Շահաղիդից ու Շանթից:

Քո Հովհաննես

101. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱԶՍՐՅԱՆԻՆ

Ուրազել — Թիֆլիս

[1901 թ.] հուլիսի 27.

27/VII Ուրազել.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Լիզան, Աքելն ու Կատյան ¹ շօն են եկան Ուրազել և այսօր գնում են—ահա այս բոլորիս աղմուկով վարսում են, պատրաստվում են—իսկ ես գրում եմ: Աքելն ասում է, որ դու սպասում ես նամակ գրեմ—երբ որ փողս հատնի—իսկ ես կարծում էի առանց նամակ գրելու կստանայի. նրա համար անցած նամակիս մեջ բան չգրեցի—դու էլ կկարծես—թե հարուստ եմ դեռ: Աքելից ստացա 25 բուբլի—բայց այդ հերիք չի անելու: Ուղում եմ օգոստոսի սկզբից դուրս դամ Ուրազելից. մի քանի օր մնամ Արաս-Թուման ու գնամ անցնելու Ախալքալախի և Շիրակի վալառներով դեպի Թիֆլիզ: Ուղում եմ Անի էլ գնամ: Ախալքալախից հրավիրել են—սպասում են: Որքան շուտ գրկես, այնքան շուտ կսկսեմ իմ ճանապարհորդությունը: Ախալքալախի վալառը շատ առողջարար տեղ է—լեռնային չոր օդ ունի—ջերմիս էլ կօգնի Այստեղ բանից երեսց որ ջերմոտ է. ճահճային տեղ է և շատ խոնավ: Ուղարկիր բոլորը—ինչ որ գրելելու ես: Մինչև փնալս իհարկե կգրեմ Մարիա Մարկովնային: Զարմանալի է, իսկի նամակ չես գրում: Խմբով շատ ու շատ բարե ենք անում պ. Հակոբին, տիկ. Մարգարտին, տիկ. Յուզիային, Ռուստեմին, Աքելին:

Լիզան շատ է խնդրում, որ վաս Արաս-Թուման: Երեկ

¹ Կատյա Թամամշյան—Փ. Վաղագաբյանի մեծ բրոշ աղջիկը:

իրիկուն նկարվեցինք, ահա զրկում եմ—Գալֆայանն էլ մեզ հյուր եկավ:

Ուզում էին ինձ հիմա հետները տանեն—չգնացի: Մայրիկն ու Մարութիան շատ լավ են—այսպես են ասում իմ թանկագին հյուրերը:

Քո Հովհաննես

102. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Ուրավել—Վիժիսի

[1901 թ.] հուլիսի 30.

30 հուլիսի, Ուրավել.

Թանկագին Մարիա Մարկովնա.

Կեռ գիշեր է: Քնած է ամբողջ Ուրավելը. միայն կողքիս դաչի պատշգամբում մինը կլարնեա է ածում և դիմացի գյուղից հետու մի շուն է հաջում:

Իմ քունը չի տանում: Ինչ որ մի անորոշ թախիծ սիրտս ճմլում է: Երբեմն տխրությունը ուրախությունից ավելի է գյուր գալիս մարդու: Բայց ինչու եմ տխուր—չեմ հասկանում: Արդյոք անիրադործելի ցանկություններ՝ են սպում սրտիս մեջ, խորտակված ցնորքներ են շարժվում, հեռվի կարտոն է այրում, թե մոտիկ գալիքի նախազգացումն է քնքույշ ծփում, մեղմիվ հոգիս վրդովում...

Ով իմանա.—տխուր եմ էլի: Բայց ես ուրիշ բան պետք է գրեի: Արդեն ուզում եմ հեռանալ Ուրավելից: Ուզում եմ մի քանի օրով գնալ Արաս-Թուման, այնտեղից վերադառնալ դեպի Ախալքալակ, Ախալքալակի գյուղերով ու Շիրակի կողմերով ճանապարհորդել, Ալեքսանդրապոլից—սեպտեմբերի սկզբին—Կարսի երկաթուղով գալ Թիֆլիզ: Եթե հաջողի—ուզում եմ Անի էլ գնալ. Ալեքսանդրապոլից մոտիկ է: Այս մասին ուզում էի Ձեզ իմացնել—Ֆիլիպին էլ գրեցի: Կապասեմ Չեր նամակին:

Ուրավելում վերջերս սաստիկ շոգեր են անում: Այստեղ խոնավ է, մինչև անգամ տենդոտ տեղ է: Ես առողջացել եմ—բայց տենդս չի անցել. երբեմն սաքություն եմ սալիս:

Երևի դուք իմացաք, որ ճանապարհորդում եմ լեզենդներ հավաքելու և առհասարակ ծանոթանալու ժողովրդի հետ: Ուզում եմ Թմկաբերդ գնալ—երևի հիշում եք Թմկաբերդի լեզենդան—այն էինք, որ ուզեց Շահի թագուհին դառնալ և այլն: Դիտեք,

բանաստեղծի համար տպավորությունները հարստություն են—
վայ ա՛յն բանաստեղծին. ոչ աղքատ է տպավորություններով:
Ես էլ այդ կողմից բաղդավոր չեմ, իմ կարծիքով դա բաղդ է:
Ստացա Ձեր բաց նամակը, որով հարցնում եք, թե ինչու
ես նամակ չեմ գրում. այն ինչ, իմ հաշվով, Դուք այդ նամակը
գրելու օրը պետք է ինձանից նամակ ստանայիք:

Ուղարկում եմ Ուրալիի հրկաթի աղբյուրի տեսարանը:
Ձեզ ծանոթ մարդիկ կ'ան այդտեղ. Աղբյուրի կողքին վրան է
դարկած, իսկ մյուսները բուդկաները վաննաներն են: Առաջին
սլանի վրա կանգնացուել եմ հանքային ջրերի վերատեսուչ-
ներին կամ «Բանչիկներին» — Ակոփ աղային, որ շատ է հոչա-
կավոր և Ստեփան Խապարը:

Այժմ հերթը իմն է հարցնելու. այս ինչպե՞ս է, որ այսօր
ժամանակ նամակ չունեմ Ձեզանից: Գրեցեք խնդրում եմ, և
Ձեր նյութի մաւին:

Միշտ Ձեր Հ. Թումանյան

103. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Արաս-Թուման-Վիժսի

[1901 թ.] օգոստոսի 10

10 օգոստ. Արաս-Թուման.

Թանկադին Մարիա Մարկովնա.

Ամսուրս 7-ին ուրախ և առողջ դուրս եկա Ուրալիից:
Այժմ Արաս-Թուման Վարդապետյանների մոտ եմ — կմնամ մինչև
12-ը կամ 13-ն ու կերթամ դեպի Ախալքալաի. թեև սրանք ու-
ղում են ավելի պահել, Այստեղ մայրիկն է, Լիզան ու Մարու-
սիան. նրանք էլ շատ լավ են, բայց բոլորն ինձ տեսնելիս
դարմանում են թե որքան եմ փոխվել: Ախալքալա ում
արդեն ինձ սպասում են մի խումբ մարդիկ. որ ինձ ուզեկցին
իրանց դավառում: Ուրալիում վերջին օրերը շատ ուրախ անց-
կացրինք — չէին թողնում դուրս գամ — և շատ ուրախ աղմուկ-
ներով ճանապարհ գրին: Սաստիկ սիրեցի Ուրալիի ջուրը. ինձ
շատ եկավ, և առհասարակ հրաշքներ է գործում, թեև ասում
են այժմ ուժը պակասել է: Երանի այնպիսի հարմարություն-
ներ լինեին, որ դուք մի տարի կարողանայիք Ուրալի գալ
ամառանոց:

Ինձ շատ ցավացրեց Ձեր վերջին նամակը. Երանի հետևյալ
նամակում գրեք, որ էլ հիվանդ ոչ ոք չկա Ձեր տանը:

Ստացել եմ Ֆիլիպի ուղարկած փողերը: Կինս գրում է, որ նամակ է ստացել Ջեզանի, երևի պատասխան կլինի. նրանք էլ լավ են: Կանչում են ինձ, բայց ես դեռ այդպես շուտ չեմ գնալ—իմ ճանապարհորդութունը կկատարեմ:

Թող մի քիչ կարօտեն...

Մի խոսքով այս տարի Ձեր շնորհիվ և առողջացա և մի քան կտեսնեմ մեր զավառներին: Ուզում եմ Անի էլ գնալ տեսնենք կհաջողի թե չէ:

Երեկ ման հկա հանդուցյալ: Թագածառանգի¹ պալատը: Շատ տխուր տպավորություն արավ: Ամեն բան, ինչպես թողել է, այնպես էլ մնում են—կիսատ թողած նանակների ճանապարհորդությունը սեղանի վրա, շորերը իրանց տեղը կախած, հուշատախտակի վրա ինչ որ խզված, շարունակ ծնողների, մոտիկների ու իր պատկերը—շարունակ մօր պատկերները—Мнеюму Горежно от мамы Տխուր, տխուր մտքեր են ծագում մարդու հոգում: Տեսնում ես ինչպես անցնում է մարդ և միայն իր հետքն է մնում, և այն էլ նայած կարողացել է թողնել թե չէ: Խնդրեմ նամակ գրեցեք Ալսալֆալակ, այնտեղ կստանամ:

Միշտ Ձեր Հ. Թումանյան

102. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԵՐԳԵՋԱՐՑԱՆԻՆ

Ալ Զանգրապուլ—Թիֆլիս

[1901 թ. աշուն] ²

Սիրելի Ֆիլիպ.

Ոչխարքում եթե մի քանի լավ բաներ կան—մեկն անշուշտ ճանապարհորդություն է. ճանապարհորդելով մարդու և աչքն է բացվում և սիրտը իդուր չեն առել թե շատ կարգացողը չի խմանալ, շատ մաս հեղը կխմանա: Մանավանդ դրողի համար...

Նոր եմ վերադարձել Անի քաղաքից. հոգնած եմ ու ծանրաբեռնված տպավորություններով: Ամեն տեղ շատ սիրալիր

¹ Գեորգի Ալեքսանդրովիչ, Ալեքսանդր Ուի որդին, որը մեռավ 1893 թ. Արասի ժամանում:

² Պետք է ենթադրել, որ այս նամակը գրված է Ալեքսանդրապոլից (տես իշխ. Մ. Թումանյանին հուլիսի 30-ին Ուրավելից գրած նամակը և Գրություն ժամանակը նույն թվի օգոստոսի վերջն է կամ սեպտեմբերի սկիզբը:

ընդունեցին ու ճամբու դրին: Բայց այս երկար բան է. շուտով այդտեղ կլինեմ կալաւոմեմ:

Դու գրել էիր, որ Աքելից (խնամի) եւ 25 ր. եւ ստացել: Աքելից բան չեմ ստացել: Լիլան ինձ տվեց 50 ր.: եւ չէի վերցնում, թեև փող չունեի, 35 ր. էլ պարտք ունեի այդ ժամանակ, ասում էի ով գիտի կարող է նրան էլ պակսիլ, բայց գոռով տվեց ու եւ էլ հաշիվներս վերջացրի, ոտս բացվեց, սկըսեցի ճանապարհորդել: Արասթուման մի քանի ուրախ օրեր անց կայրինք, բայց Մարուսիայի տոնին քո «գիպոպոտամը» չերկաց:

Նամակիս տեղ եւ պետք է դայի, բայց չեն թողնում, այնպես որ մի երկու օր էլ կուշանամ: Շատ ու շատ բարեներ բոլորին:

Քո Հովհաննէս

105. ԱՎԵՏԻՔ ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ,

Թիֆլիս—Ղազարապատ 1

1901 թ. 21 սեպտեմբերի

21 սեպտ.

Սիրելի Ավետիք.

Նամակդ միայն երեկ եմ ստացել. մինչև այժմ «Տարազի» խմբագրատանն ընկած էր մնացել: Ինչու իմ տան հասցեով չես գրում—Безутоveckая yл, 50.:

Աղբալն այստեղ է. պաշտոն ունի—չեմ հիշում՝ որտեղ, ասով: Դերենիկից լուր չունեմ, երեի դեռ Արդահան է: Շանթից ստացա վերջին—սպառնական նամակը, որ եթե չըպատասխանեմ... դարձյալ կըգրի: Երեկ նամակ գրեցի—քո մասին էլ էր հարցրել—գրեցի:

«Վտակը» արդեն ցրվում է, թեև դեռ Պ. Բուրգից ծախելու թույլտվություն չեն ստացել: Թույլտվության ուշանալում մեղավորը տպարանն է կղել. թույլտվության խնդրի հետ տպարանի վկայականը չի ուղարկել, պահանջել են այնտեղից, նորից գրել են—այժմ այս երկու օրս են սպասում—որ պաշտոնապես հրատարակված համարվի: Ուրիշ նորություն չկա գրական աշխարհում: Շիրվանդադեն մի դրամա է գրել²—այս քանի օրս

¹ Ղազարապատ—գյուղ Լենինականի շրջանում:

² «Ունե՞ր իրավունք»:

կարդալու ենք: Ինձ «Մուրճ»-ի խմբագրատուն են կանչել—դեռ
չեմ գնացել—չըզիտեմ ինչ են ասելու: Դու արդեն զիտես իմ
վճիռը ¹:

Առայժմ դասեր չըկան. հենց լինի թե չէ, կըգրեմ, հարց ու
փորձ եմ անում: Ես էլ դեռ կարգի չեմ ընկել. տունս պետք է
նորոգեմ, թափթըմած սպասում ենք: Միտք ունեի այս ձմեռ
ժողովներս կըճատել, բայց ինչպես երևում է, չի լինելու: 3—4
գիշեր արդեն ծախված է—մինն էլ Վերնատանը—և ահա չեմ
կարողանալու պարապել, որովհետև բարեկամների դնալ դալուն
էլ եմ ժամանակ նվիրում և բացի դա դեռ մի երկու ժողովներ
էլ չեն սկսել: Ինչպես լավ կըլինի, եթե մարդ հարմարու-
թյուն ունենար դավառական քաղաքում ապրելու:

Վերնատան մասին ես հարցնում: Առանց Վերնատան,
իհարկե, ապրել չի լինիլ: Երբոր դու կըգաս, Նիկոլն էլ այստեղ
է, Դերենիկն էլ կըգա—կըսկսենք:

Պատկերներից մի երկուսն եմ շինել—այն էլ ուրիշները
տարան—Շանթին ղրկեցի: Շուտով Ձեզ էլ կըղրկեմ:

Բարեկիր ինձանից տանըցոնց բոլորին և Հովհաննեսին ²
երբոր տեսես:

Համբուրում եմ

Քո Հանես

106. ԳՐԻԴՈՐ ԶԱԼԽՈՒՇԵԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Ն. Նախիջևան

1901 թ. հոկտեմբերի 5.

Մեծարգո

պ. Գ. Չալխուռչյան.

Նոր ստացա Ձեր նամակը. երկար մնացել էր «Տարազ»-ի
խմբագրատանը:

Ես արթուն էի՝ հանգ[ուցյալ] բանաստեղծի արձանի բաց-
ման օրը ³ հարգանքս հայտնելու նորա հիշատակին, բայց չկա-
րողացա, և ահա թե ինչպես եղավ որ չկարողացա:

¹ Ավ. Աբասխանյանի հետ ընդհարվելուց հետո Թումանյանը որոշել
էր «Մուրճ»-ին այլևս չաշխատակցել:

² Բանաստեղծ Կոստանյան:

³ Ռ. Պատկանյան, որի արձանի բացումը տեղի ունեցավ 1901 թ.
սեպտ. 23-ին:

Բանաստեղծը իր «Հեռացիլ եմ իմ հայրենի աշխարհից»
տխուր երգի մեջ ի միջի այլոց ասում է.

«Բայց, ան, երբոր անցնի ամիս ու տարի,
Կըմամուտի գերեզմանը իմ քարի...
Հետքը անգամ չի մընալու իմ խաչին,
Իմ անունը, իմ հիշատակ կըկորչին»

Այս տողերը փոխեցի և ուղարկեցի հեռագրատուն հայերեն
բառերով լատիներեն տառերով հեռագրելու Ձեզ, Եվ ասպհով
էի, որ հեռագիրս կընդունվի, ինչպես եղել է միշտ:

Մյուս օրն իմացա, որ հեռագիրս չի ընդունվել և հեռագր-
րատանն ինձ հայտնեցին, որ երեք ամիս է, ինչ կարգադրված
է եղել հայերեն բառերով հեռագիր չընդունել:

Եվ ահա, իմ այդ դժբախտ հեռագիրն այս է, որ նամակով
ղրկում եմ Ձեզ:

«Կըզան, կանցնեն շատ շատ ամիս ու տարի,
Զի մամուտի գերեզմանը այդ քարի,
Եվ տանջալի նորա խաչը օրըզան,
Նորա անուն՝ միշտ կմնան անսասան»:

Սրա հետ միասին ընդունեցիք, պ. Ջալիսուշյան, իմ լիա-
սիրտ շնորհակալությունը, որ մենակ այդքան աշխատեցիք և
հնարավորություն տվիք հայերին այսօր պարզերես ասելու—
մենք արձան ենք կանգնեցնում... Մենք, ժամանակակիցներս
գիտակից ենք բանաստեղծի մեծությանը—այն ժամանակակից
հայերին, որ իրանց աչքերով կարդում էին պրոֆ. Թումասի¹
և Ձեր նամակները, թե բանաստեղծը անհուսալի հիվանդ է և
կարգին սնունդի միջոց չունի, դեղի փող չունի...

Կրկին շնորհակալությամբ մնում եմ դեպի Ձեզ հարգանքով

Հովհաննես Թումանյան

¹ Լազար Իլիչ (1855—1895), բժիշկ

[1901 թ.] ¹

Սիրելի Արսեն.

Նամակդ ստացաւ: Նամակիցդ առաջ Աղայանցն եկաւ ու պատմեց թե իր դիտեցածը, թե քո տաածը: Դու խորհուրդ ես տալիս խնդիր դրեմ, նա էլ առաջարկում է որ դամ այդտեղ: Բայց ես ոչ նրա տաածն եմ անելու ոչ քո, թեև իմ այժմյան դրութիւնը ստիպում է ամեն զիջում անելու:

Եթե այդ քո տաած մարդիկը (որոնց մասին կըխնդրեմ ինձ տեղեկութիւն տառ նամակիդ մեջ), ասում եմ, եթե դրանք այնպիսի մարդիկ են, որ դրականութեանը մոտենում են անկեղծ դրդումներով ու գիտակցաբար, այն ժամանակ իմ գալն ավելորդ է, միտք չունի, և նույնիսկ նրանք՝ իրանք էլ չպետք է ցանկանան ու թույլ տան, որ դրոյ մարդը այդպիսի անհարմար ու անվայել դրութեան մեջ լինի: Ես երգիչ չեմ, որ դամ երգեմ ձայնս հաւանեն, արդեն մի քանի կտոր բան ունեմ հրապարակում, եթե դրանցից նկատում են, որ մի որեւէ ընդունակութիւն կա իմ մեջ, պետք է լավ հասկանան, որ այդ ընդունակութիւնը հարկավոր է զարգացնել ու արդյունավորել, ճիշտ այնպես, ինչպես Բաքովում նավթային հողի վրա ծախք են անում, հոր վորում—խորացնում և այն ժամանակ է նավթ դուրս գալիս: Թող բանաստեղծի տաղանդն էլ համարվի մի նավթահոր, որ պետք է շահագործել: Իսկ եթե իմ դրութեան մասին են ուզում հավաստիանալ—ես այդտեղ այնքան ընկերներ ու բարեկամներ ունեմ, որ ինձ հարցներն ավելորդ է: Բայց եթե դրանք այն մարդիկը չեն, ինչ որ ստացի, այն ժամանակ իմ գալը ավելի ևս անկարելի է, որովհետեւ բանաստեղծ լինելով և խոր զգալով հանդերձ, ռոմանտիկ կըլինեի արած իմ արժանապատւութեան զգացմունքը, ստորացած կըլինեի նույնիսկ իմ

¹ Նամակի դրութեան ժամանակը որոշվում է Աղայանի և Ղլտճյանի Բաքովում ապրելու թվականով և վերջինիս վկայութեամբ: Այս և հետագա տողերը վերաբերում են հետեւյալին. Ղ. Աղայանի և Ա. Ղլտճյանի նախաձեռնութեամբ Բաքովի մի խումբ գրասերներ որոշում են Թ-ի նյութական դրութիւնը բարելավել և նույնիսկ ուղարկել արտասահման՝ ճանապարհորդելու: Այդ բանի համար Աղայանը և Ղլտճյանը Թ-ին խորհուրդ են տալիս մի գիմում գրել գործը կադակներսդներին կամ անձամբ գնալ Բաքու՝ նրանց հետ ծանոթանալու համար:

աչքում, որ հազար տնգամ ավելի վատթար է, քան թե այսօրվան դրությունը, երբ երեխաներիս, ուսման վարձի պատճառով, արգելիլ են ուսումնարան գնալ, տանս վարձը գրեթե կես տարով է մնում, էլ սլարոք անելու տեղ չի մնացել և պարտքատերերս էլ համբերությունից դուրս են եկել։ Իսկ խնդիր չեմ ուղարկում նրա համար, որ, ինչպես գրում ես, մեջը պետք է հիշեմ թե Ռուսաստան եմ գնում։ Այս բոպելիս ես ինչպես կարող եմ Ռուսաստան գնալ, թեկուզ այս տարի, ետեիցս թողնելով մի այսպիսի ահագին մանրամասն ընտանիք ու պարտքատերերի մի բազմություն։ Վերջապես ինչ բան է խնդիրը, ես չեմ հասկանում, երբոր այդ մասին ես գրագրություն ունեմ, նրանք էլ քեզ հավատում են։ Գրողի հետ չըպետք է պայմաններ կապել, գրողին պետք է ընթացք տալ, հնար տալ, և նա կըտա այն, ինչոր թերեւ չեն էլ սպասում։ Բայց, կըրկնում եմ, եթե մի բան է լինելու, շուտ արեք, թե չէ ջուրն եկել է կամուրջի գլուխն առել, էլ ճամբա չըկա։ Այս բոպելիս այնպիսի կարիքների առջև եմ կանգնած և այնքան ստիպողական, որ մնացել եմ շվարած — անկարելի է այսօր գրականությամբ պարապել, անկարելի է այսպես շարունակել — կամ դեռ կամ դենը։ Գրական ժողովներ հնք ունենում ինձ մոտ, դրա մասին հետո կըգրեմ։

Եթե ուզում ես, այդ մասին խոսիր Նաղարեթյանի, Բալայանի, ինժեներ Մխիթար Տեր-Անդրեասյանի հետ, Ասլիբեկյանի հետ, և վերջապես մեր ընկերների, որոնք կան այդտեղ — թե ինչպես է լավ անել, միայն թե շուտ, որքան կարելի է։ Ասում են Շաղիգանովների¹ կանտորից էլ բան են նշանակել, բայց միայն անունը լսեցինք, եթե այդպես բան կա, զարմանալի է, որ երեք ամիս է, և Նաղարեթյանն ինձ չի գրում։

Բարևներ բոլորիցս։

Քո Հովհաննես

Մոռացա քեզ գրել — որ ես ու Աղայանցը ուրոշել ենք գնալ գավառները — նյութեր հավաքելու — ահա քեզ Ռուսաստանից ավելի կարևոր մի բան։

¹ Ն. Մ. Շաղիգանովը՝ հարուստ նավթարդյունաբերող և տնատեր։ 1896 թվից նրա զործերի կառավարիչն էր քննադատ Գարեգին Ենգիբարյանը։ Հավանական է, որ նրա միջամտությամբ եղած լինի այդ խոստումը։

1901 թ. ?]

Սիրելի Արսեն.

Ստացա քո ուղարկած հարյուր րուբլին: Շատ շնորհակալ եմ, սիրելիս, որ այդպես հոգ ես տանում ընկերոջդ համար, որ ոչ վանքից բաժին ունի ոչ կյանքից:

Ես այժմ շտապ մեր դյուղն եմ գնում—երեք օրեն վրա դարձյալ Թիֆլիզ կըլինիմ. նրա համար նամակս կարճ եմ անում: Պեղ պետք է տեղեկացնեմ, որ իմ հարցն այստեղ գրեթե լուծվելու վրա է:

Վերջերս այնպիսի տազնապանների մեջ ընկա, որ, վերջապես, որոշեցի(նք)—չըզխում այս բառն ինչպես գրեմ—քահանա դառնալ: Քահանայության կողմակիցներ Աղայանցն ու Տեր-Հովհաննեսն էին. այդ Տեր-Հովհաննեսի մուրազն է մի տեսակ: Բայց երբ հայտնեցինք մեր մոտիկ բարեկամներին, սաստիկ բողոքեցին—մանավանդ իշխանուհի Թումանյանը և Վարդազարյանը—որոնց վերաբերմունքը դեպի ինձ քեզ հայտնի է—և բժ. Զարգարյանը: Իշխանուհին ու Վարդազարյանը այժմ ճգնում են գործը վերջնականապես կարգի դնել. էլ կաթոզիկոս, էլ Մանթաշով, ամենքին էլ, ում հարմար են դատում և կարևոր նամակդ ստանալուց հետո դեռ նրանց չեմ տեսել—գնալու եմ նրանց մոտ, կըհայտնեմ, և անշուշտ շատ կուրախանան, որ դու էլ իրանց նման ես մտածում և հոգում: Մտածում են մինչև անգամ միանգամից պարտքերիցս էլ ազատեն. այս արդեն շատ էլ հեշտ չի, ես կարծում եմ:

Հակովբյաններին հարցրի օրիորդների հասցեի մասին—եղբայրը խոստացավ, որ կըբերի—քրոջ մոտ էր, նա էլ տանը չէր: Ասում են նրանք մի ամսեն վրա կըգան Պետերբուրգից: Մեր բոլորից քեզ շատ բարև և շնորհակալություն:

Քո Հովհաննես

Մոտ օրերս կաթոզիկոսի մոտ էինք—թեյին պահեց, քաղաքականությունից, դեսից-դենից խոսեց ու մյուս օրը հիվանդացավ:

[1901 ?] ¹

Ֆիլիպ.

Իմ աշակերտուհիներին մեկը, (I գիմնադիայի X դասարանիցն է) պետք է առաջին կիսամյակը 33 ռ. վճարի, երկու ամիս ժամանակ են տվել—չի կարողացել գտնել, այժմ վաղը վերջին ժամանակն է նշանակած—իշխանուհին խոստացել է, որ ինքը 10 ռ. կըտա: Արդյոք չէր կարելի ընկերությունից (Բարեգործ[ական]) մի բան տալ—մնացածը կամ մի մասը—շորի պատրվակով, որ խեղճ աղջիկը չենթարկվի արտաքսվելու վտանգին: Եթե կարելի է այդպիսի բան անել—գրիր հենց այսօր, որ վաղը կարող են արձակել:

Հովհաննես

¹ Ժամանակը որոշվում է մոտավորապես 1900-ական թվականների սկիզբը: Երբ Թ-ը պետական դպրոցների վերջին դասարանների մի խումբ աշակերտուհիների համար կարդում էր դասախոսություններ հայոց նոր գրականությունից:

1902

110. ԳԻՆԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱԶԱՐՅԱՆՆԵՐ

ՌԵԼԻ ՊՅՈՒՆ—ԹԻՖԼԻՍ

1902 թ. հունիսի 7.

7/VII Բեկի-Գլյուկ.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Ստացա ջոռ ուղարկած Շանթի նամակը: Ինչպես երևում է քեֆը շատ լավ է. բուղդալտերի ատեստատն ու դրաման ծոցը դրած դնում է (Փարիզից) Լոդան ամառանոց: 3—4 ամսից հոս կըլլա:

Այստեղ էլ իմ քեֆը չի վատ, թեև ծոցումս ոչ ատեստատ ունեմ, ոչ դրամա, այլ մի կին, որ, ինչպես շատ իմաստուն կերպով նկատել են մեր նախնիք, փաստակար է մարդու հոգու համար:

Աշխատում եմ պարապել. և գրեթե ամեն օր կարողանում եմ պարապել, թեև դեռ ևս ПО ЧАЙНОЙ ПОЖКЕ. Ստամոքսս ավելին չի ընդունում. որ մի քիչ ավելի եմ պարապում, թռչանում եմ: Բայց զգում եմ որ ոչ մի օրս կորած չէ ախտեղ:

Ազոյանի հետ թափառում ենք ամառանոցի չորս կողմի աղբյուրները: Հենց այս րոպեիս լսեց, որ քեզ նամակ եմ գրում—գրում է թե ինձանից էլ շատ բարով արա: Այսօր մի ձի առավ, որ ձիով ման գա:

Երեկ ինձ հետ մի ախպիսի դեպք պատահեց:

Մի ըրողուր էի կարդում. «Հոռետեսությունը գրականության մեջ», կարդում եմ, թե... և Լեոպարդին 30 տարեկան հասակում արդեն ծեր էր... Լենատուն 30 տարեկան հասակում արդեն ծեր էր...»

Այս բրոշյուրը պրծա, վերցրի «Ֆրանսիական դրականության պատմութիւնը»¹ «ПОЭЗИЯ»-ն և կարդում եմ... և Ալֆրեդ Մյուսսէն 30 տարեկան հասակում արդեն կատարյալ ծեր էր...

Այստեղ արդեն փակեցի, վերցրի մի ուրիշ գիրք և ինչ եմ կարդում «...33 տարեկան հասակում արդեն սպիտակ էին նրա (Բայրոնի) մազերը...»

Ինչ ես կարծում. դիմացս դրած հայելու մեջ նայեցի ինձ և... ամբողջ օրը պառկեցի: Իրիկնադեմին ուղեցի քեզ նամակ գրել, բայց շատ մոայլ էի տրամադրված, ով գիտի ինչե՛ր էի դուրս տալու, էլ չըգրեցի:

Ինձանից շատ ու շատ բարև արա պ. Հակոբին, տ. Մարգարիտին, Արշակին, Ա. քեւին և ով կըլինի այդտեղ:

Մխիթարն եկավ թե չէ. քեֆն ինչպե՛ս է:

Օլյան խնդրում է որ բարև գրեմ:

Համբուրյա

Գ. Հովհաննէս

111. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Բելի-Կլյուչ-Դիլիջան

[1902 թ.]² հուլիսի 24.

Թանկագին

Մարիա Մարկոֆնա.

Երկու բաց նամակ եմ գրել, և, երևի, ստացած պիտի լինիք, բայց դոնե չեք գրում թե ստացել եք. այնպես, որ ես Ձեր մասին լրագրից եմ տեղեկանում: Լրագրում կարդում եմ, թե Դիլիջան ներկայացում են տալու, ասում եմ՝ էլ ով կլինի...³

Ֆիլիպին մի նամակ եմ գրել մի նամակ էլ ստացել. երեւում է, որ քեֆը լավ է: Մենք էլ ենք լավ: Բավական լավ ամառանոց է եղած Բելի-Կլյուչը: Ես միանգամայն առողջ եմ, կարողանում եմ ուշքս վրե՛ս պահել: Պատվեր եմ ստացել

¹ Ըստ երեւոյթին Թ.-ը նկատի ունի Գ. Լանսոնի «Ֆրանսիական գրականության պատմութիւն» ուսերեն թարգմանութիւնը:

² Թիվը որոշվում է նամակում հիշատակված «Մուրճ»-ի հրատարակչական-խմբագրական կազմի փոփոխության փաստով, որ տեղի է ունեցել 1902 թ.:

³ Մարիամ Թումանյանը ամառները Դիլիջանում եղած ժամանակ տեղական սիրողների ուժերով հաճախակի ներկայացումներ էր կազմակերպում:

«Մուրճ»-ին աշխատակցելու: Իհարկե դիտեք, որ Կրասնիշիկյանից այժմ անցել է Պողոսյանին¹ և Սարգսյանին (16,000-ով):

Աղայանն էլ այստեղ է, գրեթե միասին ենք: Բարևում է Ձեզ. այժմ մի քիչ քեֆը լավ չի շատ քեֆ անելուց: Նրեկ մի ճաշի էինք—մրսել է թե կերակուր է վնասել:

Արդյոք ինչպես են գնում Ձեր որսորդական վարժությունները, կարողանում եք զարկել թե շեղվում եք նստատակից (пешь):

Հայրիկն եկավ այդտեղ, թե չէ. ձեզնից մոտիկ վանքում² է եղել երևի կգար:

Ես օրերս անց եմ կայնում միանգամայն կանոնավոր և պարպում եմ, որքան ներում են մեր երեխաների և առհասարակ ընտանեկան զարմազանքները:

Հուլյա ունեմ որ շուտով Ձեզանից նամակ կունենամ: Շանթն արդեն լողան է. երկրորդ դրաման է ուզում վերջացնել:

Օր. Մելիք-Հայկազյանից³ նամակ ունիմ—կարևորագույն. շատ ուրախ են, ինչպես գրում է: Ֆիլիպը եթե չի դնացել, երևի շուտով կերթա Արասթուման:

Կարծեմ Աննա Մարկովնան⁴ էլ այդտեղ է. խնդրեմ ինձանից բարևեցեք նրան:

Կնոջս և իմ կողմից շատ բարևներ Ձեզ և երեխաներին:

Միշտ Ձեր

Հ. Թումանյան

24/VII Белый-Ключ

Հասցես էլ այսքանն է:

¹ Ավետիս Պողոսյան.—վաճառական: Գրասեր, նպաստում էր հայերեն գրքերի հրատարակության գործին:

² Խրիմյան կաթողիկոսը, որ այցելել է Դիլիջանի մոտ գտնվող Հազարածին վանքը:

³ Մելիք-Հայկազյան—(տիկին Բեգզադյան), Գրեկ է մանկական մի շարք պատմվածքներ և ճամբորդական տպավորություններ: էմիգրանտ:

⁴ Մարիամ Թումանյանի քույրը:

[1902 թ.] հունիսի 29.

29/VII Б. Ключ.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Երբեմն, երբ պառկում եմ անկողնիս վրա կամ մի որևէ ծառի տակ ու մտածում, ասում եմ երբեմն այն էլ եմ մտածում, թե արդյոք այժմ լինչ է մտածում Ֆիլիպը սեղանի վրա պառկած: Խոստովանեմ—ես շատ եմ սիրում քո փիլիսոփայությունները—ավելի բանաստեղծական են լինում և բովանդակալի, իսկ բանաստեղծություններդ ընդհակառակը ավելի պրոզա և ջրալի: Այս վերջինը կարող էի թողնել, չասել, բայց—տեղի էլի: Դիտես, ես էլ հետզհետե փիլիսոփայություն եմ սիրում և բանաստեղծության մեջ էլ այն, որ ոչ արտասուք ունի, ոչ հուզմունք, այլ մի վեհափառ խաղաղություն, մի վոլիմպիական, վսեմ, արհամարհոտ թռիչք դեպի լավագույն աշխարհները և ավելի ջինջ ու մաքուր մթնոլորտները:

Զարմանք. Հայնեն ասում է բանաստեղծի սիրտը աշխարհի կենտրոնն է: Վե՞յ մեր աշխարհի բանաստեղծին ու նրա սրտին, և, հիրավի, իմ սրտի վրա չափազանց սաստիկ ծանրանում են մեր աշխարհի ամեն ցավերը, դուցե այդ արդեն ապացույց է, որ ես էլ եմ բանաստեղծ—բայց, ասում եմ, զարմանալու բան է, ես առանց երգելու հոգնած եմ այդ ցավերից ու սիրում եմ բոլորովին ուրիշ ցավեր, ավելի անուշ, ավելի աստվածային, երջանիկ ցավեր:

Զրգիտեմ այսպես է, թե ինձ այսպես է թվում, թե կարող ես ջոկիր—այս ինչ կենտրոնախույս տրամադրություն է, որ իմ մուսային դարձնում է դավաճան ազգի առջև:

Սակայն քեզ ասեմ, որ միևնույն ժամանակ մի մեծ ազգային պոեմա եմ ձևում¹, մի բան, որ վաղուց ներսս փոթորկում էր քաոսային դրության մեջ—և հոգի ասածոյ շրջեր ի վերա նորա—և անշուշտ մի օր ասելու է—եղիցի լույս: Ա՛խ, ինչ սքանչելի խոսք է. եղիցի լույս... ստեղծագործության աստվածային խորհուրդը կամ ստեղծագործական հանձարի ուժով հայտնում է այս երկու խոսքով—եղիցի լույս...

Այստեղ ինձ եկան խանդարեցին. հիմի ուրիշ բանից խո-

1 Այդ պոեմը մեզ անհայտ է:

ստանք: Անշուշտ եթե աստված էլ կին ու ընտանիք ունենար, նա էլ չէր կարող աշխարքն ստեղծել կամ ով գիտի ինչի նման բան ստեղծեր:

Մենակուլթյունը աստվածային դրություն է: Եվ մենակ մարդիկ են լավ բաներ տվել աշխարքին: Մենք էլ, որ գրեթե ոչինչ չունենք—ինչ լավ բան ունենք միայնակյացների զործ է, երբ որ մարդիկ ճգնվում էին մի որևէ քարանձավում և այն մենաստանի խցում ու երկաթ երկաթ տարիներ անձնատուր լինում մի գդալմուռների, մի մտքի, թաղվում, սուզվում նրա մեջ, ձուլվում նրա հետ, խաղաղ, անվրդով, ու եթե ունեին վրդադմուռներ—այդ իրենց գործի վրդադմուռն ու ալեկոծությունն էր, որի մեջ տարուբերվում էին, ծփում, մինչև հասնում էին մի նավահանգստի, հանգում էին մի ևզրակացության, մի դրության: Իսկի հացի դարդ էլ չէին քաշում: Այդ ժամանակների ժառանգությունն են նարեկն ու Խորենացին, մեր հոգեբուլի շարականներն ու մեղեդիները:

Իսկ այժմ մի համակ գրելու հանգստություն չըկա: Աշխարքը, կյանքը, հանգամանքները փոխվել են: Ամեն բան իր վրա կրում է տենդոտ անհամբերության և շտապողության անդոր կնիքը, որ չի դիմանում ժամանակին: Այս գործերը նման են մեր ժամանակի քաղաքների զաջերից ու կավերից շինած, զարդարած տներին, որոնց գեղեցկությունը չի դիմանում արեւին ու անձրեին և մերկանում է տարիների առաջ, ու կանգնում ողորմելի իր ներքին տգեղությամբ, խեղճությամբ, (եթե միայն պաշինկա չանես, այն, որ ես եմ անում իմ «Անուշի» հետ), իսկ առաջին գործերը նման են այն հին սրբատաշ որձաքարերից կառուցած շենքերին որոնց ավերակներն էլ հիացնում են ու հաստատ կանգնած անխուով նայում արևին ու ժամանակներին:

Բայց հերիք էր:

Եթե բան գիտես, գրիր նորագույն «Մուրճի» մասին: Արդյաք հնարավոր է լինելու զրանց աշխատակցելու—կամ մի որևէ գործով կարելի է աշխատել ամսագրի մեջ—օրինակ—տանել բանաստեղծության բաժինը: Իմ ամբողջ Վերնատնով կըմտնեմ մեջը, եթե մի քիչ կարգին պայման եղավ: Դու երևի արդեն մտածել ես այդ մասին: Դրիր:

Քեզ մի բան էլ գրեմ, որ ինձ շատ է վշտացնում: Ինչ որ դու Ավետիսին համակ ես գրել, որ իր նպատակն իմ հասցին:

դրկի—նրանից հետո ես էլ երկու նամակ եմ գրել: Ձի զրկում,
թե չի ուսանում նամակներս, թե ինքը Բաքու չի—չըգիտեմ
այս ինչ հանելուկ է, բայց դոնե ոչ մի նամակիս չպատասխա-
նեց, այդ ինձ շատ անհանգիստ է անում ու ցավեցնում: Ես,
որքան հիշում եմ, իմ նամակներում այնպիսի բան չեմ գրել,
որ նեղանար: Շատ բարեկերպ. պ. Հակոբին, ա. Մարգարիտին,
Արշակին, Աբելին (այսինքն կանտորին) և ապա Ավետիսին,
Արուսիկին և այլոց:

Համբուրում եմ քեզ

Դո Հովհաննես

113. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Ռելի-Նյուս-Բիբլիո

[1902 թ.] օգոստոսի 6.

6/VIII Б. Ключ

Սիրելի Ֆիլիպ.

Մարախլապատ, տխուր ու ցուրտ օր է, և ես պատըշգամ-
բում վերարկվի մեջ փաթաթված գրում եմ քեզ, պատասխա-
նում եմ քո սովերում 25 աստիճան շոգում գրած նամակին:

Ես էլ եմ ուզում քեզ նման կես առ կես, հողվածներով
դրեմ. թող մի սխառեմ լինի, հերիք էլ ինչ որ անսխառեմ ապ-
րեցինք:

Դո ֆանտազիայի վրա, ինչ մեղքս թագցնեմ, ես էլ մի
քիչ ծիծաղեցի: Բայց չէ որ դու հիմնական, ընդհանուր միտքն
ևս առաջարկում քննության, և, ծիծաղելուց հետո, պետք է
ասեմ որ ինձ դուր եկավ այդ բանաստեղծական աղահ, համա-
տարած տենչանքը, որ ուզում է անսահման, անեզր տարածվել
(տարածուկ), լինել մի գիրկ—որի միջից չըկարողանար դուրս
գնալ իր սիրուհին: Ես հավանում եմ այդ տենչանքը, գուցե իր
մեծության համար միայն, որովհետև իմ հոգին այժմ հակառակ
տրամադրությունն ունի—անհագուրդ կարոտի, պապակող ծա-
րավի, անսփոփ տառապանքի ցանկություն: Այս պատճառով էր
թերևս, որ ֆրանսերենից արած թարգմանությունդ էլ ինձ չը-
հրապուրեց ¹. մեղկություն է շնչում, թուլամորթի մեղկություն:
Տևիանք է ուզում, որ աշխարհի չարությունը մոռանա: Չարն

¹ Մեզ հայտնի չէ այդ թարգմանությունը:

ու չարչարանքը մոռանալու այս միջոցը դժբախտաբար հս լավ գիտեմ, շատ եմ փորձել: Հիվանդական երևույթ է և այժմյան դեղարվեստը բնորոշող: Ինձ էլ դյուր չեն գալիս դրանք: Ննջարանի հոտ է գալիս: Զըգիտեմ ում խոսքերն են, այստեղ միտս եկան, ասում է— ջարդեցեք պատուհանները, այդ ծանր օդից դուրս եկեք մաքուր օդը, պարզ երկնքի տակ...

Այսպիսով է, որ мышление—страдание-ն դառնում է мышление—наслаждение ու բարձրանում է մարդու հոգին, դառնում է տղամարդ: Այսքանը քո երկու բանաստեղծության մասին: Իսկ իմ ուղած կարոտը ուրիշ բան է—նա իդեալացնում, աստվածացնում է սիրո առարկան ու քնքշացնում, ազնվացնում մարդուն, թուխք ու ձգտում է տալիս հոգուն:

Սրանից հետո, չըգիտեմ ինչու ևս դու կարծում, որ ես «Անուշի» վրա սիրահարված եմ (այն էլ չափից ավելի): Այո, ես սիրահարված եմ մի աղջկա վրա, բայց նրա անունն էլ Անուշ չի, ոչ էլ սերըս չափից ավելի:

Այժմ, այս շրջանում, և բավական ժամանակ է առհասարակ, ես չեմ կարողանում գրվածքներիս կամ գրելիքներիս վրա սիրահարվել: Սա իհարկե դժբախտություն է, և ես ամենակողմանի կերպով հասկանում եմ ընչիցն է, բայց այսպես է: Մի ծանր, մոռյլ անտարբերություն, մի դաժան սառնություն ծիծաղում է, շնչում է իմ բոլոր ձգտումների ու հուզմունքների վրա և պաղեցնում, սառցւնում: Ես զգում եմ, որ մեռած չեմ իբրև բանաստեղծ, բայց կաշկանդված եմ: Դեղ հետ արդյոք մղձավանջ չի պատահել (КОШМАР). զգում ես, որ ապրում ես, բայց չես կարողանում շարժվել, շունչդ լսում ես, բայց չես կարողանում գոռալ:

Ասում ես մի տխրիլ, որ դավաճանում ես քեզ իբրև ազգային բանաստեղծի: Ես չեմ տխրում, որովհետև խոր ու լայն զգում եմ, որ վշտոտ ազգը, տառապած ազգը շարժվում է իմ մեջ, ուղում է խոսել: Հենց այս էր, որ ասում էի մի ազգային, մեծ պոեմա եմ ձեւել: Բայց ծալում հետաձգում եմ: Դիտես, իմ մեջ մի զարհուրելի լույս է ծագել—մեծ զործ շինելու ցանկություն: Բայց մեր աշխարհում մենք ունենք գրողի տառապանքը առանց ունենալու գրողի կյանքը: Այս խմորը շատ ջուր կըվերցնի, նրա համար կարճ եմ կտրում: Չեմ համոզվում, թեև դու շատ հեշտ ես վճռում խնդիրը, թե կարելի է ժամանակն այսպես կարգադրել, և կամ այնպես ապրել: Էհ, սիրելիս,

մենք առանց այն էլ կուչ եկած ենք, եթե միշտ նրա մասին մտածես, որ քեզ ավելի կուչ ածես, պրծանք: Այնուհետև էլ դու չես—այլ մի ուրիշ մարդ, որ թերևս ավելի լավ ապրի, ավելի քիչ լինի ենթակա ձախորդությունների ու տագնապնների—բայց այդ բոլորի հետ միասին էլ չի կարող նա այնպես շքիներթ ու խելագար թեկերը տարածել, այնպես հանդուգն ու անդուսպ մտածել: Ասում է կաթնի էրածը մածնին փչում է, օձի կրծածը չաթուրից (թուկից) վախենում է: Հերիք է որ մին ու մին մարդու սիրտը ահ մտալ, աչքը վախեց, կոտրվեց:

Էն էլ մեր աշխարհում...

Ես քեզ անկեղծ եմ ասում, ես կյանքից էլ եմ զրզվել, և եթե մի բան կա, որ ինձ կապում է—այդ երեսնաներն են:

Երեսնաները—այն էլ ինձ համար, մի տեսակ գերության մեջ են: Ուզում ես պահել ու կրթել, ինչպես դու ես հասկանում, և չես կարող: Ստիպված ես լինում կապված ֆնալու այնպիսի մարդկանց հետ, որոնց ամեն մի խոսքը փուշ է քեզ համար, ամեն մի արարքը սրբապղծություն, որոնք կարծես քո ջգրու են ստեղծված, որ քեզ տանջեն ու վրդովեն, քանի որ դու կաս, ու քո աչքի առջև այլանդակեն քո երեսնաներին: Այսպես է. չես հավանում, ուրիշ կերպ արա:

Ուրիշ կերպն էլ ես այն կարող եմ անել, ինչ որ կարող եմ, իսկ այդ դուրս չի գնում: Մնում է պատահականը: Բայց թե ինչ կընշանակի այդ դայլի վիճակը—պատահական ապրուստը մի ընտանիք պահելու գործում, այդ միայն ես գիտեմ: Միթե սրան բանաստեղծ կըզիմանա: Բանաստեղծությունը խաղաղություն է սիրում, այնտեղ է ծաղկում, իսկ եթե չես համաձայնիլ, կասեմ—թող հուզմունք լինի, ալեկոծություն, տանջանք, բայց ավելի լայն, ավելի մեծ, բարձր, ոչ թե սրտմաշուկ վրդովմունքներ, գոռշանոց հոգսեր, ուտելիքի ու հագնելիքի անվերջ դարդ:

Այս բոլորի միջից թե կարողանամ մի բան հանել—էլի մաշալլահ. իսկ դրա համար թող հայոց ազգը շնորհակալ լինի քեզանից: Հայոց ազգը ոչ բանաստեղծ է տեսել, ոչ բանաստեղծ է պահել, ոչ էլ սիրել է, որ ունենա: Ինչ են հասկանում բանաստեղծի հոգին ու լեզուն. չոր, էգոյիստ մարդիկ են: Նրանք, թեկուզ իրենց նպատաներով, որ մոտենան բանաստեղծին, բանաստեղծի բանաստեղծությունը կըվերանա:

Միթե դու չես փորձել. էնպես մարդ կա, որ տեսնելիս ուրախանում ես, էնպեսը կա՝ սիրտդ նեղանում է, էնպեսը կա՝ ոգևորվում ես, էնպեսը կա՝ հիմարանում ես:

Բանից երևում է Մխիթարին¹ դու էլ գրեթե այն ես գրել, ինչ որ ես ես էլ եմ գրել, թե՛ եթե ուզում ես Պողոսյանին օգնել, նա կարող էի քո օգնությանը, իսկ եթե ինձ ես լավություն անում—էլ ի՞նչ պայման...

Բայց խնդիրն այն է, որ ես այդ փողը նրանից փոխառություն եմ խնդրել, որ աշնանը Շահադիդից ստանամ—վճարեմ:

Ինչ վերաբերում է «Մուրճ»-ին աշխատակցելու խնդրին, եթե մարդավարի պայման կըլինի, էլ գիրք չենք տալիլ այս ձմեռ, ու հենց սեպտեմբերից նրան կաշխատակցեմ: Սասունցի Դավթից կըսկսենք: Վերջից մի բան է մնում—բայց այդ ոչինչ բան է:

Անցյալ օրը մի ստանալուր գրեցի, հետևյալ նամակով կուղարկեմ.

Չըմոռանաս, Ավետիսի գրկած փողն ինձ հասցնես, որքան շուտ—այնքան լավ:

Շուշանից ու իշխանուհուց համակ ունեմ: Բանից երևում է գնացել ես Սևան: Մենք էլ Աղայանցի գյուղը² գնացինք. մի հիշելի բեֆ արինք անտառում:

Շուշանը գրում է, որ քեզանից ամեն օր հերթով մի բաց նամակ են ստանում: Ասում է «наверное по дешевой цене купил и сбывает дорого». դե գնա. դու կարծում ես քո ստանությունները ոչ ոք չի հասկանալ:

Հասկանալ ասի՝ միտս ընկավ: Գիտես Ըն ինչ է գրում ինձ: Մի փոքրիկ հոգեբանա-փրկիսոփայա-բանաստեղծական նամակագրություն ունեցանք, և ձեռաց նա էլ ինձ հասկացալ. ասում է. «դուք ծույլ եք, ոչինչ չեք շինում, նրա համար էլ կյանքը ձեզ ձանձրալի է թվում»:

¹ Մխիթար Տեր-Անդրեասյանի ասելով՝ Թ-ը, նյութական ծանր դրության մեջ լինելով, համակով խնդրում է փոխարինարար որոշ գումար: Տեր-Անդրեասյանը Թ-ին առաջարկում է Հին-Նախջևանցի հարուստ վաճառական Ավետիս Պողոսյանին հանձնել իր երկերի հրատարակության գործը և զրա ղեմաց փող ստանալ, այն ինչ Թ-ը, իր երկերի հրատարակության գործով կապված լինելով Ֆ. Վարդապարյանի և Մարիամ Թումանյանի հետ, մերժում է այդ առաջարկը, պատասխանելով թե ինքը միայն պարտք է ուզում:

² Բոլնիս-Պաչենի Թ-ի կնոջ ասելով՝ այդ ամառ նրանք գնացել են ոչ թե Բոլնիս-Պաչեն, այլ Շամշուղա գյուղը, որտեղ մշտապես ապրում էր Ղ. Աղայանի քույրը: Շամշուղան դառնում էր Բելի-Նյուշից 20 կիլոմետրի վրա:

Կարճ և խիստ:

Իհարկե ես կաշվից դուրս կըգամ ու կապացուցեմ, որ այդպես չի: Ոչ թե ծուլ եմ նրա համար է ձանձրալի, այլ ձանձրալի է նրա համար եմ ծուլ:

Հո, չըմոռանաս «Մուրճ»-ը ղըրկես:

Դրեւ ես, թե ձեռքըս «թըւթոում է», դրածիցդ էլ էր երևում. այդ ինչ բան է, անցավ թե դեռ թըւթոում է. երևի ցնցվելուն ես թըւթոոց ասում:

Ես էլ միքիչ ջերմ ունեցա, նրանից հետո ատամս շատ ցավեց, այժմ բժշկում է այստեղի վինիփորական ատամնաբույժը: Դիշերները չէի կարողանում քնել:

Դրեթե ձանձրացել եմ այստեղից: Թիֆլիզն եմ ուզում, բայց այնպես, որ չոգ չըլինի, ես էլ սարքված, տեղավորված լինեի, վերնատունս կարգն ընկած ու մի դրական եռանդուն կյանք, նոր տենչերով, նոր շընչերով:

Այս ձմեռ վերնատունը պատվավոր կերևա: Պետք է մի նոր հոսանք առաջ բերել, նոր դրական հասկացողություններ, ճաշակ, լուրջ վերաբերմունք, պատկառանք դեպի գրիչը, գրչի անսլայման մաքրություն: Է՛յ, սար ու ձորեր կան հայոց «նշանավոր» գրողների և մեր վերնատան որբերի մեջ:

Կեցցե՛ վերնատունը:

Համբուրում եմ քեզ

Դո Հովհաննես

112. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Բելի-Ալուշ-Թիֆլիս

[1902 թ.] օգոստոսի 10.

10/VIII Б. КЛЮЧ

Միրելի Ֆիլիպ.

Անցյալ անգամ խոստացա հաջորդ նամակովս քեզ ղրկել իմ նոր գրած ոտանավորը: Կատարում եմ խոստումս, և մեկի ժողխարեն երկուսն եմ ղրկում:

Նորից կարդացի նամակդ: Դո նամակներն առհասարակ շատ կենդանի պատկերացնում են քեզ իրենց ուրտալի անկարգությամբ և սովորականից, շաբլոնից դուրս ապրելու ապստամբ ըղձերով, թեև դու միշտ անհաջող ես արտահայտում:

Այդ՝ նորի ու լավագույնի կարոտը քո ամենալավ լուսմե-

նաշնշտված գիծն է: Այստեղ մենք շատ ենք ազգական: Այսօր
քո նամակն, ասում եմ, նորից կարգացի և նրա տալիսը ու-
թյան տակ գրեցի այս փոքրիկ ոտանավորը, որ զբոսում եմ քեզ:

Ֆ-ին.

Իմ վեհ տենչերի, չըքնաղ վըշտերի,
Վառ երազների մըտերիմ ընկեր,
Դու էլ կաշկանդված, երազուն գերի,
Անդուսող կարոտով ձրգտում ես միշտ Վեր...

Այնտեղ—մեր հոգու սուրբ հայրենիքում,
Խաղաղ օրերի պայծառ լուսի տակ
Ապրում է սերը, ժողիտը ծաղկում,
Ուրախ երգերը թընդում ներգաշնակ...

Բայց, ձիւ, նա այնքան, այնքան է հեռու...
Եվ մինչև այնտեղ կը հասնենք մենք գեռ
Այնքան ենք լալու, այնքան տանջվելու,
Իմ ասանջանքների մըտերիմ ընկեր... ¹

Դադարտաների ու երազների աշխարհն է, որ ես մի խոս-
քով անվաճեմ եմ Վեր: Բայց բացատրությունն ավելորդ է, թե
բան կա—կա, թե չէ բացատրությունով բան չի դուրս գալ:

Թաժա դրած բան է, ես էլ չեմ գլխի ընկնում լավ է թե
վատ:

Ե՛հ, ոչ մեկից խոսմ չենք: Լավն էլ, վատն էլ մի ձամբով
են գնում: Դուցե այսպես չի, բայց սաղում է որ ասենք: Կյան-
քից գժգոհ մարդիկ ինչ անհեթեթ բան էլ որ ասեն միշտ իրա-
վունք ունեն: Միայն մի պայմանով—որ բանը սրտից լինի
ասած: Բայց ահա խոստացած ոտանավոր:

* * *

Օրերս անսլքառող, տըխուր, ձանձրալի,
Ու գընում եմ ես ունայն տըրտունջով
Իմ սիրած մարդկանց, իմ լավ հույսերի
Գերեզմանների շարքերի միջով:

¹ Նիկիլ է Ֆ. Վարդապետյանին: «Ընկերիս» վերնագրով առաջին
անգամ տպագրվել է Թ-ի «Բանաստեղծությունների» 1903 թ. ժողովածուի
մեջ:

Թագել հմ նըրանց, տըխուր է ճամբան...
Երբեմն զատարի ձանձրու յթից հոգնած
Դատում հմ մարդկանց գործքերը դաժան
Կամ բարձրը երգում խընջույքում նըստած...

Սո՛ւտ, որ հա րճացնում իմ երկար ուղին,
Որ օրը մի հերալ մըթնի աղմուկով,
Ու դարձյալ մենակ, դարձյալ տխրադին
Գընում հմ մըռայլ ու դատարի հոգով:

Ես էլ չեմ սիրում, ես էլ չեմ խընդում,
Մաշել հմ ռիրտըս անվերջ կըսկիծով,
Էլ չեմ հավատում, էլ չեմ աղոթում,
Թունավորել հմ հողիս կամկածով:

Ու գընում հմ սլաղ, տալրում տկամա,
Եվ հառաչում հմ, ինչու—չըդիտում.
Արդեն ինձ համար ողջ մին են հիմա,
Ինչ որ հայտնելի, ով որ դա իմ դեմ¹:

Հարթելու բան կա: Դու էլ քո քննադատությունն արա ու
դրկիր, ինձ նըման անաչառ, կամ ինչպիսի դու էիր գրել աչառա-
վոր (очаровательный)? Լավ դաել ես, շատ են նման:

Այս բուսելիս մեծ հրդեհ կա: Դրիր:

Քո Հովհաննես

115. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

ԲԵԼԻ-ԳՂՈՒԼ—ԴԻԼԵՋԱՌ

[1902 թ.] օգոստոսի 14.

14/VIII Б. К. 104.

Թանկադին

Մարիա Մարկովնա.

Ձեր նամակից, ներկայացումից և մանավանդ հրացանից
երևում է, որ ուրախ ամառ եք անց-կացնում:

Ռուստեմն այնտեղ այնպիսի բաներ է տեսնում, որ Լոն-
դոնն էլ չի հավանում:

¹ Այս բանատեղծությունը փոփոխություններով, «Տրտունջ» վեր-
նագրով տպագրվել է «Մուրճ» ամսագրում, 1904 թ. սեպտեմբերի 25-ում:

Ֆիլիպը, Թրֆիլիդի տրոպիքական շողերում, դբասեղանի վրա պառկած, փիլիսոփայություն ու բանաստեղծություն է դառանցում— զրկում ինձ...

Սա էլ է երջանիկ:

Մենակ ես եմ վատ: Ոչ թե նրանից, որ Ֆիլիպի բանաստեղծությունները կարդում եմ. (ի հարկե այդ էլ է աղբում, ինչպես վատ է աղբում ամեն մի զիրտ-զիրի) այլ այնպես— վատ եմ:

Տրամադրությունս վատ է: Այս մի տեսակ լավ վատություն է, դյուրեկան տխրություն, և ինձ համար հաճույք է դարձել երբեմն առանձնանալ ու ցնորել (МОЧТАТЬ):

Իսկ դուք վախենում եք ես շատ քեֆեր անեմ, ինձ ֆլաուսեմ: Ճիշտ է, մի երկու անգամ քեֆ եմ արել, բայց դեռ այդ ոչինչ բան է: Այստեղ այնքան էլ մեծ շրջան չկա, իսկ մշտական ընկերս Ալալյանն է: Ամեն օր թափառում ենք ու խոսում զանազան խենթ ու խելառ բաներից:

Պարագում եմ, բայց ինչ որ կարծում էի այնպես չեղավ: Մտածում էի թե մենակ կլինեմ, իսկ ընդհակառակը ավելի շատվոր եղանք:

Երևի նոր «Մուրճ»-ին կաշխատակցեմ ¹: Ի հարկե, եթե մարդավարի լինին:

Բ. Կլյուչն արդեն դատարկվում է: Վաղը հեռանում է զորքը, այսօր պարկում վերջին պարն ու երաժշտությունն է:

Արդյոք ինչ նոր ծրագրերներ եք բերելու մեզ համար: Գիտե՞ք, առհասարակ, որ առում են այս ենք անելու կամ այն, ես դրանից ոչինչ չեմ հասկանում, ինձ անբովանդակ բառեր են թվում, բայց երբոր Դուք եք ասում—ես արդեն երևակայում եմ գործը, անպայման հավատում եմ որ բան է լինելու:

Ճշմարիտ, որ անհատներն են պործ ստեղծում, կերպարանք տալիս, ձև տալիս, ընթացք տալիս հասարակական կյանքին: Մի քանի մարդ—և կյանքը դառնում է եռուն, կենդանի, գեղեցիկ: Կինս ու Աղայանցը շատ բարեկ են անում:

Միշտ Ձեր Հ. Թումանյան

¹ Թ-ն աշխատակցել է նոր «Մուրճ»-ին:

[1902 թ.] օգոստոսի 23.

23/VIII Б. Ключ.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Ես այժմ գիտես ինչ եմ ուզում. որ ամառը նոր սկսվեր, հեռու լինեիրք ու սկսեիրք մի նոր գրադրություն—գեղարվեստի մասին, սիրո մասին, կյանքի ու իր վշտերի մասին, անվերջ, անվերջ...

Շատ դուր եկավ ինձ Բինեի խոսքը, թե սերը—քաղց է։ Բայց որքան դուր եկավ, այնքան էլ ծանոթ թվաց։ Չէ որ մենք էլ ենք ասում, թե կշտացանք—կարոտը, սիրո, կրքի հագուերդն առնելու մոտքով—նրանից կշտացա, ասում ենք, կամ թե՛ կլինի մի նրանից կշտանամ։

Ասում ես կարելի էր քաղցը դորձածն Իհարկե կարելի է, մինչև անգամ շատ լավ է, բայց միայն այն դեպքում, երբ խոսքը կրքի, առօրյա սիրո մասին է։ Հենց, կարծեմ, այդ հոգվածի միտքն էլ այսպես է, ինչպես երևում է քո նամակից։

Ինչևէ, քո նոր ոճով խոսելով, դու գիտես, որ ես այժմ քաղցած եմ, բայց մի հանգամանք, որ ես այժմ գովարանում եմ մի բառով ասելու, վիշտնում է իմ ակսորժակը, և ես շատ կափառսամ եթե ընդունվեմ կապվի։

Այստեղ գոչելու է գծադր. Համլետի հետ—մի մարդարե հոգիս¹...

Մեր կանանցից մարդ չի դուրս գալ և մենք միշտ չկերած կկշտանանք, ակսորժակդ այնպես կվազեն, որ երբեք քաղց չզգաս, դնաս ու որձկալով ման գաս։ Բայց ակսոր մարդ միշտ ունի մի ընքույշ էակի հետ դեղեցիկ—գեղարվեստական կապերով կապված լինելու կարոտը, երազային կյանքով երբեմն ապրելու տենչը։

Եվ անշուշտ դու համաձայն ես որ այս ավելի օրինավոր և ընդունելի կապ է, քան թեկուզ Վանքի եկեղեցում կատարված և մետրիքական մատյան մուծած տմուսնական կապը։

Այս էլ կյանքի ամենախախտող կողմերից մինն է. մարդիկ առհասարակ գծգոհ են. կնշանակի այսպես չպիտի լինի։

¹ Համլետն այս բառերն արտասանում է հոր ուրվականի հետ խոսելիս (1 արարված, V տեսարան)։

Ուրիշ տեսակ պետք է կարգադրվի—թե չէ բոլորս անբաղդ ենք, և ամուսնացածներ և ամուրիներ:

Երեւի բոլոր անասուններն այդ կողմից մեզնից ավելի են բաղդավոր: Նրանք և աղատ են, և... ժռեփկալ: Մենք կարծում ենք ազատությունը կվնասի: Մենք միշտ վախենում ենք ազատությունից. այն ինչ բոլորս կուղենայինք, որ աղատ լինեինք, նույն խել... պ. Հակոբը:

Ասում ես ոտանավորս¹ շատ է հուսահատական, ընթերցողը կասի—ինձ լինչ...

Բայց—ինձ լինչ: Տեսնում ես, հենց նույն օրերում դու իշխանուհուն դրում ես, թե՛ ես ապրում եմ առանց հավատի, չզիտեմ ինչի հավատամ և այլն:

Այսպես, չզիտենք ինչի հավատանք, ինչ սիրենք, ինչ ցանկանանք—տարուրերվում ենք մի մեծ վարանքի մեջ, բարոյական մի անեղր ալեկոծության մեջ, նավահանգիստ չենք հասնում, փարոս չենք տեսնում, և մեր բոլոր մխիթարությունն այն է, որ ազնիվ են մեր տանջանքները:

Վարանք ես ուզում—ահա քեզ: Այժմ ես տառապում եմ մի մեծ տարակուսանքով—արդյոք ես բանաստեղծ եմ, թե չէ: Մտածում եմ ու գնում, գնում հասնում մինչև կասկածի ամենամութ անդունդները, այնտեղ կորցնում հավատս, հանդցնում հույսս... խղճահարվում եմ մինչև անգամ, որ օգնում են ինձ իբրև բանաստեղծի, ինձ թվում է, որ ես խաբված եմ, ուրիշներին էլ խաբում եմ, թե ես բանաստեղծ եմ... Ու նորից վերադառնում եմ թե բան եմ դրոմ...

Այ քեզ սերունդ:

Ձե, սիրելիս, չեն ասիլ ինձ ինչ. բոլորն այլ տեսակ մարդիկ են—կամ դոնե շատերը: Տխուր, սաստիկ տխուր մարդիկ ենք, թեև քիչ են խոր զգացողները:

Աղայանցն եկավ, երեւի կպատմի ինձանից. մի քիչ քեֆս լավ չի, ինչպիսի դու էլ նկատում ես: Դրա համար էլ Շուշանին էլ նամակ չգրեցի, տեսա ուրախ նամակ չի դուրս գալիս: Ձե

1 Թ-ը նույն թվի օգոստոսի 10-ի նամակով Բեյի կյուլչից Փ. Վ.-ին ուղարկել էր երկու բանաստեղծություն՝ «Ֆ-ին» («Ընկերիս») և «Տրտունջ» (տես Ֆ-ին գրած նախորդ նամակը): Երկու բանաստեղծություններից «Տրտունջ»-ն ավելի հուսահատական է ու խոր վշտով համակված: Խոսքն այս վերջինի մասին է:

գրում թե ինչպե՞ս էին տանըցիք, երբ հն գալիս: Ես էլ այս երկու օրս կգամ:

Այժմ գնում եմ մի հեքիաթ ասողի մոտ: Մենակ եմ մնացել: Այստեղ ամեն գիշեր տուն են կտրում:

Մարիա Մարկոֆյան երեխեկած կլինի, Դիլիջանից մարդ եկավ, ասում են այնտեղ ցուրտ է: Գրում է, որ նոր ծրագիրներ է կազմել: Տեր աստված: Ես կարծում եմ այս ձմեռ նոր բաներ ենք տեսնելու. նա կանի, ես հավատում եմ: Ջարմանալի կլին է: Ափսոս նրան լավ չեն ճանաչում առհասարակ: Է՛հ, վերջումը կճանաչեն. միշտ վերջումը...

Դո Օհաննես

117. ԱՐՍԵՆ ԴԼՏՃՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Ռազու

[1902 թ.] ¹

Սիրելի Արսեն.

Վերջին ժամանակներս ինձ շատ թույլ էի զգում: Իմ բարեկամ բժիշկ Ջարգարյանը խորհուրդ տվեց դիմելու իր ծանոթ մի ուրիշ բժշկի—հիվանդությունս երեխեկած նրան կասկածելի թվաց: Վերջապես քննեցին և գտան—որ առանց հետաձգելու պետք է դնամ Աբասթուման—առանց ընտանիքի: Հակառակ դեպքում, ասում են, անբուժելի կըհիվանդանամ և այնպես կընկնեմ, որ էլ չեմ կանգնիլ: Այս, իհարկե, լավ են ասում և, եթե կուզես, ես էլ դիմեի—բայց... այս բայցն է բանը:

Երեխաներիս բանը պետք է հոգամ. ինչպե՞ս իմ մասին մտածեմ, քանի որ նրանք դեռ մնում են իմ առաջին հոգսն ու մտածությունը—դրա հետ միասին—այնքան պարտքեր ունիմ վճարելու և չեմ կարող հետաձգել—օրինակ—7 ամսվա տան վարձ է, խանութների ապառիկ և մանր պարտքեր—մեծերը թողնում եմ անորոշ ժամանակի:

Եվ ահա իշխանուհի Թումանյանն ու Վարդադարյանը—բժիշկի հետ խորհրդակցելուց հետո—ինձ զրկում են, հանձն են առնում այնտեղի հոգսը—բայց, ինչպե՞ս ասի—պոչս սառուցին է կպած...

Այժմ, եթե կարող ես, ինչպե՞ս գրում ես, մի բան զրկելու—շտապիր, որ շատ ժամանակին կըլինի:

¹ Պետք է ենթադրել, որ նամակը գրված է 1902 թ., սեպտեմբերին այդ ժամանակ էր ծագել Թ. ին Աբասթուման ուղարկելու խնդիրը:

Բժիշկը թեև արգելել է պարապելը—բայց հեռու առանելու
 և մի քանի վերջանալի բաներ—վերջացնեմ—բերեմ: Աշխա-
 տելու հարմար առիթ է: Ես կյանքումս ազատ ոչ թե ամիս—
 քրեթե օր չեմ ունեցած—այս ինձ համար մեծ հանգամանք է
 և ես կօգտվեմ: Դու չես իմանում, որքան ցանկություն ունիմ
 աշխատելու. բայց հնար չկա—հիվանդ, ջղային, մի խոտքով կա-
 տարյալ ընկած—և այսքան հոգս ու հուզմունք անընդհատ:

Մի խոտքով—դու գրածս չմոռանաս—մնացածը հետո—Գրի-
 գորից բարև: Մերոնք բարեկամ են:

Քո Հովհաննես

118. [ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ]

Բորժոմ—Թիֆլիս

[1902 թ.] սեպտեմբերի 8.

Թափառելով Բորժոմ-պարկում
 Հիշում է Ձեզ և ուղարկում
 Շատ բարևներ ու սեր անկեղծ
 Ձեր բարեկամ մի բանաստեղծ:

3/IX

<անստորագիր>

119. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Արասբունան—Թիֆլիս

[1902 թ.] սեպտեմբերի 15.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Դիտես, որ Արասթուման եմ:

Ճանապարհին շեղվեցի գեպի Բակուրիան ու բարձրացա
 Ցիւրա-Ծղարոյի դադաթը, այնտեղից արևի ծագումը տեսնելու:
 Այս մասին կգրեմ մյուս նամակում: Տանըցիք այստեղ ինձ
 ապաստիս են եղել ամեն օր, և հենց այն իրիկունն էլ, երբ
 թրջված ու մրսած ապարատս ձեռքիս ներս մտա և ինչ առել
 կուզի... ուրախ օրեր ենք անց կացնում: Բոլորը շատ լավ են,
 իսկ Մարուսիան հրեք այսպես՝ առողջ չի եղած: Շուշանն էլ
 շատ լավ է, բայց երբեմն բանաստեղծորեն թախծում է, և այն
 ժամանակ փրկիսփայլություն ենք անում քնքույր բաների մա-
 տին ու խանդով հառաչում, որ շուտով պրծնենք ու ծիծաղենք:
 Իրիկունները զրական երեկոներ ենք կազմում, մայրիկը դառ-
 անում է մեր ժողովուրդը և նրա համար սրտառուչ բաներ ենք

կարդում, միշտ աշխատելով ենթարկել անահընկալների Լիլիլը շարունակ թռչկոտում է, Դավիթը քնում:

Բայց ափսոս, շուտով է խանդավորելու մեր այս պաստորալ կենցաղավարությունը—ձյունի տակ զրոսանքները: Երեքշաբթի օրվանից ես կմնամ մենակ իմ մուսանների ու M^{me} ТЯЧКИН-ի հետ:

Նա տեղավորվել եմ այս M^{me} ТЯЧКИН-ի մոտ իր մարդու հետ միասին: Ինձ թվում է, որ մարդն էլ ինձ նման НАХЛЕБНИК է: Տեղն ու սենյակը լավն է: Մի լավ բժիշկ կա—ТЕКУТЬЕВ, նա հանձնարարեց, սրտ մասին կգրեմ հետո: Շուշանը ծանոթացրեց սրտ հետ, մի չափազանց բարի մարդ է, ինձ լավ քննեց, բոլոր հիվանդություններս ասավ, գեղատոմս գրեց, ասավ որ շուտ շուտ լինեմ իր մոտ: Ասում եմ ТЯЧКИН-ին էլ սա հանձնարարեց, հետը խոսեց: Այնուհետև ես ու Շուշանը գնացինք—և Շուշանը ինձ տվավ НАХЛЕБНИК—հանձնեց տիկնոջ խնամքին ու առանձին ուշադրությանը—ամսական 35 ռուբլով:

Էգուց արդեն փոխվում եմ ճաշից հետո այնտեղ: Տանըցիք այսօրվանից շորները հավաքում են:

Փող վրկելիս մի քանի ռուբլի այս 35 ռուբլուց ավել ղրկիր, որ ձեռքիս փող չունիմ—բոլորը գնաց ճամբեքին:

Այստեղ ծանոթ մարդ չկա գրեթե: Աղաջանն այստեղ էր—եկավ քաղաք: Երևի նրա ձեռքը ճանաչեցիր պոստ-կարուիս վրա:

Այժմ գնում ենք այցելության Թումանյաններին¹, որ երբեմն գնամ մոտները շատ մենակություն զգալիս:

Այստեղ ցուրտ է: Առավոտը ամբողջ Աբասթումանը սիպտակել էր: Սարերում խորը ձյուն է եկել:

Բարևներ կանտորին² ու հինգշաբթի երեկոյին³:

Մրսում եմ, հետո երկար կգրեմ: Շուշանն էլ մի կողմից է շտապեցնում որ վերջացնեմ:

Հասցիս ուղղակի АБАСТУМАН.

Դո Հովհաննես

15/IX Աբասթուման

¹ Պարսկահայ վաճառական Համբարձում Թումանյանի ընտանիքը:

² Խոսքը Զարգարյանի եղբայրների կաշեգործարանի զրասենյակի մասին է:

³ Ակնարկում է իշխանուհի Մ. Թումանյանին: Վերջինիս տանը գրական գրույցներ տեղի էին ունենում սովորաբար հինգշաբթի երեկոները:

Սիրելի

Մարիա Մարկովնա.

Դուք գիտեք, որ ես առհասարակ շատ եմ սիրում ճանապարհից շեղվել:

Այս անգամ էլ, իմ բնավորությանը հավատարիմ, Բորժոմ իմացա, որ Բաղուրիանի ճանապարհը գեղեցիկ է, գնացի Բաղուրիան: Բաղուրիան էլ ասացին Յիւրա-Ծղարոյի գագաթից (Ахалк. перевал) արևի ծագման ժամանակ սքանչելի տեսարան է լացվում, այնտեղից էլ գնացի Յիւրա-Ծղարո:

Վերջապէս եկա Արաս-Թուման:

Շուշանը սաստիկ տաք կալով գործին, այնպէս սկսեց կերակրել ինձ ու իր ճուտերին, որ ճուտերը հիվանդացան, բայց ես կարողացա զիմանալ:

Ապա հանձնեց ինձ իր բժշկին, որ մի շատ լավ մարդ է: Բժիշկը քննեց երկար, գտավ որ սաստիկ հոգնած եմ ու նյարդերս քայքայված, հարկավոր է սնունդ և հանգստութիւն:

Այնտեղից էլ, բժշկի հանձնարարութեամբ, ձեռքս բռնեց, բերավ НАХЛЕБНИК տվալ ТЯЧКИН անունով մի մարդու կնոջ, ամսական 35 ր., պայման կապեց, որ ամեն օր—առավոտ, նախաճաշին, ճաշին, ընթրիքին—չգիտեմ ինչ ու ինչ տան, խնդրեց, որ լավ պահեն, ապա հոգաց, ինչ որ մտքովն անցավ կամ պահաս դտավ, պատվիրեց, որ պալտոյիս կոճակները միշտ գցած պահեմ ու կալոշներս չհանեմ, ու եկալ Թիֆլիս:

Այժմ ազատ եմ: Պալտոն ուսս եմ գցում ու առանց կալոշների բարձրանում սարալանջիւրը, ամբողջ օրը ման եմ գալիս, իրիկունը ժամը 10-ին անպատճուռ մտնում անկողին: Բժիշկն այսպէս է պատվիրել, որ 10-ին մտնեմ անկողին: Թեև անկողնում կարող եմ զարթուն քնալ ու երգել:

Այժմ շտապում եմ Ձեր նամակը վերջացնել, թե չէ 10-ը կլրանա ու կմնա կիսատ:

Այսպէս ահա ապրում եմ ТЯЧКИН-ի տանը, ինքը թեև հիվանդ ու խեղճ մարդ է, բայց ունի հանքային ջրերի կոմիսարի պաշտոն և առողջ ու աչքաբայց կին:

Կերակրվում եմ տնավարի. ուտում եմ Շուշանի պայմանավորված և պայմանից դուրս ամեն բան, առանց պայմանը

հիշելու, և դո՞ւ ամ, բայց սրանք ավելի շատ մտածում են, որ Շուշանը դո՞ւ լինի, քան թե ես—ինձ արդեն տանու մարդ են համարում: Այսպես ասվում ենք սիրով, ինչպես բժիշկն ասում էր, под пазухой самого Иисуса Христа: Բարև հինգշաբթի երեկոյին:

Հասցին—Абас-Туман

Ձեր Հով. Թումանյան

121. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋՍՐԾԱՆԻՆ

Արամբուսան—Թիֆլիս

1902 թ. սեպտեմբերի 25.

25/IX Ար. Թուման.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Ստացա նամակդ Շանթի կարտը մեջը:

Այնքան ուրախացա, այնքան ծիծաղեցի, որ կուրծքս ցաւից: Ով գիտի տասն անգամ կարդացի: Ինչ կասկած, որ մեր մարդարեությունն է կատարվել: Այս վերջերս ես միշտ ուզում էի գրել, բայց անսլիտանների ոչ մեկի հասցեն չգիտեի: Ի՞նչ հրաշալի բան է եղել. կեցցե՛ն Վերնատունը, կեցցե՛ն Վերնատան հարսը¹: Երեւակայում եմ—ինչքան ենք խնդալու: Հրաշալի գույք են: Արդյոք երբ է գալու, գուցե քեզ գրել է: Անպիտանին շատ եմ կարոտել:

Այժմ գանք իմ հարսանիքին²: Տպագրելիք—պատրաստ նյութերի մասին ես կպատասխանեմ մի երկու շաբթից հետո, թե որքան կլինի: Բո առաջարկությանը, թե ընտրությունը միանգամայն ձեզ թողնեմ—չեմ համաձայնելու: Եվ ինչ միտք ունի—որքան կարելի է շատ: Ես հասկանում եմ. դու հաստության համար ես ասում, որ կարելի լինի վրեն էլ 3—5 բ. նշանակել (որը շատ ու շատ թանգ է), բայց չեմ կարող: Եթե ստիպված չլինեի, նույն իսկ չէի էլ տպել այժմ, իսկ եթե մի բան տսելի, անշուշտ կանեի ըրոշյուրներով: Դու հեշտ ես հափըշ-

¹ Խոսքը վերաբերում է Շանթի ամուսնությանը: Վերնատան հարսը—Շանթի կինն է:

² Ակնարկում է իր երկերի ժողովածուի 1903 թ. հրատարակությունը:

տակլովում. այս ինչ հաշիվ է, որ դու տնում ես. ասում ես, եթե 1000 բաժանորդ ունենանք 5 բուրլով 1...

Ո՞վ սուրբ անմեղութուն...

Այդ, իհարկե, ձեր բանն է և թողել եմ ձեզ, բայց միթե մեր աշխարհում չես ապրում:

Դրքի առակն էլ իր կարգին, հետո էլ կխոսանք:

Բայց այն, որ ոչ թե դիրք, այլ դիրքը դրող է ստեղծում, ահա այս հանգամանքներն են, որ ես ունենում եմ վերջապես: Իհարկե դեռ նոր եմ ուժի գալիս, անշուշտ կսլաքապում, ստիպված ոչ թե արտաքին հանդիմանություններից կամ խրախուսանքներից, այլ ներքին ուժեղ զրդումներից: Մանավանդ երբ ընտանիքիս կողմից էլ միամիտ կլինեմ, որ ինձ համար ավելի մեծ հոգս է քան իմ սևիհակա՞ն առողջութունը:

Այստեղ թե որքան կմնամ, այդ դեռ չգիտեմ, բայց այստեղից հետո եթե ինձ տրվեն այս միջոցները, ես վաղուց փայփայած մի միտք ունեմ², այն կարող եմ իրագործել, որ ինձ համար շատ մեծ նշանակութուն կունենա ըստ ամենայնի:

Այն ժողովին, որ վճռվելու է ինձ համար на перья³ և այլն, եթե 3 ր. ես առաջարկելու, դու չգնաս, քո ձայնը սուր Շուշանին:

Հա՛, չհասկացա—ինչ կնշանակի—բժշկին հասանելի ամսական 35 ր. կուղարկվի ուղղակի իրան:

Այս սխալ չի արդյոք—խոսքը երեւի ТЯЧЕНН-ի⁴ մոտին է:

Գեղեցիկ օրեր են, դեռ զրոսնում եմ: Բարենկրով ու համբուլյրներով

Քո Օհանես

1 Փ. Վ.-ի 1902-ին սեպտեմբերի 10-ի նամակից երևում է, որ Ֆ. Վարդապարյանը ցանկացել է Թ-ի երկերի մի մեծ հատոր հրատարակել և գինը դնել 5 ռուբլի:

2 Եվրոպա մեկնելու մտադրությունը, որ երևում է Թ-ի մի շարք նամակներից:

3 Թ-ը ակնարկում է այն, որ իրեն զրեճական պիտույքները համար ամսական տալիս էին 3 ռուբլի:

4 Թ-ն Աբասթումանում ապրում էր Տյաչկինի տանը և ամսական վճարում 35 ռուբլի Վարդապարյանը Տյաչկինին շփոթում է բժշկի հետ:

Սիրելի

Մարիա Մարկովնա.

Նամակիցս ինչպես նկատել եք, տրամադրությունս զվարթ է և ես առողջ։ Այժմ հրաշալի է Արաս-Թումանում. անկարելի է այստեղ ուրիշ տրամադրություն ունենալ։ Ես ամառն էլ եմ կղել այստեղ, բայց աշունն ուրիշ է։ Ամբողջ օրն զբոսնում եմ. թաղվում եմ անտառների խորքերում, աշնան այնքան անուշ ու տխուր լուծյան մեջ, լսում եմ միայն թափվող դալուկ տերևների վերջին կարճատև շշուռները և թռչունների հրաժեշտի սրբաճմլիկ ծվլոցը, որ դեղնած ճյուղերի մեջ իզուր դարուն են որոնում ու... ծվլում, ով գիտի ինչ ամսոսանքներ, ինչ հիշողություններ, ու արևի—վերջալուսի շողերի տակ մտածում եմ, որ վերջն էլ, մահն էլ կարող է սիրուն լինել, ինչպես աշունն այս հովիտում։

Բժիշկը, ոգորմի իրեն հորը, պատվիրեց որ քիչ պարապեմ, по чайной ложке, ես էլ պարապում եմ, բայց քիչ։ Ջարմանալի է, ինչպես մարդիկ հաճախ իրենց ուզածն են գտնում։ Որտեղից գիտեմ այս օրհնված բժիշկը, որ ես այնքան սիրում եմ ծուլանալ։ Ու այսպես, դեռ ծուլանում եմ բնության ծոցում, ինչպես մի երեխա, որ նիրհում է մոր գրկում, ու կրաղներ եմ տեսնում։ Այս կրաղներից չեմ խոսում, թե չէ շատ կխոսեմ։ Ավելի հեշտ է իրական աշխարհից խոսելու։

Ասում ենք գնում եք էջմիածին, Անի։ Ուրքան կուզենայի Ձեզ հետ լինել, բայց ոչ թե ես, երևի նամակս էլ չի հասնիլ Ձեզ, եթե ճիշտ որ 1-ին եք դուրս գնալու։

Ես սրտանց հաջողություն եմ մաղթում Ձեր սիրողների խմբին։ Ես աներկբա եմ, որ դա կտա իրեն օգուտը, և այդ խումբը շնորհքներ երևան կհանի մշտական բեմի համար։ Ինչպես որ արդեն մի շնորհք առաջ է բերել, և երևի այդ ամենազգայուն և ամենից շատ վաղուց շնորհքն է, որ գործից առաջ է դուրս եկել. խոսքս մեր նոր դրամատուրգի մասին է։ Գոնե չեք գրում, թե ինչ է գրել բայց, ասում եք, այն էլ չի տալիս, որ սիրողները ներկայացնեն, ուղում է անպատճառ դերասանները խաղան, որ չփչացնեն։ Իսկի այն չի մտածում, որ կարող է իրեն վողեիլը նրանց փչացնել։ Այս իհարկե Ձեր ականջումն եմ ասում, թե

չէ այդ սկանալ գրողները շատ գլուրազգաց ու պատվասեր են լինում¹։

Ինչ վերաբերվում է իմ գրվածքների գործին, այդ մասին Ֆիլիպին էլ եմ գրել։ Սպասեցեք մի առժամանակ, որ մի լավ հավաքեմ, հաշվեմ ու այնպես Ձեզ տեղեկություն տամ։ Ֆիլիպի նամակից կրեամ էր, որ նա քանակի համար էլ է հոգ տանում։ Ես կարծում եմ ինձ հետ կհամաձայնեք Դուք, որ, մանավանդ գեղարվեստական գործի մեջ, որքան կարելի է պետք է ընտիրը, լավը տալ, քանակը կախված կլինի արդեն զրանից։ Նա առանձին նշանակութուն չպետք է ունենա։

Սակայն այս մասին դարձյալ գրադրություն կունենանք, անշուշտ կգրեք Ձեր կարծիքները, կդառնա մի եզրակացության։ Նույնպես բաժանորդագրության մասին։

Առայժմ Ձեզ բարի ճանապարհ եմ մաղթում ու հաջող վերադարձ. իմ կողմից էլ խոնարհ ողջույն Հայրիկին, հիացման մի հայացք վեհափառ Արարատին, մի խոր հառաչանք Անի քաղաքին և Ձեզ կարոտալի բարեկներ

Միշտ Ձեր Հ. Թումանյանց

123. ՕԼԿԱ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ

Արարատ. ման—Թիֆլիս

[1902 թ. սեպտեմբեր]

Մերիկի Օլյա.

Բորժոմից ուղարկած պոստիարտերն անշուշտ ստացած կլինեա և գիտես, որ գնացի Բաղուրիան, այնտեղից էլ բարձրացա Յիւրա-Մղարո² կոչված սարի գողաթը արևի ծագումը այնտեղից տեսնելու։ Այդ մի շատ նշանավոր կետ է, և հեռու տեղերից գալիս են այնտեղից արևի ծագումը տեսնելու։ Ինձ հետ Բաղուրիանից ընկերացալ Ռուսաստանից եկած մի ուրա ճանապարհորդ—ինչոր մի բարձր աստիճանավոր—նախադան չգիտեմ ընչի—ընկերացանք, մտաիկ ծանոթացանք, բավական չարչա-

¹ Խոսքը բժ. Ար. Չարդուրյանի մասին է, որը Ադուլիսի (զակախան) բարբառով մի քանի պիես է գրել. Այդ տմառը Ա Ջ-ը գրել է մի վոդեվիլ զրական լեզվ վ, որը չի բեմադրվել և չի տպագրվել։

² Յիւրա-Մղարո (ինն աղբյուր)՝ սար վրաստանում։ Բաղուրիանից Ախալքալաք տանող ճանապարհի վրա, որտեղից զիտում են արևի ծագումը։

բանք ու ծախս քաշեցինք մինչև բարձրացանք: Լերան լանջում օթևան կա գիշերելու: Գիշերը մնացինք այնտեղ, գիշերվա ժ. 2-ին վեր կացանք, 3-ից հետո ճանապարհ ընկանք դեպի դադաթը: Մինչև վերջին դադաթը մի քանի բարձրութուններ կան: Երկրորդ բարձրության վրա հանկարծ սիրտս նեղացավ, սկսեց ուշքս դնալ, նստեցինք, հանգստացանք, անցավ: Ժամի 4¹/₂-ին սկսեց ձյուն դալ: 6-ին արդեն մեր ուղած բարձրության վրա էինք, բայց ամբողջ Կովկասը ծածկված էր մշուշի մեջ: Մի երկու անգամ, շատ կարճ, բացվեց հորիզոնը—և ճշմարիտ որ հսյակապ, դարմանալի տեսարան էր: Կարծես մենք կանգնած էինք մի ահագին ծովի մեջ, որ ամեն լուսն փոխում էր իր ձևը և հորինում էր հաղար ու մի սքանչելի պատկերներ: Թե Բաղուրիան և Թե Բարժում ինձ կատարյալ կողոպտեցին: Մանավանդ Բորժոմ իջած էի հյուրանոցում և մնում էր ամենալավ Ք-ը դատարի: Լավ էր որ Հախովրն այնտեղ էր:

Սեպտի 11-ին Բորժոմից եկա Աբասթուման առանց Ախալցխա կանգնելու: Այստեղ մայրիկը, Շուշանն ու Մարուսյան ամեն օր սպասելիս են եղել ինձ, միշտ իրիկները ուղարկելիս են եղել դիրժահար գալու ժամանակ: Հենց այն իրիկունն էլ սպասում էին, երբ ներս մտա, և չես կարող երևակայել, ինչ աղմուկով իրար հանգիտեցինք: Բոլորը շատ լավ են: Շուշանը միքիչ նիհարել է, բայց ավելի աշխուժացել, դե երևակայիր ինչ կըլինի, իսկ Մարուսյան երբեք այսպես առողջ չի եղել: Մարուսյայի ձիւղիկը շատ լավ երեխա է դարձել: Մայրիկն էլ լավ է, մի քիչ աչքերիցն է գանգատվում, իսկ Դավիթը մնում է նույնը— ոչ չաղացել է, ոչ լղարել:

(Այստեղ նամակն ընդհատվում է)

121. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Աբասթուման—Թիֆլիս

[1902 թ.] հոկտեմբերի 2.

2/X Աբ. Թուման

Սիրելի Ֆիլիպ.

Ստացա նամակդ Շանթի կարտի ու Մարուսիայի մականդրության հետ:

Շանթին, եթե կարող ես հասցեն իմանալ, մի հեռագրով շնորհավորիր իմ ու քո կողմից: Ես չեմ իմանում. ամեն մի կարտը մի քաղաքից է գրած. ով գիտի, որտեղ է Դուցե գտնե՞լ դու:

Մարուսիային շնորհակալություն եւ հայտնում մխիթարանքի համար չիրավի, աշխարհում ինչեր չեն պատահում, և բոլորը թյուրիմացությունից։ Իսկ կանայք իրանք արդեն թյուրիմացություններ են, և վայ նրան, ով որ իրեն «իմացությունը» կուտ այդ «թյուր»-երին։ Նրա հետ շատ բան կպատահի աշխարհում, և պետք է նրան միշտ մխիթարել։

Ուսանալորենքի ընտրության համար արած քո վերջին կոմբինացիային համաձայն եմ, բայց մի հավելվածով, որ այդ խմբի ջոկվածներն էլ վերջին անգամ ես նայեմ¹։

Ես տեսնում եմ, որ դու շատ ես ուզում դիջող լինել։

Ես լավ եմ, թեև եղանակները խառնվում են։ Երեսույն է, որ այս հրաշալի ազատությանը պետք է հաջորդեն բանտարկւթյան ձանձրալի ու սրտմաշուկ օրերը։ Ասաված ինձ համբուրություն տա—քեզ խիղճ, որ էլ չգրես, թե ամբողջ ձմեռը կաց։

Բժիշկն ասում է երկու օրը մի անգամ պետք է վաննա ընդունես։ Բայց ես դեռ չեմ ընդունում ֆինանսական շատ հարգելի պատճառով։ Ասում է վաննան արժե 60 կ. բայց իմ տանտերը խոստանում է պակասեցնել։ Մի խոսքով միշտ հարցնում են, թե ընչի չեմ ընդունում, այդ կարևոր է և այլն։ Պատճառը նրանց չեմ ասում, որովհետև՝ ընչի ասես։

Դուք ես ասես ինչ եղավ ձեռքիդ մի քանի բուրլին։ Պետք է քեզ ասեմ, որ թեև շատ մաքուր ու կանոնավոր եմ ասրում, բայց դրա հետ միասին և շատ համեստ, այնպես որ երբեմն ինձ համար չեն եւ տեսնում, նամակների ծախք է, այս կամ այն բանի պակասությունը, անսկզկալ մի ծախք, վաննա, մի անմեղ հաճույք—և մի քանի բուրլին շոգիացավ կամ հոգիացավ, ինչպես կուղես։

Ես կուզեցի, որ դու մենակ մի ընտրություն անելիք ուսանալորենքի ու ցուցակն ուղարկելիս ինձ։ Եվ եթե կգրես, նաև քո կարծիքը, թե ինչու ես այդ ընտրությունն անում, ինչ խորհուրդով, ինչ մտքով ես առաջնորդվում։

Բարեներ առհասարակ, համբուրներով

Գո Օհանես

1 Փ. Վ-ի «վերջին կոմբինացիան» հետևյալն է․

«1) Դու ինքդ կասես, թե ինչ ես ուզում որ անպատճառ տպվի։ 2) ապա այդ ինչի վրա կավելացնես այն ամենը, ինչ որ այս 4—5 հոգուն դուր կգա ջոկ-ջոկ և այսպիսով չի տպվի միայն այն, որը դուր չէ գալ և ոչ մեկիս այդ 4—5 հոգուց»։

1902 թ. հոկտեմբերի 11.

11/X Արաս-Թուման.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Առավոտն է: Հենց այս րոպեին պոկեցի օրացույցի թերթը, դուրս եկավ, որ այսօր ՅՅ. АНОСТ. ФИЛИП-ի տոնն է: Թեև ոչ սուրբ էս, ոչ էլ առաքյալ, բայց գոնե Ֆիլիպ էս. այնպես որ, շնորհավորում եմ ատենդ և պատասխանում նամակիդ, որովհետև «գրչիդ ծայրից դուրս է եկել»:

Քո սիրտը չափազանց շատ է առաձգական և ավելի զգայուն, քան թե հարկավոր է մեր այս կոպիտ աշխարհում: Եվ քեզ, իմ սիրելի միմոզա, չպետք է այդքան տալիս ու վրա աներ իմ նախորդ նամակը: Այնտեղ ոչ քո խիղճն է դատապարտած, ոչ իմ աքսորն է գանդառված, եթե, իհարկե չկալենք բառերի նեղ բառարանական նշանակությունից, և ոչ էլ, մանավանդ, հայանած իմ կարոտը այն շրջանների, որ դու, այդքան քնքույշ լինելով հանդերձ, շատ անքնքույշ ու անզգույշ կերպով անվանում ես «տիպ» կամ «ճահիճ»:

Ընդհանրապես, ես միշտ գրել եմ հավատացրել եմ, որ այստեղ ինձ շատ լավ եմ զգում:

Այժմ. հրուկից դուրս եկավ այդ պատմությունը, որ ինձ լուսավորում է, չգիտեմ ինչպես ասեմ, ու քեզ ստիպում է ինձ առաջարկելու, այն էլ շատ լուրջ, թե երբ եմ գալիս, գրեմ ձառնապարհի ծախքը ուղարկես:

Դու գրել էիր, թե այդտեղ մնա ամբողջ ձմեռն (ու գարունը), ես էլ, խոսելով ի միջի այլոց այն մասին, թե ինչպե՞ս վատ է—երբ եղանակները խառնվում են—կարծեմ, այդ մասին գրեցի այս նախադասությունը—աստված ինձ համբերություն տա, քեզ խիղճ, որ չգրես, թե ամբողջ ձմեռը կաց:

Քեզ համար ըստ երևույթին չափազանց դժարաւ ու անհասկանալի է մնացել այս նախադասության բուն միտքը, և դու այնտեղ միայն գտել ես քո խղճի դեմ հայհոյանք, որ իհարկե շատ ծիծաղելի է, և կարոտը իմ սիրած տիպի, ինչպե՞ս գրում ես:

Նախ դու պետք է հասկանայիր, որ այդ գրում է մի մարդ, որ ունի այդտեղ ընտանիք ու երեխաներ, և ամենից առաջ պատճառը կարող է լինել նրանց հոգսն ու կարոտը, եթե կա-

քոտի խնդիր կա: Եւ որքան էլ դու խելոք խելոք բաներ ասես ու աշխատես համոզել մարդուն—պետք է իմանաս, որ մի բան էլ կա, որ կմնա անհամոզելի կես կամ մի տարով հեռու մնալու, որովհետեւ նա էլ ունի իր խելքը կամ անխելքությունը—և այդ սիրտն է: Ահա, օրինակ. ես վճռել եմ, որ այստեղ մնամ մի 2—3 ամիս: Ինչ էլ որ լինի մնալու եմ և մնում եմ: Դրում են, թե երեխան հիվանդ էր: Ես վճիռս չեմ փոխում, ես մինչև անգամ կարգում եմ, թե անցել է հիվանդությունը, բայց այսուամենայնիվ բոլորովին չեմ հավատում, կասկածն ընկնում է սրտիս մեջ, անքնություն եմ ունենում, և մի քանի օրվա մեջ պակասեցի երկու ֆունս:

Դու խելի մի զարմանալ սրանից, ինչպես որ ես չեմ զարմանում քո զարմանքից: քանզի, բաներ կան, որ մարդիկ կարող են միայն իմանալ, տեղյակ լինել, բայց ոչ թե ղգալ, ապրել: Զգալու համար պետք է ունենալ: Ինչպես որ մենք լավ գիտենք, խելքով հասկանում ենք, որ մարդը մեռել է, բայց միայն մեռելի տերն է, որ ոչ միայն գիտի, այլ զգում է, և այլն ըստ կարգին:

Գալով տիղմին ու ճահիճին, քեզ, իմ սիրելի Դամոն¹, պետք է լուրջ հանդիմանեմ ու զգուշացնեմ, որ մյուս անգամ ինձ այդ տեսակ բաներ չասես: Առաջինը, որ այդ տեսակ բան չեն ասել մի մարդու, որին շատ քիչ բանաստեղծ են համարում, երկրորդ, ճշմարիտ չես ասում, իբրև թե ես սիրում եմ... երրորդ ես չեմ հայտնել դրա կարոտը, այլ ընդհակառակը, չորրորդ, քաղաքում եթե ես պարտվում եմ այդ տիղմի մեջ, նրա համար որ ավելի առընչություն ունի իմ կյանքը այդ տիղմի հետ և այդ տիղմն անսպասան մաքուր ու գերազանց է մնացած մյուս տիղմերից: Ես կարծում եմ դու արդեն համաձայնեցիր ինձ հետ. իսկ եթե այդպես չի, թող մեր հինգշաբթին դատի ինձ ու քեզ. ես առաջուց համաձայն եմ:

Մի խոսքով այս բոլորը ցույց են տալիս, որ դու դրամատուրգի շնորհք ունիս, և չեղած տեղից կարող ես դրամա ստեղծել:

Ստացա «Մուրճ»-ը, և բոլորը կարդացի հենց ստանալու

¹ Համլետն այդ անունով է կոչում Հորացիոյին, ակնարկելով պոլսթազ որացիներ Դամոնի և Ֆինտիասի միջև եղած հանրաժանոթ բարեկամությունը:

իրիկունը. հայերեն կարգալու խալի բան չկա, իսկ կարգալու ախորժակս էլ բացվել է սաստիկ—բայց հայերեն:

Աքելն էլի նամակ էր գրել Մոսկվայից—հարցերով: Ռուսներն զիրք են հրատարակել «Современ. арм. поэты»¹. Կենսագրական մի երկու տեղեկ[ություն] և երեք ոտանավոր զրկեցի, թաժա, այստեղ գրած:

Անցյալ օրը թուամայանների սառնը կոլոլակի էի հրավիրված: Համբարձումն երեկ ինձ մոտ էր: Թուամայանների մեջ երևի միակ զարդացած ու բարեկիրթ մարդն է: Ինձ շատ դուր եկավ:

Լինում եմ Շխյանների² մոտ, և ունիմ դրսի մի քանի ծանոթներ: Ահա այստեղի իմ ամբողջ «տիղմը»:

ТЯЧКНИ-ը ստացել է իր փողը: 5 ռ. տվավ ինձ:

Վաննաների գործը դուրս եկավ ավելի էժան: Կատարում եմ բժշկի պատվերները: Դինի խալի չենք խմում: Ինքը ТЯЧКНИ-ն էլ չի գործ ածում, ոչ գինի, ոչ արագ: Միայն մի օր խմեցինք. այն էլ խեղճը մի բաժակ խմեց թե չէ, սկսեց լաց լինել ու պատմել, թե ինչպես սրանից 24 տարի առաջ, Թիֆլիզ ծառայելիս, մի շինել ունեւր այնքան պատուով, որ ամաչում էր հագին պրոսպեկտով անցնի. իհարկե, ես էլ մի երկու բաժակ խմեցի և սաստիկ ցավակցեցի տխրահիշատակ շինելի համար:

Շանթին գրել եմ, որ հասցեն զրկի, երևի նամակս չի ստացել: Ինչ է անում մեր այդ միջադճայինը³: Մենք լավ էինք զրա բանը շինել... Բայց, ափսոս, որ երազ էր:

Բարեներ մայրիկին, Մարուսիային, Դավթին, Լիլիկին և ով որ նստած կլինի առհասարակ:

Հիմի Շուշանի հետ հաշիվ տեսնենք:

Քո Օհանես

¹ „Современные арм. поэты“ լույս է տեսել 1903 թ. Մոսկվայում, Լևոն Ումանեցի և Առաքել Դերձիշի խմբագրությամբ:

² Իժիշկ Արաաշես և փաստարան Արսեն Շխյանների մասին է խոսքը:

³ Թ-ն այսպես է անվանում Շանթին, հավանաբար այն պատճառով, որ վերջինս հաճախ էր լինում արտասահմանում:

Սիրելի Ռուստեմ.

Իսկի մի չես հարցնում, թե ախար ես հիվանդ ունեի, հարգնաց: Իսկ ես այստեղ ամբողջ Արաս-Թուման, քանի բժշկից խոսք է ընկնում, քեզ փառաց ի փառս եմ հանում: Ասում եմ ինչ Գոպաձե ¹, ինչ Դեկյաբե ², մենք Թիֆլիզ երեխաների մի բժշկի ունենք, որ ոչ թե միայն հիվանդ երեխաներին է առողջացնում, այլ չեղած տեղից էլ երեխա է ստեղծում:

Այստեղ, քանզի քեզ լավը չըլի, մի լավ բժիշկ կա. քննեց, քո դաժանից ավելի բան չըգտավ: Ասում է բան չըկա. ներսը իհարկե, դու հասկանում ես, որ խոսքը դիտի մասին չիս Կատարում եմ բոլոր պատվերները — այսինքն ման եմ դալիս, երբոր եղանակը լավ է լինում, ուտում եմ, խնդր տալիս է տանտիրուհիս և քնում եմ, երբոր քունս տանում է: Հա, վաննա էլ եմ ընդունում, որ շատ լավ է աղդում:

Սկզբում արգելեց պարապելը, մի առժամանակից արգելքը վերցրեց, թե քիչ-քիչ կարող ես պարապել. բայց ես հենց սկզբից քիչ-քիչ պարապում եմ: «Մատուցի Դավիթը» ³ ամառաձառ հետո կընթան: Բայց հիմա էլ սկսել եմ այդ չըհավանելի դուր տեղը սկզբից մատուցի երեխաների ու ժողովրդի ընթերցանությանը հարմարեցնել: Ձեռն էլ չի դյուր գալիս. վերջն ուրիշ տեսակ եմ անում: Վերջում երկընթաց երկու խնձոր ընկավ, մինը քեզ, մինն ինձ:

Ասում են գնացել ես մեր տունը, անշուշտ երեխա առողջացնելու, ոչ թե այնքան հեռու գնալու, ինչպես ես եմ գտվում. այդ ինչ բան էր, ընչից էր հիվանդ: Ահա հանգիստ եմ:

Գրել էին թե գնալու ես Հաղբատ — Սանահին: Գնացիր, եկմը, ինչ տպավորություն արին Եվրոպայից հետո: Արդյոք մեր ձորերը հավանեցիր, իսկի հիշեցնում են Եվրոպայի:

Ես էլ այստեղից դուցե մի ճանապարհորդություն անեմ դեղի Ախալցխա: Առամա ցավում է, գնամ առամնարուժի մոտ: Բեկի-Կլյուչ փոքր եմ տվել, Թիֆլիզ բամբակ եմ գրել մեջը, էստեղ յոդ եմ քսում: Ժամանակ չեղավ Թիֆլիզ պլումբ էի անել տվել:

¹⁻² Թիֆլիսի հայտնի բժիշկներին:

³ «Մատուցի Դավիթ» առաջին մասը Թ-ը գրել է 1902 թ. աշնանը Արասթումանում:

Դու ինչպես ես տանով տեղով, ամբողջ ցեղով:

Իսկի հինգշաբթի իրիկունները հավաքվեցին եք, ինձ ողորմի եք տալիս, թե չէ:

Ասում են սենյակներս հավանել ես: Հիրավի շատ լավն են: Կարիներս հիանալի¹ է, այն էլ ինչպես երևում է մեջը չեմ պարզապես: Մտքումս կա, որ էստեղից վերադառնամ մի ժամանակից հետո գնամ մեր գավառը: Այստեղ շատ է լավ, բայց հայրենիքի բնությունն ու կյանքը ուրիշ լազաթ ունի: Վաղուց է չեմ եղել ձմեռն այն կողմերում: Գրեթե մահկոց:

Իմ հարգանքներն ու բարենները ժողովին և Իսիֆովնային և աստվածապահ զավակներին, ամեն: Նամակ գրիր. Адак—Ты—Мам—Яма

Քո Օհանես

127. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Արասթուման—Թիֆլիս

[1902 թ.]² հոկտեմբերի 14.

14/X Մարիա Մարկովնա.

Սիրելի Արասթուման³

Միթե մինչև հիմա չվերադարձաք էջմիածնից: Այստեղ հասած տեղեկություններից մինչև անգամ ինձ թվում է, որ իսկի չեք էլ գնացել:

Ստացել եք արդյո՞ք իմ նախորդ նամակը: Այդ ինչքան է կլանել Ձեզ թատրոնի գործը, որ մի գեսը չեք հայտնում: Անցյալ օրը Թումանյանների (Բազմեցի) սեղանի վրա կարդացինք Ձեր առաջարկությունը «Մշակ»-ի մեջ⁴: Մենք, այսինքն ամբողջ Արասթումանը համաձայն է: Շատ լավ առաջարկություն է: Ավելի նպատակահարմար ու օգտարեր, քան մեծ թատրոնը, որի հասարակությունը, ինչ կուղեք ասեք, չունենք: Դուք մեղադրե-

1 Թ-ի այս նոր կարիներումն էին տեղի ունենում «Վերնառան» զբաղան հավաքությունները:

2 Նամակի գրություն թիվը հաստատում է իշխ. Մարիամ Թումանյանը:

3 Այս նամակում «Սիրելի Մարիա Մարկովնա» գրելու փոխարեն, գրում է «Սիրելի Արասթուման»:

4 «Մշակ»-ի 1902 թվի № 220-ում իշխ. Մ. Թումանյանը հարց է հարուցում՝ Թիֆլիսի «հայ բնակչության կենտրոնում» հիմնել հայկական թատրոն և կոչ է անում հասարակությանը օգնել այդ հանրաշահ գործին:

ըում եք բուրժուական: Այդպիսի գործերում չպէտք է մեղադրել: Գեղարվեստը այնպիսի բան է՝ որ ազգասիրութեան խոսք չի կարող տանել, և վաճառք, եթե ընկալի ազգասիրութեան դուռը: Երբ որ գեղեցիկ կլինի, լավը կլինի, այն ժամանակ կգան: Հիշում ե՞ք իմ ու Ֆիլիպի չար մարդարեութեանները և Ձեր արտասուքները այս օրերի վրա: Մենք արդեն առաջուց ենք նախադուշակել, դուք էլ առաջուց եք արտասուել այդ խղճալի դրութեանը, որ դուք չէիք ուզում նկատել Ձեր ոգևորութեան մեջ: Եվ այդ էլ այդպես պիտի լինի: Ասում է. Լենկթեմուրը թշնամուց հաղթված, մի անհաջող կռիւց հետո, պատերազմի դաշտից փախել էր մտել մի քարի տակ: Թագնված դիտում էր իր առաջը: Մի մորմոռն մի ցորենի հատիկ քարշ տալով ուզում էր քարով բարձրացնի, տանի իր բունը: 69 անգամ ճամբից հատիկը ցած ընկավ, 69 անգամ անասունը ցած եկավ, ու վերջապես 70-րդում կարողացավ տանել: Այս որ տեսավ Լենկթեմուրը, ամաչեց, որ ինքը գործը միանգամ տանել տալով այդքան հուսահատվել է ու թագ կացել: Դուրս եկավ, հավաքեց իր ցրված զորքը ու... հաղթութեանը տարավ:

Այս առակն ավելորդ է Ձեզ համար, քանի որ դուք հուսահատվել չգիտեք, բայց էլի ավելորդ չի այս ձախորդ օրերում:

Գէորգի տպագրութեան համար հանձնարարել էիք Շանթին. պատասխանն ու կարծիքս կհայտնի ժողովին: Բայց արդեն այդ մասին կարծեմ էլի գրել եմ, նորութեան չի: Բայց ես խոստացել էի ծավալի մասին գրելու, թե մոտավորապես քանի երեւոյ կլինի: Իմ ընտրութեամբ կլինի մոտ 200 երես¹:

Ես լավ եմ: Եղանակները դեռ լավ են, թեև երկինքը շուտ շուտ հոնքերը կիտում է սարերի գլխից ու մեր սիրտը մթնացնում:

Այստեղ է և Արսեն Շխյանը տիկնոջ հետ—Մարիա Միխայլովնայի: Լինում եմ նրանց մոտ, անցյալ օրն էլ ճաշի էին կանչել: Շատ լավ աղջիկ է: Արդյոք ինչպես են գնում հինգշաբթիները:

Համբուրելով Ձեր ձեռքերն ու սպասելով Ձեր նամակին

Ձեր Հ. Թումանյան

¹ Բանաստեղծութեանների ժողովածուն, որը հրատարակվեց 1903 թ.:

[1902 թ.] հոկտեմբերի 23.

23/X Արաս-Թուման.

Սիրելի Ֆիլիպ.

...Գրքի տպագրության հարցով խնդրում եմ առայժմ ինձ չդադեցնեք: Առանց այն էլ վերջերս այնպես եմ, որ բժիշկը պատվիրում է որքան հնար է աշխատեմ հանգստանալ, իբրև բույս ապրեմ: Այն ինչ ես չեմ կարողանում, մի երկու շաբաթվա անքնությունը և մի քանի ուրիշ դեպքեր տալիս ու վրա արին ինձ կատարյալ և տակավին մի տեսակ գաղազած դրության, ալիկոծության մեջ եմ:

Ես արդեն գրել եմ Շանթին երկրորդ անգամ—ժողովին հայտնելու, թե ինչու այժմ և եթ սկսելուն հակառակ եմ ես: Իսկ այն դիմումը, որի պատճենը Շանթը դրել էր իր նամակում, ինձ այնքան վշտացրեց, որ ես պատրաստ էի թքել և գրականության և կյանքի վրա: Դիմել հազար ու մի մարդու, գրել, թե Հ. Թ.—անապահով է, հիվանդ է, ընտանիք ունի—մի բան ավել ստորագրեցեք նրա բանաստեղծություններին...¹

Չեմ ուզում գրել, որ գրեմ, երկար կգրեմ, առանց այն էլ Շանթի նամակում գրել եմ:

Բայց քեզ, որպես մի մտերիմ մարդու, որ այդքան հոգում է իմ մասին, անշուշտ իբրև մի բանաստեղծ ընկերի, քեզ, ասում եմ, հիշեցնում եմ, որ սիրես՝ բացի իմ ֆիզիքական առողջությունը—մի քիչ էլ հոգու հպարտություն տեսնել իմ մեջ:

Ինչ անենք, որ բանաստեղծ լինելով, նյութական նեղության մեջ լինելով, ապավինած եմ մի քանի մարդու օգնության, միթե դեռ պետք է շրջաբերականով հռչակեմ իմ խեղճությունն ու նպաստներ ժողովեմ:

Այդ դիմումը չպետք է լինի. գիրք ենք հրատարակում, թող ստորագրեն:

Առանց շրջաբերականի էլ դու քչերին չեմ դիմել: Թե մի հաջողություն կլինի, թող գրքից լինի:

Բարեներով տանըցոնց ու համբուրելով քեզ

Քո Օհանես

¹ Նամակում հիշատակված դիմումը չի գտնված. կա մի ուրիշ դիմում հրատարակիչների ստորագրությամբ, որ իսկապես բաժանորդագրվելու դիմում է:

[Խաղիք]

129. ԼԵՈՒՆ (ԱՌԱՔԵԼ ԲԱՐՍԽԵԱՆՅԱՆԻՆ)

ԱՐԹԱՐԱՆԿԱՆ—ԹԻՖԼԻՍ

[1902 թ.] հոկտեմբերի 27:

27 հոկտ. Արաս-թուման.

Սիրելի Առաքել:

Քո այն հարցին, թե ինչ բանաստեղծներ են ինձ վրա ազդեցութիւն արել և հատկապէս իմ որ դրածի վրա, ես, որքան հիշում եմ, պատասխանել եմ, որ շատ ուշ եմ ծանոթացել բանաստեղծների հետ և չեմ խոստովանել ոչ մեկի ազդեցութիւնը:

Հիրավի, ամաչելով, բայց ևս առաւել ցաւելով պետք է
ասեմ, որ մինչև այսօր էլ ես ամբողջովին չեմ կարգացած նույն
խոկ ոռւս նշանավոր բանաստեղծների գործերը: Իմ մօտիկ ծա-
նոթները այս վերադրում են իմ հռչակավոր ծուլությանը, բայց
ես վերադրում եմ ավելի ուրիշ հանգամանքների, և որքան էլ
սա ծիծաղելի համարվի ինձ ճանաչողների համար—ես ինձ
ծուլ չեմ համարում: Սակայն խոսքը այս մասին չի:

Այսպէս հիմնովին ծանոթ չլլինելով ոչ մեկի հետ, մանա-
վանդ առաջին շրջանում, և գիտակցաբար նմանած ու հետեւած
չլլինելով ոչ մի բանաստեղծի, հանդիարո խղճով էլ քեզ գրեցի,
որ աղբւմս չեմ ոչ մեկից:

Բայց քո նամակից հետո այդպիսի նամակ ստացա և Յու-
րի Վեսելովսկուց, սկսեցի լուրջ մտածել այդ մասին և գտա, որ
սխալ է քեզ տված պատասխանս, ես անգլիտակցաբար ենթարկե-
լած եմ եղև ազդեցությունների, որոնց մասին մինչև օրս հա-
շիվ չեմ տվել ինձ: Մեր ընդհանրությունների մասին արդեն պրեկ-
եմ, աննշան և կարճատև է եղել նրանց ազդեցությունն ինձ
մրա:

Ռուս բանաստեղծներից ամենից շատ ինձ վրա ազդել է Վերամոնտովը, ապա Պուշկինը, և, [այժմ] ես կարծում եմ, նրանց ազդեցությունն է կոչել երևի, որ գրել եմ ես այն սլոնմաները, ուր երգված են մեր լեռնալան ժողովրդի կյանքը, սովորու-թյուններն ու բնությունը։ Դրանցից հետո ծանոթացել ու սի-րել եմ Բայրոն, Դյոթե, Շեքսպիր։ Սրանք կարծում եմ—ան-պայման ազդել են իմ գրվածքների վրա, բայց այնպիսի գըը-վածքների, որ տակավին չեն տպված, [մինչև անգամ չեն վեր-ջացած], և որոնց մասին հաշիվ չեմ կարող տալ։ Սակայն զգում

եմ նրանց անմերժելի ազդեցությունը: Շեքսպիրը միշտ մնում է իմ ամենասիրելի բանաստեղծը: Եվ թեև դրամա չեմ գրել դեռ, բայց դրաման բանաստեղծության մեջ իմ ամենասիրած ձևն է, ու ինձ թվում է, թե դրամատուրգի կոչումն ունիմ ես: Այս պատրանք է գուցե: Շեքսպիրն է ինձ այսպես կախարհել:

Մի երկու խոսք ազդեցությունների մասին: Ես որ ասում եմ ազդված եմ (անշուշտ, կարծեմ և այլն, նրա համար եմ այսպես ասում, որ այդ) ազդեցությունները ես ոչ թե իմ գործերի, տողերի մեջ եմ նկատում, այլ որովհետև զգում եմ իմ հոգու, իմ բարոյական ամբողջության վրա, նրա համար է, որ ասում եմ երևի, անշուշտ, կարծեմ, և այլն*:

[Սևագիր]

130. ՅՈՒՐԻ ՎԵՍԵԼՈՎՍԿՈՒՆ

Արաս—Թուման—Մոսկվա

[1902 թ. հոկտեմբեր] ¹

Մինչև Ձեր նամակի ստանալը ես չէի մտածել այն մասին, թե ես որքան եմ եղած ոռևսաց դրականության ազդեցության տակ: Ձեր նամակն ստանալով երկար մտածեցի, ու որոնեցի ոռևսաց դրականության ազդեցությունը, բայց ոչ թե իմ ոտանավորների տողերում—որովհետև երբեք դիտությամբ հետեւած ու նմանած չեմ ոչ մի բանաստեղծի—այլ իմ հոգու, գրական ճաշակի ու հայացքների վրա:

Գտա, որ նույնիսկ դեռ դպրոցում սովորած, [թե դպրոցից դուրս կարդացած] ոռևս բանաստեղծների գործերը [ինձ այնքան հարազատ ու սիրելի են] օրինակ Պուշկինի „Буря мглою небо кроет“, „Полтава“, „Цыгане“, կամ Լերմոնտովի „Демон“, „Ангел“, „Ветка Палистины“, „Песнь о царе Иване Васильевиче“, „Три пальмы“, „Мцыри“, „Тучки небесныя, вечныя странники“, „Спор“, „Выхожу один я на дорогу“, „Пророк“, „И скучно и грустно“ ինձ այնքան սիրելի են եղած միշտ, և մանավանդ դրանցից մի քանիսն էլ թարգմանած եմ—ինչպես Լերմոնտովի „Мцыри“, „Ангел“, „Жела-

* Նամակն անավարտ է և անստորագիր:

¹ Ժամանակը որոշվում է 1902 թ. հոկտեմբերի 4-ին թ-ին ուղղած Յուրի Վեսելովսկու նամակով:

ние“, „Я не хочу, чтоб свет узнал“ կամ Պուշկինի—„Утоп-
ленник“, „Песнь о вещем Олеге“, „Заклинание“, „Романс“,
որ անշուշտ ազգած պիտի լինեն ինձ վրա:

Բայց ավելին ասեմ: Ռուսաց բանաստեղծները—գլխավո-
րապես Լերմոնտովը և ապա Պուշկինը միշտ ինձ ավելի հարա-
դատ են թվացել, քան թե մեր հայոց բանաստեղծները: (Խոսքս
իմ նախորդ շրջանի մասին է):

Ճակատագրի քամահճույքով մեր բանաստեղծները ապրել
ու երգել են խորթ ու հեռու մեր աշխարհից [երգել են ուրիշից
փոխ առված սովորություններ, երգել են օտար աշխարհքում]
և նրանց երգերի մեջ չըկան ոչ մեր բնությունը, ոչ մեր փո-
ղովուրդը: Բայց [օրինակով դրանցից խոսենք, որ ազգուրաց
չգուրս գամ]: Օրինակ. վերցնենք մեր բանաստեղծներից երկու-
սին—Սմբատ Շահազիզին և Գամառ—Քաթիպային: Որոնք են
եղել իշխող ռուսահայոց բանաստեղծության մեջ:

Գամառ—Քաթիպան, որ միշտ ապրել է մեր աշխարհից
հեռու, ասում է—

...Թառամում եմ ես այս օտար երկրումը,

Մենակ բըսած ծաղկի հման դաշտումը *:

(«Իմ երգը»)

[Շիշտ օտար դաշտի էլ բուրմունք ունի]:

Շահազիզը իր «Լեռնի վիշտը» պոեմը այսպես է սկսում.—

«Ոչ ջրերի մոտ, ուր թռչունների
Նվաղում է պարն քաղցր մեղեդիք,
Կամ անտառներում, ուր տերևալի
Նվ կանաչադարդ աճում են սոսիք,
Կամ իմ Լեռնի կյանքը նկարել:

.....

Այլ քաղաքի մեջ—և այն ահագին,
Ուր կենցաղական հոգսերն են եռում,
Ուր ամենայն մարդ տեր է իր գործին, —
Այնտեղ է Լեռն ձեզ ներկայանում»:

Մոսկվան է այդ ահագին քաղաքը, ուր ներկայանում է
հայ բանաստեղծի հերոսը, և ուր ապրում է ինքն ու երգում.—

Նա նույնիսկ Մոսկվայի շուկան է երգում.

* Ես այժմ նրա գիրքը չունեմ ձեռքիս, որ հանեմ այդ երգը, խնդրում
եմ դուք գրեք:

«Ո՛վ դու Մոսկվա, քո փողոցներում
Արդեն խռնում է հանդեսն շտապով:
Այլք ժողովվում են մադաղիններում
Պատրաստել տոնին ընտիր ճաշակով
Նորագույն զարդեր, փողկապ, ձեռնոց,
Քորոց, նուրբ բեհեզ, շալեր մետաքսի,
Պատմունճան, սալոպ, լոռնետ, հովանոց,
Թաշկինակ բատխա, մանյակներ ոսկի:

Քողեր մեծարվեստ ասեղնագործած,
Բուռնուս գույնզգույն վերջավորներով,
Եվ նոր գլխարկներ ոսկեթել նաշխած,
Եվ բարակահյուս ժապավեններով:
Եվ ամենայն բան, և ամեն լաթեր,
Որով պարապ մարդ կարող էր պճնել,
Եվ որ զեղազետ, և որ նորասեր
Ֆրանսիացու խելքն է ստեղծել:

Լի են բազմությամբ ժողովարաններ,
Թնդում է թատրոն քաղցր երաժիշտով:
Աջ-ձախ թեքելով ճոճում է ոտեր
Դերասանուհին,— և ի՞նչ արվեստով:
Ծափահարությունք ցածից, վերևից,
Խլացնում են մարդուս լրսելիք.
Եվ թատրոնասեր բազկաթոռներից
Ձոնում են առատ սիրո հետ դափնիք»:

(«Լևոնի վիշաք», 15)

Կամ

Բողոքողս, գիտնա, ո՛վ գեղեցիկ գյուղ,
Ակամա դորժու մի կողմ գընելով,
Երգ եմ բերել քեզ. թույլ առւր ինձ մի ճյուղ
Քաղեմ բերյազից քնարիս ձոնելով.
Նա մյուս անգամ գուցե կը վառվի
Տեսնելով այդ շյուղն:

(«Խորհրդածություն [բանաստեղծի]», 237)

Մինչդեռ ողու բանաստեղծը երգում է.

„Как я любил, Кавказ мой величавый,
Твоих сынов воинственные нравы,
Твоих небес прозрачную лазурь,
И чудный вой мгновенных громких бурь,
Когда пещеры и холмы крутые,
Как стражи откликаются ночные:
И вдруг проглянет солнце, и поток
Озолотится, и степной цветок
Душистую головку поднимая,
Блестит как цветы небес и рая“, и т. д.

(Лермонтов „Измаил-бей“)

Կամ

„Тебе, Кавказ суровый царь земли,
Посвящаю снова стих небрежный:
Как сына ты его благослови
И осени вершиной белоснежной,
От юных лет к тебе мечты мои
Прикованы судьбою неизбежной,
На севере, в стране тебе чужой,
Я сердцем твой, всегда и всюду твой“.

(Лермонтов—Посвящение к поэме „Демон“)

Եվ մի շարք պոեմներով ու ոտանավորներով—ինչպես „Демон“, „Мцыри“, „Измаил-бей“ երգում է Կովկասի սարերը [կյանքը], ժողովրդի սովորություններն ու լեզունքները:

Կամ վերցնենք Պուշկինը, „Кавказский пленник“ և առհասարակ այնքան ազդված է Կովկասի սարերից: Ճակատագրի այսպիսի մի քմահաճույքով հայ բանաստեղծը Մոսկվան ու Բոգորոդսկ է երգում—ողու բանաստեղծը Կովկասի լեռները: Եվ այսպես ողու բանաստեղծը սիրել ու երգել է Կովկասի լեռներն ու լեռների կյանքը:

Ես էլ, իբրև Կովկասցի ու լեռնցի, սիրել եմ այդ երգերն ու պոեմները: Եվ, թեպետ լեռների սերն ու լեռնական կյանքի կարոտը ես ունեցել եմ իմ հոգում, բայց անշուշտ նրանք դրդել են ինձ ու տվել պոեմայի այն ձևը, որով զրել եմ ես, որովհետև մեր զրականության մեջ այդ տեսակ պոեմ չի եղել, որ

երգեր [ժողովրդի կյանքն ու բնությունը], մեր բնությունը, ժողովրդի սովորություններն ու ավանդությունները:

[Այսպիսով, թեև անդիտակից կերպով, ես սկսել եմ ուսուսաց բանաստեղծների ազդեցության տակ: Բայց այդ կատարվել է այնքան աննկատելի, անգիտակից կերպով, որ ես այժմ չեմ կարող մասս դնել ու ցույց տալ նրանց ազդեցությունն իմ ոտանավորներում, այլ զգում եմ իմ սրտի, իմ ճաշակի, իմ բարոյական ամբողջության վրա]:

Բայց, այն էլ ասեմ, որ ինձ զգում եմ վաղուց ազատված նրա ազդեցությունից. նրա ազդեցության տակ միայն սկսել եմ:

(Պատանեկան հասակում, ուսումնարանում սովորած Կռիլովի առակների ազդեցության տակ ես ոտանավորով գրել էի մի շարք առակներ.—մեր կովկասյան առակներից: Դրանցից ոչ մեկը չի տպվել և չկա այժմ):

131. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱԶՍԱՐՅԱՆԻՆ

Արասբուժան—Թիֆլիս

1902 թ. հոկտեմբերի 28.

28/X Արաս-Թուման.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Կրկին խնդրում եմ, որ դրքի հրատարակության կամ ավելի ճիշտը—բաժանորդագրության խնդիրը թողնեք մի առ ժամանակ:

Ես խոր համոզված եմ, որ դու ինձ լավ ես հասկանում, հասկանում ես իմ վրդովմունքը, հասկանում ես, որ այդ դիմումի մեջ կա մի բան, որ ուժգին քացի է տալիս իմ սրտին, որ կատաղեցնում է ինձ, որ ես անիծում եմ իմ ճակատագիրը, թե ինչու ես բանաստեղծ եղա այս աշխարհում ու վերջ ի վերջո այս կամ այն ձևով դիմեմ, թե արդեն ուժից ընկել եմ երիտասարդ հասակում, միջոց չունեմ և այլն, և այլն, և ուր—նրանց, որոնցից շատերը լավ գիտեն, լսել են իրենց ականջով, տեսել են իրենց աչքով ու...

Ի՞նչու ես էլ չեղա այն ավագակներից միինը, որ առողջ ապրում են իմ հայրենիքի լեռներում: Մի՞թե, ճշմարիտ, արժե երկարացնել այս անտանելի հոգևոր, անվերջ պտըտվել այս կոշմարի մեջ:

Բայց այս ընչի համար եմ ասում: Հա, նրա համար էի ասում, թե դու լավ ես հասկանում, էլ մի ասիլ իմ վրդովմունքի համար թե «տանելի է», ասա հասկանալի է:

Նա ինչ կարող եմ անել, սիրելիս, եթե ոչ պարտաւել, թե-
կուզ և այդ արդելովում է ինձ, թեկուզ և ուժ չկա դրա համար,
և ահա, օրինակ այս տարվա հաշիվը տամ, դեռ տարին չվերջա-
ցած մի հազար—հազար հինգ հարյուր տող ոտանավոր եմ գրել:
Ինչ վերաբերում է Արաս-Թուման զաւուս, որ մենակ
դու ես եղել պատճառը, այդ ինչու ես մեջ բերում իրրե ծան-
րություն կամ մեղք, ո՞վ է բան ասում. եկել եմ այստեղ լավա-
ցել, ես ե՞րբ եմ տրտունջ հայտնել, երբ եմ ասել գալիս եմ:
Ինչո՞ւ ես ինձ այդ տեսակ հարցեր տալիս: Նվ, վերջապես, ի
հարկե դա կախոված է քո ցանկությունից. միթե այդքանը ես
չեմ հասկանում, միթե հարկավոր էր, որ ինձ հիշեցնեիր: Հի-
րավի, մի քանի օր առաջ հոգեկան այնպիսի հոգմունքների ու-
նեցա, որ քնից կտրվեցի, սաստիկ ընկա—մի 10 օրում 6 ֆ. պակա-
սեցի, բայց բժիշկը տասով, որ վտանգ չկա, կանցնի վրդովմուն-
քի հետ, քնի դեպ տվավ, ու այժմ կրկին կաղդուրվում եմ:
ТЯЧКИН-ն իր ժամանակին տվել է ինձ 7 ուրիշ:

Մի խոսքով—մի ամիս էլ, ու կգամ, այսպես կանենք կամ
այնպես, դուք կունենք այն, ինչ որ դուք եք կարող, ես էլ այն,
ինչ որ ես եմ կարող և որը որ նպատակահարմար կդառնա:

Ռուստեմը միթե ինձանից նամակ չի ստանում:

Բաշեներս տանըցոնց և համբույրների քեզ

Քո Օհանես

132. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋՍՐԾՍՆԻՆ

Արասթուման—Թիֆլիս

[1902 թ. հոկտեմբերի 28]

Նույն օրը

Սիրելի Ֆիլիպ:

Նամակդ տարա, թե փոստը դեմ, ինձ մի հեռագիր տվին
քեզանից, թե. *Перевел телеграфно 25, поступаю как писал*“:

Նորից կարդացի այսօրվա ստացած նամակը—այնտեղ այդ
մասին բան չկար: Նախորդ նամակը կարդացի—էլ բան չկար:
Թե զաւուս համար է, այդ էլ ոչ քո նամակում կա, ոչ իմումն է
եղել: Վերջի վերջո ննթադրելով, որ այդ ТЯЧКИН-ի հետեյալ
Վիսամայակը պիտի լինի, իսկ *как писал*-ը այն, որ նրան հա-
սանելիքը տամ նրան, մնացածը ես վերցնեմ, ինչպես դրել էիր
առաջ, դրա վրա էլ կանգնած եմ այժմ:

Մեկ էլ մտածում եմ, դուցե ուրիշ նամակ ես գրել դեռ
չեմ ստացել, որովհետեւ այժմ փոստը շաբաթը 3 անգամ է դա-
ւիս, նամակն այդտեղ ուշանում է:

Ինչեիցե, միքիչ մոռնի է, բայց ես սրանից ավելի հավա-
նական բան չգտա բոլոր գրածներիդ մեջ:

Օհաննես

133. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Արտսրուսան—Թիֆլիս

[1902 թ.] նոյեմբերի 1.

1/XI Արաս-Թուման

Սիրելի Մարիա Մարկոֆնա.

Ես շատ շնորհակալ եմ Ձեր թանկագին նամակի ու ար-
տասունքների համար: Ես երբեք, երբեք չեմ կասկածել Ձեր սրտի
քնքշության և հուռւ աղնվության վրա: Ես միշտ համոզված
եմ եղել, որ դուք քույրորեն տանջվում եք իմ վիճակով: Եվ
այդ է պատճառը, որ որքան էլ տեսել ու ընկունել եմ Ձեր
զգացմունքների իրական ապացույցները—երբեք չեմ զգացել
սրտիս վրա այն ահագին ծանրությունը, որ զգացի այս վերջին
գիմումի—այն էլ ծրագրի—միմիայն դատարկ խոսքերից:

Սիրելի Մարիա Մարկոֆնա, ավելի ծանր ու դժբաղդ գեղք
չի կարող լինել երբեք, քան երբ մարդու՝ իրեն ապրելու և ըն-
տանիքը պահելու հոգան ու խնդիրը դուրս է գալի իր ձեռից
ու դրվում հրապարակ: Այդ միշտ է անտանելի, բայց մանա-
վանդ այն գեղքում, երբ այդ հրապարակը լինի է ստոր մարդ-
կանյութ:

Ես հիշում եմ, մի քանի տարի առաջ սովորական բան էր հա-
յոց լրագիրներում գրողներին անվանել «մուրացկան»: Ամենա-
նախատական խոսքը աշխարհքում, որ գործ էր անում մի ժո-
ղովրդի լուսավորված, ինտելիգենտ մասը իր գրողների վերա-
բերությամբ: Իսկ այդ ժողովուրդն ինքը—իր կնոջ ու իր հարա-
զատ երեխի քթիցն էլ է հանում իր տված մի պատառ հացը:

Ես տեսել ու լսել եմ շատ շատերին, որ լավություն են
արել այս կամ այն գրողին, ու մտքումս տեսել, երանի թե չլի-
նեիր այն գրողն ու գրականությունը, որ ընկած չլինեիր սրա
հուսով ու սրա մոռնիաթին: Ես անձնական դժբաղդ փորձելով էլ
գիտեմ, թե ինչ մարդիկ են դրանք: Դրանք ինչ են հասկանում

ինչ բան է բանաստեղծը: Դրանք միմիայն բանաստեղծ կարող են սպանել: Վկա են հայոց բոլոր բանաստեղծներն ու գրողները, որ շրջկլլած եկել են ու հայհոյելով գնացել:

Սա, ի հարկե, պատմական մի շրջան է, երբ տաղանդը, որքան էլ կաշիից դուրս գա, միայն նահատակ կարող է լինել: Իսկ նահատակել ամեն ձևով ու ամեն ձևով—մեղք բան է:

Այն դիմումի պատճենը գլորեց իմ հոգին: Ես այն մի քանի օրը ինձ կորցրել էի, չհայելով Շանթը միշտ աշխատում էր ինձ նամակներում մեղմել ամեն բան ու պատվավոր մի ձևով ներկայացնել:

Եվ, երևակայեցեք, ես միայն այժմ, երբ այդ նամակներից հետո համոզված եմ, որ այլևս դիմում չի լինելու, միայն այժմ ասում եմ, այս մի քանի օրը ինձ զվարթ եմ զգում և ազատ շունչ եմ քաշում:

Այն ինչ այդ նամակները Ձեզ շատ են վշտացրել: Ես շատ եմ ցավում, հիրավի, վշտանալու բան կա, բայց ինչ անեմ: Տեսնում ե՞ք, որ վշտանալով հանդերձ ինձ չեք մեղադրում:

Եթե երբեք դիմումի մասին խոսք է եղել, ես իմ մեջը միշտ այսպես եմ մտածել, թե այդ դիմումը, երեի, կլինի մի քանի ունևոր մարդկանց, որոնց դուք լավ եք ճանաչում, և որոնք չի հարուստի նման չեն ծիծաղել դիմողի ետևից, կամ մի հայտնի տիկնոջ նման չեն ասիլ թե բանաստեղծը միթե այդքան երեխա կունենա...

Բայց ես չեմ ուզում խոսել այս մասին ու վրդովվել կամ վրդովել: Որ լինելով նեղության մեջ, այսու ամենայնիվ այսօրվան հակառակ եմ, սրանից ավելի էլ ինչ ապացույց է հարկավոր, որ դառն է:

Միրելի Մարիա Մարկովնա, ասում եք, որ ես գրահանության մասին մտածեմ ու ինձ վրա նայեմ իբրև գրողի վրա, իմ զգացմունքները դո՛հեմ գործին:

Բայց ցավն այն է, որ մեր գործն այնպիսի գործ է, ուր կարելի է ամեն բան զոհել—բացի զգացմունքները: Սա զգացմունքների գործ է:

Դրահանություն, լավ եք ասում:

Բայց գրահանությունից առաջ գրող կա, գրողն էլ իր զգացմունքներովն է գրող: Երբ որ այդ զգացմունքները կղոհվեն, այնուհետև էլ գրող չի լինիլ, իսկ երբ գրող չի լինիլ—գրահանություն էլ չի լինիլ:

Սակայն ես Ձեզ շատ լավ եմ հասկանում: Ձեր բոլոր ուղածն

այն է, որ ես ապահով լինիմ, և այդ պանկուլթյունն այնքան քույրորեն ու բուռն է Ձեզ հուզում, որ դուք աշխատում եք ինչ էլ որ լինի—գտնեք այդ դործի լավ կողմը ու հաշտեցնեք իմ խրտնած զգացմունքների հետ, չնայելով, որ դուք էլ եք ինձ համազգայ:

Իմացած եղեք, որ հենց այդ զգացմունքն արդեն ինձ համար շատ բան է, որովհետև մենք ավելի սրտի մարդիկ ենք, թեկուզ և մեր կյանքն այսքան թաղված ու գրադված նյութականի խնդրով:

Եվ չէ որ հենց նյութականի խնդիրն էլ նրա համար է այդքան ծանրանում, որ սիրտ չկա, անսիրտ, կոպիտ մարդիկ են, ինչպես դուք էլ վկայում եք Ձեր նամակում:

Դրանցից պետք է ապահով լինել, պետք է մարդ, որքան կարող է, իր սիրտը պատասխարի հեռու, թեկուզ չքավորության մեջ: Որքան հնարավոր է, թեկուզ հենց միմիայն խաղաղ լինելու համար: Ձե որ կարելի է պահիսս ապրել ու խաղաղ լինել: Ես դիտեմ ու նախադուշակում եմ այդ, նրա համար էլ հերիք եմ համարում եղած վրդովմունքներն ու վշտերը և հրաժարվում եմ այն մի քանի հազարից ու նրանց հետ եկող բոլոր անախորժություններից:

Այս մասին երևի էլ կխոսենք:

Ես այժմ լավ եմ: Ռուստեմը Բորժոմից գրել է, որ գնամ մոտը: Պատասխանեցի, որ կգնամ: Նա կարծում է, որ ես միշտ այստեղ հիվանդների հետ եմ լինում: Շատ սաղավ եմ պատահում: Իսկ փողոցում եթե հանդիպում եմ—ես ինչ կարող եմ անել—շատ շատ չկանգնել, չխոսել երկար, չգրոսնել հետները: Եվ այդպես էլ անում եմ: Ես վերջն իմացա նրանցից մի երկուսի հիվանդ լինելը:

Ֆիլիպն էլ հեռագրով 25 ը. էր ուղարկել ու գրել թե այնպես արա ինչպես գրում եմ: Զարմանալի մարդ է—կարգին չկարողացա հասկանալ: Վերջը --վերջին նամակում կար—թե եթե մնալու ես (չգիտեմ ինչու է դա շուտ շուտ այս հարցն ինձ տալիս, քանի որ ես միշտ գրում եմ, թե շատ գոհ եմ ու մնում եմ) հա, գրել էր, թե մնալու ես НАХЛЕБНИК-ության փողն ուղարկեմ: Ես էլ այդ համարեցի, որովհետև ես էլ գրել էի, թե մնում եմ, ու տվի տան տիրոջ:

Ռուստեմի նամակից հետո կարծում եմ որ Ռուստեմի մոտ

գնալու համար է նդած — որովհետեւ դրում է, թե այնտեղ վճռել
ենք, որ դաս ինձ մոտ, տեսնեմ:

Ձեր նամակը դուր եք պատվիրած զրկում: Ես ստանում
եմ բոլոր նամակները:

Ձերմ հարգանքներս Գյորգի Միխայլովիչին¹ և բարեններ
Արեխաներին:

Համբուրելով Ձեր ձեռքերը

միշտ Ձեր Հ. Թումանյան

131. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Արտսրուման—Թիֆլիս

[1902 թ.] նոյեմբերի 2.

2—XI. Արաս-Թուման.

Սիրելի Մարիա Մարկովնա.

Նայեցեք բանի հակառակությանը: Մի քանի օր առաջ բո-
լորովին առողջ և հաշված էի, որ այսօր այդտեղ պետք է լի-
նեի—այն-ինչ ջերմս բռնեյ, մի քանի օրում կարգին թուլա-
ցա և դալս հետաձգվեց մի քանի օրով, մինչև կաղզուրվեմ: Իս-
կապես ես եմ հետաձգել. բժիշկը խորհուրդ տվավ դալու, և նրա
կարծիքով այժմ այստեղ մնալը օգուտ չունի: Թեև ուրիշները
հակառակն են ասում:

Վերջին ջերմս նա չկտրողացավ միշտ բացատրել—ասում
է Բորթոմից է մնացել կամ թե այս քանի օրն այստեղ շատ խո-
նավ ու մառախլապատ եղանակ էր—գուցե սրանից է:

Ասում է մինչև այդ ջերմը չանցնի—չես կարող կարգին
կաղզուրվել, քանի կաղզուրվես կարող է հանկարծ այսպես մի
քանի օրում ավերել: Իսկ այդ անիծված лихорадка-ն միան-
գամ ընդ միշտ վերջացնելու համար մի բեցեպտ տվավ ինձ, որ
բերեմ թիֆլիզ, այն բեցեպտով 20 անգամ սրսկեն կաշվիս տակ—
ասում է անսպասառ կանցնի: Ասում է ես պետք է այդ անեի,
բայց գնացել էր Պ.[Խոեր]Բուրդ, նոր է եկել, այժմ էլ կինը
ծանր հիվանդ է:

Ինչ և իցե, մի քանի օրից կգամ:

Մի ամիս առաջ Վեսելովսկին ինձանից տեղեկություններ
էր ուղել իմ մատին: Այդ տեղեկությունների մեջ խոսք եղավ
թե որ բանաստեղծն է աղգել ինձ վրա: Ես մերժեցի մեր բա-

¹ Իշխ. Մ. Թումանյանի ամուսինը:

նաստեղծների ազդեցությունը և հատկապես Մ. Շահազիզի և Գ. Գաթիսիայի մասին գրեցի, որ նրանց չեմ սիրել, խորթ են. թվացել ինձ և այլն—օրինակներ բերի, թե ինչպես Շահազիզը Մոսկվայի բազարն է երգում կամ ռուսի գյուղերը—զրկեցի:

Ի հարկե, ես համոզված էի թե ինչ տպավորություն կանի և Շահազիզի վրա.

Բայց... հանկարծ անցյալ օրերը նամակ եմ ստանում Շահազիզից, թաստիկ ցավ է հայտնում, լսած լինելով. որ հիվանդ եմ: Մի չեկ է ղրկում Գրական ֆոնդի տոկոսի պոստարից—նե-րողություն խնդրելով, որ այս տարի քիչ եղավ, որովհետև այնտեղ էլ օգնության կարիք կար, խոստանում է մյուս տարին ավելացնել և միշտ ղրկել: Սոսում է գրքիս հրատարակության մասին: Ասում է դեռ հաստատ բնակաբնի չունիմ—ունենամ թե չէ կգրեմ իշխանուհուն: Բայց դժվարանում է բաժանորդագրության ցուցակը հանձն առնել—խոստանում է հետո տա-րածել—և խորհուրդ է տալիս ցուցակը ուղարկել Լադարեին¹:

Ուրեմն դուք արդեն սրան գրել եք:

Ճշմարիտ, ցավում եմ, երբ ամեն անգամ իմ մոտիկ բա-րեկամները մերժվում են ինձ համար: Այդ ինձ ավելի է ցավեց-նում, քան եթե ես լինեի մերժված:

Անշուշտ Շահազիզը—«ինձ սիրող» Շահազիզը Վեսելովսկու գրքից հետո կախոսի իր սերը: Բայց այս քանի օրս նամակ եմ գրելու²: Երևի բացատրություններ կունենանք: Յըտեսու-թյուն—համբուրում եմ Ձեր ձեռքերը—միշտ Ձեր

Հ. Թումանյան

135. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Բոսմում—Թիֆլիս

[1902 թ.] նոյեմբերի 5

5/XI Բորժում

Սիրելի Ֆիլիպ

Երբ մենք պալատում հաց էինք ուտում...

Բայց չէ, մի քիչ հեռվից սկսեք:

Երևի Ախալցխայից դուրս եկա ու ճաշին սաստիկ ձյունա-խառն քամով, մրսած, ցեխոտ, ձմեռվան աղյալը կռանքս գցած:

¹ Լադարյան, Մինաս Բոգդանիչ—Մոսկվայի հայ վաճառական:

² Մ. Շահազիզին գրում է ն. թ. դեկտեմբերի 4-ին:

մաս Բորժոմի... պալատը: Առանց պահնորդների երեսին նա-
յելու քշեցի, հասա գլխավոր մուտքին ու այնպես համոզված
մտեցա, որ պահապանը իսկույն կեթ դռները լայն բաց արավ,
չաղ մանդալի շուրջը հավաքված կաղակները հանկարծակի եկած
իսկույն և եթ կարգով շարվեցին ու ձեռները պատվի բռնեցին:
Չնայելով այս շատ անակնկալ ընդունելությանը և ձեռքիս
թաց աղյալին, ես իշխանավարի—ձեռքի մի անփուլթ շարժու-
մով պատասխանեցի ու անցա վերև, այնպես խաղաղ ու հաս-
տատուն, ասես թե ձեր սանդուղքներն եմ բարձրանում,

Վերև հարցրի Ռուստեմին: Ռուստեմը դուրս եկավ, թեև մի
քիչ երկարատև, բայց պալատական լրջությամբ համբուրվելուց
հետո ներս մտանք: Հենց դուռը փակվեց թե չէ—մեր ծիծաղը
պրծավ—տո՛, էս ռբանդ ենք, էս լ՛նչ վոդեիլ է...

Եվ լ՛նչ ես կարծում—տեսնեմ սեղանի վրա կիսագրիլ մի
տեսարակ բաց արած—

— Տո՛, էս ինչ բան է,

— Թե վոդեիլ եմ գրում:

Դե եկ թաղադան ծիծաղենք, բայց, իհարկե այնպես կա-
մաց ու զսպված, որ չլինի թե իմանան... Եվ առհասարակ սկզբ-
բում Բուստեմը շատ կամաց էր խոսում, իսկ ես նրա կամաց
խոսելուց վախեցած—ավելի կամաց—այնպես, որ շուտ-շուտ
հարցնում էինք—լ՛նչ...

Սակայն մի քիչ հետո սկսեցինք հետզհետե բացվել, մեր
շրջապատն ու պալատը մոռանալ, իսկ թեյի վրա Ռուստեմն
սկսեց բարձրաձայն ներկայացնել իր վոդեիլը ու պաֆոսով գոռ-
դոռալ:

— Ես ցույց կտամ քեզ, անպիտան, դու մոռանում ես թե
որտեղ ես գտնվում...

Ու այսպես մոռացած թե որտեղ ենք, ես էլ սկսեցի իմ
«Սասունցի Դավիթը» դեկլամացիա անել¹—մինչև որ վրա հա-
սավ Ժ. 7-ը, Ռուստեմը գնաց նայելու, թե ինչպես է բարենա-
ճում ուտել փոքրիկ իշխանիկը, իսկ ես աղյալս ուսըս գցեցի ու
նույն ճամբով, ոգևորությունս քամուն տալով հասա «Греция»
—այսինքն հյուրանոց: Թեև «Бердун»-ն ավելի մոտիկ էր, բայց
«Греция»-ն Ռուստեմի խորհրդով ընտրեցի—ի պատիվ մեծ իշ-

¹ «Սասունցի Դավիթը» պոեմի ձեռագիրը Թ-ը կարդացել է առաջին
անգամ րժ. Ա. Զարգարյանին:

խանութում, որ «Греция»-ի թագավորի աղջիկն է բարենաճում լինելու ի հարկե, այս տեսակ նուրբ քաղաքականություններ անհասկանալի և տարօրինակ կլթվան ձեզ նման մարդկանց, որոնք պալատում թեյ չեն խմել:

Ռուստեմը պալատական քաղաքավարությամբ առավտոյան եկավ ինձ փոխայցելության, հարցրեց իմ առողջությունը, խոսեցինք շատ կարևոր հարցերի մասին, բարենաճեցինք հիշել ամեն մեկիս, ու այն օրերը, երբ մենք էլ ձեզ նման հասարակ մահկանացուներ...

Բայց այդ անց է կացել: Այնուհետև երբ ժամանակը լրացավ, ես էլ տարա նրան ճամբու գցեցի մինչև պալատ ու մենք հիշեցինք այն երջանիկ ժամերը—

Երբ մենք պալատում

Բան էինք կարդում...

Այժմ արդեն կառք եմ վարձել դեպի Ախալցխա—նստած նամակ եմ դրում ու սպասում Ռուստեմին (հենց այստեղ էլ եկավ), որ հրաժեշտի ողջույնը տամ ու շնորհակալություն ուղարկեմ մեծ իշխանին ու մեծ իշխանուհուն ցույց տված պատվի համար:

Մընաս բարով, ուղտ բարեկամ,
տըզզաց ճանճը, ամեն անգամ
քո լավությունն ես կըհիշեմ,
շնորհակալ եմ, մընաս բարին,
— Ընչի համար, խոժոռադեմ
հարցմունք արավ էն վիթխարին:
— Ընչի համար—այ դարմանք բան.
նրա համար, որ ինձ այսքան
ցույց տըվիր դու պատիվ ու սեր,
քո աղանջում այժքան օրեր
ապրել եմ ես ու տաք կացել...
ասավ տզզան մեր պանդուխտը:
— Ոչ գալըդ եմ ես իմացել,
ոչ գընալըդ, ասավ ուղտը:

Դուք էլ մնաք բարով—բարևներ բոլորին, համբույրներով

քո Օհաննես

Ինչպես տեսնում եք Օհաննեսը բավականին լավ տրամադրութեամբ է ճանապարհ ընկնում: Ես կարծում եմ, որ պալատի աղ ու հացն են այդպես ազդել, ուստի հինգշաբթի գրական երեկույթը նշանակում եմ ինձ մոտ—սպալատում: Օհաննեսը կգա, ձեզ էլ սպասում եմ հանդերձ Յուզիայի և Շանթի: Լեզուների կարիք կա: Սուս տրեք, սկսել եմ հետաքրքրեցնել մեծերին մեր լեզվով և գրականութեամբ հենց այդ պատճառով էլ հինգշաբթին այսեղ եմ ուզում սարքել: Մանրամասն Օվաննեսի մասին շուտով կգրեմ:

Բարևս իշխանուհուն և մերոնց բոլորին:

Պո Ռուստեմ

136. ԱՎԵՏԻՔ ԻՍՍԷԱՅԱՆԻՆ

Արարուման—Բագու

[1902 թ.] հոյեմբերի 9.

9/XI Աբաս-Թուման

Սիրելի Ալո.

Առողջութեանս մասին լինչ ես հարցնում. մեզ նման մարդիկ ինչպես կարող են առողջ լինել էս ժամանակներում—էն էլ փառք ասածու, որ կենդանի ենք, «Մշակի» ջգրու¹:

Ես այժմ ավելի լավ եմ: Ուժասպառ եմ եղած ու ջղերս քայքայված, բոլորովին քայքայված: Բժիշկն ասում է, այս ջղերով ոչ կարելի է ապրել, ոչ պարսպել, պետք է հանգստանաս, ապրես միանգամայն բույսի նման: Եվ ահա քեզ մի նոր վրդովմունք. հիմարը երևի չըգիտի, որ բույսերն էլ են թառամում, և շատ բույսեր մեզ նման նույնիսկ աշունք չըհասած: Նրանց տանջանքի մասին տեղեկութուն չունի—և ինչ պետք է հասկանա նրանցից, քանի որ ականջը դնում է սրտիս լսում է—լսում, ու խելի այնտեղ էլ չի հասկանում թե ինչ կա:

Ասում է հանգստացիր. բայց միթե հեշտ հանգստութուն կա մեզ համար: Մի երկու ամսով եկա հանգստանալու, և եթե գրեմ, թե ինչքան վրդովմունքներ սնեցա, հենց միայն կարողալուց դու կըհիվանդանաս:

¹ Ակնարկում է «Մշակի» հալածանքը վերնատան գրողների և մանապրապես իրեն՝ Թ-ի դեմ:

Ժողովածվիս¹ մասին ես հարցնում: Այդ խնդիրն էլ կա մեջ տեղը: Իմ մի քանի բարեկամներն ուղղում են հրատարակել, շտապեցնում են, սլահանջում են, և ահա բույսը պիտի աշխատի: Բայց ժողովածվի հրատարակության հետ միառին բարձրացրել էին մի ուրիշ հարց—ինձ ապահովելու, գրել էին ցրվելիք գրության ձևն ուղարկել ինձ—հարցրել իմ համաձայնությունը, ես միանգամայն հրաժարվեցի: Ավելին ասեմ, այդ դեպքը, որ մեղնում ոմանց նախանձն էլ է շարժել, այնքան խիստ ազդեց ինձ վրա, որ ինչքան էլ ինձ զսպելի, այսուամենայնիվ իմ նամակներն այնպես են դուրս եկել, որ նրանք վշտացել են: Սակայն ես էլ այն օրվանից եմ հանգստացել, ինչ որ համոզվել եմ, թե էլ չի լինելու այս դիմումը: Ինչ լինելու է թող լինի, բայց թող մեզ վրա չծանրանա զանազան գյաղաների բարերար ձեռքն ու մուննաթը: Ամեն մարդուց էլ չի կարելի լավություն ընդունել²:

Վեսելովսկուն մի պատասխան եմ գրում³, որ հասնելուն պես Շահազիզը թոշակս կտրելու է գրական ֆոնդից:

Նիկոլից երկար նամակ ունիմ, շատ լավ է, պատկերն է ղրկել: Դերենիկից քանի ժամանակ է նամակ չունիմ, իսկ Շանթը առևտրական բոլոր կուրսերը վերջացնելուց հետո եկել է մտել Վերնատուն: Դեկտեմբերին պատրաստ կըլինի նրա դրաման⁴:

Սիրուս մառին ինչ ես հարցնում, գրելով բան չի դառնալ: Ասում ես Շխովը նշանվել է

<Նամակն այստեղ ընդհատվում է>

¹ 1903 թ. ժողովածուն:

² Վրդովմունքը կապված էր Թ-ի բանաստեղծությունների հրատարակության և նյութական ապահովության հետ: Այս մասին տես՝ Արասթումանից գրած 1902 թ. նամակներն իրենց ծանոթագրություններով:

³ Տես Վեսելովսկուն գրած նամակը: Ս. Շահազիզը այդ ժամանակ Արոգյան—Նազարյան գրական ֆոնդից թոշակ էր ուղարկում գրողներին՝ ոմանց, գրանց թվում նաև Թ-ին:

⁴ Շանթն այդ ժամանակ ավարտել էր Մյունխենի առևտրական կուրսերը և նոր էր վերադարձել Թիֆլիս: Ակնարկված դրաման «Եսին Մարգն» է:

[1902 թ.] նոյեմբերի 13.

13/XI Արամ-Թուման.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Հասկանում եմ, թե «Լուսման» ինչու ես ուղարկելի—թե՛ հաճա, տես, «Հաղարան բյուլլետենը» գրել եմ¹:

Է՛, սիրելիս, բանն այն չի, թե ո՞վ որ թվին է ծնվել, բանն այն է, թե ո՞վ ինչ մարդ է:

Այդ գրող պարոնն էլ եթե իր գրամատիքական պոեմը տարել էր հայր Լուսմային²—ասել էր—իմացա Հով. Թումանյանը գրում է—ես գրեցի, առաջը կտրեցի, շուտ արեք տպեցեք... Այս Մուրացանն է պատմում ինձ, որ ներկա է եղել:

Ավելին ասեմ—այդ պարոնը մի ուրիշի (Գ. Բալասյան) ղրկել էր ինձ մոտ, որ նա գա ինձ խոսեցնի, կարդացնի իմ «Հաղարան բյուլլետենը» ու գնա նրան պատմի: Սա էլ եկավ, հարց ու փորձ արավ, էլ չգիտեմ ինչ խոսեցինք, իհարկե, ինչ պետք է կարդացի—ու գնաց: Մի ուրիշ անգամ պատահում է—թե հապա—նու էր ինձ խնդրել և այլն:

Միմիայն կարելի է զվել—ինչպես իրենցից, այնպես էլ իրենց գրվածքից: Նա կարծում է գաղտնիքը նյութի մեջն է—և թշվառականը իսկի բան չի հասկացել ու դուրս է տվել տակից գլխից: Այդ գրանց խեղճի բանը չի:

Յուրիյ Վեսելովսկին մի նամակով ինձ մի քանի հարցեր է տվել: Պատասխանս գնաց թե չէ—Շահաղիզն անպատճառ կկտրի այն հպաստը, որ ստանում եմ քրական ֆոնդից: Բայց թեկուզ գրական ֆոնդն էլ քանդվի—ճշմարիտն այն է, ինչ որ զրկում եմ:

Դո դավինները հանգիստ չեն տալի Ռուստեմին և պալատումս էլ չի կարողանում հանգստանալ—վոդեկա է գրում: Բայց իմ այցեկուլթյունից հետո, ինչպես դրում է վոդեկիլը շատ է կարճացել, եթե մին էլ այցեկեմ...

Մի ֆրանցուզական է զրկում այստեղ—կարծեմ ֆրեյլենի ֆրեյլինան: Դրել է որ տեղ դնեմ: Ես չգիտեմ դու ինչպես

¹ Ակնարկը վերաբերում է Հարություն Թումանյանի «Հաղարան բյուլետեն» գրամատիկական պոեմին, որ տպված է «Լուսման» հանդեսի 1902-ի № 5—6-ում:

² «Լուսման» հանդեսի խմբագիր Գյուլտ ք. Աղանյանը:

կվարվելիւր, եթե այս տեսակ խնդրով քեզ դիմեր մի ընկեր-
մարդ—բայց ես Ռուստեմի խաթեր մտածում եմ—հենց ինձ
մոտ տեղավորեմ...

Բարեկներ բոլորին: Ես զարմանում եմ, թե Շուշանն ինչու
լռեց:

Ասում է, որ խուճկ են ծխում—սոխակները լուռ եմ եմ, իմ
բանը դուրս եկաւ. ոտանավոր գրեցի—Շուշանն ու Մարութիան
էլ հերթով լռեցին: Կարծեմ քեզ էլ գրեցի Բորժոմից. բայց հա-
զիւ թե քեզ կարելի լինի սոխակ անվանել—փորձով կտեսնենք:
Համբույրներով

Քո Օհաննես:

138. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Արասթուսան—Թիֆլիս

[1902 թ.] նոյեմբերի 13.

13/XI Արաս-Թուման.

Սիրելի Մարիա Մարկոֆնա..

Ստացա:

Ինչ գրելի սնունդի համար: Ավելին սրանք ոչ մի կերպ
չէին կարող անել. իսկ եղածն այնքան համեստ է, հիրավի, որ-
լաւ սնունդ չի ասվիլ ոչ մի կերպ, որքան էլ ներողամիտ կա-
մենանք լինել: Բանն այն է, որ, կինն անցյալ օրը գաղտնի-
ասաւ, ամսական այդ ծախքերի համար սրանք որոշած են
30 բուբլի, իսկ այդ 30 բուբլուց էլ ինքը—կինը մի բան ետ է
դրում, որ պարտքերը վճարի: Մարդը հիվանդոտ—գրեթե պսի-
խոսպատ մի արարած է, երբեմն կբացվի մի քանի վայրկենով—
իսկ շաքաթներով կմթնի ու կանի ամեն տեսակ տարօքինակու-
թյուններ: Խեղճ կինը, որ մի շատ ժրաջան ու համեստ կին է,
շարունակ ահ ու դողի, վրդովմունքների մեջ է:

Սրանցից ինչ գրել. եղածն էլ չէին խնայում: Բայց, ինչ-
պես գրեցի, բավական խեղճ ու մանավանդ ուսուսկան, որ ինձ
շատ բան իսկի դյուր չի գալիս: Չեմ կարող պահանջել հո, որ
նրանք ուրիշ տեսակ կերակուրներ սովորեն: Սակայն առավոտ-
ները միշտ կաթն ու ձու ունիմ եւ երբեմն ես էլ առանձին-
բան եմ առնում, այնպես, որ դանդատվելու կարիք չկար: Գան-
գատվես անախորժություն կլիներ մանավանդ նրա համար, որ
շատ քաղաքավարի են հետս, մաքուր եւ կանոնավոր:

Ռուստեմի պահանջածներն ունենալու համար—այստեղ պետք էր ավելի մեծ ծախսեր անել: Սակայն, արդեն քիչ է մնում—գեկտոմբերի սկզբին կգամ: Ռուստեմը երեւի գրած կլինի, որ առողջ եմ: Արաս-Թումանում—այս օգի ու ջրի մեջ կարելի է ոչինչ չուտել ու առողջանալ:

Այնքան գերասահական խմբի անհաջողություններով չեմ տխրում, որքան ուրախում եմ սիրողների հաջողություններով: Սաստիկ հետաքրքրվում եմ և ուզում եմ տեսնել դրանց խաղերը: Թե գրանցից շնորհքներ են դուրս գալու և բեմի վրա մնալու—կասկած չունիմ:—Ձեզանից հիշատակ կմնան թատրոնին: Ի՞նչպէս արիք այն դուրսը մնացած—դժգոհ սիրողների գործը—խոսեցի՞ք հեռները—թե չէ ¹:

Շնորհավորում եմ թվարանական լոտոն ² և հաջողություն եմ ցանկանում գեկադանս պարահանդեսին ³: Հրաշալի միտք է—դարգարվեցեք շուշաններով: Ձեր նամակի հետ Ռուստեմից էլ ստացա—քեֆը լավ է: Յուզիայի բաղձն է, որ զբաղված է վոդե-վիլով—թե չէ պալատում սիրուն օրիորդներ կան և կարող էր դրամա ստեղծել:

Ձեր Հով. Թումանյան

139՝ ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԶԱՐԻՍԻՅԱՆԻՆ

[1902 թ.] նոյեմբերի 13. ⁴ Արասթումոս—Bardnuf 13/XI Արաս—Թուման

Սիրելի Ռուստեմ.

Արդյոք ո՞վ է այդ ֆրանսուհին, որ դալու է այստեղ. եթե նա է, որին ես այդտեղ տեսա կարեւորում—ոչ թե սենյակ կը գտնեմ —այլ իմ սենյակը կը տամ իրեն՝ ես էլ կը ծառայեմ... միթե ճշմարիտ նա է. մուգաներս հուզվում են արդեն:

Իրիկնապահ է. հենց նոր ստացա նամակդ, շտապում եմ պատասխանել, որ փոստին հասնի—վաղը դալու է. այստեղ ամեն օր փոստ չըկա: Ես վաղը կը հարցնեմ—կիմանամ ու կը գրեմ,

¹ 1902 թ. իշխ. Մ. Թումանյանը Թիֆլիզում կողմակերպել էր թատերասերների մի խումբ, որը գերատան Արարայանի ղեկավարությամբ ներկայացումներ էր տալիս Թիֆլիսի ժողովարանի դահլիճում:

² Թվարանական խնդիրներով «Մանկական լոտո»-ն իշխ. Մ. Թումանյանը հրատարակել է 1902-ին:

³ Դեկտեմբերի 28-ին Թիֆլիսի ժողովարանում կազմակերպված «Գեկադենտական» կոչվող պարահանդեսը, որի արդյունքը հատկացված էր Թիֆլիսի Հայոց Բարեգործական Ընկերութեանը:

⁴ Նամակի գրութեան թիվը որոշվում է բժ. Ջարգարյանի Բորժոմից գրած բացիկով:

բայց զարմանալի մարդ ես—մի գրեիր թե մոտավորապես ինչ պահանջներ կունենա և ինչ կըտա, չէ որ ամեն տեսակ տուն ու պահողներ կան:

Доклад-իդ շորշովին արդեն հասավ այստեղ¹—դրամով և հանդիմանություններով հանդերձ—Մարիա Մարկովնայից:

Դալուս ժամանակ ինձ թվաց, թե վերջին հինգ ուղբին զուր տեղը խոթեցիր քսակիս մեջ, կարծում էի ավելորդ կըլինի—բայց ըսնից դուրս եկավ, որ դու ինձանից լավ ես լմացել ճանապարհի լանը:

Վոդեկիդ ինչու է այդքան փոքրացել, ես կարծում եմ դեռ շատ փոփոխությունների ու մետամորֆոզների կենթարկվի դեռ: Գրում են—թե ինչպես են տառապում Ֆիլիպի վոդեկի փոփոխություններով:

Այստեղ ձյուն ու ցուրտ է—բայց շատ դյուրեկան: Մինչև դեկտեմբերի 2-ը կըմնամ—այսինքն մինչև ամսի լրանալը:

Դո վոդեկի մասին Ֆիլիպին գրում եմ—բայց, իհարկե, բովանդակության մասին ոչ մի խոսք—առաջինը—որ կարող է պլագիատ տանել, երկրորդ որ իսկի չեմ հիշում: Մանավանդ վերնագիրը—մտածում եմ—մտածում—միտոս չի դալիս:

Բայց մին էլ ասեմ—որ միամիտ լինիս—քո ֆրանսուհու համար հարց ու փորձ կանեմ ու կըդրեմ: Փոստը այստեղից մին էլ շաբաթ օրն է դուրս գալի. երևի կիրակի կըստանաս: Բայց լըսիր. հենց այս ըսպելին խոսեցի իմ տանտիրոջ ու իր կնոջ հետ: Ես դեկտեմբերի սկզբին հեռանալու եմ, և այս սենյակը ազատ կըլինի—եթե կարգին էլ վճարեն—ինձանից ավելի, ավելի լավ էլ կըկերակրեն, սենյակն էլ լաֆն է, տեղն էլ, իրենք էլ—այսինքն կինը, որ պետք է հետևի, լավ կին է: Այս մասին ինչ կասես—պատասխանիր իսկույն և եթե, որ ես ուրբաթ օրն ուտանամ:

Մանրամասն գրիր ամեն պահանջ ու ամեն պայման:

Համբույրներով

Դո Հովհաննես

¹ Բժ. Զարգարյանը Թ-ի առողջության և հյուսթական գրության մասին Բորժոմից մանրամասն գրում է Թիֆլիս իշխանուհի Մ. Թումանյանին և Ֆ. Վարդապարյանին:

110. ԱՐԻՍՏՈՒԼԵՍ ԶԱՐԳԱՐՅԱՆԻՆ

Արարումն — Բարձր

[1902 թ.] նոյեմբերի 15.

15/XI Ար. Թուման,

Սիրելի Ռուստեմ.

Դարձյալ քո ֆրանսուհու մոտին:

Այսօր հարց ու փորձ արի—այստեղ երկու տեղ կար համար: Մինը հրաժարվեց, թե մենք կին չենք կարող պահել—նրանց կապրիզները չենք կարող տանել—իսկ մյուսը—Beïse, գերմանացի, որ առաջինից միքիչ ավելի հասարակ է—այսպիսի պայմաններով կըստահի:

Առանց լվացքի, փայտի, անկողնի և չայ ու շաքարի, միայն երկու սենյակ (մինը չի կարող—այսինքն իրեն համար մին է) երկու բլյուզից ճաշ (երբեմն երևի 3-րդն էլ կարող է լինել) սամովար, ծառա (որ կին չի)—կարժենա 25 ռուբլի: Ուրեմն միայն ընակարան, ճաշ, ծառա—սամովար—25:

Կըստասեմ նամակիդ:

Տո, ինչ ես իրար գլխով տվել—շարունակ իրար ետևից նամակներ ես գլխիս թափում, թքում-մրում, թե ընչի չեմ ասել, որ ինձ վատ են կերակրում: Ասում եմ, ախր դուք Ռուստեմին աղանջ մի դնեք—նրա համար հիմի ամեն տեղ վատ են կերակրում—ախր նա սրտեղից է խոսում...-

Ես լավ եմ, ամա էս տներ ձկան յուղը որ ասիր խմեմ—ամեն խմելով քեզ հայհոյում եմ:

Ինձանից համբույրներ քեզ ու էն կարապին,

մնամ հառաչելով

Դո Օհանես

111. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Արարումն — Թիֆլիս

[1902 թ.] նոյեմբերի 20.

20/XI Արաս-Թուման.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Մնունդի համար երկար չեմ գրում. այսքանը կասեմ, որ այս մարդկանցից ես չեմ կարող դժգոհ լինել: Մարդիկ աղքատ մարդիկ են, և հաճախ այնպիսի նեղությունների մեջ են ընկնում, որ մարդու մեղք է դալիս: Ես միշտ ինձ համար մի որևէ

բան կարողացել եմ առնել, մանավանդ վերջերս, երբ փողա-
ավելացավ:

Ստացա 30 բուրլին, վճարեցի ТЯЧКИН-ին վերջին կիսամ-
սյակը և մի երկու շաբթից կգամ, առաջիկա ամսի 1-ին 2-ին
դուրս կգամ:

Այստեղ ցեխ, ցուրտ ու ձյուն է, Արաս-Թումանը հան-
կարժ կորցրեց իր բոլոր հրապուրանքները, և այժմ ես սենյա-
կիս լուսամուտից նայում եմ ձյունով ծածկված տարալանջե-
րին—իմ դրոսավայրերին ու հիշում եմ աշնան քաղցր օրերը ու
այն մենակության խաղաղ ժամերը, անտառի բուրմունքի ու
ցնորքների մեջ, արևի տակին:

Մի երկու անգամ փորձեցի այցելել այն տեղերը—բժիշկն
արգելից, մանավանդ Բորժոմից հետո մի քիչ էլ լավ չէի:

Ինչ լավ էիր արել, որ յափընջին ու չուվյակները ղրկել
էիր: Մտածում էի, թե դալու ժամանակ ինչպես կլինի:

Բայց քեզ ծիծաղն ասեմ: Հայտնվեց, որ իմ ТЯЧКИН-ը,
իմանում ես—լավ կարգա—իմ սիրելի ТЯЧКИН-ը կասկածում է
իմ և իր կնոջ վրա: Ես շատ ուշ իմացա—այս մի երկու օրս,
որ ես ու իմ ХОЗЯЙКА-ն այդքան քնքույշ կապերով ենք կապ-
ված: Այժմ մեր գերդաստանի դրուժյունը այսպես է. ես ծիծա-
ղում եմ, տիկինը զարմանում է, իսկ Իվան Օսիպովիչը լուրջ
Օտելլո է խաղում: Այնպես, որ մի պաշտոնական դործով պետք
է գնար Ախալցխա—հետաձգեց, ուրիշ անգամի:

Ճշմարիտն ասեմ, մին-մին խղճում եմ. հիվանդ մարդ է:
Այնպես որ առավոտ իրիկուն իմ սենյակումն եմ կաթ կամ թեյ
պահանջում, իսկ ճաշին խուսափում եմ իմ սիրուհու հետ խո-
սելուց կամ մոտիկ նստելուց, մանավանդ, որ սաստիկ կուխնու
հոտ է դալիս:

Խեղճը մի շատ աշխատասեր ու պարկեշտ կին է, և տանջ-
վում է դժոխային տանջանքներով:

Ռուստեմը վերջին նամակն է ուղարկել այսօր: Ղողեիլը
վերջացրել է:

Ես քեզ մի լավ նյութ տամ—ոչ ոքի չհայտնես: Պալա-
տում եղած բոլոր ժամանակը Ռուստեմը աշխատում էր ճաշին
համբել թե քանի տեսակ զակուսկա կա—և այսուամենայնիվ—
չկարողացավ: Բայց, ավստո, էլ տեղ չկա—հետո կխոսենք

Համբուրում եմ

Քո Օհաննես

[1902 թ.] նոյեմբերի 25.

25/XI Արաս-Թուման.

Սիրելի Մարիա Մարկովնա.

Վերջին տարիները երբեք մեր թատրոնն այնքան հաջողութուն չի ունեցել, որքան այս տարի, մանավանդ ձեր արողների խումբը: Ես ուշադրութեամբ հետևում եմ և ուրախանում: Թող Ձեր լացը դրա համար լինի, որ դալիս են ու հնար չկա տեղավորելու, և այդ դժգոհությունները թող Ձեզ ավելի ուրախացնեն, քան թե վշտացնեն:

Երանի թե հաջողեր ընդերտուարն ևս բարեկալել: Թատրոն ասածը ընդերտուարն է: Մի ժողովուրդ, որ սեփական ընդերտուար չունի—սեփական թատրոն չունի: Մեր թատրոնը մեզ համար դեռ խորթ է, քանի որ մեր կյանքից չի խոսում: Թեև անցյալ օրերը «Մշակ»-ի մեջ կեսն իր շատախոսությունների մեջ ասում է թե առանց հայ հեղինակի էլ կարող է հայ դերասանը մեր կյանքը բնից ներկայացնել¹—բայց այդ տեսակ արտուրդները զրոշի նշանակութուն չունեն, և երանի թե Ձեր խրախուսանքներն առաջ բերեր և բնական դրողներ:

Երանի թե մեր Շանթից մի բան դուրս գա, և իր դրամայով չփչացնի դրամատուրգի այն հոչակը, որ մենք առանց դրամայի վաստակել ենք նրա համար:

Շատ ուրախացա, որ նրան այդքան հավանել էք և այդքան մոտիկ էք ընդունում:

Այժմ եկեք մի դրամա պատմեմ Ձեզ, որ երեկ կատարվեց և տխրեցրել է ինձ:

Այստեղի փոստ հեռագրատանը մի վրացի երիտասարդ կա,—չինովնիկ: Մի շատ կենսուրախ, համակրելի ու առողջ տղա: Մի քանի օր առաջ, փոստի օրը, գնում եմ փոստատուն—ասում եմ. Սախարելիձե, նամակ բեր ինձ համար: Նամակները դեռ չջողած—միշտ ինձ համար գնում էր—քրքրում նամակ բերում: Այս անգամ էլ գնաց, մոտեցավ նոր եկած—Թափված նամակների կույտին, մինը վերցրեց և խսկոյն ետ դառավ սկսեց կարդալ: Երեք անգամ կարդաց ու փոխվեց:

Մյուս օրը նաչալնիկից արձակուրդ է առնում գնում Բոր-

¹ Լեոի «Կերակնօրյա զրույցը»—1902 թ. «Մշակ»-ի № 255-ում:

Ժ.մ: Հանկարծ երեկ ինձ ասում են, թե Սախլարելիձեն իրեն զարկել է:

Ասում եմ նա Բորժոմ է: Թե դիշերս Ժ. 12-ին եկել է, ու մի կես ժամից իրեն զարկել է բեվոլվերով: Բանից դուրս է դալիս—որ ոչ թե Բորժոմ, Թիֆլիզ է եկել ու վերադարձել: այդպես արել: Խսկույն գնացի: Գնամ—տեսնեմ թե՞ նյակն արյունով լիքը, բարձն ու անկողինը արյան մեջ թաթախված—ինքը պառկած գունատ հեռում է: Մի երկու վրացի ծանոթներ մոլորված կանգնած:

— Ասում եմ—տո՛, էս ինչ ես արել: Ասում է կյանքը ձանձրալի էր, ուղեցի ազատվեմ—տարաբաղդարար չկարողացա:

Մեկն ասում է՝ լավ է միքիչ ներքե չի զարկել, թե չէ կըղիպչեր սրտին:

— Ա՛խ, երանի թե մի քիչ ներքե լիներ, հառաչում է սա—հիվանդը: Մյուսն ասում է՝ լավ է գլխին չի զարկել: Այդտեղից խոսք է ընկնում, թե ինչու գլխին չի զարկել—այլ սրտին: Գտնում ենք, որ սիրտն է եղել մեղավոր—ծիծաղում ենք, ինքն էլ է ծիծաղում:

Ես ասում եմ. Սախլարելիձե, էդ էն օրվա նամակն արավ: Խոստովանում է: Խոսում ենք սիրո մասին, փիլիսոփայություն ենք անում—թե ինչ տեսակ զգացմունք է այդ՝ հասնում ենք կանանց...

Դուք լսո՞ւմ եք. հանաքներ ենք անում, նա էլ մեղ հետ—դնդակը կրծքում, դունդ-գունդ արյուն թքելով, ու երբեմն խոսելով դնդակի մասին, թե որտեղ է այժմ, թիակի տակն է մնացել, թոքերին է գխել...

Ընկերոջը հարցնում ենք, թե ինչպես զարկեց: Ասում է Ժ. 12-ին եկավ. թե դիտես ես պետք է ինձ ճանապարհին սպանելի, լայց չարի եկա, որ այս նամակները թողնեմ: Ահա այս երեք նամակը—և այլն և այլն: Բեվոլվերը Թիֆլիզ է առել (մերժումը լսելուց հետո) նամակները ճանապարհին գրել ու եկել, որ այստեղ իրեն սպանի: Ասում է՝ տսավ հանգիստ, լուրջ, ու խսկույն ատրճառակը հանեց դրսով կրծքին ու զարկեց, մինչև ուղեց երկրորդ անգամ զարկի—հասա խլեցի, ինքն ընկավ: Իրեն փակեցի տանը մենակ ու ես վազեցի նաչալնիկի ու բժիշկի ետևից:

Բայց նրա գնալուց հետո սա ինչ է անում—ինչ եք կարծում: Վեր է կենում, հայելին դնում առաջին ու նայում, թե ինչ տեսակ է վերքը...

Յհա մարդն ու իր կյանքը.—տրագիկոմեդիա,

Եթե այս իրրե լուր տպեք „Новое—обозрение“-ում,
անուանը ամբողջովին չգրեք:

Ես լավ եմ: Երեկ մյուս ժողովը միասին կանենք:

2-ին դուրս կգամ:

Իմ ТЯЧКИН-ը վերջերս մոռալ էր: Այժմ էլ հանկարծ բաց-
վել է արեւի նման և սիրահարվել ինձ վրա: Գալիս է այս մի
քանի իրիկունները մոտս նստում խոսում—խոսում... Սա էլ
այն անհամար թշվառներից մինն է, որոնք միմիայն մի բան
գիտեն, որ իրենք իզուր ապրեցին ու տանջվեցին, դատարկ
բաների վրա մաշեցին կյանքները ու արդեն զգում են մահվան
մոտիկութունը: Շատ հետաքրքրական բան է, երբ մարդը, թե-
կուզ ամենահետին, ամենաչնչին մարդը—բաց է անում իր
սիրտը: Անդունդներ են սրտերը, լիք՝-լիք՝. ինչ չեք գտնիք
այնտեղ: Սակայն ցըտեսություն.

Միշտ Ձեր Հ. Թումանյան

143. ՍՄԱՍՏ ՇՍԼՍ.ԶԻ.ԶԻ՛Ն

Արասրուման—Մոսկովա

1902 թ. գեկտեմբերի 4.

1902 թ. 4/XI. Արաս-Թուման

Աղնիվ բարեկամ

պ. Ս. Շահաղիլ.

Ստացա Ձեր թանկագին նամակն Արուսյան—Նազարյան
նպաստի չեկի հետ:

Լիասիրտ շնորհակալ եմ Ձեր սրտացավ վերաբերմունքի
համար: Ինձ համար միշտ քաղցը է Ձեր բարեկամությունը ու
միշտ բարձր Ձեր խելամուտները:

Ինչպես արդեն գիտեք—ես հիվանդ եմ, և երբորդ ամիսն
է ապրում եմ Արաս-Թումանի Այն ինչ սիրտ քաշում է ուրիշ
կողմ: Երկար ժամանակ է չեմ եղած իմ հայրենիքում: Սաստիկ
ցանկանում եմ գնալ, միառժամանակ շնչել մանկությանս սի-
րած վայրերի օդը, ապրել մեր ժողովրդի մեջ:

Եվ առհասարակ ուզում եմ մի անցնել մեր գավառները,
բայց հիվանդությունս կամ ընտանեկան հանգամանքները խան-
գարում են ու միշտ հետաձգում եմ:

Այսպիսով հեռու ենք մնում ու խորթանում մեր երկրին, մեր ժողովրդին, նրա սովորություններին, նրա լեզվին:

Իմ կարծիքով այս հանգամանքը կղեկ է մեր բանաստեղծների ամենամեծ դժբախտությունը, մանավանդ մեր նախորդների—Ջեր ու հանգ[ուցյալ] Գամառ Դաթիպայի:

Մենակ տաղանդն ինչ անի. հարկավոր են բարեհաջող պայմաններ:

Այս օրերս դեպք կղավ այդ մասին խոսելու մի նամակում¹:

Հիրավի, ճակատագրի ինչ տարօրինակ խաղ. հայոց բանաստեղծներն ընկնում են հյուսիս ու կովկասը կարոտելով երգում են օտար աղջիկն ու օտար վայրերը, իսկ ողւս բանաստեղծներին բաղդը հալածում է կովկաս, և այս հալածականները երգում են կովկասի սաղերն ու ժողովուրդը:

Գալով իմ գրքի տպագրությանը, պետք է ասեմ, որ իշխանուհին և նրա հետ իմ մի երկու մոտիկ բարեկամները իդուր են դործը այդքան մեծացրել: Ես նրանց խնդրել էի, որ այդ խնդիրը առ այժմ թողնեն: Մեկ որ ձեռքիս գրվածքներ ունիմ, որ դեռ չեն վերջացած², երկրորդ՝ ինքըստինքյան այնքան մեծ բան չի լինելու, որ արժենար դիմումներ անել տպագրության համար. քանզի, նրանց հակառակ, ես չեմ ուղում վերատպել իմ երախայիրքները.—պատանեկան անփորձ գործեր են, և ավելի շատ պակասություններ ունին—քան արժանիքներ:

Մի քանի օրից հետո վերադառնալու եմ Թիֆլիզ: Եթե դեպք լինի ինձ նամակ գրելու, խնդրում եմ զրկեք այս հասցեով Тифлис Вебуртовск. 50. խմբագրատանը շատ անգամ մոռացմամբ նամակը մնում է երկար ժամանակով ընկած:

Ձեզ անձնվեր

Հովհաննես Թումանյան

¹ Ակնարկում է Յուրի Վեսելովսկուն դրած նամակը:

² Այդ թվին Թ-ը գրել է «Սասունցի Դավիթը», «Թմկաբերդի առումը», «Փարվանան» և հիմնական վերամշակման է ենթարկել «Անուշ»-ը:

144. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

[1902 թ. ?] 1

Թանկազին Մարիա Մարկովնա.

Ստացա Ձեր փոքրիկ նամակը մեծ բավականությամբ: Հապա եթե իմանաք ես ինչքան եմ կարոտել: Հիմա ես զգում եմ, որ այս սանդուխտները ինձ վնասում են²—եթե սրանք չլինեին, դոնե միանգամ Ձեզ տեսած կլինեի: Ինձ այժմ թվում է, թե Ռուստեմն ինձ դիտմամբ է արգելել դուրս գալը, որ պարասկամ, և ճշմարիտ, որ պարասկում եմ: Իսկ Դուք ինչ եք անում: Կարդացի՞ք, որ հայերեն կուրիկներ են դուրս եկել:

Այժմ կարգի եմ դնում ուսանավորներս. հին հաշիվներս մաքրում եմ. նոր երգեր... նոր զգացմունքներ, նոր հայացքներ: Փոխվեցինք:

Մոտս Աղայանցն ու օրիորդներ են եկել, թե ավելի երկարացնել:

Բայց միթե դուք հիվանդ եք, որ ըփշկն արգելում է գրել:

Իսկ Ֆիլիպն ու Ռուստեմը—հարցնում եմ—ասում են լավ է:

Միշտ Ձեր Հ. Թումանյան

145. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

1902

Ֆիլիպ.

1, Բեֆս լավ չի, հիվանդ եմ.

2, Ստացա «Կտակ»-ը.

3, Իշխանուհու ղրկած կուպլետները.

4, Ուր որ գնաս իմ կողմից էլ շնորհավորիր:

Հ[ովհաննես]

1 Ժամանակը որոշվում է հայերեն կուրիկների հրատարակության փաստով:

2 Թ-ն այդ ժամանակ բնակվում էր Բեհրության փողոցում, բժ. Բոչարյանի տան հինգերորդ հարկում:

[1902 թ.]

Ֆիլիսլ.

Արի մի քիչ զրույց անենք աշխարհքի ունայնության
մասին.— Մոսկովայից նամակ եմ ստացել— տես ինչ են գրում
«Պոետի ու Մուսայի» մասին և Պոետի մասին:

Հովհաննէս

1903

147. ՀԵՂԻՆԵ ՄԵԼԻՔ — ՀԱՅԿԱԶՅԱՆԻՆ

Արասթուման

[1903 թ.] ¹ հուլիսի 4.

հուլիսի 4. Արասթուման.

Թանկագին օր, Հեղինե.

Ինչպես տեսնում եք, նամակս գրում եմ Արասթումանից: Եվ գիտե՞ք — Արասթուման գալիս ես որքան էի ուրախ, մտածելով, որ Դուք այստեղ կըլինեք կամ մի քանի օրից հետո կըգա՞ք ու այս խաղաղ հովտում ընկերություն կանենք, կըխոսենք «ազգային ցավերի» մասին, զրականությունից, հառաքակական գործերից, Ձեր սիրած կանանց հարցից: Բայց շատ եղավ ցավս, երբ եկա՝ իմացա, որ միայն օգոստոսի սկզբին այստեղ կըլինեք:

Այժմ սպասում ենք Ձեզ, ամեն օր Ձեզ հիշելով:

Գալուս ատալին օրերս Ձեր բարի մայրը ² ինձ հրավիրեց, հյուրասիրեց իր մոտ, մինչև հարմարավոր տեղ գտնելու: Հաճախ միասին նարդի ենք խաղում գնում զրոսանքի: Ձեզ համար միասին ծաղիկներ էինք քաղել որ նամակում զրկեինք, բայց այն ծաղիկները թառամեցին, իսկ նորերը քաղելու համար զըժվարուեթյուն կա այժմ. — օրը ցուրտ է ու խոնավ, իսկ ես մի փոքր տկար եմ: Ինչեիցե, գլխավորն այն է, որ գիտենաք Ձեր համար ծաղիկներ ենք քաղել:

¹ Թիվը սրոշվում է այն հանգամանքով, որ Թ-ն այդ ամառ հյուրընկալվել է Մելիք Հայկազյանների տանը, Արասթումանում:

² Վառլառե Մելիք — Հայկազյան (1850—1910):

Ուզում էի երկար նամակ գրել, բայց մի բան որ շուտով գալու եք—այն ժամանակ երկար կըխոսենք: Ձեր խումբն այժմ մեծացել է, նոր անդամներ են ավելացել, և պակասել է միայն... մեկը: Մի խոսքով եկեք, եկեք և այստեղ շատ բան կիմանաք ու շատ բան կունենաք անելու:

Ձեզ անհամբեր սպասող

Հովհ. Թումանյան

148. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԶԱՐԳԱՐՅԱՆԻՆ

Արագբուժան—Կիսլավոդսկ

1903 թ. օգոստոս] ¹

Սիրելի Ռուստեմ:

Ես լավ եմ, արժանացա բժշկի դոկտասանքին, թե ինչպես լավ եմ ինձ պահում և մեծ հառաջադիմություն եմ արել: Խորհուրդ տվալ գնամ Շուշալի, սեպտեմբերն այնտեղ անց կացնել: Արգելում է պարապելը քեզ նման: Ասում եմ ախար գիրք ենք հրատարակում, հայտարարություն ենք տվել, դու գիտես թե սրան ինչ պատասխան կտա բժիշկը: Այսուամենայնիվ ես այնպես եմ պարապում, որ չհոգնեմ:

Այստեղ եղանակները շատ են խառնվել, շուտով գնալու եմ Շուշալի:

Աքելն այստեղ էր. առավոտն եմ ճանապարհ դրել: Իրիկունը խոսում էինք ձեզանից, խմեցինք ձեր կենացը:

Երեի հետաքրքրվում ես ազգի վերջին խռովություններով: Ամեն տեղ սաստիկ վրդովված են. այստեղից էլ բողոք զրկեցինք: Մեծ բաներ են կատարվում էջմիածին: Բայց ըստ իմ գործը մեկ որ շատ են մեծացնում, մեկ էլ՝ անխելք բան է. երբ որ հարկավոր էր—օրինակ ուսումնարանների ժամանակ, որ խսկի բարձր կարգադրություն չէր, ձայն չհանեցին, այժմ ընդհանուր շարժում:

Նամակ է եկել, թե Յվարդապետ են սպանել: Երևանի խառնակություններն ու Ալեքսանդրապոլինը, կամ Թիֆլիզի վանքի աղմուկը կգիտենաս:

¹ Թիվը որոշվում է հայ եկեղեցական կալվածքների վրավման շուրջը եղած դեպքերով և Թ-ի 1903 թ. ժողովածուի տպագրության փաստով:

Մարիա Մարկովնա[այ]ից նամակ ունեի, գրել էր, որ բժիշկն ինձ քններ ու տեղեկություն տար, ասում է քո ինչն է—որ այսպես հետաքրքրվում է, անցյալներն էլ մի ուրիշ տիկին էր գրել Ասում եմ բանաստեղծների միակ նազդ բաղդավորությունը այդ է:

Վերջապես—ջերմ բարեններ պ. Հակոբին ու տ. Մարգարտին, ժողեֆինա Խոսիֆովնային իր ուճուկ-բուճուկներով:

Համբույրներով քո Օհաննես

149. ՄԱՐԻԱ ՄԱՐԿՈՎՆԱ

Ծնված է 1871 թ.

[1903 թ.] 1 սեպտեմբերի 17.

Սիրելի Մարիա Մարկովնա.

Վերջ ի վերջո՝ մենք մեր անձնական կյանքով չենք ապրում, այլ մեծ մասամբ ուրիշի, ընդհանուրի, աշխարհքի: Այսպիսով քիչ է մնում մարդ դա հների այն կարծիքին, թե ասողներն էլ իրենց ազդեցությունն ունեն մարդու բաղդի վրա, առողջության ու տրամադրության վրա:

Այս ճշմարտությունը մենք գիտեինք. բայց տեսականորեն: Ուրիշ բան է, երբ որ մի բան ապրում ու զգում ենք:

Իբրև թե քիչ էինք հուզվել ու քայքայվել, քիչ էինք հիասթափվել ու հուսահատվել. այս վերջին դեպքերն էին պակաս: Բայց վերջին դեպքեր ասելով, դուք չկարծեք թե կառավարության կարգադրությունն եմ ասում². ոչ, այդ մասին ըստ իրենց ուրիշ կարծիքի եմ ես:

Բայց այդ կարգադրությունը դուք հանեց մեր ժողովրդին և մի անգամ էլ ցույց տվավ մեզ, թե որքան խավար ու ողորմելի բան ենք մենք, անգիտակից ու կույր մի ամբողջ, որ ոչ իրեն է հասկանում, ոչ շուրջը, ոչ լավը, ոչ վատը, ոչ չարը, ոչ

1 Թիվը որոշում է հայ եկեղեցական կալվածների գրավման փաստով:

2 Որոքը կովկասի մի շարք բաղադներում (Թիֆլիս, Բաղու, Ներսիս, Գանձակ և այլն) հայ-եկեղեցական կալվածները գրավելու դեմ եղած ժողովրդական ցույցերի մասին է, որոնք երբեմն զինված ընդհարումների էին վերածվում: Հայ-եկեղեցական կալվածները գրավելու մասին կառավարության կարգադրությունը եղավ 1903 թ. հունիսի 12-ին:

բարին: Ես ականատես եղա զեպրեքի, որոնք դարձյալ հաստատեցին՝ թե շատ տարբեր բաներ են մտածող անհատն ու բաղմուռացունը, ժողովուրդը, որ իր մեջ պարունակում է ամեն բան, ավելի շատ խավար քան պայծառ.— բոլորովին տարբեր բաներ են, բայց իրար կապված ճակատագրական կապերով: Եվ մարդերբնմն իրեն զգում է Գրիգոր Լուսավորչի դրուժյան մեջ— խոր Վիրապի անդունդի մեջ ընկած, շուրջը օձեր ու կարիճներ:

Մի ամիս ու կես ասեմ, թե ավելի, մի խոսքով ինչ որ սկսվել է կարվածական աղմուկը— դրա հետ միասին սկսվել է առանձնապես իմ հալածանքը: Կարծես որ բանաստեղծ եղար— դարձար քավուժյան նոխազ— պարտավոր ես ամեն մի տխմարի կամ տխմարների նախիրի դրոշակը տանել արնկելու, որտեղ իրենք, կամ ինչպես սովորաբար ասում են— ազգի քեֆը կտա: Դու տեսնում ես, որ առաջդ ուղեւորված մարդը չի կանգնած, այլ հարբած գուհիկը, և համեցեք խոսք հասկացրու նրան կամ օձիքդ ազատիր նրա ձեռքից:— Տաքացած ենք մենք. հազիվ է տաքացել ժողովուրդը, մեզ ինչու ես սառցնում... ասում են ինձ: Ասում եմ՝ պա՛վե էլ այն է, որ դուք միայն տաքացած եք— ուրիշ ոչինչ, և առանց ինձ էլ կսառչեք: Հիրավի, կատվի վազը մինչև մարագը կլինի— միանգամ բռնկելու, մի գցելու վառոդ ունեն, սլո՞ծնում են, վեր նստում, գնում իրենց բանին, և այլևս չեն էլ հարցնում թե ինչ եղավ շարունակությունը:

Եվ իմ աչքի առաջ այդ տաքացածներից շատերը արդեն ձեռքները թափ են ստալի տո, հերն անիծած, ինչ ուղում են անեն... բան չունենա... համեցեք մարդը:

Մի քահանա եկեղեցում, հրապարակավ քարոզ է խոսում ժողովրդին— էլ ազգ, կրոն, եկեղեցի, նախնիք— վերջապես Վարդանանց պատերազմն է առաջ քաշում: Ժամից դուրս գալուց հետո խոսում է հետո և ինչ եք կարծում... ծիծաղում է. ասում է. հիմար բաներ են...

Ինչ ասեք տեր հորը:

Մեր կողմերը էջմիածինը մեծ կալվածք ունի¹, ժողովուրդն, իր ժամանակին, քննության ժամանակ աշխատում էր որ կառավարությունը տանի. այդ դուռն չեկավ: Այժմ աղմուկներ են հանում այդ կալվածքի խնդրի համար, մոտ չեն թողնում իբրև քե... Գիտեք ինչու եմ իբրև թե ասում, որովհետև նրանց նորերս գրած խնդիրներն այժմ այստեղ գավառապետի մոտ են, որոնցով խնդրում են այդ կալվածքները խլել էջմիածնից:

¹ Մարց գյուղի վարելահողերը և անտառները:

Ոչ մի բան այնքան ճշմարիտ չի, որքան այն, որ մեզա-
նում ճշմարիտ, անկեղծ բան չկա. բոլորը դերասաններ են:

Եվ այս խնդիրը իզուր և հիմարաբար այսքան մեծացրին
ու վերջինը վատ պետք է լինի քան առաջինը: Բայց այս մա-
սին հետո գրույց կանենք:

Ձգիտեմ ТЕКУТБЕВ-ը Ձեզ նամակ գրեց թե չէ. ուզում էր
գրել:

Ես շատ լավ եմ. շուտով կգամ, գիրքն էլ ի հարկե. հետո
կընկնեմ:

Լսեցի, որ Ռուստեմը թողնում է ձեզ գնում է մեծ իշխա-
նուհիների մոտ: Այդ ինչ բան է, հրավիրել են թե ինչ. երևի չեք
մոռանալ նամակում: Լեոնն¹ էլ գնացել է Բագու. ուրեմն մնում
է անգաղաճան Ֆիլիպը:

Արդյոք Մելիք-Հայկազյաններն եկել են Արաս-Թումանից
թե չէ: Եթե օրիորդ Հեղինեն գա Ձեզ մոտ—խնդրեմ ստեղծ
հասցեն դրի:

Օլյան գրում է, որ շատ ընկճված տրամադրություն եք
սանցել—այս անցքերի աղդեցություն տակ: Երևի նամակում
կերևա—հիրավի շատ ցավալի բաներ կան, բայց ինչու ընկճվել:

Մենք օրինավոր շատ ճանապարհներ ունենք և շատ բան:
Ով որ չգիտի, դուք հո գիտեք թե ինչքան բան կարելի է ստեղ-
ծել ու անել:

Ձերմ քարեներով

Միշտ Ձեր Հ. Թումանյան

Հասցե. Шулаверы

17/սեպտ.

¹ Շանթը:

150. ՄԱՐԿԱՍ ԹԱՌՍԱՆԱՆԻ

Թիֆլիս

[1904 թ. փետրվար] ¹

Թանկագին Մարիա Մարկովնա

Շատ էի ցանկանում Ձեզ տեսնել, միանգամ էլ Ձեզ լավ հայտնի երեքով² ուղեցիկնք գալ, ասին, որ մի շարաթ դեռ մնալու եք Ձեր հորանց տանը Ձեր հորը մխիթարելու:

Հիրավի, ինձ թվում է, որ Ձեր ընտանիքին հասած վիշտը շատ մեծ հարված էր հատկապես Ձեր ծերունի հոր համար:

Ջարմանալի է: Ես այնքան չեմ ցավում, երբ որ ջահել մարդը կորցնում է իր ամուսինը, որքան ցավում եմ, երբ որ տեսնում եմ ծերունուն, որ հանկարծ մնում է մենակ:

Ինձ թվում է, թե ջահել սիրտը դեռ կարող է մխիթարվել, դեռ կրում է իր մեջ նորից ապրելու հույսը, և այդ հույսով էլ, թեկուզ վշտի արցունքների տակից, նալում է կյանքին ու աշխարհքին: Իսկ ծեր մարդը այդպես չի, երբ որ կորցնում է իր բազմամյա միակ մտերիմ հոգին: Նրա համար մնում են աշխարհում միայն նրա հիշերկմանը և անցյալ օրերի հիշողությունները:

Անշուշտ այս բոլորը դուք լավ եք զգում, որ մնում եք նրան մխիթարելու:

¹ Ժամանակը որոշվում է իշխ. Թումանյանի մոր մահվան փառսով, որ տեղի է ունեցել 1904 թվի փետրվարի 13-ին:

² Թումանյանը, Ղ. Աղայանը և Լ. Շանթը:

Իսկ ինչ վերաբերում է Ձեզ, պետք է համոզված լինիք, թե որքան ցավ կարող են գդալ Ձեր վշտից այն սրտերը, որ այնքան մոտիկ են Ձեզ և այնքան լիքը սերտ բարեկամության մաքուր զգացմունքներով:

Իսկյ չէ որ դուք այնքան առողջ եք նայում կյանքին և նրա ամեն փոփոխություններին, որ հարկ չկա ձեռնառնելու ասելու:

Ընդունեցիք իմ խորասիրտ ցավակցությունը և խնդրում եմ, հայտնեցիք Ձեր վշտալի հորն և ընտանիքին—քույրերիդ ու եղբայրներիդ:

Միշտ Ձեր Հ. Թումանյան

Խնդրում եմ ընդունել և իմ ցավակցությունն ու հաղորդել նաև Ձեր վշտացյալ հայրիկին և եղբայրներիդ ու քույրերիդ:

Ղազարոս Աղայան ¹

151. ՕԼԳԱ. ԹԱԽՄԱՆՅԱՆԻՆ

Երեվան—Թիֆլիս

1904 մայիսի 2. Կրեան

Սիրելի Օլյա.

Դուրս գալու օրը, գիշերվա ժ. 9-ին հառանք Սանահին: Երվանդը չըկար, տունն էլ այնքան հեռու էր, որ ես չէի կարող երեխանցը հասցնել տուն և կրկին հասնել զնափքին: Հանձնեցի մի ընտանիքի և մի պահապանի ու գնացի: Էլ չեմ իմանում ինչպես հասան: Գրել եմ Աշխենին, որ տեղեկություն տա:

Մեր գյուղի կայարանում տեսա մեր Գրիգորին: Պատմեց, որ Սոնեն դեռ հիվանդ է: Ռոստոմը մի քիչ առաջ կայարանում էր եղել ու վերադարձել գյուղը: Պատմում էր, որ Ռոստոմի գործը շատ է հաջող, որ ըստըրը լավ են: Վերադարձիս պետք է գրեմ նախ քան կայարան, որովհետև գյուղ չեմ բարձրանալու:

Ճանապարհին ուրախ եկանք, թեև իսկի ուրախանալու տրամադրություն չկար մեջս: Տիկին Մայսուքյանը հիացած էր մեր ձորերով և շարունակ ամեն մի գեղեցիկ ժայռ, գետի մի գեղեցիկ կտոր տեսնելիս ճշում էր «վա՛յ ես մեղա...»

¹ Վերջին երկուսը Թ-ի նամակում Ղ. Աղայանը գրել է իր ձեռքով:

Վառյայի հայրենակից մի շատախոս ջահել վաճառական էլ հետո ծանոթացավ և շարունակ գլուխս տանում էր (Վառյայի նման) թե ինչ քեֆեր անել գիտի, թե ծանոթ է այս ինչ դերասանի հետ, և վերջ ի վերջո թե ուզում է ինձ և դերասաններին, որ այստեղ են, մի քեֆ ցույց տալու Երեկ առավոտյան եկել էր մոտս—տանը չէի կղել, այսօր էլ ճաշի է հրավիրել, բայց չկարողացա մարդու հրավերքին գնալ, և փոխանակ շնորհակալ լինելու և հիանալու, ինչպես տեսնում ես, բամբասում ու ծիծաղում եմ վրեն:

Աշխարհը լիքն է ապերախությունով: Իջած եմ Գարեգին վարդապետի մոտ: Հենց առաջին օրը ճաշին և վարդապետ կային: Ճաշում ենք առաջնորդարանում և բոլ իշխան ենք ուտում: Գալուս օրն և եթ կառքով ման ածին և ցույց տվին քաղաքի նշանավոր հիշատակարաններն ու հուսթյունները: Շատ հետաքրքրական է Երևանի խանի պալատը¹, որից այժմ մնում են գլխավոր դահլիճը և երկու փոքրիկ սենյակներ—ամբողջը նկարազարդ ու փոքրիկ հայելիներով շինած առաստաղն ու պատերը: Այդ փոքրիկ սենյակներից մեկը, որ շատ փոքր է, մի մեծ սնդուկի նման, գլխավոր դահլիճից մի դուռն է տանում այնտեղ, այդ դուռն էլ ինչպես երևում է խանի թախտի կողքից է բացվում, իսկ գույնզգույն ապակիներից կազմած լուսամուտը նայում է Հրազդանի ձորին ու Արարատի դաշտին—ասում եմ այդ փոքրիկ սենյակը, ինչպես պատմությունից երևում է շատ ոգևորություններ է տեսել: Երկրի ամեն կողմերից բերում էին դեղեցիկ աղջիկներ ու տղաներ, ներկայացնում էին խանին, և խանը, որին հավանում էր, ներս էր տանում այդ փոքրիկ սենյակը:

Այնուհետև տեսանք հարեմը—փոքրիկ կամարակապ խցերի փրատակները, տեսանք հին ու նոր մզկիթը² և այլն և այլն:

Գնացի շուկան—բազարը, ուզում էի անպատճառ օրվախնայ մի բան բերել, բայց երևակայիր—չբացա: Մի մագաղին կար, ասացին, որ այնտեղ արևելյան նուրբ լավ կտորներ կան—զենացինք, որ բուրաշկացուներ... գնեմ, այն էլ, հակառակի

¹ Երևանի խանի կամ Սարգսի պալատը. շինված է եղել ներկա «Արարատ» զործարանի պահեստի տեղում՝ (Ջանդուխ), բարաքի վրա Բաղկացած է եղել երկու մասից—բուն պալատից և հարեմից: Դրանք երկուսն էլ կառուցվել են Հյուսիսի Ալիբաբայի որդի Մամադ խանի օրոք (1779 թ.):

² Երևանի բերդում եղել են երկու մզկիթ—Օսմանյոց և Պարսից:

նման, դուրս եկաւ որ տերն ուրիշ տեղ է գնացել, քանի ժամանակ է վաղ է:

Եղա Վարսենիկի մոտ (տիկ. Գեորգյան)¹, շատ ուրախացանք երկուսս էլ: Տղան դաշնամուրի վրա նվագեց իմ երգերից ու երգեց, որ ինձ շատ դժուր եկաւ: Զարմանալի խելոք ու լավ աղջիկ է Վարսենիկը. ես զարմացա թե որքան հասաջագիմել է նա այս քանի տարւոյ ընթացքում:

Այսօր իրիկնապահ[ին] գնում եմ Էջմիածին:

Հրաշալի եղանակներ են: Առհասարակ սիրուն է այս երկիրը, բայց բանաստեղծական մասը *...

Հինց այստեղ եկան հրավիրում են ճաշի երկու կողմից: Այստեղ եկեղեցի են հիմնարկում², հասարակական ճաշ կա, սպասում են, կառք են բերել, չեմ կարող շարունակել:

Բարեկներ և համբույրներ ամենքին

Քո Հովհաննես

152. ՎԱՐՅԱ. ԽԱՆԴԱՄԻՐՅԱՆԻՆ ³

Էջմիածին Թիֆլիս

1901 թ. մայիսի 4

1901 թ. մայիսի 4. Ս. Էջմիածին.

«Ս. Էջմիածինը կարգա ոչ թե սուրբ Էջմիածին,
այլ սոսկալի Էջմիածին»

Այսպես. հեռացա Թիֆլիզից, ուր անշուշտ մի լացող կա ինձ համար թե՛ ափոթս, էլ ով պետք է... իմ տետրակներն ուղղի⁴:

Է՛հ, այս էլ մխիթարանք է, միայն թե դարպ անող լինի մարդու նտեից:

Շատ ժամանակ էր չէի անցել այս ճանապարհով, իմ հայրենիքի սիրուն ձորերով: Այդ ձորերը ինձ համար լիքն են ու-

¹ Վարսենիկ Գեորգյան — 1879—82 թ. թ ի դասընկերը Ստեփանավանի դպրոցում:

* Նախադասութիւնը կիսատ է:

² «Ս. Լուսավորիչ» եկեղեցին, որ գտնվում է Ամիրջան և Թումանյան փողոցների անկյունում:

³ Նամակն ուղղված է Վարյա (հեռագայում տիկ. Մանանդյան) — Վառվառա Խանդամիրյանին, որը Թ-ի հետ ծանոթացել է 1900 թվին:

⁴ Թ-ը երբեմն օր. Վ. Ս.-ին այցելելիս ուղղում էր նրա աշակերտության հիշերի տետրերը, որպեսզի նա աշխատանքից շուտ ազատվի և մասնակցի իրենց ժամանցներին:

բախ ու տխուր հիշատակներով, և ես չգիտեմ դրանցից որն է ավելի թանգ ու սիրելի իմ սրտին: Բայց երեւակայի՛ր, շատ խոշոր դեպքեր ու հիշատակներ թող տրած, ես քեզ մի դատարկ, չնչին բանի մասին չեմ գրելու, փոքրիկ բան, որ շատ ազդեց իմ սրտին: Այդ ձորերում, մի ժայռի, բարձր ժայռի գլխի կենա ու մենակ մի ծառ կար կանգնած: Տարիներ առաջ, երբոր ես կարգում էի, մի անգամ, երբ հորս հետ այդ ձորերով Թիֆլիզ էինք գալիս, հայրս ասավ, Օհանես, մի նայի՛ր էն ծառին, կարծես թե օքմին լինի էն ժայռի գլխին կանգնած: Ես քեզ պետք է ասեմ, որ հորս շատ էի սիրում: Երբ որ հայրս մեռավ, ամեն անգամ այդ ձորով անցնելիս ես տեսնում էի այն մենակ ծառը միշտ ժայռի գլխին կանգնած և կարծես թե հորս ձայնն էլ ապրում էր այն ձորում ու ամեն անգամ կանչում—նայի՛ր, Օհանես, էն ծառին նայի՛ր, կարծես թե մենակ օքմին լինի ժայռի գլխին կանգնած: Այժմ անցնելիս նայեցի և... այլևս չկար էն ծառը ու հետն էլ չկար այն հրաշալի պատրանքը—իմ հոր ձայնը:

Երկուսն էլ կորել էին:

Մի անգամ պետք է տեսնես այդ ձորերը, բայց մանավանդ դարնանը:

Վաղո՞նում հետս էր աիկ. Մայսուրյանը, դերասանուհին: Լուռու ձորերի ու Դերեղի գեղեցիկ, քմահաճ խաղերից սքանչացած անդադար կրկնում էր—«Վայ, մերա... ես մերա...» և չգիտեմ ինչպես, տիկինը այդ գեղեցկութունների բուռն տալավորության տակ ուխտեց սիրել, հավիտյանս սիրել (ի հարկե ոչ թե ինձ) և դառավ, որ չարժե մի բոլոր անգամ ապրել առանց սիրելու: Ես լուռ էի:

— Դուք բանաստեղծ մարդ եք, լինչու դուք էլ չեք ուխտում, դիմեց ինձ:

— Բանաստեղծներն ավելի լավ են համարում սիրել, քան թե ուխտել, պատասխանեցի ես ու ծիծաղեցինք:

Արշալույսին երեսցին Անիի ավերակները, ապա թե ծավալվեց Արարատյան դաշտը մի կողմում սրբազան Մասիսը վեհափառ համարձակությամբ մտած երկնքի ծոցը, մյուս կողմը չքնաղ Արագածը իր լայն փեշերը փռած ու բաղձած լեն ու բոլ:

Բիրլիական, խորհրդավոր ու համարձակ են Արարատյան աշխարհի գեղեցկությունները:

Շատ գեղեցիկ է տեսարանը և Երևանի առաջնորդարանի:

պատշգամբից: Ես շարունակ այնտեղից հիանում էի ու մտորում:

Հենց հասա Երևան, իջա թե չէ, պատշգամբում նստեցինք— աշուղն էլ մեր հոսից մտավ:

Ես չեմ մոռանալ այդ բոլորն: Ոտներիս տակ, ներքև պղտոր, մռնչալով, ուղորապտույտ անցնում է պատմական Հրազդանը (Արովյանի սիրած Ջանգին), հիշում եմ Արովյանի՝ Ջանգվին նվիրած կրակոտ տողերը, հիշում եմ Ալիշանի

«Հրազդան, գետակդ իմ հայրենի,
Հրազդան, ջրբիկդ իմ անուշիկ...»

Նայում եմ Արարատյան դաշտին, մտքովս անց են կենում մեր պատմության փառավոր շրջանները, կենդանանում են հոյակապ հերոսները, որ տարել ու թաղվել են այդ դաշտում, սրբորիս խոսում են սքանչելի լեզուները, որ դեռ ապրում են այստեղ: Վերջապես դեմ ու դեմս ամպերից բարձր փայլատակում է Մասիսը, ծերունու քմահաճույքներով մին մթնում, մռայլում, մին բացվում ու ժպտում, բայց միշտ սիրուն, միշտ խորհրդավոր,—այն ինչ աշուղը, հայոց կույր աշուղը, երգում է.

«Գողգոթայից բարձր է Սասունի սարը,
Գողգոթայից դժար է Սասունի սարը,
Իմ խաչն առած ես բարձրանում եմ
Սասունի սարը...»

Նույն օրն և եթ ինձ ման ածին ու ցույց տվին Երևանի նշանավոր հիշատակարանները: Տեսա Սարգարի պալատը, մի սքանչելի հնություն, որ արդեն կորչելու, քանդվելու վրա է: Ռուսները չեն պահում: Տեսա հարեմը, այսինքն հարեմի փլատակ, փոքրիկ, կամարակապ սենյակները, ուր այնքան զեղեցիկահիներ հառաչել են ու անիծել, տանջվել են ու թաղվել այդ լայնարձակ դժոխքում, որ իր մութ ու տարտաբոսական շինություններով ահադին տարածություն է եղել բռնած: Տեսնում ես, ինչ լավ ժամանակ ես ծնվել դու:

Այդ առաջին օրը: Մնացածը հետո, թե ինչեր եղան: Ամեն անգամ, երբ ընկնում եմ մեր զավառները, խիղճս ինձ տանջում է, որ տեսնում եմ ինչպես են վերաբերվում, ընչեր են ապաստում, այն ինչ մենք...

Նոր Հայրիկի մոտ էի. հիվանդ է: Վաղը գնում ենք խմբով Արաքսը տեսնելու: Գրիչս մի քիչ լավ չի գրում: Բարեներ մայրիկին ու Վանխային ¹ և ձեզ:

Մոռացել եմ նամակիս վերնագիր դնել:

<Նամակն անստորագիր է>:

158. ՄԻՆՍՍ ԲԵՐԲԵՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս — Նոր-Նախիջվան

1904 թ. մայիսի 9.

Սիրելի Մինաս.

Նոր լսեցի կնոջդ մահվան ըոթը և սաստիկ ցավեց սիրտս: Սաստիկ ցավեց սիրտս թե նրա համար, որ այդպես վաղաժամ դերեզման իջավ իր ջահելության և ձգտումների հետ, թե քեզ համար, որ այդպիսի ծանր կորուստ ու վիշտ ունեցար: Մխիթարությունն ու սիրովանքը թողնելով ցավերի այն կարող բժշկին—ժամանակին, ես գալիս եմ հայտնելու քեզ, թանկագին բարեկամ, իմ խորաօխրտ ցավակցությունը և կրկնելու իմ սերը դեպի քեզ:

Ներիր, որ այսպես ուշ եմ երևում քո վշտի ժամանակ: Անտեղյակ էի: Դիտեի, որ դնացել ես արտասահման, բայց էլ չգիտեի ինչ է պատահել, և կարծում էի գեռ չես վերադարձել: Դրա համար է, որ գիրքս ² էլ այսպես ուշ եմ ղրկում քեզ:

Ես նոր եմ վերադարձել Երևանի ու Էջմիածնի կողմերից: Էջմիածնից հեռացա շատ ու շատ տխուր տպավորության տակ:

Գո Հովհ. Թումանյան

904. մայիսի 9.

Թիֆլիզ

¹ Օր. Վ. Ն.-ի եղբայրը:

² 1903 թվի ժողովածուն:

[1901 թ. հունիս]

Իմ սիրելի ընտանիք, Վարյան.

Վերջապես տեսար Սևանա լիճն ու վանքը: Այդ շատ լավ եղավ: Բայց դու վատ սովորեցիր. հայտնվել վանքերում և կրոնական խաղաղության նվիրված սրտերը վրդովել ու շեղել աստծու ճանապարհից: Մի ժամանակ սատանան ունեի այդպիսի սովորություն. գեղեցիկ աղջկա կերպարանքով հայտնվում էր վանքերում և վանականները թողնում էին իրենց ձեռագիրներն ու փախչում նրանց հետ: Դու գիտես, բայց լավ բան չի:

Դիլիջանից դրած ձեր նամակին պատասխանել եմ Դիլիջան: Ես էլ այստեղ, ինչպես ասեմ.— Մարգիկ կան, որ այսպես կամ այնպես են անում, որ ժամանակն անց կացնեն, իսկ ես այնպես եմ անում, որ ժամանակն ինձ անց կացնի: Հաճախ ծառերի տակ քեֆեր ենք սարքում, թեև պետք է խոստովանեմ, որ անքնությունն ու գինին շատ են ֆաստում: Բայց միևնույն է. հետո շատ կըքնենք և կարծեմ այնտեղ գինի էլ չկա:

Երբեմն էլ սարավանջերից դիտում եմ երկինքը: Ա՛խ, ինչ անվերջ հրաշալի բան է երկինքը: Անցյալ օրը մի վերջալույս տեսա: Այդպիսի բան էլ երբեք չեմ տեսնիլ երևի: Հիշում եմ, Անի քաղաքից հեռանալու երեկոյի շքեղ վերջալույսը, որ դիտում էինք կանաչ տարածություն միջից. այն հրեղեն երկնային օվկիանոսները, ամպեղեն կղզիները իրենց ոսկեղեն եզերքներով, որ միշտ շարժվելով ու փոխվելով հազար ու մի հոյակապ խաղեր էին հորինում, երևի քեզ համար.— այն էլ գեղեցիկ էր, բայց այս ուրիշ բան էր: Ես չեմ ուզում խոսել սրանից: Սքանչելի բան է երկինքը, բայց ո՞վ է զլուծիլ վեր բարձրացնում:

Իսկ ավելի հաճախ թուփն եմ ուտում այգիներում (ոչ, վայելում) և միշտ հիշում, որ մեկը¹ շատ ուզեց Շուշալիքի թուփն ուտել, բայց չկերավ ու... կորավ: Hy, այս արգեն հանգի համար էր: Հիմար բան է այդ հանգը, ինչ որ չես ուզում ասել՝ շատ անգամ հենց այն ես ասում, որովհետև հանգումը գալիս է:

¹ Ահնարիում է հենց իրեն՝ Վարիային:

Հարցնում ես, թե ինչ օր. Հեղինե է, որ ուղղում է դա էջմիածին: Օր. Մեղիք Հայկազյանն է. առաջարկում է իրենց խմբի հետ դամ էջմիածին: Բայց ես էջմիածինը տեսել եմ արդեն:

Այդտեղ արդյոք շրջան ունեք թե չէ. թե շրջանից փախչում եք դեռ — այսինքն դեռ ուրիշ մարդու ներկայության կարիքը չեք զգում: Ինչ մարդիկ կան, ինչ եք անում: Հակոբը¹ դեռ չի՞ սկսել խոսել Դավիթ Անհաղթից և առհասարակ ձեռագիրներից: Համբույրները Հակոբին, բարեներ տանըցոնց — մայրիկին և օրիորդին²: Արսենը³ երևի արդեն Բաքու է: Օլյայից բարև չեմ գրում, նա ինքն է նամակ գրելու: Գնում եմ Աղբալյանի մոր թաղմանը:

Սրտալի բարեներով

Հ. Թումանյան.

Կարծեմ հինգշաբթի. Շուշալեր:

155. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Շուշալեր — Թիֆլիս

[1904 թ. հուլիս]⁴

Թանկագին Մարիա Մարկովնա.

Ինչպես եք, ինչ նոր ծրագիրներ եք մտածում արդյոք թատրոնա-դրա-բարեգործա — և այլն ական: Քանի ժամանակ է մի նոր գործ չեք հնարում, թե՞ Ձեզ էլ ինձ նման, թողել է մուգան:

Կարգացի կ[ետ]ի հոգվածը «Ոստիկ»-ի մասին և Ձեր, չգիտեմ ընչի — ասեմ վեպիկի, պատկերի, մի խոսքով Ձեր գրածի⁵: Առհասարակ բոլոր քնքույշներդ շատ բաղձալուր պրծաք Լեոի ճանկից. մարդը գովում է կարգին և, մինչև անգամ հրավիրում է միասին աշխատելու:

¹ Ակադեմիկ Մանանդյան:

² Մանանդյանի քույրը:

³ Մանանդյանի եղբայրը:

⁴ Ժամանակը որոշվում է «Ոստիկ» գրական ժողովածուի մասին Լեոի գրած հոգվածով (տես «Մշակ», 1904, № 145):

⁵ Իշխ. Մ. Թումանյանի «Բողոքը» հոգվածը, ստորագրված Իմենթո կեղծանունով:

Ի հարկե, դուք կսխալվեք, եթե կարծեք Ձեզ «Մշակ»-ն
են հրավիրում միասին աշխատելու կամ ճիշտ որ այդ կարծի-
քին են—դրանով լևոն իր կավալերության պարտքն է կատա-
րում:

Հապա մի համարձակվեցեք միասին աշխատելու... Դուք
հո այդ մարդկանց հետ միասին աշխատել եք...

Ջերմով (չկարծեք թե ջերմ ունեմ) սեղմում եմ Ձեր
ձեռքը:

Բարեկերեխանցը: Բարեկում է Օլյան:

Ձեր Հ. Թումանյան

Шулаверы

156. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Շուկավեր—Թիֆլիս

1901 թ. օգոստոսի 7.

Շուկավեր. 904. 7 օգոստ.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Ստացա իլլյուստրացիաներդ ու հարցերդ:

Առաջին հարցդ. Ասում ես՝ «Դուք ճամբեն դընա քույրիկ»¹,
ասել ես մեկին, որին դուցե հարգել ես, բայց իսկի չես գրավի-
վել, չես ուզել սիրել:

Վրացագավոր տեղ ես ընկել: Այս այն ոտանավորներից է,
որոնց մեկնությունը իրենցից շատ ու շատ է երկար, որոնք
կենսագրություն ունին, պատմություն ունեն իրենց ետևը:
Այսպիսի ոտանավորների տողերում է, որ թագնաված է լինում
բանաստեղծի հոգին: Եվ դրա համար էլ պետք է ավելացնել—
վտանգավոր—բայց լավ տեղ ես ընկել: Ճշմարիտ՝ որ քննադատի
համար թանգագին տներ են.

Ելած կյանքի ամեն ճամբից,

Կարոտներով անմեկին,

Ագահ, անվերջ ու անհանգիստ

Թափառում է իմ հոգին:

Մի ձեռք չըկա, մի գիրկ չըկա՝

Պահի նըրան իրեն մեջ,

Խենթ, խելագար գընում է նա

Չգտումներովն իր անվերջ:

¹ Այս բանաստեղծությունն առաջին անգամ տպագրվել է 1904 թ.
Ե. Թումանյանի «Լույս» օրացույց—հանդեսում:

Համառարակչությունն ու հույսերը կորցրած մարդու խոստովանություն և դադարած հոգու խոսք, որ ասում է իբրև խաղաղ, թե «Դու քո ճամբեն գնա... և աղոթք արա, որ մյուս անգամ չըհանդիպենք իրարու...» որովհետև

Մենք ընկերներ չենք:

Դեռ այս դիտակցությունը որ կա մի հոգու մեջ, այս թույնք որ կա մի սիրտ մեջ, նրանից հետո դու էլ իրավունք ունիս այդքան շքեղվելու և ասելու, թե՝ «դու չես ուզել սիրել»: Ոչ, «ուզել»-ը ուզել եմ, բայց չեմ կարողացել և, երևի, երբեք էլ չեմ կարողանալու սրտալի սիրել, որովհետև... այստեղ արդեն ամբողջի կենսագրություն, մինչև որ, ինչպես հետևյալ երգում (2 հարցի) շատ ճիշտ ասված է.

... Եվ կյանքի հաճույքն, և կընծջ սերը
ընկան իմ սրտից:

Բանը պարզվում է այսպիսով, և այդ տողերին շատ բնական կարգով հետևում են այս տողերը.

«Ես էլ վերավոր գընում եմ փախած՝
Անհայտ օրերի խավարի ընդդեմ...»

Եվ տես այսպես: Դուրս եկավ մի հոգի, որ կորցրած կյանքի հանույժն ու կնոջ սերը և ամեն լավ բան, ելած կյանքի ամեն ճամբից, ագահ, անվերջ ու անհանդիսա թափառում է, փախչում է անհայտ օրերի խավարի ընդդեմ: Դուցե և գրանից էլ է, որ ես չեմ կարողանում լուրջ ոգևորվել ու պարսպել կամ ապրել ամեն բան աչքիս դատարկ է թվում և ուզում եմ միայն մի կերպ ժամանակն անց կացնել քեֆի մեջ լինի թե դրույցի—որովհետև անցավորը ընկել է իմ սրտից, իսկ անանցի հետ կապված չեմ դեռ, անհայտը, որ պեսք է ունենա ոգևորված գրողը, դեռ խավար է, մութն է ինձ համար, ու... թափառում է իմ հոգին:

Այդ անհայտը, կամ ավելի ճիշտ իմ անհայտը գուցե հենց տյն «վեր»-ն է, որ ես մեծատառով հիշատակել եմ «Ընկերիս» ոտանավորի մեջ (3 հարցի): Բայց հենց դա էլ շատ է անորոշ, կամ ինչպես ոտանավորն ինքն է ասում.

Բայց, անի, նա այնքան, այնքան է հեռու...

Այդ հեռու-ին հասնելը կամ այդ խավարը պարզելը հնարավոր է իհարկե, միայն զարգացումով, այնպիսի զարգացումով, որ ես երբեք ունենալու չեմ և միշտ

Թափառելու է իմ հոգին:

Գննադատությունը լավ բան է. շնորհակալ եմ, որ առիթ տվիր դրսից նայելու իմ այս ոտանավորներին, ինձ համար շատ ակնորժելի ու հետաքրքրական եղավ այս:

Սակայն իսկապես հարցերիդ չըպատասխանեցի կարգին: Պատասխանեմ.

1 հարցիդ, թե չեմ ուզել սիրել, տեսար, որ ուզել եմ սիրել, քեզ ավելին կասեմ, բայց երկար դուրս կըգա, մին էլ որ—ընչիդ է պետք պատմությունը:

2 հարցիդ, թե նազ էր անում,—եթե ավելի պարզ ասելի, թե խուսափում էր—կարծում եմ ավելի ճիշտ կըլիներ—Ասում է—«Դու բազմավոր ես արդեն...» (չըհասկանալուց):

3 հարցիդ, թե «Ընկերիս» ոտանավորով ղեկ եմ գլխում նրան թե ներան—զարմանում եմ: Այդ ոտանավորի համար քեզ նամակ եմ գրել և նամակ առել.¹ Թե կորցրել ես—պատիժը քաջիր, թե մոռացել ես՝ նույնպես: Այդ կըմնա առանց պատասխանի:

Անցյալ անգամ որ քեզ նամակ գրեցի, հենց նույն օրը Մխիթարյոց փող ստացա. «Դավթ»-ի շարունակությունն ուղում ին:

Պատրաստություն եմ տեսնում «Դավթին» հարսանիք անելու: Հարսանքի ծախքը նրանցն է²:

Բարեներ պ. Հակոբին և ողջ կանտորին:

Համբույրներով

Քո Օհանես

¹ Փ. Վարդապետյանը մոռացել էր, որ «Ընկերիս» բանաստեղծությունը նվիրված է իրեն:

² Ակնարկը վերաբերում է «Մասունցի Դավթին» պոեմի 2-րդ մասին որի հրատարակության համար պայմանավորվել էր Բազմի Հրատարակչական Ընկ. հետ:

1904 թ. օգոստոսի 17.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Այսօր լավ չեմ, այնպես, որ ձեռքերս էլ դողում են, երևի նամակս շատ անկապ է դուրս դալու:

Դու ուզում ես գտնել, թե ես ինչպես եմ հասկանում իմ կոչումը, և դրա պատասխանը որոնում ես «Պոետն ու մուշկա»-յի հայտնի տողերում: Դա դուք ե ճիշտ լինի ընդհանուր առմամբ, բայց շատ էլ որոշ պատասխան չի: Այդ հարցի պատասխանն է լինելու շատ ընդարձակ չափով «Հազարան բյուրյուլը»: Իսկ առայժմ դժվար թե քո գտածից ավելին կարելի լինի գտնել: Այդ մասին ես խոսք չունիմ ասած:

Գալով ИДЕАЛ-ին, այդ էլ ճիշտ ես նկատել, սակայն այստեղ էլ նույն ընդհանուր բնավորությունն ունի, խիստ որոշ, կոնկրետ ձևով բան չի դուրս եկած: Այդ այն «անհայտն» է, որի մասին դրեւ եմ նախորդ նամակում:

Շիլլերի «Անձուկ»-ն¹ էլ հաջող ես համեմատել այդ ոտանավորի հետ²: Բայց բանն այն է, և լավը—որ խսկի նրա տղադեցությունը չի եղած, ինչպես և մյուս գտածներդ. համանման զգացմունքների ծնունդներ են—«Եթե իրավ է», կամ «Կարոտը»³ և «Է՛յ աստղեր, աստղերն» ու „Брожу“-ն⁴:

Ես այն եմ դարմանում, թե ընչիցն ես դու հանել՝ թե «Ընկերիս» սազում է որ մի սիրած կնոջ լինի ասված անպատճառ:

Նույնպես համաձայն չեմ «քույրիկ» բառի մեկնությանդ հետ: Իբրեւ թե չէր ասիլ, եթե սիրած լինելու: Այն ճիշտ է, որ Եսեռական իմաստը (սիրո) միանգամայն չքանում է այդ «քույրիկ»-ի շնորհիվ, բայց դրանից այն չպետք է եզրակացնել, թե

¹ Շիլլերի «Անձուկ»-ը Թ-ը թարգմանել է 1902-ին:

² «Ընկերիս» բանաստեղծությունը:

³ «Եթե իրավ է» („О если правда“) բառերով է սկսվում Պուշկինի „Закливание“ բանաստեղծությունը, Թ-ն այն թարգմանել է 1890 թվին, բայց ոչ լրիվ՝ առանց վերջին ութնյակի, իսկ «Կարոտ» բանաստեղծությունը գրված է 1892 թվին, առաջին անգամ տպագրվել է 1893 թ. «Դաշնակներ» ժողովածվում «Մրտիկ թաղուհի կարոտել եմ քեզ» վերնագրով:

⁴ Պուշկինի „Брожу ли я...“ բանաստեղծությունը:

չի սիրում: «Գրույրիկ»-ը դուրս է եկել հողեկան կարոտի ուժից, և այդ սիրո մեջ առհասարակ հողին շատ է իշխում: Սրանով էլ բոլորովին չեմ հերքում մարմնական տարրը: Գուցե և սիրո առարկայի տնտեսականի հեռավորութունից, անհուռնությունից է այդ:

Սակայն ճշմարիտ ես ասում, թե երկուսն էլ մեկ են:

Ես գլխի չընկա, թե ընչի մասին ես ուղում խոսել ու հարցնել, որ ասում ես իրավունք ունիս թե չէ: Մյուս նամակումդ իրավունքդ համարիր և հարցրու, տեսնենք այդ ինչ դադարների մասին է խոսքը:

Մխիթարից¹ խոսենք: Նա ճշմարիտ է ասել, թե Ահարոնյանը իր քննադատության մեջ մի այդպիսի բան ունի ասած— հատկապես «Անուշ»-ի մասին²: Նրա քննադատության մասին գիտեա իմ կարծիքը: Չգիտեմ որ Ք-ն է, կարծեմ I թե II, լավ չեմ հիշում:

Քո Օհանես

17 օգ. Շուկալեր 904

158. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱԶՍՐՅԱՆԻՆ

Շուկալեր—Թիֆլիզ

1904 թ. օգոստոսի 18.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Ստա՛յա նամակդ: Պատասխանում եմ, բայց ոչ այնպես, ինչպես դու էիր պահանջել—գեներալների օրինակին—այո՛ կամ ոչ:

Այոն ու ոչը գեներալները կարող են պահանջել. նրանց, ղեկավարական աշխարհում արդելված է դատելը: Դրա համար էլ նրանք հանդիսանում են բանական մարդու ստորացումը: Նրանք դեմ են դատողությանը, որովհետև դատողությունը դեմ է նրանց. իսկ դու ընչից ես վախենում: Ասում ես՝ մենք կը-չարչարվենք իրար նամակ գրելով ու կարդալով: Իսկ ես քեզ կաճեմ. աստված տա, որ չարչարվելով կարողանանք ճշմարտու-

¹ Տեր-Անդրեասյան.

² Ահարոնյանի հոդվածը Թ-ի «Բանաստեղծություններ»-ի 1903 թ. ժողովածուի մասին Ա. ստորագրությամբ տպվել է «Մուրճ»-ի 1904 թ. № 1-ում: Հոդվածը ընդհանուր առմամբ դրվատական է:

թյուշը գտնել: Դու զբաղված ես քննադատի դործով. քննիր, շատ քննիր, որ կարողանաս դատել: Եթե իմ կարծիքն էլ պետք է քեզ, թող ասեմ. այո՛ւ ու ոչը քեզ բան չեն տալի:

Քննադատը՝ թարգմանիչ է: Նա պետք է թարգմանի բանաստեղծին, և թարգմանի ոչ թե նրա բառերը, այլ նրա ուրիշը: Աստծու նման սրտագետ լինի ու խորաթափանց, գտնի ամեն բանի աղբյուրն ու արմատը, որ կարողանա ճշմարիտ գնալ ու արդար դատել: Այն ժամ կը պարզվեն մթու թյուշները, հասկանալի ու բնական կերևան ըստ երևույթին հակասությունները և քառուսի մեջ կհայտնվի ներդաշնակությունը— եթե կա: Ամենից առաջ հարկավոր է, որ մեկը բանաստեղծ լինի, բառի լուրջ իմաստով: Նրանից հետո պետք է նրան հասկանալ: Եվ այս դժվար բան է: Նա ինքն էլ հաճախ իրեն չի հասկանում, կարող է սխալ մեկնություն տալ իր այս կամ այն երգին ու երկին, ճիշտ այնպես, ինչպես մայրը կարող է գլխի չընկնել, թե ինչ շնորհք ունի այն ուրդին. որ ինքն է ծնել:

Բայց նա, որ կոչված է քննելու և դատելու ուրիշների ծնունդները, նա գլխի պետք է ընկնի: Խորիմաստ պետք է լինի ու ներսը նայի. թե չէ հակասություն կը գտնի, երբ բանաստեղծն ասում է.

«... Սակայն ինչու եմ ես հեռացել անտառն ու անապատը: Ոչ ապաքեն նրա համար, որ չավազանց շատ սիրեցի մարդկանց» (Նիչչե—Զրադաշտը)¹:

Ասում է՝ վախել եմ ձեզանից, որովհետեւ շատ եմ սիրել ձեզ:

Նամակիդ մեջ բերած 9 տողը²—եւած կյանքի ամեն ճամբից, և այլն, գտել ես շինծու, բայրոնա-լերմոնտովյան: Ասում ես նրանք հակասում են իմ շատ երգերին ու զգացմունքներին և ուրեմն ճիշտ չեն: Նրանց հակադրել ես ուրիշ տողեր, սիրային երգեր, Լոռին ու ավանդությունները: Առաջին սխալը այն է, որ կարծում ես տողերն են բայրոնա-լերմոնտովյան, ոչ թե ես: Երկրորդ սխալը էլ այն է, որ կարծում ես հակասություն կա մեջտեղը:

Ես նոր, քո դրդումով եմ ուշադրություն դարձնում դրանց

1 «Այսպես խոսեց Զրադաշտը»:

2 «Դու քո ճամբեն գնա, բույրիկ՝ բանաստեղծությունից»:

«Վրա, բայց համոզված եմ ասում, որովհետև անկեղծ են ասված, այնպես, ինչպես զգացել եմ. իսկ ես գիտեմ, որ եթե այդպես եմ զգացել՝ արդեն ճիշտ է, բնական է, իմաստ ունի, թեկուզ ինքս էլ չըկարողանամ բացատրել:

Սակայն հեշտ բացատրելու բաներ են դրանք: Կարծես թե իմ ոտանավորների եզրակացությունները կամ ամփոփումները հավաքված են այդ ոտանավորների տողերի մեջ: Անշուշտ քննադատը մի օր կանդե կառնի դրանց վրա: Եթե այսօր կանդե չեն առնում, նրանից է, որ քննադատներ չեն: Պատիվ քեզ, որ առաջինը մատդե դրիր դրանց վրա ու շինեցիր ուշադրության առարկա, թեկուզ մեր մեջ:

Ճիշտ՝ որ ելած կյանքի ամեն ճամբից: Ոչ տերտեր եմ, ոչ վաճառական, ոչ վարժապետ, ոչ արհեստավոր, ոչ ղեկավարական, ոչ երկրագործ, ոչ նույնիսկ ավաղակ. չէ որ այն էլ կյանքի ճամբաներից միսն է. մի խոսքով ինչպես նկատել են, երբեք չեմ եղել կյանքի մարդ, այլ՝

Կարոտներով անմեկին,
Ագահ, անվերջ ու անհանգիստ
Թափառում է իմ հոգին...

. . . մանուկ օբերից
. . . դեպի մի անհայտ երկիր:

Ելած կյանքի ամեն ճամբից-ը դու շփոթել ես «Աստծու ճամբից ելած» դարձվածքի հետ և ընկել ես սխալանքի մեջ: Այստեղից էլ սխալ առաջ գալով՝ բառի գուհիիկ մտքովն ես հասկացել «Խենթ, խելագար գնում է նա» (հոգին): Մինչդեռ եթե առաջինը գլխի ընկնելի, երկրորդն էլ պարզ էր:

«Ես ձեզ գերմարդն եմ քարոզում—նա խենթություն է», ասում է Նիշչեն:

Բայց ես չեմ ուզում քո բոլոր հոգվածներին ընդարձակ պատասխանել, որովհետև այդ կլլինի արդեն շատ հակառակ քո նամակի պատասխանին:

Չարմանալին այն է, որ դու հասկացել ես այդ ոտանավորները և չես հասկանում, որ հասկացել ես:

Ասում ես՝ անկարելի է, որ մարդ այսպես լինի, այսպես, և այսպես (9 պնդումները): Այո, այո, անկարելի է: Եթե կարելի լիներ, արդեն կլլիներ մի նորմալ դրություն, սովորական երևույթ: Անկարելի է, և հենց այդ է դրաման: Օրինակով պար-

դենք: Ասում եմ՝ անկարելի է կտրված լինել կյանքի ամեն կապերից: Իհարկե, անկարելի է: Բայց (լավ լսիր) դու ելած ես կյանքի ամեն ճամբաներից, և այն բոլոր մարդիկ, որ այդ ճամբաներով են դնում չեն կարող քեզ հետ լինել, այլ զարմանում են քեզ վրա, հանդիմանում են քեզ, կռվում են, վշտացնում են, հալածում են, մի խոսքով պոետն ու մուղան, բայց ոչ իմ գրածը, այլ իմ ապրածը, այսինքն ավելի մեծ չափով: Դու էլ զարմանում ու զայրանում ես նրանց վրա: Եվ այսպես ամեն օր, ամեն դեպքում: Կապերն այնքան են թուլանում ու կտրվում, որ մի օր էլ մի Շոպենհաուսեր գալիս է մեջ տեղը կանգնում ու հայտարարում—թե՛ մարդը մարդուց ավելի է տարբերվում, քան թե մարդը՝ անասունից:

Իսկ այն, որ դու առարկում ես, թե աշխարհում այս կա, այն կա, կամ սա ու նա կան, որոնց սիրում ես, դրանով էլ հենց ապացուցանում ես եղածի խեղճությունը, դրության թըշվառությունը: Բանաստեղծը նրանով է բանաստեղծ, որ ապրում է ընդհանուրով, շատերից է խոսում, ոչ թե մի քանիսից: Մի քանիսն ինչ են որ, թեկուզ և լինեն: Բայց մի քանիսի մեջ էլ որ խոր թափանցես, դուցե այն էլ քչացնես ու փչացնես: Ուրեմն կտրված կյանքի ամեն կապերից...

Բայց և, ինչպես դու ճշմարիտ բացահայնչում ես, անկարելի է այդպես: Այո, ճշմարիտ է

Ես էլ վերավոր դնում եմ փախած
Անհայտ օրերի խավարի ընդդեմ,
Ամենքից զըզված, ամենքին թողած,
Գեղ էլ կըթողնեմ:
Գեղ, որ սիրել եմ, քեզ, որ
... հանդիպած իմ դժվար ճամբում...
Ինձ չըհասկացար, ընկեր չեղար, դե,
«Դու քո ճամբեն գնա, քույրիկ...»

Պրծանք: Սրանից հետո կարող են պատահել երջանիկ վայրկյաններ, սիրելի դեմքեր, լավ բոկներ, բայց ընդհանուր ֆոնը չեն փոխում:

Նա, ով որ կյանքի համը լավ է տեսել և նուրբ ճաշակ ունի, նա խորն է դգում դառնությունը և այդ՝ միշտ առաջը դրած զահրումարից կրկին ու կրկին ճաշակելը տանջանք է ար-

դեն, իսկ լավագույն հաճույքների հույսերը հեռանում են, գնում են դեպի ասպազան, երազ են գաոնում կամ մեռնում:

Այս էլ կարճ կարենք, որ քեզ չըձանձրացնեմ, կամ աչքերիդ չըմխասեմ:

Ձարդացման մասին խոսելիս դու զուր ևս հիշատակում ուսումնարանը: Իմ մտքովն ուսումնարան չի անցել: Իսկ թե ևս ինչ եմ ուզում, կամ քո խոսքով ասենք, ինչն է իմ ձեռքը կապում, այդ մասին էլ չեմ ուզում խոսել, որովհետև այդ հարցը ինձ հոգնեցրել է, և ընդմիջող հոգնեցրել: Իմ լավագույն ուժերն ու տարիներն անցել են արդեն, իսկ ինչ որ առաջս կա, ով գիտի այն էլ ինչ է լինելու:

Հավ ես ասում՝ թե կյանքը—կյանք է: Բայց մի մոռանար, որ մարդն էլ մարդ է: Մարդ հոգնում է, փոխվում է, կոտրվում է, և մինչև անգամ մեռնում. այնուհետև դարձյալ կյանքը—կյանք է, բայց մարդը— էլ ուրեղ է...

Ձէ, քիչ միտթարանք կա դրա մեջ:

Քո Օհաննես

904 օգոստ. 18.

Շուլավեր

159. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԵՆ

Շուլավեր—Թիֆլիս

[1904 թ. օգոստոս] ¹

Սիրելի Ֆիլիպ.

Արդյոք ինչ օրի ևս շողի ու քո հողվածի ձեռից ²: Ինչ նոր գյուղում ես արել իմ ոտանավորների մեջ: Աշխատիր դուրս բերել, որ ևս մի մեծ բանաստեղծ եմ, թե չէ պակասի համար չարժե այդքան քրտնել:

Ես այստեղ ծիծաղում եմ աշխարքի վրա: Հավ է լինում, որ երբեմն այսպես ծիծաղում է մարդ: Մանավանդ երբ որ ինձ նման մի մարդ է ծիծաղում: Եթե աշխարքն իմանար, իր հերթին ինձ վրա շատ կծիծաղեր, իհարկե:

¹ Ժամանակը որոշվում է Ռուս-ճապոնական պատերազմով:

² Ակնարկում է Փ. Վարդապարյանի այն հողվածը, որ այդ ժամանակ գրում էր նա Թ-ի մասին. Այն հողվածը 1905 թվին լույս տեսավ առանձին գրքով՝ «Վշտի ու թախծի երգիչ Հովհաննես Թումանյան» վերնագրով:

Մխիթարից անցյալ օրերը, մի նամակ ստացաւ: Ասում է սկզբունքով համաձայն են, բայց այժմ ցրված են: Պատասխանեցի, որ սկզբունք մեր տանն էլ կա, թե կարող են մի քիչ փող դրիկն: Կարծես թե համաձայնելիս ցրված են եղել, կամ գուցե կարծում են թե ես սլարասլությունից եմ իրենց նամակ դրում:

Դարձյալ ողորմի իրենց հորը: Ասում են մի աշխարհ կա, որտեղ սկզբունքով էլ չեն համաձայն, մենք հո նրանց պես չենք:

Զարմանալի է, ինչպես ջարդվում են մերոնք, և այնքան մոտ են թողել թշնամուն, որ ուղեն չուղեն պետք է վերջնական հաշիվ առնեն: Այստեղ ուշ ուշ ենք տեղեկություններ ստանում:

Պ. Հակոբին, Դավթին ու Աքելին բարևներ: Ինչպես են առնըցիք—Արաթումանում: Սակայն աշխարհում ամեն բան վերջ ունի—այդպես և իմ նամակը:

Համբույրներով

Քո Օհաննես

Երկուշաբթի Շուկալեր

160. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Շուկալեր—Թիֆլիս

{1904 թ. ամառ}

Սիրելի Ֆիլիպ.

Այդ շատ լավ հանդամանք է և հաջողության առհավատ-
չյա, որ այդքան սիրով ես գրում հոգւածդ: Ես սպասում եմ, որ
նրա մեջ շատ հետաքրքրական դիտողություններ ու դատողու-
թյունների եմ հանգիպելու:

Դրիկը, և, եթե իրավունք կտաս, կարծիքս կհայտնեմ: Այս
օրերում կարգում էի Բելինսկու հոգւածները: Տեր աստված, ինչ
զարմանալի նման են ազգերն իրար, ինչքան նման են ազգերի
կյանքի որոշ շրջաններն իրար: Այժմ շատ հետաքրքրական է քո
հոգւածն ինձ համար:

Օրիան մի գործի համար գալու է. և եթե հաջողվի, դուցե
վաղն և եթ դա, հանձնի՞ր նրան, կբերի:

Բարև շուրջդ:

Քո Օհաննես

[1904 թ. օգոստոս]

Սիրելի Ֆիլիպ.

Դու ընդհանուրի մասին ես հարցնում իմ կարծիքը, ես էլ ընդհանուրի մասին կարճ մի կարծիք կը հայտնեմ, թողնելով ավելի ընդարձակն ու մանրամասը հետոյին: Դու հետեւելով որոշ սխառեմի պարզում ու ծանոթացնում ես ընթերցողին քո առարկայի հետ, մերթ մերթ, արանքներում հայտնելով քո կարծիքներն ու սպասվորությունները:

Ընդհանուր առմամբ դու քո բանաստեղծին նկատել ու ճանաչել ես շատ ճիշտ, որ նա իր ժողովրդի թշվառության երգիչն է, թախիծի, վշտի բանաստեղծ, որ այդ թախիծը, այդ ախրությունը ունի զանազան աղբյուրներ, բայց բոլորը մի տեղից են գալիս ու մի տեղ վնում և այդ է մեր—հայկական կյանքը, հայկական աշխարհը: Դուցես այդ լինի իմ դիտավորարժանիքը: Այդ էլ, հարկավ, մեծ բան է, եթե այդպես է: Բնականին ասում է՝ բանաստեղծի մեծութունը ամենից առաջ կայանում է նրա ժողովրդական յինելու մեջ (народность): Ամենից առաջ ամեն բանաստեղծ իր ժողովրդի սիրտը պետք է լինի: Սակայն նրանից հետո կա մի ուրիշ մեծ խնդիր. թե որքան հաջող է նա կարողացել հառաչել այդ մեծ հառաչանքը: Հոգին գտնելուց հետո պետք է մարմինը չմոռանալ: Բանաստեղծը չէ՞ որ վարպետ է: Այդ մասին դու քիչ ես խոսում, թե դրա փոխարեն գրեթե բոլոր լավ կտորները հանդես ես դնում:

Մի խոսքով ավելի շուտ դու աշխատում ես ծանոթացնել ինձ հետ ընթերցողին, և այն էլ հենց սկզբից որոշած, թե նա մեծ տաղանդ ունի, քան թե դնում ես ու քննում: Ինձ թվում է, թե քննադատը շատ է բարեկամ կամ բարեհաճ: Սակայն այդ տեսակետ է ու համոզմունք:

Թեև դու չես ասում, բայց այնպես ես փուկ ու ներկայացրել, որ բացի լավից, ուրիշ բան չի երևում: Էդ հերիք չի, հալա դեռ ուրիշից էլ ինչ որ թարգմանել եմ նրանց զգացմունքներին և շնորհքին էլ հաղորդակից ես անում:

Նկատողություններս այդտեղ կանեմ. մանավանդ, ինչպես

գրում ես, դեռ սրբազրվելու է: Դրանք մասնւր բաներին են վերաբերում:

Վերջում խոստովանեմ, որ լավ չկարողացա կարգաւ: Դավիթը քիչ քնաց, այն էլ շարունակ զբաղված էինք կամ մարդիկ էին լինում: Ուշագիւր կարգաւու ոչ ժամանակ կար, ոչ էլ հարմարություն:

Ահա կառքն էլ եկաւ, (Դավիթի) խոսքս կտրեց: Եթե մոտս մնար—լավ իլիներ. բայց Դավիթն ասում է անկառքիլ է: Կգամ կխոսենք:

Հողի մասին ինչ որ Դավիթը կասի—սրահասն էլ կիմանամ ու կգրեմ կամ կասեմ ¹:

Բարեկերով ու համբույրներով

Քո Օհաննես

162. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Շուլավեր—Թիֆլիս

[1904 թ. ամառ] ²

Սիրելի Ֆ[իլիպ.]

Վերջապես մեր նամակներում եկանք մի եզրակացութեան. ես գտա մի դառնացած մարդ, իսկ դու դաժան, կամ գոնե այդ տպավորութեանն է անում քեզ վրա:

Պրծանք:

Այժմ ուղում եմ քեզ մի խորհուրդ տալ, բրոշյուրդ կարդաս հայերեն լավ գիտեցող մեկի մոտ, որ լեզվական սխալներ չանես:

Անշուշտ կներես ինձ այս խորհուրդս: Կարծում եմ բրոշյուրիդ մեջ շատ հետաքրքրական դիտողութեաններ են լինելու:

Ռուստեմին համբուրիր իմ կողմից, տիկնոջը բարեկեր:

Մարիա Մարկովնային նամակ գրեցի—չպատասխանեց: Երբ տեսնես դու նորա(ն) ինձնից շատ բարե արա:

Բարեկեր տանըցոնց, Շուշանին, սլ. Հակոբին. համ գրում եմ համ ծիծաղում.—ամա ի՜նչ բարե անող ես:

Քո Հովհաննես

Շուլավեր. չգիտեմ որ թվին:

¹ Այդ ամառ Վարդազարյանները մտադրվել էին Շուլավերում գնել հողամաս և այդի:

² Այս և նախորդ երկու նամակի գրութեան ժամանակը որոշվում է Փ. Վ.-ի բրոշյուրի գրելու փաստով:

1906

[Սևագիր]

163. ՂԱԶՍԵՆԻ ՇԲԶԱՆԻՆ

Բարանա

[1906 թ.] հունվարի 2.

Милостивые государи.

Мне сегодня передали, что некоторые из Ваших передовых лиц хотят более подробно чем вчера поговорить со мною на счет мира и кочевки в Баранах.

Если есть такое намерение, прошу приехать завтра утром, а если нет—так отвечайте с подателем сего письма, чтобы не задержать нас.

С уважением

Ов. Туманян

2 Января.

Барана.

Հարգելի պարոններ ¹

Այսօր ինձ հաղորդեցին, որ Ձեր առաջավոր մարդկանցից ժամանք ուղղում են ավելի մանրամասնորեն, քան երեկ, խոսել ինձ հետ հաշտության և քոչի մասին Բարանայում:

Եթե այդպիսի մտադրություն կա, խնդրում եմ զուլ վաղն առավոտյան, իսկ եթե ոչ—առաջ աղատասխանեցեք այս նամակաբերին հետ, որպեսզի հուշանամք:

Հունվարի 2

Բարանա

Հարգանք՝ Հով. Թումանյան

¹ Նամակն ուղղված է Ղադախի շրջանի ադրբեջանական քոչվոր գյուղացիների ներկայացուցիչներին:

[Սկզբից]

ԻՅԱ. Ն. Կ. ՌԵԶԱՆՈՎԻՆ
Շահալի—Շուշադեր

[1906 թ.] հունվարի 6

Многоуважаемый Николай Константинович.

Я написал Вам два письма, не знаю получили или нет. Говорят на границе Казаха произошло недоразумение и татары—кочевники удалились. Я выезжаю туда, чтобы вернуть обратно и поговорить с ними. Среди них есть хорошие понимающие люди.

С обеих сторон народ готовится и весною может случиться большое несчастье. Все мы должны вместе работать, может быть сумеем предотвратить будущее бедствие. В такое время каждый хороший человек много стоит, кто бы не был он. Например, Ваш урядник произвел здесь очень приятное впечатление, человек здраво-мыслящий. А наш пристав человек индифферентный и „оставляет“ Кавказ, (говорит, „мы русские оставляем Кавказ“) между тем очень важно теперь присутствие Вашего энергичного и интеллигентного представителя.

6 января
Шагали

Ն. Կ. ՌԵԶԱՆՈՎԻՆ

Մեծարգո Նիկոլայ Կոնստանտինովիչ:

Ես Ձեզ երկու նամակ եմ գրել, չգիտեմ՝ ստացել եք, թե ոչ: Ասում են՝ Ղազախի սահմանի վրա թյուրիմացություն է պատահել և թյուրքերը՝ քոչվորները հեռացել են: Ես գնում եմ աշտոնեղ, սրպետդի ետ դարձնեմ և խոսեմ հետները: Նրանց մեջ կան լավ հասկացող մարդիկ:

Երկու կողմից էլ ժողովուրդը պատրաստվում է և դարնանք կարող է մեծ դժբախտություն պատահել:

Մենք բոլորս պետք է միասին աշխատենք, և ուղե կարողա-նանք դալիք աղետի տառչն առնել: Այսպիսի ժամանակ ամեն մի լավ մարդ մեծ արժեք ունի, ով ուզում է լինի: Օրինակ, Ձեր ուր-

յաղնիկն այստեղ շատ լավ տղայություն թողեց, առողջ դա-
տողության տեր մարդ է: Իսկ մեր պրիստավը անտարբեր մարդ
է և «թողնում է» Կովկասը (ասում է՝ «մենք ուսաներս թողնում
ենք Կովկասը»), այն ինչ հիմա շատ կարևոր է Ձեր կռանդուն
և ինտելիգենտ ներկայացուցչիդ ներկայությունը:

[Հով. Թումանյան]

165. ԴԱՎԻԹ ԲԱԿՐԱԶԵՆ

ԴԱՆԳ—ՇՈՒՆԱՎԵՐ

[1906 թ.]

Мн[огоуважаемый] Давид Иванович.

Вы может быть не забыли Вашего нового знакомого
(в Шулаверах, в нашем доме, на прощальном обеде в честь
г. Шаншиева).

Мне говорили, что Вы находитесь в Башкечетах, и
только что узнал, что Вы в данное время находитесь в
Шулаверах.

Я уже написал г. Рязанову, как благодарен наш на-
род Вам. Имя кн. Бакрадзе и нашего „нового“ начальника
на устах у всех и они являются опорами всех наших
крестьян.

Давид Ив[анович], [в такое тяжелое время] дай Бог, чтоб
г. Воскресенский тоже явился таким человеком—братом
народа (армянского и татарск[ого]—это все равно).

Потому что я не в состоянии отсутствовать, если
Николай Константинович или Вы приедете в Лорийский
участок—прошу открыткой какнибудь давайте мне знать
Калагеран, Дсех, хочу с Вами повидаться по весьма важ-
ному делу ¹.

¹ Նամակն ընդհատվում է այստեղ:

Մեծ[արդո] Դավիդ Իվանովիչ.

Դուք դուրս եկեք մոռացել Ձեր նոր ծանոթին (Շուլավերում, մեր տանը, հրաժեշտի ճաշկերույթին ի պատիվ պ. Շանշիկի):

Ինձ ասում էին, որ Դուք Բաշկիչեթումն եք գտնվում, և ես հենց նոր իմացա, որ դուք այժմ գտնվում եք Շուլավերում:

Ես արդեն գրել եմ պ. Ռեզանովին, թե որքան է մեր ժողովուրդը շնորհակալ Ձեզանից:

Իշխ. Բաիլաձեի և մեր «նոր գավառապետի» անունները բոլորի բերանին են, և նրանք են մեր բոլոր գյուղացիների ասումները:

Դավիթ Իվ[անովիչ], [այսպիսի դժվար ժամանակ] տա աստված, որ պ. Վոսկրեսենսկին հույսով ես այդպիսի մարդ լինի— ժողովրդի եղբայր (հայ թե թուրք— դա միևնույն է):

Քանի որ ես ի վիճակի չեմ բացակայելու, եթե Նիկոլայ Կոնստանտինովիչը. կամ Դուք զալու լինեք Լոռվա գավառամասը, խնդրում եմ, բացիկով մի կերպ ինձ իմաց տաք՝ Գուլապերան— Դսեղ, ուղում եմ տեսնվել Ձեզ հետ շատ կարևոր գործով:

[Հովհ. Թումանյան]

[Սևագիրը]

166. ԻՎԱՆ ԼԵՎՆԵՆԻՆ

[1906 թ.]

Многоуважаемый Иван Левен

Я очень надеялся, что увижусь с Вами здесь, но к крайнему моему сожалению Вы приехали и уехали так, что я не узнал об этом и таким образом Вы лишили меня большого удовольствия. Но пока оставим это и другие вопросы.

Теперь этим письмом моим обращаюсь к Вам с просьбой. Наконец Вам удалось благополучно разрешить давнишний вопрос о шоссеиной дороге— Дсех—Шагали. Пользуясь этим я беру на себя смелость обратить Ваше внимание на необходимость проведения другой дороги от ст. Калагеран по селениям правого берега Дебедачая. На-

ше поселяне об этом представят Вам личную просьбу, и я очень прошу, если возможно, увековечить Ваше имя проведением и этой весьма нужной для края дороги. Мне достоверно известно, что все местные помещики готовы всячески содействовать Вам в этом хорошем деле. Я знаю, что Вы интересуетесь моим делом. Рад сообщить Вам, что оно идет очень хорошо.

Мой нижайший привет княгине.

Глубоко преданный Вам Ов. Туманян.

ԻՎԱՆ ԼԵՎԵՆԻՆ

Մեծարգո Իվան Լևկեն,

Ես շատ հուսով եմ, որ կտեսնուիմ Ձեզ հետ այստեղ, բայց շատ եմ ափսոսում, որ Դուք եկել ու գնացել եք, այնպես, որ ես չեմ իմացել դրա մասին և այդպիսով Դուք ինձ գրկել եք մեծ հաճությամբ:

Առայժմ թողնենք այս և մյուս խնդիրները:

Այժմ իմ այս նամակով դիմում եմ Ձեզ մի խնդրքով: Վերջապես Ձեզ հաջողվեց բարեհաջող կերպով լուծել Դսեղ-Շահալի խնդրու վաղուցվա խնդիրը: Օղտվելով դրանից, ես համարձակուիթյուն եմ վերցնում ինձ վրա՝ Ձեր ուշադրությունը դարձնել մի ուրիշ ճանապարհ շինելու անհրաժեշտության վրա Բուլգերան կայարանից Դերեդ—գետի աջ ափի վրա գտնվող գյուղերով: Մեր գյուղացիները Ձեզ անձամբ խնդրագիր կներկայացնեն, և ես շատ եմ խնդրում, եթե կարելի է, հավերժացնեք Ձեր անունը շինելով և այդ՝ երկրի համար խիստ կարևոր ճանապարհը: Ինձ հաստատապես հայտնի է, որ բոլոր տեղական կալվածատերերը պատրաստ են ամեն կերպ աջակցելու Ձեզ՝ այդ լավ գործում: Ես գիտեմ, որ Դուք հեռաքրքրվում եք իմ գործով. ուրախ եմ հաղորդելու, որ այն շատ լավ է գնում:

Իմ ամենախոնարհ սղջույնը իշխանուհուն:

Խորապես Ձեզ անձնվեր Հով. Թումանյան

[1906 թ.]

Вы знаете, сколько стоило мучения, чтобы сохранить мир между татарами и армянами в Борчалах и Казахском уезде и как все благомыслящие люди дрожат и неустанно следят, чтобы избегать армяно-татарских гнусных столкновений.

Вы заняты этими заботами и предостерегаете всех в этом смысле. Но дороже всего одно Ваше обещание—быть всегда безпристрастным, не различать какой нации преступник и не щадить никого—даже близкого знакомого. Это самое ценное. И вот как раз перед нами такой случай, который меня сильно, сильно огорчило.

Наш приятель, Павел Захарьевич Башбеук—Меликов при проходе кочевников татар Казахского уезда по Шамутской дороге взял у них несколько десятков барашек [говорят до ста].

Этим печальным подвигом нашего „дворянина“ мы все возмущены до глубины души.

Он нарушает едва сохраняемый мир между двумя народами, вызывает кровавое столкновение. Компрометирует нас в глазах наших соседей, которым мы обещали полное обезпечение в наших границах.

Татары ведь не различают Павла Захарьевича от других армян и не обязаны. Они говорят, армяне нас ограбили и пойдут...

Оказывается, [признаюсь я с ним недавно знаком] он имел незавидную привычку каждый раз взять у кочевников известное количество барашек. Но в нынешнем году, имея в своем имении казаков и вооруженную прислугу, наш гидальго переступил границу обыкновенного.

Да, мы возмущены и он заметив возмущение, которое охватило население, обращается к приставу с просьбой о выяснении хозяев 30 барашек для возврата им скотины и... взыскания с них за потраву и порубку в имени его „Куртик“.

¹ Երեւրդ նամակի բովանդակութիւնից, պետք է ենթադրել, որ այն ուղղված է Ն. Կ. Ոնգանովին:

Куртик!.. Куртик—это, как раз то место, где сидят казаки.

Никакой порубки в Куртике. Кочевники—татары проходили очень мирно и не обижали нигде и никого.

И наш почтенный помещик если заявляет о своих убытках и т. д., то это все для того, чтобы прикрыть свой поступок. Но не только прикрыть но даже и... взыскать с татар, являясь в роли обиженного человека.

Я вполне уверен, что Вы узнав обо всем, удовлетворите обиженных, успокоите возмущенный народ и дадите возможность нашему „другу“, [знакомому] почувствовать, что знакомство с уездным начальником или то обстоятельство, что у него живут офицеры и казаки—не дают ему права на такие „качахские“ подвиги.

Несомненно и г. Золотарев не будет рад, что все это случилось в присутствии казаков, которые должны были обезпечить им—кочевникам дорогу.

Теперь все уверены, если не было казаков в имени Павла Захарьевича, он не воодушевился бы столько и не посмел бы побить людей или взять барашек десятками.

И люди верно разсуждают.

С нетерпением жду Вашего распоряжения. Конечно Ваша жена уже в Караглисе. Как поправился ей Караглис.

Поклон Вашей жене и детям.

Ն. Կ. Ռեզանովին

Դուք գիտեք, թե որքան չարչարանք քաշեցինք Բորչալուի և Ղազախի գավառներում խաղաղություն պահպանելու թուրքերի և հայերի միջև և թե ինչպես բոլոր բարեմիտ մարդիկ դողում ու անգագար հետամուտ էին լինում, որ խուսափեն հայ-թուրքական զաղրելի բնդհարումներից:

Դուք մտահոգված եք այդ հոգսերով և նախազգուշացնում եք բոլորին՝ այդ իմաստով: Բայց ամենից թանգը Ձեր այն խոստումն է՝ միշտ լինել անաչառ, խորություն չդնել, թե ինչ ազգության է պատկանում հանցագործը, և ոչ ոքի չխնայել—

նուշնիակ մօտ ծանոթի: Դա ամենաարժեքավորն է: Եվ ահավասիկ մեր առաջ մի այդպիսի դեպք, որն ինձ շատ, շատ վշտացրեց: Մեր բարեկամ՝ Պավել Զախարևիչ Բաշեյուկ—Մելիքովը երբ՝ Ղաղախի դավառի թյուրք քոչվորներն անցնելիս են եղել Շամուտի ճանապարհով, վերցրել է նրանցից մի քանի տասնյակ ոչխար [ասում են մօտ հարյուր]:

Մեր «աղնվականի» այդ ախուր սիրադորժությունից մենք բոլորս էլ վրդովված ենք մինչև մեր հոգու խորքը:

Նա խախտում է երկու ժողովուրդների միջև հաղիվ պահպանված խաղաղությունը, առաջ է բերում արյունահեղ ընդհարումներ: Նա վարկաբեկում է մեզ մեր հարևանների առաջ, որոնց մենք խոստացել ենք մեր սահմաններում լիակատար ապահովություն:

Չէ՞ որ թուրքերը չեն տարբերում Պավել Զախարևիչին մյուս հայերից, և պարտավոր էլ չեն, նրանք տառն են՝ հայերը մեղ թալանեցին, և կսկսվի...

Բանից դուրս է դալիս [խոստովանում եմ, ես նոր եմ ծանոթացել նրա հետ] որ հա ունեցել է այդ ամենախառնակի սովորությունը, ամեն անգամ քոչվորներից որոշ քանակությամբ ոչխար վերցնելու: Բայց այս տարի, ունենալով իր կալվածքում կաղակներ և զինված ծառաներ, մեր հիդալգոն անցել է սովորականի սահմանները:

Այո, մենք վրդովված ենք և հա՛ նկատելով մեր վրդովմունքը, որ համակել է բնակչությանը, գիմում է պրիստավին, խնդրելով պարզել 30 ոչխարի տերերին, նրանց անասունը վերադարձնելու համար և... և բռնադանձել նրանցից (տույժ) իր «կուրտիկ» կալվածքում ինքնագլուխ կերպով ծառեր կտրելու և տավարն հանդն անելու համար:

Կուրտիկ... Կուրտիկը—հենց ճիշտ այն տեղն է, ուր տեղավորված են կաղակները:

Ոչ մի անտառահատում չի եղել Կուրտիկում: Թյուրք քոչվորները անցել են շատ խողաղ, ոչ մի տեղ ոչ ոքի չեն նեղացրել:

Եվ մեր հարգելի կալվածատերը, եթե խոսում է իր միասնելի մասին և այլն, ապա այդ նրա համար է, որպեսզի թաքցնի իր արածը: Եվ ոչ միայն թաքցնի, այլ և մինչև անգամ... բռնադանձի թյուրքերից, հանդես դալով տուժած մարդու դերում:

Ես միանգամայն հավատացած եմ, որ Դուք, իմանալով այս բոլորի մասին, կբավարարեք տուժածներին, կհանգստացնեք հուզված ժողովրդին և հնարավորություն կտաք մեր «բարեկամին» [ծանոթին] զգալու, որ պովառապետի հետ ծանոթ լինելը, կամ այն հանգամանքը, որ նրա մոտ ապրում են օֆիցերներ և կադակներ—նրան իրավունք չեն տալիս այդպիսի «դաշաղի» սխրագործություններ կատարելու:

Անշուշտ, պ. Զոլոտարեն էլ ուրախ չի լինի, որ այդ կատարվել է կադակների ներկայությամբ, որոնք պետք է ապահովեն նրանց—քոչվորների ճանապարհը:

Այժմ բոլորն էլ հավատացած են, որ եթե Պավել Զախարևիչի կալվածքում կադակներ չլինեին, նա այդքան չէր ոգևորվի և չէր համարձակվի մարդկանց ծեծել կամ թե տասնյակներով ոչխար վերցնել:

Եվ մարդիկ ճիշտ են դատում:

Անհամբեր սպասում եմ Ձեր կարգադրության:

Ի հարկե, ձեր կինը արդեն Ղարաքիլիսս է: Ինչպես դուր եկավ նրան Ղարաքիլիսսան:

Ողջուն Ձեր կնոջը և երեխաներին:

[Հովհ. Թումանյան]

[Սևակիր]

168. Վ. Ս. ԶՈՒՆՏԱՐԵՆՈՎԻՇ

Դեկ.—Ջալալօղլի

[1906 թ.]

Многоуважаемый Василий Александрович.

Я был в Шулаверах. Николай Константинович весьма доволен Вами и рад за Ваше отцовское отношение к сельчанам и за Вашу осторожность по отношению к темным и порочным личностям. На днях он приедет в Джалал-Оглы через Башкечут. В Джалал-Оглах остановится у Вас и мне поручил об этом написать Вам. Может быть приедет и к нам в Дсех. Надеюсь своевременно дадите мне знать.

Я уверен, Василий Александрович, что у нас все пойдет как нельзя лучше, имея в уезде такого начальни-
ка—сердечного друга измученного народа, а в участке мапашу, которому следовало бы сидеть под дубом, от-

цовскими увещеваниями вразумить народ и чубуком наказать шалунов и смеяться, когда приведут поэта и скажут, что он убил бедного об'ездчика в лесу с целью ограбления.

Конечно смешно, но видите вместе с тем сколько подлости и как люди, которых я ненавидел, но все таки никогда не сделал им зла и не допустил—как я говорю—эти люди не знают границ в своих подлостях.

Ов. Туманянц убил об'ездчика—оставим в сторону, что Туманяня в это время и не было в Лорийском участке. Но все таки как они говорят может быть несчастного отца убитого ввели в заблуждение. Конечно он меня не знает.

Надеюсь скоро увидимся.

[Ов. Туманян]

168. Վ. Ս. ԶՈՒՈՏՈՐՅՈՎԻՆ

Մեծարգո Վասիլիյ Ալեքսանդրովիչ,

Ես Շուլավեր էի: Նիկոլայ Կոռտանտինովիչը շատ գոհ է Ձեզանից և ուրախ է Ձեր հայրական վերաբերմունքի համար՝ դեպի գյուղացիները և Ձեր զգուշության համար՝ մոլթ և արատավոր անձնավորությունների նկատմամբ: Մոտ օրերս նա պիտի դա Ջալալ-Օղլի Բաշկեչուլթի վրայով: Ջալալ-Օղլիում նա կիջնի Ձեզ մոտ և ինձ հանձնարարել է գրել Ձեզ այդ մասին: Գուցե դա և մեզ մոտ, Դսեզ, Հուսով եմ, որ ժամանակին ինձ իմաց կանեք:

Ես հավատացած եմ, Վասիլիյ Ալեքսանդրովիչ, որ մեզ մոտ ամեն ինչ ավելի լավ կերթա, քանի որ գավառում ունենք այդպիսի պետ, որը տանջված ժողովրդի սրտակից բարեկամն է, և գավառամասում մի հայր, որը պետք է նստեր կաղնու ծառի տակ, հայրական խրատներով խելքի բերեր ժողովրդին և չիբուխով պատժեր չարաճճիներին, և ծիծաղեր, երբ նրա մոտ բերեին պոռոտին և ասեին թե նա անտառում սպանել է խեղճ անտառապահին՝ կողոպտելու նպատակով:

Ի հարկե, ծիծաղելի է, բայց տեսնում եք դրա հետ միասին, որքան ստորություն կա և ինչպես մարդիկ, որոնց ես ասել եմ, բայց որոնց ինչ էլ լինի երբեք չարիք չեմ հասցրել, և թույլ էլ չեմ տվել ինչպես ասում եմ ես—այդ մարդիկ իրենց ստորությունների մեջ սահման չեն ճանաչում:

Հովհաննէս Թումանյանը սպանել է անտառապահին, մի կողմ թողնենք, որ Թումանյանն այդ ժամանակ Լոռվա գավառամասում չի եղել: Բայց այնուամենայնիւ, ինչպես նրանք ասում են, դուցե սպանվածի դժբախտ հորը մոլորության մեջ են գցել: Ի հարկե, նա ինձ չի ճանաչում:

Հուսով եմ շուտով կտեսնվենք:

[Հովհ. Թումանյան]

169. ԱՐԻՍՏՆԿԵՍ ԶԱՐԴԱՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Նվեպոս

[1906 թ.] 1 մարտի 9.

Սիրելի Ռուստեմ.

Մի թե երկու ամիս է, ինչ զնացել եմ և երեւի դու այդպես էլ ժամանակը հաշվում ես—մի, կամ երկու ամիս...

Բայց մենք այդ մի երկու ամսում դարեւր ապրեցինք, Զինդիլիսանի ու Լենկթեմուրի դարերը: Նրանց անօրենությունները տեսանք XX դարում և օգնություն խնդրեցինք... տեղեփոխով ու հեռագրով...

Թանձր, բարբարոսական խավար և լիրբ մեքենայություններ—և մենք, որպես աստվածային մի ծանր պատիժ՝ ստիպված ենք տանելու, համբուրելու, եղբայր անվանելու:

Օֆ, Ռուստեմ, ես միանգամայն խորտակված եմ: Այս մասին մտածելիս հոգնում եմ իսկույն: Մեր արյունոտ անցյալը, մեր տանջալի ներկան, մեր մութ, անլույս ու անհույս ապագան ծանր քարերի նման պառկում են սրտիս: Ափսոսում եմ մեզ:

Բաքվի կոտորածի օրերը, հենց այն սարսափի թարմ ժամանակ Թիֆլիզում ժողովարանում մի ժողով արին, ինձ ու ըֆ. Մուրադյանին պատգամավոր զրկեցին էջմիածին, կաթողիկոսին խնդրելու, որ գա, խեղճ ծերունուն գտանք անկողնում պառկած: Երբ որ պատմեցի, վրա նստած էր անկողնում,—բավական էր... բավական էր... բավական էր... աղաղակեց ու գլուխը ցած դեցե: Այդ աղաղակը ես չեմ մոռանում: Այդ կարծես մեր ամբողջ ազգի, տանջված, ջարդված, հոգնած, ուժասպառ եղած ազգի աղաղակը լինի—բավական էր, բավական էր, բավական էր...

Այստեղ Թիֆլիզում մեծ հանդեսներ կատարվեցին եղբայրության: Առաջին օրը հայերն ու թուրքերը համբուրվեցին ու եղբայրության երգեցին, երկրորդ օրը վրացիներն եկան: Թիֆլիզում չտեսնված հանդեսներ էին: Կենտրոնը, ի հարկե, կաթողիկոսն էր: Այդ հանդեսներում նազդ ամենալավ բանը այն էր,

1 Թիֆլ ըրողում է հայ-թրքական ընդհարումներով:

որ պոլիցիային խնդրած էր, որ չերևա հայոց Վանքի կողմերում, և երկու օրն էլ այդ բազմահազար ժողովուրդը հրաշալի պահեց իրեն, ոչ մի անկարգություն չեղավ: Շատ ճառեր խոսվեցան. հիշատակ մնաց այդ օրվանից Մուֆթու ճառը, որով պնդում էր, թե այդ «շեյթանի» գործն է, ոչ թե թուրքերի: Բայց, խոստովանք լինի, այդ բոլորն ինձ շատ քիչ մխիթարեց: Մարդ երբ որ գիտի ներսը, մեջն ինչ կա, խոսքն ու ցույցն արդեն կորցնում են իրենց արժեքը:

Սրանից հետո վրա հասավ Երևանի արյունալի ընդհարումը—իրը թե թյուրիմացություն—և դեռ հուզմունքը չի դադարել շատ տեղերում:

Բազմում թե ինչ էր արել կառավարությունը, այդ արդեն գիտես լրագրիւններից և ես ոչինչ չեմ էլ ուզում ավելացնել: Դժնությունն էլ սկսեցին, և քննության եզրակացությունը հայտնեցին սկզբից—թե հայոց կոմիտեներն են մեղավորն ու պատճառը: Թիֆլիզում մինչև անգամ ցենզուրան կանչեց բոլոր խմբագիրներին, հայտնեց թե՛ արդեն երևաց, որ հայոց կոմիտեներն են մեղավոր և առաջարկեց դրել նրանց դեմ: Իհարկե ամբողջ մամուլը մերժեց:

Այժմ սպասում ենք Վարանցով Դաշկովին: Բոլոր ազգերը—թյուրք, հայ, վրացի պետիցիաներ են պատրաստում ներկայացնելու: Մի մազալու բան: Երբ հեռագիր եկավ Դաշկովի հաստատության համար, այդ օրը կաթուղիկոսը ինձ կանչել էր զրույց անելու: Ասում է՝ լսել եմ, ան Դաշկովին կուսակալ նշանակել են: Ասում եմ այո, լսել եմ: Ասում է՝ ան մեզ ինչպես պիտի կառավարե: Ասում եմ ինչու—Ասում է՝ 70 տարեկան մարդ է, ալ ինչ խելք ու կռանդ կունենա կառավարելու, անոր ուղեղը չորցած է հիմա:

Պետք է քիչ ասեմ, որ ինքը 85 տարեկան է:

Ոչինչ չասացի, բայց ծիծաղս եկավ: Ինքն էլ ծիծաղեց ու պապիրոսին զոռ տվավ:

Այս լուպին, որ նամակս գրում եմ, դուրսը, մեր տան առջև բունթ է աղջկանց III գիմնազիոնում: III գիմնազիոնի տղերքը արդեն երեկվանից ЗАБАРТОВКА են արել ու այսօր էլ թափել՝ աղջկերանցն են արգելում: Կազակները բռնել են փողոցը: Շարունակությունը հետո:

Համբույրներով քո Օհանես

9 մարտի

Լուր է հասել Թիֆլիզ, որ Բաթում այսօր, 9-ին՝ խառնակություն է լինելու:

2906 թ. մայիսի 30.

Ֆիլիպ ջան.

էսպես եղալ:

Բարձրացալ Ռուսաստանի մեծ փոթորիկը և ամեն բան տալին ու վրա արալ: Մենք էլ ընկանք իրարից հեռու, մի տարի է, ավել է թե պակաս, այդ էլ չեմ հիշում—չենք տեսել իրար ու չենք խոսել իրար հետ: Ես շատ եմ կարոտել: Եվ այդ էլ շատ լավ է: Միշտ լավ է, երբոր մարդ զգում է, որ մի թանկ բան ունի—որտեղ ուզում է լինի:

Մի ժամանակ դու նամակներ գրեցիր, ես թափառում էի: Հենց տուն նստեցի—մի քանի անգամ գրեցի, այլևս չպատասխանեցիր—էլ չըհասկացա ինչպես եղալ. այնուհետև լռեցի. և սկսվեց այն, ինչ որ ոչ ոք չէր երևակայել:

Դու անշուշտ հիշում ես—հեքիաթների մեջ կա, թե այս ինչ մարդը քնեց, մին էլ աչքը բաց արալ—տեսավ շուրջը կանգնած դորքեր սղասում են իր հրամանին և այլն ըստ կարգին—մի խոսքով մարդը հանկարծ թափափոր է դառել:

Սյդպես էլ ինձ հետ պատահեց:

Երեխեքս հավաքեցի, գնացի Լոռի: Շատ լավ գիտեի, որ խառնակություններ են պատահելու, գիտեի, որ մեր գավառում անիշխանություն և ամեն անկարգություն կարող է լինել և ես շատ պետք կըգամ—բայց պատահածն իմ սպասածից էլ ավելի եղալ:

Մի հեքիաթ, որ դարձավ իրականություն և մենք ապրում ենք մերթ լույս աշխարհում, մերթ մութ:

Ես, ինչպես ասի, հանկարծ այդքան մեծ պաշտոնի մեջ հայտնվելով և ձեռքիս ունենալով ուժ—ամեն ջանք շարունակ գործ եմ դրել մեր գավառներում խաղաղությունը պահելու և կոտորածների առաջն առնելու: Եվ այսօր ես այնքան գոհ չեմ, որ դրականության մեջ մի որևէ բան եմ արել, որքան գոհ եմ, որ ակներևով կարողացա իրար դեմ կանգնած ժողովուրդների սրբերը պատյան դնել տալ և շատ ու շատ անմեղների ազատել այս գաղանական կոտորածից:

Հիրավի, այսքան տգեղ, այսքան լիրբ, այսքան անիրավ, հրեշտական կռիվ, ինչ որ թուրք հայկականն է—գժվար թե եղած

լինի: Գուցե նախապատմական շրջաններում, երբոր մարդիկ իրար ուտում էին:

Մենք այս ցած ու տմարդի կռվով միանգամայն դուրս քնացինք Ռուսաստանի աղատագրական մեծ կռվից: Այժմ մեզ մոտ է մի առաքինության հնարավորությունը—աշխատել վերականգնելու և պահելու խաղաղությունը, շատ չըտարվել այդ գոյնի կռվով, շատ չըբարբարոսանալ:

Մենք ուղղակի վայրենիանում ենք: Առանց էն էլ ինչ էինք—հիմի էս էլ վրա հասավ:

Ահա շարունակ դրա դեմ եմ ես եղել կանգնած իմ ձիավորների բաղմությամբ ու իմ սպիտակ դրոշակով: Եվ շատ եմ դո՛ւ այսօր, որ թեև մեծ գովարություններով—հաջողել եմ այն սահմաններում, ուր պտըտվել եմ:

Հաճախ հիշել եմ քեզ և մոտիկ մի քանի մարդկանց—թե ինչ կասեիք—ինչպես պիտի ծածուկեիք—երբ տեսեիք լեռներում պատրոնդաշները գցած, զինված ոտից զլուխ, հարյուրավոր ձիավորներով ու ճերմակ դրոշակով:

Մի ուրիշ անգամ էլ կգրեմ այդ օրերից: Այժմ մի քանի օրով եկել եմ Թիֆլիզ: Այսօր նորից վերադառնում եմ Լոռի: Շիրինկինը գրել է, որ ինձ ձերբակալեն: Տեսնենք ինչպես է վերջանում:

Նորից մթնոլորտը խառնվում է. և ով գիտի էս կարկուտի տակից էլ կադատվեմ թե չէ:

Ինձանից ու մերոնցից ջերմ համբույրներ ու բարևներ մայրիկին, Շուշանին, Մարուսիային ու Դավթին, Լիլիկին ու Միլիկին: Գրեցեք, տեսնենք ոնց եք:

Ինչպես են այժմ աչքերդ.—հավատում եմ, որ պետք է առողջացած դաս: Մեզ էլ այստեղ տեսնես աղատ քաղաքացիներ:

Այսօր գալիս է Մարիա Մարկովնան: Ռուստեմն էլ այստեղ չի: Երեկ պ. Հակոբի մոտ էի: Միշտ նույն բարի մարդը: Ինքը զարմանում է, թե ինչու են ամենքն էլ կատաղել ու իրարով անցել—ամենքն էլ զարմանում են, թե էս մարդը ինչպե՞ս է հանգիստ նստած:

Կարոտով ու համբույրներով

Ք. Օհանյան

121. ՍԱՄՍՈՆ ԷՍԲԵԹՅԱՆԻՆ ԵՎ ԱԼԵԿՍԱՆԴՐ
ԴԱԼՍԱՆԹԱՐԻՆ

Ձալալօղլի—Թիփլիզ

[1906 թ.] ¹ հուլիսի 9.

Հարգելի բարեկամներ Սամսոն Ստեփանիչ և պ. Բալանթար ²

Եզիզարով եղբայրները ³ և ընկ. կարողացան հաջողեցնել մեր Բորչալիի գավառապետ Ռեզանովին հեռացնելու գործը։ Այդ հանգամանքը սաստիկ ազդել է թե հայերի և թե թուրքերի վրա։ Հայերը կոտորվել են, թուրքերը երես են առել։ Ազգաբնակչությունը գրեթե խաղաղել էր, այժմ նորից ալեկոծվում է։ Արդեն եզիզարով և նմանները սկսում են իրենց դժոխային գործը։ Հայ թուրքախան հարցը մեղանում առել էր մի շատ ցանկալի ընթացք և հասել էինք լավ հետևանքների։ Սկսվել էին կարգին հարաբերությունները, թյուրիմացություններն ու կասկածը վերանում էին մեջակողից։ և ահա վրա հասավ այս նոր պրովոկացիան։ Հանցավոր տարրը բարձրացավ գավառում, պատժող ու զսպող ձեռքը հեռացվում է մեջ տեղից։ Նրա տեղը գալիս է Գորու գավառապետ Լեոնտիև։ Այժմ գավառի գյուղերից պատգամավորություն է գալիս ներկայանալու փոխարքային և ում որ այդտեղ կարևոր կդատեք և կամ ինչ ձևով, խնդրելու, որ Ռեզանովին թողնեն իր տեղը, գավառը չենթարկեն նույն ալեկոծությունների վտանգին, և բողոքելու են, որ փոխարքայից քննիչ է եկած ու ոչ մի գյուղում չեն տեսած նրան։ Խնդրում եմ օգնեք ամեն կերպ մեր պատգամավորությանը և աշխատեք որ կարողանան դրժ հաջողեցնել։

Ձերմ բարեններով

Հով. Թումանյան

9/VII 9. Օղլի

Սրանից առաջ ընդարձակ գրած եմ Ալեքսանդր Իվանիչին ⁴
Նույն

¹ Թիվը որոշվում է 1905—1906 թ. թ. հայ թրքական ընդհարումներով և գավառապետ Ռեզանովին 1906 թ. հեռացնելու փաստով։

² «Մշակ»-ի խմբագիր։

³ Բորչալուի կալվածատեր քեզեր։

⁴ Խատիսյան։

Многоуважаемый Петр Степанович.

Борчалийский уезд известен убийствами, грабежом, разбоем, воровством.

Даже армянские Комитеты и комиссии во время забастовки были заняты судебскими делами и боролись исключительно против таких безпорядков.

После забастовки они оставили, но народ не хочет оставить, народ требует судей, требует борцов против хищников и разбойников.

Воровством и разбоем разорен наш уезд. Имейте в виду, что у нас даже армяно-татарское столкновение было—грабеж и больше ничего.

Следовательно, в нашем уезде нужна власть, власть, сильная и справедливая.

Вы при первом нашем знакомстве и разговоре обещали быть строгим и справедливым и вместе с тем безпристрастным к обоим народностям.

Мы не позволим ни в одной деревне скрывать вора и разбойника.

Вот идут к Вам с жалобой крестьяне. Они жалуются на жителей сел. Акори. Акоринцы воровством прямо разоряют своих соседей.

Помогите, ради Бога бедным крестьянам, они погибают.

В полном смысле слова—погибают.

Я теперь выезжаю в Тифлис, через несколько дней приеду к Вам.

С почтением Ваш [Ов. Туманян]

Պ. Ս. ԼՆՈՆՏԵՎԻՆ

Մեծարգո Պյոտր Ստեպանովիչ!

Բորչալուի գավառը հայտնի է սղանուխյուններով, թալանով, ալազակությամբ, գողությամբ:

Նույն իսկ գործադուր ժամանակ, հաշկական կոմիտեներն

ու հանձնաժողովները ղեաղված էին դատական գործերով և պայքարում էին բացառապէս նման անկարգությունների դեմ:

Դործադուլից հետո, նրանք թողին [այդ], բայց ժողովուրդը չի ուզում թողնել, ժողովուրդը դատավորներ է պահանջում, մաքառողներ է պահանջում հափշտակիչների և ավաղակների դեմ:

Դողության ու ավաղակության հետեանքով քայքայվել է մեր գաւառը:

Նկատի առեք, որ մեզ մոտ՝ նույնիսկ հայ-թյուրքական ընդհարումները — թալան էր և ուրիշ ոչինչ:

Հետեապէս մեր գաւառին հարկավոր է իշխանություն, ուժեղ և արդարադատ իշխանություն:

Մեր առաջին ծանոթության ու զրույցի ժամանակ, դուք խոստացաք լինել խիստ և արդարադատ և միաժամանակ անաչառ՝ երկու ժողովուրդների նկատմամբ:

Մենք թույլ չենք սա որեւէ գյուղում դող ու ավաղակ թագցնել:

Ահա Ձեզ մոտ են գալիս գանգատուկու գյուղացիները: Նրանք գանգատվում են Աքորի գյուղի բնակիչներից: Աքորիցիք դողությամբ ուղղակի քայքայում են իրենց հարևաններին:

Օգնեցե՛ք, ի սեր աստուծո, խեղճ գյուղացիներին, նրանք կորչում են:

Բառիս բուն նշանակությամբ կորչում են: Ես հիմա մեկնում եմ Թիֆլիզ, մի քանի օրից հետո կգամ Ձեզ մոտ:

Հարգանքով՝ Ձեր

[Հովհ. Թումանյան]

1907

173. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ
Թիֆլիս — Շվեյցարիա

1907 թ. ապրիլի 22.

Սիրելի Ֆրիդա.

Ամենից առաջ հուսով եմ որ մի քանի տող կը գրես ու դրանով ցույց կը տաս, որ աչքերդ արդեն առողջ են¹:

Երևի դեռ երկար ժամանակ չենք տեսնվիլ. գոնե մինչև աշուն: Եվ շատ լավ կանք. դեռ չըզաք էս դժոխք հրկիրը: Հիվանդութունն էլ, վիրան էլ սովորական անցավոր բաներ են ու թեթևամուտ են լավ աշխարհում, լավ մարդկանց մեջ: Իսկ որտեղ մարդիկ են փչացած, դադան ու սրիկա, անաղնիվ ու խարդախ, էնտեղ խարկի դժոխք է: Իսկ դժոխքում կյանքը տանջանք է: Մենք էդ դժոխքն ենք ապրում:

Ծիծաղելին էն է, որ գրեթե ամենքն են դանդաղում: Ո՞վ դիտի. կյանքը լիքն է թյուրլիմպություններով: Գուցե ամենքն էլ լավ մարդիկ են. բայց էն հաստատ բան է, որ ես էդ չեմ գտնում ու չեմ տեսնում: Մարդիկ քիչ են — դադանները շատ: Եվ այժմ ապրում ենք մի ժամանակ, երբ մեծ ասպարեղ կա մարդու էդ վայրենի բնազդին և նա հանգես է եկել ահռելի չարիերով: Հարկավ լավ հոգիներն էլ իրենց ամբողջ փայլով հրապարակ են իջել. բայց լավությունը չէ որ ինքստինքյան պետք է լիներ կամ միշտ հավատացել ենք, համարե՞լ ենք, որ կա: Իսկ դադանությունը...

1 1906 թ. Ֆ. Վարդապարտյանը աչքեր բուժելու համար գնացել էր Շվեյցարիա:

էս բառը մենք էլ էն մտքով չենք գործածում, ինչ որ գործ ենք անել քեզ հետ, երբ դու էստեղ էիր: Քեզանից հետո շատ բաներ տեսանք և շատ բառեր փոխեցին իրենց իմաստը: Գազանությունը դու չգիտես թե ինչ բան է, մենք արդեն գիտենք: Եվ ես դրանից և սարսափում եմ, և զզվում և ամաչում: Դրա համար էլ էս ակեղածությունների հենց սկզբից ես սիրել եմ ճերմակ գրողակը և խաղաղաբարի պաշտոնը:

Բանն էն է, որ ես ուզում էի ուերիշ նամակ գրել—էս դուրս եկալ: Երեւի նրանից էսպես եղալ, որ Բաթումից նոր եմ վերադառնում: Էնտեղ էլ ընդհարում էր պատահել մի կողմից թուրքերի ու վրացիների, մյուս կողմից հայերի մեջ: Երկու կողմից էլ կային սպանվածներ և վիրավորվածներ: Մի կերպ կանգնեցրինք. բայց ով կերաշխավորի թե էդ մութ ու բութ բազմությունը չի սկսիլ նորից: Մանի գիշեր է անքուն եմ. գլուխս շշմած է:

Երեւակայիր, էս զաւմաղալի մեջ Լիսիցյանը, Շանթն ու ես էլ դասագիրք ենք կազմում¹:

Իրար ետեից զանազան ընկերություններ են երևում. միշտ կուլտուրական կամ հրատարակչական: Իսկ ընկերություններից մեծի—դաշնակցության մասին երեւի կարգում եւս: Մեծ ազմուկներ ու կոխներ կան սրա շուրջը:

Շատ պարզ մի պատմություն: Խնքնապաշտպանության ժամանակ գրեթե ամբողջ Կովկասի հայ ժողովուրդը անխոր մտալով դաշնակցության մեջ և ահագին քանակությամբ պեթ ներս բերալ, որից հիմի իրենք էլ են զզվում իրր թե: Էդ մի կողմից: Մյուս կողմից էլ—որովհետեւ սա դարձաւ մի ռազմական բանակ—դժվար է կարգին պահել և երբոր կոխ չըկա—ինքստինքյան էլ քանդվելու է և քանդվում է:

Բայց զաւմաղալ անոդներն էլ ունեն իրենց հաշիվները և գործին անաչառ չեն վերաբերվում. շատ են անաղնիվ խոսում և անարդար դատում:

Էսպես թե էնպես մեծ փոփոխություն կամ հեղափոխություն պետք է լինի կազմի մեջ:

Բայց ինչ կուզես սա, շատ մեծ երևույթ եղաւ մեր վրանքում: Մի քանի ժամանակ երկիրը գտնվում էր բացարձակ դաշնակցության—այսինքն հայերի ձեռքին: Եվ այժմ երբ

¹ «Լուսաբեր» դասագիրքը:

էդ օրերն անցել են—շատ պատմութիւններ են անում, որ եթե-
դու լսես—անհավատալի հեքյաթ կը թվա: Մայրիկին, Շուշա-
նին ու Մարութիային ջերմ բարեններ. ինձանից բարեկ զրեցեք և
Լիզային, Ժենյային ու Կառյային:

Այժմ կարծում եմ նամակներ կը գրեմ: Երևի չեք զարմա-
նալ, որ չեմ գրում: Նախ, մի լավ բան չի պատահում, երկրորդն
էլ էն որ ասում են սիրտ չըկա—այսինքն մեր բարբառով—
տրամագրութիւն—մի խոսքով չըկիտես ինչպես, բայց միշտ
մտածում ես զրես, գրես ու դուրս է գալիս, որ չես գրել:

Մենք ամբողջ տանով լավ ենք՝ ժամանակին նայելով:

Մարիա Մարկովնին ու Ռուստեմին էլ դեռ ոչ գրել եմ ոչ
ստացել: Ահա, իշալլահ, սկսում եմ գրել:

Գրել ասի—միտք ընկալ, որ գրող էլ եմ. բայց էդ մասին
հետեյալ նամակում: Իսկ մինչև մյուս նամակը համբուրում է
ամենքիդ և իր «ամենալավ քննադատին»¹ (քեզ էսպես են ան-
վանում ուսանողները) ու սպասում է նամակի

Քո Օհաննեսը

22 ապր. 907. Թիֆլիզ

Պ. Հակոբի ու Ավետիսի հետ գնում ենք մեր տունը, կե-
նացներդ կը խմենք:

Մեր տունը № 44 է.

¹ Ակնարկում է Յ. Վարդաղարյանին որպես «Վշտի և Թախծի երգիչը»
գրքոյկի հեղինակի:

1908

172. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

[1908 թ.] ¹ հունվարի 10.

Սիրելի Մարիա Մարկովնա.

Ուսուցչական միությունից ² պատգամավորների ևն գալու էս իրիկուն Զեզ մոտ,— խնդրելու, որ ինչպես և ինչքան կարող եք նրանց օգնեք մի երեկույթ կազմելու միության օգտին:

Երեկույթի եկամուտը որոշված է դպրոցական մի ամսագրի հրատարակության համար ³:

Ինձ էլ դիմեցին, որ ես էլ միջնորդեմ՝ հանձն առնեք այդ խամ ու համակրելի ընկերությանը այդ գործի մեջ: Բայց ես հիվանդ պառկած եմ (այս մասին կգեկույցանի «Ընկեր» Սմբատը):

Նվ ահա միջնորդում ու խնդրում եմ, որ ինչոր կարող եք—չխնայեք այդ աշխարհքում միշտ օգտակար ու միշտ բարի դասակարգի համար:

Իսկ նրանք բոլորը իրենց ընդունակություններով ու անընդունակություններով կլինեն պատրաստ Ձեր հրամաններին ու Ձեր տրամադրության տակ:

Ձեր Հովհ. Թումանյան

10 հունվարի

¹ Թիվորոշվում է—«Նոր Դպրոց» ամսագրի հրատարակությամբ:

² Կազմակերպվեց 1907 թվին:

³ «Նոր Դպրոց»-ի, որ սկսեց լույս տեսնել 1908 թվի ապրիլից:

1903 թ. հունվարի 22.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Վերջին ժամանակներս շատ տեղեր և շարունակ ինձ հարցընում էին քու մասին, թե լսել ենք, որ գալիս է, երբ է գալիս էնքան խոսք եղավ էդ մասին, որ վերջը ես էլ էնպես կարծեցի, թե ճշմարիտ գալիս ես և մնում էր մեզ համար միայն ժամանակը գտնել, թե երբ ես լինելու էստեղ, իհարկե ամենից հաստատ դու կիմանաս, և լավ կըլինի որ զրեւ մենք էլ միամեջով ենք:

Չըզիտեմ ինչ ես կարգացել իմ մասին, որ կարծում ես թե քու բացակայությանը շատ ավելի մի մեծ բան եմ գտել — միայն մի բանը ճշմարիտ է, որ այժմ ավելի հին տանձ թե անվանի եմ համարվում, շատերն էլ հաճախ գովում են, էդ էլ ճշմարիտ է, բայց ավելի ճշմարիտ է էն, որ սիրտս թառամել է զբանց ժողովների համար և շատ քիչ արժեք ունեն ինձ համար, զրեւիս չունեն: Քիչ մարդիկ կան, որ համ ճաշակ ու սիրտ ունեն, համ էլ սրտալի են մոտենում և մարդ զգում է ջերմությունը անկեղծության ու սիրտ, մնացածները տավաղի, հիմար, կեղծավոր, անբովանդակ կամ հաճախ զղվելի բովանդակության մարդիկ են:

Մի քանի տարի առաջ մի ոտանավորի մեջ ասել եմ.

«Մեռնում են, մարում նրանց հայացքից
Եվ հոգու ձգտում, և սրտի ժրպիտ»¹

Ծիշտ էսպես:

Իսկ ազնիվն ու լավը արդեն փորձով գիտենք որ հաղվող ղյուտ բան է կյանքում: Բնությունն էլ էդ կողմից բանաստեղծների նման է: Բանաստեղծները գրում են, գրում են, վերջը հարյուրավոր երգերի միջից միմիայն մի քանիսն են դուրս գալի լավը: Էդպես էլ մարդիկ — ծնվում են, ծնվում են, մեծ մասը կամ ապուշ, կամ գող, կամ մարդասպան, վերջապես ամենալավ դեպքում հացի ոջիլ. (սա մի տեսակ բողոճ է, որ հացը փչացնում է): Բայց ախր մենք ուրիշ բան ենք ուզում, ուրիշ արարած:

¹ Այս երկտողը բերված է «Տրտունջ» բանաստեղծությունից:

Սակայն էս թողնենք, անարդար ու անտեղի պահանջ է, համ էլ շատ հեռու կտանի: Խոսքն իմ մասին էր: Այո, շատերն են հետաքրքրվում, հարգում, սիրում: Կան և մտերիմ հոգիներ: Բայց ուրիշ էր Ֆիլիպը: Երբ մի բան էի գրում կամ տպում, ավելի շատ Ֆիլիպն էր հուզվում քան թե ես, երբ հիվանդանում էի, ավելի շատ նա էր տանջվում, քան թե ես, երբ հաջողում էի, ավելի շատ նա էր ուրախանում, քան թե ես: Էս տեսակ ընկերը երկնքի տված բաղձն է մի բանաստեղծ մարդու համար, մանավանդ մեր աշխարհքում, մեր մթնոլորտում: Ես հաստատ գիտեմ, որ մեր գրականության մեջ ոչ մի գրող էդպես ընկեր չի ունեցել, և իրենք էլ են խոստովանում: Ամեն փողոցում Ֆիլիպ չի ապրում: Իհարկե կըներես, որ էսպես մի քիչ օրյակով խոսեցի, որպես թե քեզ հետ չէր: Բայց որ կարծում ես թե քու բացակայությանը մեր մոռյալ երկնքում պայծառ ծիածան է բացվել իմ գլխին—ուզում էի ասել, որ էդպես չի:

Միայն մի բանը լավ է, որ ես հաստատ ու խոր համոզված եմ, որ մենք էլ ճիշտ են թուշունի, են անասունի, են ծաղկի նման բան ենք—և էս համոզմունքը ինձ համ շատ զվարճացնում է, համ շատ հանգստացնում, էսպես չի լինիլ—էսպես կըլինիլ—ինչ կա որ... մեջ տեղը եթե մի խնդիր կա, մարդու վայելքի կամ ուրիշ խոսքով երջանկության խնդիրն է—էդ էլ ինձ համար հոգու խաղաղությունն ու սրտի մաքրությունն է: Բայց էս էլ քիչ բան չի հա: Գրեթե ամեն բան է և ամենամեծ ուժը, ինչ որ կարող է ունենալ մարդ արարածը: Էս գրության մեջ է, որ նա մոտենում է և հաղորդակից է լինում աստվածներին:

Հանձնարարում ես կարգամ Սենկևիչի «Երկու հովիտը»: Նախքան կարգալս նույն առարկայի վրա ուղարկում եմ քեզ մի ոտանավորս, որ գրել եմ անցյալ տարի—«Անվերջ ու անվերջ...»¹ մի խոքով երկու անվերջ: «Լուսաբերն» ու «Գիքորը», («Գիքորը», թե հիշում ես երկրորդ «Հորիզոն»-ի համար էի գրել) և մի քանի մանր-մուշր բաներ միանգամ ուզեցի ղրկեմ, բայց փոստն էնքան լիքն էին, որ ետ եկա, էն է ինչ մնաց ու մնաց: Նոր մտածեցի տամ կանտորից հեշտ կըղրկեն—ժիշտ մարդ են ղըրկում փոստը: Հոգվածներ քիչ եմ գրել, և երևի էդտեղ թերթերը կարդում են քեզ համար: Էս տարի կապվել եմ «Հասկեր»-ի

¹ Այս բանաստեղծությունը Թ-ը գրել է 1907 թ. և առաջին անգամ տպագրվել է «Հուշարար»-ում, 1907 թ., փետրվարի Խ-ում:

հետ, որ ամեն ամիս բան տամ ու մոտիկ խառնվեմ զործին։
Ռուստեմն ու Մարիա Մարկովնան էլ մոտեցել են «Հասկերին»։
Բայց ախր մի անգամ մի կարգին չեք դրում թե ինչպես եք,
ինչ եք անում։ մայրիկն ինչ է անում, Շուշանն ինչ բանի է,
Մարուսիան, երեխաները — երեխաները մեծացել են, կարգում
են։ Լիզան որտեղ է, Ժենյան ու Կատյան ուսումնարանում են,
թե չէ։ Ձեր տանը — ներքի հարկում պրիստավն է ապրում ու
միշտ ինձ հսկում, ձեր բակում պոլիցիան է, միշտ լիքը գարա-
դավոյներ ու դվորնիկներ — շարունակ ինձ վրա սերիշ տեսակ
են նայում էդ բոլոր նոր բնակիչները և ես միշտ խուսափում
եմ ու հեռու եմ փախչում էդ տանից։ Ահա քեզ ինձ համար մի
մեծ փոփոխություն թիֆլիզում։

Ստացա ուղարկած գրքերդ, մի քանի երգեր կադդայինք —
թեև մարգարիտներ չըկան, այսուամենայնիվ մեզ համար շատ
են հետաքրքրական։ Շատ շատ բարենեք ամենքին։

Քո Օհաննես

908. 22/1 Թիֆլիզ։

176. ՄԱՐԻԱ ՄԱՐԿՈՎՆԱ

Թիֆլիս

[1908 թ.] 1

Սրբելի Մարիա Մարկովնա.

Այժմ ինձ մոտ է մեր նկարիչ պ. Երիցյանը։ Նա այսօր
մի կողմի տպագրությունը վերջացրել է, սկսում է մյուս կողմը։

Վկայում եմ, որ գործը շտապով առաջ է գնում և միջ-
նորդում եմ, որ նրա խնդիրը լսեք, Մուշեղի ձեռքով 25 ր. ու-
ղարկեք։ Եվ խնդրեմ վաղը իրավունք տվեք Ձեզ ներկայա-
նալու։

Ձեր Հովհաննես

1 Թիվը որոշվում է «Շունն ու կատու»-ի պատկերազարդ առաջին
հրատարակությամբ։

[1908 թ. փետրվար] 1

Սիրելի Ֆիլիպ.

Դժվար էր, ինչ մի բանով էնքան ուրախացնել, ինչքան ուրախացաք ու նամակն ստանալուց, էն էլ երեքն իրար կտեից:

Ոչ միայն ես, այլև մոտս գտնված մարդիկ էլ շատ ուրախացան ու որովհետև ազիզ օր էր ու ճաշի վրա էինք մեծ կարոտով խմեցինք կենացդ:

Եվ առհասարակ—թեև փոփոխություններ եղած են—բայց էլ էն աշխարհքն ու էլ էն մարդիկն են, էլ էն Աղայանցը, թեև այժմ, էսպես ասած, հարստացել է, այսինքն դասադրքերը մի գումար են բերում տարեկան, որ ինքն էլ է դարձացել Սոցիալ դեմոկրատ դարձավ անցյալ տարի, բայց շուտով անցավ², Այժմ էլի հայոց եկեղեցու «Պարզեատուն»³ է երգում, հայ ազգի կենացն է խմում ու լացը գալիս է էդ ժամանակ: Էլ էն Շանթը—ինքն էստեղ, միաքը Եվրոպա: Դաս է տալի տրանջալով—նրա համար, որ Եվրոպա գնա, դասադիրք է շինում—որ Եվրոպա գնա, պիես է գրում, որ Եվրոպա գնա, պարնանս սպասում է, որ Եվրոպա գնա, վերջապես կնոջն ու երեխաներին արդեն ուղարկել է, որ ինքն էլ ստիպված Եվրոպա գնա...

Մարիա Մարկոմբան է—էստեղ իբրև թե քիչ ծրագիրներ ուներ, եկել է էգեոնդից էլ նոր-նոր բաներ սովորել ու նոր ծրագիրներ բերել: Ուսկե է—էս որբապրի կանանցն է նստել կրթական գործել սովորեցնում, էս որբանոցի երեխաներին—և-բաժնուկներն, աղքատներին—նոր տեսակի հովանավորութուն, անդործներին—մեր աշխարհքում չլաված գործեր, հինգշաբթի երեկոների վրույցներ և միշտ նոր ու նոր ծրագիրներ և նոր ու նոր գործեր... Ռուստեմը կուղիս. միշտ նույն նկարիչը կամ քանաստեղծը ֆայտոնի մեջ. Սրբնթաց անցնելով, շնորհալի բարեգում է պատահողներին (առանձնապես Թումանյանին—ես նկատել եմ): Միշտ գտնվում եմ. աշի, հանգստութուն չեն տալի էս քյոփոզլիքն էլի... ու ցույց է տալի իր բաղմաթիվ

1 ժամանակը պարզվում է Փ. Վ.-ի 1908 թ. փետրվարի 26-ին գրած նամակից, որն այս նամակի պատասխանն է:

2 Պետական Դումայի ընտրություններին, 1906 թ., Ղ. Աղայանի անունը կար ս. դ. պատվիրակների ցանկում:

3 Շարական:

նկարները¹, և էդ ժամանակ շատ ավելի հետաքրքրական է դիտել Յուդիային, որ հանդես է գալի իր ամբողջ հալարտությամբ, հիացած նայում է իր մարդու արվեստին ու ինքնամոռացության մեջ բացականչում „ЧУДНО! ЧУДНО!“.

Երջանի՜կ դույզ:

Եվ ահա էստեղ միտս ընկավ իմ կինը, որ երբեք չի հետաքրքրվել իմ գրվածքներով մինչև վերջերս: Եվ մի՞թեյն նորերս սկսվեց հետաքրքրվել ու մեմեն հիշեցնել, թե դրիր—ինչ որ խմացավ, թե տողավարձը շինել են—քսան կոպեկ, նոր է հավանում, թեև դրանք շտապով արած թարգմանություններ են կամ հին, տպագրությանն անպետք համարած բաներ...

Մեր սիրելի ալ. Հակոբն էլ հո, ինչպես մի հին ձեռագիր ավետարան ընկած դանազան սոցիալիստական բրոշյուրների մեջ, միշտ նստած է իր տեղը ծանր ու բարի:

Հուզված ժամանակ երբեմն նրա մոտ եմ գնում հանգստանալու: Մի շատ հեշտ ու կարճ և շատ էփան միջոց ջղերը հանգրստացնելու:

Ավտոս թուղթս վերջանում է, մինչդեռ էլ մարդիկ կան, որոնցից նույնպես տեղեկություն կուզելիր ունենաս: Բայց մի բան էլ կա. հենց էս առավոտ եմ անկողնից վեր կացել—հիվանդ է՛ր: Չեմ կարողանում երկար գրել, գլուխս պտտվում է: Երեկ էի սկսել, ընդհատվեց: Շարունակությունը հետո, դու էլ շարունակիր: Կգրեմ ամենքին, առայժմ կարոտով բարևում եմ ամենքիդ:

Համբույրներով քո Օհանես

178. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Շվեյցարիա

[1908 թ.]² ապրիլ

Սիրելի Ֆիլիպ.

Երեկ ասում ես պատճառն ինչ է, որ էս քանի ժամանակ չեմ գրում:

Պատճառն էն է, որ անձամբ գալու էի քեզ մոտ, էս օր, էդուց ընկնելով հետաձգվում էր, նամակ էլ չէի գրում, որովհետև ես էի գալու: Վերջը բանն էնպես եկավ, որ մնացի:

Ի հարկե հեշտ հավատալու բան չի ասածս, թե ես գալու

1 Բժ. Ա. Զարգարյանը զրադիում էր նաև նկարչությամբ, իրեն սիրող:

2 Նամակի գրության թիվը որոշվում է Թ-ի բանաստեղծությունների 1908 թվի հրատարակությամբ, Բաքվում:

էի Նվրոսլա, բայց կհամատաս, երբոր պարզեմ, որ ոչ թե գալիս էի, այլ ղրկում էին Ներսիսյան դպրոցից մի պատգամաւորութեան հետ, դպրոցական գործով¹։ Ինչեւէ, չեղաւ, և ահա նամակս։

Պետք է ասեմ, որ էս նեղ ու խառնված ժամանակը ես էլ կատաղել եմ, ինչպես ամենքը նկատել են։ Շարունակ քեֆ եմ անում։ Նվ իսկապես, հապա ուրիշ ինչ անենք։ Տեսնում ես աշխարհքը մի դատարկ ու հիմար բան է, դու էլ, ղոնախի պես, մի քանի օրով եղել ես ու վաղը կամ մյուս օրը գնալու ես—շատ կարճ ու պարզ մի բան։ Նվ ահա, ով ինչ կուղի անի։ Բանը մնում է ճաշակին։ Էդ քեֆերի ժամանակ խմում ենք քո կենացը, ծանոթ ու անծանոթ, առանձին հաճույքով, բուրժուա ու սոցիալիստ անխտիր, և հիշում ենք մեր ազնիվ Ֆիլիպին։ Մեր Վերնատունը բանում է մեղվի փեթակի նման։ Նոր մոտիկ ընկեր—բարեկամներից ուզում եմ հիշել Սհարունյանին և... Լեոնի։ Այո, միշտ իրար հետ ու իրար մոտ։ Սրի ու աշխարհքի բաները հասկացի։ Նվ շատերը չեն կարողանում հասկանալ, բայց ես—շատ հեշտ։ Երեւելայի, որ Լեոն մի շատ միամիտ ու բնավորութեամբ էլ մի խեղճ մարդ է։ Շատ շատերից ավելի լավ ընկեր, իսկ ինչ վերաբերում է զանազան հայացքների—էդ առանձին։ Շատ բաների մասին էլ, և մանավանդ մեր Վերնատան մասին, նա ուրիշ կարծիք ունի այժմ։ Բայց էդ երկրորդական բան է²։

Բաքվեցիք գիրքս տպում են, և մի շատ դժար ժամանակի վրա հասան մարդիկը։ Թեև քեֆերս չէի ընդհատում, բայց բանաբուրդ էր³։ «Դեպի անհուն» ու «Պոետն ու Մուղան» դուրս են ձգել։ Սրգեն տպարանումն է։

Էս մոտիկ օրերը պատահեցի Շադինովին⁴։ Շատ ժամանակ էր չէի պատահել։ Խոսեցինք Նվրոսլայից, քեզանից։ Հարց ու փորձ արավ առողջութեանդ, քեֆիդ մասին, և նրա մասին թե երբ ես գալու։ Ինքը շատ է վախենում ժամանակի չարութեանից ու էքսպրոսպրիատորներից։ Շատ կարոտով բարեկներ ու համբույրներ։

Քո Օհանես

Ապրիլ, Թիֆլիզ

¹ Այդ գործի մասին մեզ ոչինչ հայտնի չէ։

² Թ.ն ակնարկում է Լեոնի բացասական կարծիքը իր ստղծագործութեան մասին։

³ Ակնարկում է նյութական անապահովութեանը։

⁴ Թիֆլիսի վաճառական։

[1908 թ.] հուլիսի 2

Սիրելի Այո.

Տեսնում եմ գրում եմ. էլ չասես—չես պատասխանում: Բայց չըպատասխանելն ավելի լավ է նրանով, որ ամեն օր հիշում եմ, թե գրեմ հա գրեմ:

Ես մենակ եմ: Մերոնք գնացել են Դսեղ: Վատ բան է եղել մեղակությունը: Միայն պարապելու համար է լավ. էն էլ «Լուսարելով» եմ դադարեցրել: Մինչև հուլիսի վերջը հազիվ թե ազատվեմ տպագրությունից: Դառել եմ ոտանավոր շինող, պատմություն շինող—փեշաքյար: Ի՞նչ անենք. գուցե սրանից էլ մի բան գտնես դա: Չմնանք ազգի ու հորեկյանի մոռնաթիւն:

Լեոն ու Ավետիքը շատ աշխատեցին, որ ինձ էլ տեղահան անեն, հետները տանեն Եվրոպա—չեղավ, մնացի: Մի քանի հարյուր ր. փող պետք է գտնել, որ հետս վերցնել, մի քանի հարյուր էլ, որ տանըցոնց ապահովել մինչև գալս, մի քանի հարյուր էլ, էս ու էն ամսին վճարելիքներ ունեմ, նրանց տայի: Միթե կարելի բան էր: Չեղավ: Բայց շատ կողեւնայի մի անգամ ընկնեմ էդ աշխարհքը, ինչ որ ականջով լսել եմ մի աչքով տեսնեմ—ժողովուրդներ կան, աշխարհքներ ու տեղեր կան, պատմական հիշատակարաններ կան, կուլտուրա ու գեղարվեստ կա:

Հարկավոր էր, շատ էր հարկավոր: Ես էն գլխից հենց ընտանեկան հոգսերի ու նեղությունների տակ եմ մնացել. շատ եմ հոգնած ու ջարդված. լավ կըլիներ, բայց չի լինում:

Երանի քեզ, որ մի անկյուն ունես ու գլուխդ ազատ, ականջդ դինջ կարողանում ես նստես պարապես. ինձ համար էդ էլ [է] կարված: Էս ամառ մտածում էի, որ մի երկու ամսով մի անկյուն քաշվեմ մի քիչ գինջանամ, մի քիչ էլ պարապեմ, էդ էլ չեղավ:

Վերջը տեսնենք ինչ է լինում: Վերջ ասեցի խեղճ Մուրա-յանը միտս ընկավ. խելագարվել է: Շուտ-շուտ գնում էի տեսնելու: Վերջին անգամ լավ էր, բայց նախավերջին անգամ տեսա ջուր է քսում կուրծքը. ասում եմ—ոնց ես, էդ ինչ ես անում.—ասում է. էսօր իմ վերածնության օրն է, դրա համար եմ պատրաստվում: Նիկողը լավ է—միշտ իր նման.—այո...Անցյալ օրն էլ կենացդ խմեցինք: Բարեկիր ձերոնց:

Համբույրներով

Քո Օհանես

2. Հուլիսի Թիֆլիզ.

[1908 թ.] հուլիսի 30.

Սիրելի Ռոստոմ.

Ես պարզ տեսնում եմ, որ դուք բաժանվում եք: Դրա դեմ ոչինչ չունեմ, և շատ հասկանալի բան է: Բայց մարդու խելքն ու նամուսը էդ տեսակ ժամանակներն են երևում: Էնպես արեք, որ ոչ մի աղմուկ չը դուրս գա ձեր մեջ: Ամոթ է:

Էնպես արեք, որ մեկդ մյուսիդ չըզրկեք: Առհասարակ մարդու զրկելը վատ բան է, բայց ախպերը ախպորը երբեք չըպետք է զրկի: Աշխարհքում ամեն բան էլ աշխատելու ու գտնելու բան է, բայց ախպեր չեն ծախում ոչ մի տեղ: Ապրելը նրա համար է լավ, որ քաղցրություն կա մեջը. եթե կռվով ու դառնությունով է լինելու—ավելի լավ է չըլինի:

Կնանոնց խելքով չընկներ: Նրանք կարճատես են, հեռուն չեն կարողանում տեսնել ու հասկանալ:

Վերջապես ամեն կերպ աշխատեցեք նանին չըվշտացնեք: Մանավանդ քեզ համար նա շատ է եղել գլուխը հո դրած:

Վահանն էլ էն տեսակ տղա է, որ նրա հետ զավաղալ անելը մեղք կըլինի:

Մի խոսքով եթե մի զավաղալ, մի անհամություն դուրս եկավ—ես քեզանից եմ նեղանալու: Առաջինը, որ դու ես դրանց միջի մեծը, երկրորդը, որ քու համբերությունն է կտրած:

Լավ մտածի ու էնպես արա, որ հավանեմ ձեր արածը:

Փառք ստածու—մի մեծ բան չըկա մեջ տեղը: Իսկ ես իմ կողմից ամեն տեսակ ձեզ կօգնեմ: Իհարկե—ոչ մի բան չեմ ուզում ձեզանից—ինչ ուղեք էն էլ ձեզ կտամ իմ ունեցածից, միայն թե էնպես չանեք, որ սիրտս կտրեք ձեզանից: Իմացած կաց, որ մի բան ավել կամ մի բան պակաս—դատարկ բան է, բայց մարդու նամուսն ու ախպոր կամ տան սերը—մեծ բան է: Ես լավ գիտեմ, որ ինչքան էլ դու անհամբեր լինես, այսուամենայնիվ լավ ես հասկանում ամեն բան, նրա համար էլ հույս ունեմ, որ այնպես կանես, ինչպես վայել է մեր օջախին ու մեր տնունին:

Քո Հովհաննես

30 հուլիսի.

Թիֆլիզ.

181. ԱՇԽԵՆՆԵ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Դսեղ

[1908 թ. օգոստոս]

Սիրելի Աշխեն.

Նամակդ ոգևորությունդ բռնած ժամանակն ես գրել ինչպես երևում է, մի քիչ առողջացել ես: Թուլամորթության դեմ ես խոսում և ուրիշ բաներ: Այսուամենայնիվ ես խնդիրը տվի¹, ուրախությամբ ընդունեցին, և բանից երևաց որ նրանք շատ ավելի նշանակութուն են տալիս հիսուն ուսուցուն քան թվանշաններին: Անշուշտ քեզանից խելոք են: Հեռագիրդ ստացա:

Մի խոսքով պըծար: Մագարիչը քեզ վրա է, տեսնեմ ինչ համար ինչ ես բերում: Իսկ ես քեզ համար Բաքվից մի բան եմ բերել, որ ինչպես ծախող թուրքը հավատացնում էր, Թիֆլիզ ոչ ոք չի ունենալ: Երևի Շուլավեր էլ եք դիպչելու:

...Իմ պըքում բաներ էին փոփոխել: Տպագրությունը կանգնեցրի—նորից ապել եմ տալիս փոխած տեղերը²:

Համբույրներով

Հայրիկդ

182. ԱՇԽԵՆՆԵ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Գուդաուր—Դսեղ

[1908 թ.] օգոստոսի 4

օգ. 4. առ. Ժ. 7, Գուդաուր.

Սիրելի Աշխեն.

Գեղեցիկ ճանապարհ է³:

Անցանք Վրաստանի միջով (մի մասի): Իսկի նման չի մեր երկրին—Հայաստանին: Վրաստանը ավելի մեղմ է ու քնքույշ, օդն ավելի մեղի. եվ ձեռաց հասկանում ես վրացու տիպը: Մեր երկիրը ավելի կոշտ է ու մարդն է, էնպես: Ուրիշ բան է, երբ Վրաստանի հովիտները վերջանում են ու բարձրանում ես Կովկասի լեռները—մի խիստ ու նախնական գեղեցիկութուն: Չորս կողմից ճնշում են հոյակապ լեռներն ու իրենք ձգվում

¹ Խոսքը վերաբերում է Աշխենին գիմնազիայի 8-րդ մասնագիտական դասարանում ընդունելուն:

² 1908 թ. «Բանաստեղծութուններ»-ը:

³ Ռազմավիրական ճանապարհը:

դեպի վեր: Բնության մի դարհուրիլի կռիվ կա այստեղ—հեղեղ-
ները շարունակ քանդում են լեռները ու իրենց հետ ներքև են
ընկնում ահաբեկին քանակությամբ քար ու ժայռ, ձորերը թափում,
ճամբերը կապում: Ճամբեն անցնում է շարունակ նեղ ու խոր
հովիտով—երկու կողմից կախված են մռայլ ժայռերը—կանաչ
դիք սարերը ու սարերի լանջերին էստեղ-էնտեղ կապծ են մի
քանի տուն, կամ մի տուն վաթաթված ծառերի փնջի մեջ:
Բայց սաստիկ վատ տղեկց, երբ լեռնականոնների կրկնաները
ճամբին շրջապատեցին մեր կառքը—ու սկսեցին փող ուղել,
ոմանք պարելով լեզգիներն կամ մի ուրիշ բան, ու գլուխընձի
տալով վազում էին կառքի հետ—մինչև մի բան տաս: Ամենա-
լավ դեպքում առաջարկում են մոռ, մոռ, կամ այլ պտուղ:
Ի հարկե, էս էնքան վատ չի, որքան փող ուղելը: Իսկ որտեղ
պտուղ չկա, ծաղիկ փռնջ են գցում կառքի մեջ: Իրիկունը
Գուդաուր մտնելիս մեր կառքը ծաղկեփնջերով լցրին:

Այստեղ մեզ տվին «Գենեհրալի» սենյակը. լավ ժամանակ
անցկացրինք ու տաք քնեցինք ցրտի մեջ:

Այժմ ուր գրում եմ—կողքիս բարձրանում են սարերի
ձյունոտ գագաթները, իսկ առաջիս ընկած է «Կայշավուրի» հո-
վիտը. էն Կայշավուրի հովիտը¹, որ Լեւոնտովը հիշում է իր
«Դե»-ի վերջում:

Հա, չըմոռանամ դրել Ռոստոմի մասին²: Արդեն Թիֆլի-
սից նամակ եմ գրել Ռոստոմին էլ, մայրիկին էլ: Կարծում եմ
խելոք կըվարվեն. ես էլ կըհասնեմ: Ճանապարհ եմ ընկնում դե-
պի Կորի³:

Աղյալս մնաց Դուշեթ⁴: Գրեցի, որ ղրկեն Թիֆլիս:

Համբույրներ ամենքիդ:

Հայրիկը

Մարկաներ եմ ուղարկում, որ ինձ էլ շտրաֆի տակ չըզցես:

1 Գուդաւաւարի Արագւլա գետի վերին հոսանքում:

2 Բանաստեղծի եղբայրը:

3 Պոստակայան Ռադմավիրական ճանապարհի վրա:

4 Քաղաք Վրաստանում:

1908 թ. նոյեմբերի 20.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Հիմի ու՛ր գիտի կասես քեզ նամակ չեմ գրում. այնինչ միշտ, գրեթե ամեն օր, գրում եմ: Ամեն օր գրում եմ քեզ ու մի երկու մոտիկների:

Ամեն օր հաղար ու մի տեսակ բան է պատահում և մարդ կարիք է դրում իր տպավորությունն ու կարծիքն ասելու մի մտերիմ հոգու: Միակ դժբախտությունն այն է, որ նամակներս թղթի վրա չեմ գրում, այլ ինձ ու ինձ մեջն ասում եմ ու գրեթե հավատում, որ տեղ հասավ: Եվ զարմանալի կլինի թե ստացած չլինես:

Եթե անթեղ հեռագիր կլինի, անթուղթ նամակ չի լինի՞լ: Մարդու հոգին ընչով է պահաս երկաթե թելից:

Մի խոսքով էլ չասես թե նամակ չես գրել: Մանավանդ պատասխանն էլ միշտ ստացել եմ—դժգոհ ես եղել իմ այդ ձևի նամակներից:

Ես հիմի բանաստեղծություններն էլ եմ էղպես գրում. ոնց որ դու պապիրոս ես քաշում ու ծուխը բաց թողնում օդի մեջ— ես էլ նրադում եմ կամ ոգևորվում ու բաց թողնում օդի մեջ...

Լավն այս է. մնացածը դործի ավելի անբանաստեղծական մասն է:

Այս բացատրությունը կարող ես հայտնել կամ զրկել այսօտեղի իմ մոտիկներին, որ նրանք էլ իմանան, թե բանն ինչպես է, կամ ինչն ընչից է:

Այժմ գալով աշխարհի բաներին քեզ պետք է ասեմ, ինչպես վերոգրյալ նամակներից էլ նկատած կլինես, ծիծաղս գալիս է այս աշխարհքի և նրա անթիվ հերոսների վրա:

Փուչ մարգիկ են ախպեր, ու մեծ մեծ բաներից են խոսում կամ լուրջ բաներ են խաղում: Լավ կարգեր են ուղում. շատ լավ, իհարկե լավ կարգերը պետք է լինեն վերջապես—բայց իրենք շատ են անկարգ. և միշտ կմնան այդպես: Գոնե էս սերունդը կմնա այսպես: Եկող սերունդը կզարմանա Երանց վրա, բայց նա ինքն էլ անշուշտ վատ կլինի: Հեշտ չի ուղղվիլ ու ազնվանալ մի փչացած ժողովուրդ: Իսկ թե սա շատ է փչացած ու անազնիվ—այդ աշխարհքի անհերքելի ճշմարտություններից մինն է:

Շն էլ չեմ սիրում—նույն իսկ ազատությունն էլ չեմ սիրում այն օրից, երբ համոզվեցա, որ մարդիկ ընդհանրապես վատ են: Ավստոս ոչ սիրտ ունիմ, ոչ հնարավորութուն գրելու քեզ իմ բոլոր տպավորություններն ու տեսածները: Սյգքանը հերիք է, կասեիր:

Բայց լավն այն է, որ առաջուց հիացած չեմ եղել երբեք, թե չէ ուլ գիտի խելագարվելի: Առաջուց էլ գիտեի:

Ամբողջ Կովկասը (Ռուսաստանն էլ արդեն գիտես) մի հրաբխային կրատերի է նման, որ մեղմ ծխում է, և չգիտես որ օրը կամ որ ժամին կարող է որոտալ ու վիժել իր ծոցում պահած լավան ու կրակը: Թիֆլիսում շարունակ մարդասպանություններ են լինում, ամեն օր: Այնքան սովորական է դարձել, որ եթե կտրի մի օր, չգիտեմ ինչպես ենք ապրելու իսկ թալանը հո... ես կարծում եմ մեր աստծո դառը պլ. Հակոբն էլ պետք է թալանելիս լինի, թեև ինքը հերքում է:

Բայց եթե ուղում եք նամակ գրեմ—հարցեր տվեք. ավելի լավ կլինի, տեսնեմ ընչով եք հետաքրքրվում: Թե չէ ես չգիտեմ որը գրեմ, որը թողնեմ: Իսկ առայժմ ջերմ ու ջերմ համբուրում եմ ամենքիդ—մայրիկին, Շուշանին, Մարուսիային, Դավթին, Լիլիկին—Միլիկին և երեխաներիդ էլ կլինի: Լիզային էլ իր գերդաստանով, երբ նամակ գրես—ինձանից էլ սրտագին բարեններ ու կարոտ: Հույս ունեմ, որ ամենքիդ նամակներ կստանամ—իսկ թե ինչ կպատասխանեմ—օ... Ուրեմն շտապեցեք:

Մարիա Մարկովնի հասցեն նոր ստացա Գեորգի Միխայլովիչից—իսկ Ռուստեմինը սեղանիս վրա է: Միքիչ զրույց պետք է անել, թե չէ կտխրենք:

Ավետիսը¹ որտեղ է, էստեղ նրան հարցնում են: Եթե տեսնես ասա անարխիստները շատ բարով են անում: Բայց թող սիրտը չկտորի (այժմ նրանց սիրտն է բավական կոտրվել). ժամանակ է, այսպես էլ կպատահի—բայց վերջը բարի կլինի: Մի երգ կա որ ասում է,

Էս ինչ խարաբ դարու հասանք, հարալե—

խորհուրդ կտայի երգեր որ ծիծաղեր: Ուրիշ կերպ ում հախիցը կգաս:

Շն երեք-չորս անգամ հրաշքով ազատվել եմ սպանվելուց—ինչ անենք, եթե կսպանեն քեզ վրա կերգեն, եթե ազատվում

¹ Բժ. Զարգարյանի եղբայրը:

ես—դու երգիր: Եւ աշխարհովն հեշտանաւ իյանքն էլ աշխարհն
էլ ու իտեանես—դի բարի է..

Իստեղ համբուրում է քեզ ամեն դժար հեշտացնող քե-
Օհաննեսը

20 նոյեմբ. 908 Թիֆլիզ
Берутовск 44.

182. ՄԱՐԻԱՄ ԹԱՌԱՄԱՆՅԱՆԻՆԵ

Թիֆլիս — Արասթուման

{1909 թ.} ¹ հունիսի 18

Սիրելի Մարիա Մարկովնա.

Ո՛րքան կուզեի այժմ Արասթուման լինեմ: Այդ փոքրիկ գեղեցիկ հովիտում, ձեզ հետ զրոսներինք ու խոսերինք գեղարձեստից և ամեն բանից, ինչ որ գեղեցիկ է ու լավ:

Ո՛րքան հիշողություններ ու անմոռանալի վայրկյաններ են կապված Արասթումանի այս կամ այն փոքրիկ, խաղաղ չքնաղ անկյունում: Այդտեղ ես շատ եմ հրազել ու գրել եմ իմ մի քանի լավ բաները: Այդտեղ եմ մշակել «Անուշ»-ը, այդտեղ եմ գրել «Փարվանան» և այլ բաներ—հա, «Թմկարերդի առումը»:

Այդտեղ նամակներ եմ ստացել, որոնց վրա արտասուքի կաթիլների հետքերն ամեն խոսքից ու գրչից ավելի պերճ են խոսել իմ սրտին... Այդտեղ ես բանաստեղծություններ եմ գրել ինձ համար ու տվել քամուն...

Եվ ի՜նչ լավ եմ արել:

Մի տուն կա այդտեղի պարկից վերև, փոքրիկ ձորակում, առվի ափին, ծառերի մեջ կորած—այնտեղ ֆելդշեր ТЯЧКИН-ն էր ապրում այն ժամանակ: Ես նրա մոտ էի—այն տանը:

Ճշմարիտ որ «սիրելի Արասթուման...» այնքան թանկագին ցնորքների, հիշողությունների ու զգացմունքների հետ է կապ-

¹ Թիվը որոշվում է՝ Մ. Թումանյանի՝ այդ ամառ Արաս—Թուման լի-
նելու հանգամանքով:

զլած—սկսած Արասթուման պնայու պատմութիւնից ու ար-
ցունքներից:

Է՛հ, էս մի նամակն էլ էսպես լինի:

Արդյոք ինչպես է Միշայի առողջութիւնը, խնդրում եմ
չմոռանալ Ձեր նամակում:

Անվերջ բարեկեցութիւն Ձեր Հ. Թումանյան
18 հուլիսի, Թիֆլիս

185. Մ.ՇԽԵՆՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մանգլիս

[1909 թ. օգոստոս] ¹

Աշխեն ջան.

Նամակներդ ստացել եմ: Երբոր դուք լավ եք ու քեֆներդ
էլ լավ է—եղանակն ինչ ուղում է լինի: Էստեղ էլ արդեն հովն
ընկել է, գիշերները երբեմն ստիպված ենք լինում լուսամուտ-
ները փակելու:

Մերոնք գանգատվում են, որ նամակ չես գրում: Իրենք
լավ են: Նվարդն սկզբում գանգատվում էր, բայց հիմի լավ է.
ընկերուհիներն են եղել մօտը, Սոֆիկն է եղել, հիմի էլ Մուշեղն
է էստեղ: Դժբախտաբար ես չեմ կարողանալու գամ: Հիմի սկզ-
բում ենք չորրորդ գիրքը ²:

Ծաղիկների մասին էդ ինչ է. թե հետաքրքիր բան է, ու-
ղարկեցեք ինձ: Ծաղիկների մասին եղած բաները ես հավաքում
եմ, բան եմ գրելու ³: Ուղում եմ գրեմ Փարիզ, որ ծաղիկներ
լեզենդների գիրք կա—ղրկեն: Հաղիր էդ եկել է:

...Ես էլ մինչև հիմի ճանճերի հետ էի կռվում, հիմի ճան-
ճերի վրա ավելացավ և Դրամբյանը ⁴: Է՛հ, աստծու կամքն է.
դուք ողջ լինեք և առողջ: Արդեն ձեռնարկում ենք «Լուսաբերը»
դարձնելու տաճկահայոց պատգիրը:

Բարեկեցութիւն ու համբույրներով

Կարծեմ հինգշաբթի,

<Հայրիկ>

¹ Նամակն անթվակիր է: Պետք է կնքադրել, որ գրել է 1909 թ. օգոս-
տոսին, որովհետև Ռ. Դրամբյանի դեմ գրած հոդվածը տպված է օգոստոսի
5 և 6-ին:

² «Լուսաբեր»-ի:

³ Խոսքը վերաբերում է «Ծաղիկների երգը» լեզենդին, որից մէ հատ-
ված տպվել է «Հասկեր»-ում 1913 թ.:

⁴ Խոսքը Ռուբեն Դրամբյանի «Գրական մեծութիւնները» բանագոր-
(«Մշակ» 1909 թ. № 162) հոդվածին է վերաբերում, որի պատասխանը՝ «Ոչ
գրական մեծութիւնները» քննադատն վերնագրով տպվեց «Մշակ»-ում 1909
№ 169.

[1909 թ. օգոստոս] 1

Չըզիտեմ ինչու ուշացավ ու մինչև այսօր պատասխան չի գրում ինձ իմ քնքույշ ընկերը, իմ գեղեցիկ հրատարակչուհին։ Ի՞նչ ես ուրիշ նամակ եմ մտածում և ուրիշը գրում, որովհետև շուտ է, անտանելի վատ եղանակ։

Կարոտով սպասում եմ, երբ կտեսնվենք ու կպատմեմ երկար, երկար։ Այժմ այստեղ զբաղված եմ իմ գործով ու «Էդուսարեն»-ով։ Նաև մտածում եմ մի ուրիշ բան. մի շարք գրքուկներ պատկերազարդ—բայց արդեն հեյտ, տպարանական։ Կարծում եմ գեղեցիկ կլինի։ Վերջին ժամանակները—դեռ անցյալ տարի պատմել եմ ձեզ, ինձ սաստիկ զբաղեցնում է կենդանիների ու բույսերի կյանքը—ես արդեն նրանց այնպես եմ նայում, որպես մարդուն—կենդանի ու բնական արարած։ Եվ ի՞նչ լավ է, որ այսպես է։ Մերոնք ամենքը գնացել են, ես մենակ եմ միանգամայն։

Թեև անցյալ նամակում խոստացել էի շարունակել իմ գործից գրել, բայց զահ, գնում է. թողնենք, հետո կպատմեմ։ Միայն թե մի բան ինձ շատ զարմացրեց, թե ինչ սրտով են վերաբերվել իմ գործին փոխարքան ու կինը և մի քանի ուրիշ բարձրագույն անձինք²։

«Նոր դպրոց»-ում մի փոքրիկ հոդված կա մեր գրքուկների վրա—իհարկե, լավ։ Ասում է բանաստեղծությունը, նրա վրա գուրգուրացող քնքույշ սիրտը, (կարծեմ պարզ է) ու նկարչությունը միացել են, և այլն։

Առայժմ առողջություն ու ուրախություն ցանկանալով բանաստեղծության վրա գուրգուրացող այդ քնքույշ սրտին, ուղարկում եմ սրտագին բարևներ ու համբույրներ երեխաներին ու սպասում եմ նամակի ու լավ, զվարթ տրամադրության։

Ընդմիջտ Ձերը

Հովհ. Թումանյան

Երեքշաբթի, Թիֆլիզ

1 Ժամանակը որոշվում է «Նոր-Դպրոց»-ի 1909 թ. № 6—7-ում տեղված գրախոսական հոդվածով։

2 Թ-ին բանաբաց ազատելու համար փոխարքայի (Վորոնցով-Դաշկովի) և Կնոջ առաջ միջամտել է նաև իշխ. Մարիամ Թումանյանը։

1910

187. ԱՐԲԵՆՈՒՀԻ ՏԻՊՐԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս — Ալեքսանդրոպոլ

1910 թ. հունիսի 16.

Իմ սիրելի բարեկամուհիս.

Ձեր երկու նամակն էլ ստացել եմ մեծ հաճությամբ: Այո, ճշմարիտ է, որ ես շատ եմ ծույլ, նամակ գրելու, բայց Ձեր նամակներն անկարելի է, որ առանց պատասխան մնան, և նույնիսկ ես ինքս միշտ կուղենամ Ձեզ գրել ու միշտ տեղեկություններ ունենալ, թե ինչպես եք Դուք:

Թանգ են ինձ համար Ձեր բարեկամական զգայմունքները, ու սրտալի վերաբերմունքը, և շատ եմ շնորհակալ Ձեր ցանկության համար, թե ինձ չէիք կամենա տեսնել մամուլի մեջ¹: Ես ինքս արդեն մամուլը չեմ սիրում, և եթե այժմ ընկել եմ մեջը՝ պատահմունք է միայն և կարճ ժամանակով:

Սակայն միևնույն է, սա ինձ գրեթե չի խանգարում, որովհետև առանց էն էլ ես գրականությունը չեմ պարապում. կարծում եմ նրանից է, որ շատ եմ հոգնած: Եվ ճշմարիտն ասեմ, գրեթե երբեք էլ չեմ պարապել, մի տեսակ եղել է ի միջի այլոց, Լավ չի եղել, բայց ճշմարիտն էս է, ինչ որ ասում եմ:

Ուրախ եմ, որ պարապում եք և արդեն գրվածքներ ունեք և շնորհակալ եմ, որ մտադիր եք ինձ ուղարկելու: Սրտանց կուրախանամ Ձեր ամեն մի հաջողությունը:

¹ Այդ ժամանակ Թ-ը նոր էր կապել «Հորիզոն» օրաթերթի հետ:

Թիֆլիզում սկսել են սաստիկ շոգերը, պետք է հեռանանք։ Պեղում եմ մի հոյլ տեղ առանձնանամ, ուր քնամ կը դրնմ։ Դուք ե հանդստանալուց հետո կարողանամ մի քիչ պարապել։ Իսկ դուք որ պարապում եք, ի չարը չը դործ դնեք Ձեր հոանդը, մի քիչ էլ հանդստոթյան վրա մտածեցեք. առանց էն էլ վերջերս Թիֆլիզում շատ լարված պարապելիք։

Անցյալ օրը, «Գարուն»-ի խմբագրատանից¹ մի բաց նամակ ուղարկեցի Ձեզ։

Սպասում եմ նոր նամակի, որ պատմեր թե Դուք առողջ-եք և ուրախ և դեռ չեք մոռացել (ուղում եմ մի քիչ բարկաց-նեմ) Ձեր բարեկամ

Հովհ. Թումանյանին

Առաջին նամակիդ բովանդակության մասին մի այլ ան-գամ. բայց կարծում եմ մենք իրար լավ հասկացանք և մինչև անգամ ավելորդ են իմ կողմից բացատրություններ քանի, որ Դուք ինձ բավական ճանաչել եք, ինչպես ասում եք, և ես էլ հավատում եմ. չընայելով նրան, որ չափազանց-շատ եք գովում. Վախենում եմ հիմի էլ ես Ձեզ գովեմ. ասում եմ ինչ դուրս կըլա, իրար գովենք ու միայն մենք լսենք։

16 հունիսի 910. Թիֆլիզ։

188. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս-Լեյզն (Շվեյցարիա)

1910 թ. [հունիս]²

Սիրելի Մարիա Մարկովնա.

Խնդրել էի Լեոնին³, որ Ձեր հասցեն բերի, հենց նա բե-րավ, Ձեր նամակն էլ ստացա։ Շատ տխրեցի, որ Միքայելին լուրջ հիվանդների հետ են պառկեցրել, լուրջ են դուել էգժան հիվանդությունը և ինքն էլ էգժան վշտացել է։ Մի խոսքով մի ուրիշ լավ նամակ գրեցեք։ Դուք էլ և տխուր եք, և մենակ, և

¹ «Գարուն» ամսանախը որ հրատարակվում էր Մոսկվայում։ Ըստ երևույթին Ա. Տիգրանյանին հանձնելիք բացիկը հասցեագրված է եղել Թ-ին.

² Այս նամակը՝ իշխ. Մ. Թումանյանի 1910 թ. հունիսի 2-ին Լեյզնից (Շվեյցարիա) գրած նամակի պատասխանն է։ Նամակը գրված է Թիֆլիսից հունիսի առաջին կեսին, նույն թվի հունիսի սկզբից Թ-ը Արասթումանում էր։

³ Շանթ։

գյուղէն էջպէս անպիտան է դուրս եկել, որ շատ է զարմանալի, և հիւանդանոցի ճամբեն հեռու ու կառք չկալ Նս շատ եւմ հա-
վատում որ էգտեղ էլ կարողացել եք հարմարություններ ստեղ-
ծել ու թեթեւություններ և երեւի մյուս նամակից կիմանամ:

Այժմ ևս Թիֆլիզից գրեմ. փոփոխակի պարտն ու տաքը
հետեւում են իրար. խոլերան արդեն մտել է և մեր երկիրը¹,
թեև իսկի չենք վախենում: Թիֆլիզն ալ գին դատարկում է,
գետի ամառանոցներն են շտապում: Ռուսահիմն ու Յուդիան էլ
գնացին: Ֆիլիպն է մնացել էստեղ մենակ—նրանց տանըցիք էլ
են գնացել: Գալով ինձ—կյանքումս էսպէս գրադ-ված չեմ եղել.
բայց ինչով. լրագրով, որ հիմի ևս եմ խմբագրում², աղամա-
յից, (էսպէս բաներ էլ են պատահում) և էն էլ շատ աղմկալի
ժամանակ, չորս «Լուսաբերն» ենք տվել տպարան ու բոլորի
լեզուն ուղղում ենք «Հայ գրողների» 11 գիրքն ենք հայ հարայ
վերջացնում—մի խոսքով մի բոլոր ժամանակ չեմ գտնում հան-
գրատանալու և արդեն սաստիկ հոգնածություն եմ դրում, մա-
նավանդ էս վերջին տարիներն էլ քաղաքից դուրս չեմ գնացել
ամառները—սաստիկ, սաստիկ հոգնել եմ, աշխատում եմ էնպէս
անեմ, որ մի հանգիստ անկյուն գտնեմ վնամ մի առ ժամա-
նակ հանգստանամ: Էնպէս նշանավոր բաներ չեն պատահում—
կգրեմ: Արդյոք Ջալոն եկավ թե չէ: Շուտ շուտ գրեցեք իմա-
նանք ինչպէս եք, ինչպէս եք անց կացնում ժամանակներդ, եթե
մեր աշխարհքի գրքերից ուղենաք գրեցեք զրկեմ: Նս էլ շուտ շուտ
կգրեմ: Միքայիլի նամակը տվեք իրեն—հետո երկար կգրեմ:

Միշտ Ձեր Հովհաննէս

Ամիսն ու թիվը չեմ հիշում, Թիֆլիզ

Մերոնք վրա հասան և սաստիկ բողոքում են որ իրենց
բարեներք մոռացել եմ: Մի երկու անգամ հանդիսավոր խմել
ենք կենացներդ ու հիշել շատ լավ լավ բաներ ենք ասել:

¹ խոլերան Թիֆլիզում երևաց 1910 թ. հունիսին:

² «Հորիզոն»-ի պաշտոնական խմբագիրը Ա. Սահակյանն էր. բայց
թերթը 1909—1912 թ. թ. խմբագրում էին Լեոն, Թ-ը (ընդմիջումով) Նիկ-
Աղբալյանը, Մարգար Ավետիսյանը և Վ. Վալադյանը:

1910 թ. հունիսի 26

Իմ թանկագին «Մի ոմն»¹,

Նամակը գրեմ, չափ լավ ու մեծ հաճությամբ, բայց ինչպես հանգստացնեմ իմ բարեկամի պղտորված սիրտը. և ինչն է պղտորվելու պատճառը, արդյոք Միքայելի հիվանդությունը թե ուրիշ պատճառ կա: Զարմանալի բան է էլի. մի քանի օրով դա իսկ ենք էս աշխարհքում ապրելու. էն էլ սիրտներս պղտոր: Ճշմարիտն եմ ասում. որ էս բոլորն իմ սիրտն էլ է պղտոր, և ինչպես կուզենայի Ձեզ մոտ լինել: Շուգ է Թիֆլիզ. սարսափելի շոգ. և առհասարակ լիքը ամեն բանով, ինչ որ վատ է: Խոլերան էր պակաս էն էլ եկավ: Բոլորը հեռացել են: Ռուստեմը կիսավիղակ է—ազատություն է վայելում, ֆիլիսը Մանգլիս—միշտ ուրիշների հոգսի մեջ:

Վաղը կաթողիկոսը² Թիֆլիզ է գալու, ասում են գալը կապ ունի պարոցական խնդրի հետ³: Տեսնենք: Կոնստնդին, կրեմ:

Ուզում եմ պարագեմ—չի լինում: Կամ հոգնած եմ, կամ էլ ճիշտ որ սիրտս պղտոր: Երեկ տիկ. Մելիք Հալիպյանը ու Հեղինեն գնացին Աբասթուման, եկան ինձ հրավրեցին իրենց մոտ, տեղ են պատրաստել, այսինքն, սենյակ և ամեն բան—բայց այժմ ոտս Թիֆլիզից չեմ կարող դուրս գնել:

Զարմանալի մարդ եք. մի չեք էլ գրում, թե ինչ եք անում, ինչպես եք ժամանակ անց կացնում: Միշտ մասին մի առողջ տեղեկություն գրեցեք: Ինչպես է երևում, մինչև ե՞րբ կմնաք: Հիմի որ հեռացել եք հազար ու մի բան է անցնում մտքովս ու ափսոսում եմ, թե ինչու էս ինչ բանից չխոսեցինք, կամ էն մյուսն էնպես չարինք: Սրա նման մի գեպք է հետո պատահել—բայց էն արդեն ուրիշ պատմություն է: Ես մի ժամանակ սիրահարված էի մի կնոջ վրա: Նա ոչինչ չգիտեր: Անյան տարիներ, իմ սերն էլ մեղմացավ, ու միայն վերջին ժամանակներս

¹ Իշխ. Մ. Թումանյանը Ղ. Աղայանին՝ «Մի ոմն» ստորագրությամբ զրամական օգնություն էր ցույց տվել:

² Իզմիրլյանը:

³ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի և կաթողիկոսի ունեցած տեսակցության ժամանակ այլ հարցերի թվում քննվել էր նաև հայոց ծխական դպրոցների կանոնադրության հարցը:

քացվեց հանկարծ իմ երրեմնի ղգացմունքը՝ բարեկամական մի խոսակցության ժամանակ Այժմ նա էլ է հեռացել ու ես շարունակ ավստոսում եմ թե ինչու... բայց ավելորդ ինչո՞ւնք են։ Անցել է, և ամեն ինչ պետք է անցնի, իսկ մենք էնքան ենք անշնորհք ու անճաշակ, որ աշխարհքի գեղեցկությունները գեղեցիկ ու սրտալի ապրել—վայելել չենք իմանում, և մեր ամբողջ կյանքը անովերջ ավստոսանք է։ Երևի էլ բաց նամակ չեմ ստանալ։ Զերմ բարեներով միշտ Զեր

Հ. Թումանյան

Միշտ իմ նամակն ստացավ թե չէ։ Շատ ու շատ բարև։

26 հունիսի 910. Թիֆլիզ։

190. ՀԱՆՈՐ ԱՆՍԳՉՅԱՆԻՆ

Արասթուման—Թիֆլիս

[1910 թ.]¹ հուլիսի 30

Միտելի պ. Հակոբ.

Ստացել եմ ձեր ուղարկած 25 բուբլին, բայց խնդրում եմ մի երկտողով դրեք թե ինչ կնշանակի «մեր տան խոլերայի դեպքը», ձեզ մոտ ով է խոլերա ընկել, որ տանը։ Գրեցեք ձեր մասին, թե ոնց եք. արդյոք հովեր են անում թե չէ։ Ես բավական կաղդուրվել եմ։

Անշուշտ չեք մոռանալ իր ժամանակին մյուս 25-ը, բայց հասցեիս գրեցեք дача Корганова, իսկ մնացած 50 բ.՝ օգոստ. առաջին օրերում կնոջս—Шулаверы, Ольге Тумапянц.

Էստեղ բոլ ղոկեր կան։ Հենց Աղամալն ու տիկ. Եարդուլյանը, գլխիս են կենում։

Զերմ բարեներ ամենքիդ.

Միշտ ձեր

Հովհ. Թումանյան

30 հուլ. Արասթուման

¹ Թիֆլ ռորշվում է նախորդ նամակով։

1910 թ. հունիս

Սիրելի Ֆիլիպ.

Թիֆլիզի շոգերից ու հիվանդությունից հետո ընկա Արասթումանի հով անտառները և նոր էստեղ եմ նկատում, որ համ հիվանդ եմ եղել համ հոգնած: Այժմ համ հանգստանում եմ համ առողջանում: Ուրեմն էս մինը լավ է:

Մեր մասնավորից հետո գալով ընդհանուր Արասթումանին, պետք է ասեմ, որ լիքն է պոնդե պոռնդ ու ոչ մի դատարկ անկյուն չկա բացի իմ հարևան տրապիզոնցու դանգը, որն, ի հարկե, ոչ ոքի մտքով չի անցնում վարձելու, և որը, չգիտեմ ինչու, կարծում է, թե ես ու ինքն ենք ամենախելոք մարդիկը մեր բազում, մինչդեռ մեր դռնապան և սլահապան (Сторож) Արությունը մի շատ ծանրախոհ և խորամիտ ախայցխացի է և վերջապես քո բրատ Օհաննես Աղամալովը, որ իմ գլխի վրա տեղ ունի, այսինքն վերի հարկումն է ապրում, միշտ շատ խելացի դատողություններ է անում Արասթումանի օդի ու ջրի վրա, թե սրա օդն ու ջուրը միայն էստեղ կարելի է գտնել, էլ ուրիշ տեղ չի կարելի գտնել և խորիմաստ ենթադրություններ է անում բժիշկ Աղամալյանի սպանությունից զործի վերաբերյալ, թե սրա տակն անպատճառ մի բան կա: Եվ ամեն օր էսպես խելոք բաներ է խոսում իր քենակալ Բալանթարի ու խաղընկեր Հայրապետի հետ: Էն էլ չմոռանամ, որ էս տարի Արասթումանի հասարակության մեծ մասը ղոկեր են ինչպես ասի՝ ղլխիս Աղամալն է ապրում, նրա կողքին տիկին Եարդուլյանը, նրանից քիչ քաշ Հայրապետն ու իր Ոսկին, և էսպես իրար ետևից, ամեն մեկն իր ոսկով, յաղութով, զմրուխտով ու մարգարիտով, և դանադան թանկագին բաներով, բոլորը ծանոթ մարդիկ ու միշտ էլ հարցնում են ձեզ:

Ես ճաշում եմ Մելիք Հայկաղյանների մոտ, քնում եմ իմ սենյակում, որ առանձին տեղ է, զբոսնում եմ սոճի անտառներում, առավոտները վաննա ու այցելություններ ու միշտակ: Եմ ընդունում, իրիկունները հրավերքներ ու նամակներ:

1 Նամակում հիշատակված բժ. Եփրեմ Աղամալյանի սպանությունից տեղի ունեցավ 1910 թ. հունիսի 14-ին, որով և որոշվում է նամակի գրական ժամանակը:

Ստացա Կատ. Ստեպանովնայի¹ երկրորդառ համակը մեջը շատ հաճելի բաներ: Դրա համար ծանոթացել եմ մի երկու ուղևոր տիկնանց հետ, ուղևորների մեջ միքիչ վարժեմ, որ համակին պատասխան գրեմ: Մերոնք գնացել են Լոռի մի մասը, մյուս մասը Շուշա, Մարիա Մարկովնայից համակ ստացա, Ռուստոմին գրեցի: Ջերմ բարևներ ու համբույրներ մեծից մինչև փոքրը, այսինքն թե մայրիկից մինչև էլյան: Ես լիահույս եմ, որ համակս անպատասխան չի մնալ:

Համբույրներով քո Օհաննես

192. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Արարումս — Մանգլիս

[1910 թ. հուլիս]²

Սիրելի Ֆիլիպ.

Ինչպես քեզ գրել էի, ես հետո փող ունեի և կարծում էի հերիք կանի, բայց չէի երևակայել սենյակների այսպիսի թանկությունը, և այժմ հաշիվներս այնպես են, որ պետք է մի 25 բուրլի գրկես:

Մի սենյակը 70—250 բ., սեղոնը 250 բուրլիանոց և նմանները ես, իհարկե, լայաղ չարի մինչև անգամ նայելու. իսկ 70 բ.-ները և 80 բ.-անոցները կամ խոնավ էին կամ մութ ու նեղ կամ լվացք անողի հետ: Սակայն ինձ հաջողեց, 80 բ. մի գերմանացու սենյակ վարձել, մի շատ լավ ծերունի, որին ամեն անգամ պատահելիս կարծես թե վաննա եմ ընդունում, այնպես ջղերս հանգստանում են: Ճաշ էլ է տալիս 'ի հարկե առանձին (վճարով), շատ էժան և շատ մաքուր: Պետք է ասել, որ բացի սենյակներն այստեղ ամեն բան էժան է: Սենյակը, այնպես պայմանավորված չցինք, որ տասով հաշվենք, եթե օրինակ հուլիսի վերջին դատարկեմ, միայն 40 բ. եմ վճարում, եթե մինչև անգամ կիսին—20 բ. Եվ ինքն է այսպես պայման առաջարկում:

Այստեղ ընկերս Համբարձումի հայրն է—Սիմեոն ծերունին, որի հետ անեկդոտներ ենք պատմում և խոսում արևելյան բանաստեղծությունից, իսկ ընկերուհիս տիկ. Մելիք Հայկազ-

¹ Ֆ. Վարդապարյանի եղբոր աղջիկը:

² Ժամանակը որոշվում է Արարումսից գրած նամակներով:

ջանը, որի առանձին բարեկամությունն եմ վայելում, և առհա-
ռարակ շատ ուշադիր է դեպի ինձ: Օրիորդին ¹ էլ այս երկու օրս
ենք սպասում Լոնդոնից:

Լիզան ու Երեխաները լավ են: Երեխաները շատ են սպա-
սում Շուշանին: Շուշանին բարեկիր, ասա, որ այստեղ շատերն
են սպասում, իսկ իր սիմպատիան—Տեկուտիւր վերջնականա-
պես գնում է Պ. Բուրդ:

Լեոնը ² նամակ չի գրում. հո կրկին իր սովորական գրղ-
ջակը չի գնացել:

Շուշանը եթե ուշանալու է մի ռուսերեն նամակ շարադը-
րում: Լիզան շատ քիչ է ման դալիս: Երեխաներին խոստացել
եմ սարը տանելու: Ես գրեթե ամեն օր սարերն եմ բարձրա-
նում: Հաճախ անձրևներ են դալիս, բայց միշտ շատ լավ է:

Ջերմ բարեններ պ. Հակոբին և Ք⁰: Այս իմ նամեցը մի
քիչ հիշեցնում է պ. Հակոբին—այսինքն պ. Հակոբն է մի քիչ
սրան հիշեցնում: Ես էս տեսակ արարած չեմ տեսել:

Համբույրներով

Քո Օհաննես

193. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Արասրումսն—Շվեյցարիա

[1910 թ. հուլիս]

Արազինդոն ³, ուր շինվելու է սանատորիան:

Երեկ երեկույթ էր սանատորիայի օգտին: Ձեզ շատ հիշե-
ցինք: Կգրեմ երկար: Ջերմ բարեններ Միքայելին:

Ձեր Հովհաննես

Եկել եմ Աբասթուման: Ճաշում եմ Մելիք-Հայկազյան-
ների մոտ:

Մինչև օդ. 15—20 կմնամ էստեղ:

¹ Հեղինե Մելիք-Հայկազյան:

² Հովանորեն Լ. Շանթը:

³ Արազինդոն սարի վրա 1911 թ. հոկտեմբերին հիմնադրվել է Կովկասի
սոցալիս սանատորիան՝ Քոքախտի դեմ մաքառող Կովկասյան Բնկ. միջոց-
ներով:

192. ՆՎԱՐԴ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Արաս — Թուման — Գոնդ

[1910 թ.] օգոստոսի 5. 1

Նունիկ ջան.

Ստացել եմ նամակդ: Լոռին էդքան հավանում եմ, էն էլ հակառակի նման ման գալու հարմարություններ չըկան: Բայց այսուամենայնիմ օգտվում եմ: Ասում եմ շրջան չըկա: Շրջանը որն է, մի քանի օրով զընացել եք հանգստանաք, աշխատեցեք հանգստանաք, դրոսներ ու առողջանաք: Ավելի լավ, որ շրջան չըկա: Դու էլ նրանց նման եմ դատում, որոնք կարծում են թե ամառանոցը զվարճության համար է: Ո՛չ ամառանոցը հանգըստության համար է: Իսկ մեր կողմերը նրանով է լավ, որ համ օդն ու ջուրը սքանչելի է, համ բնությունը, համ հարմարություն կա ժողովրդի—գյուղական կյանքն ու լեզուն իմանալու, որ շատ մեծ բան է:

Ձեր ուսուցիչ Մելիքյանը² գալիս է մեկ-մեկ մոտս: Երգարան է շինում:

Ղարաքիլիսա կողմերը չեն հավանել—ա ելի գյուղերն են հավանել: Ել ինչպե՞ս երևում է, էս տարի Ղարաքիլիսեն անկարգ է եղել:

Հարոնյանից լուր չըկա: Մելիք Աղարյանին թողնելու են:

Լիսիցյանը եկավ, էլի վերադառնում է: Դուցե դա մեր գյուղը—ման է գալի գյուղերը: Յույց կըտաք, ինչ որ կա:

5 օգ.

Համբույրներով

Հայրիկը

193. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Արասրուման — Լեյզն

[1910 թ.] ³ օգոստոսի 10.

Սիրելի Մարիա Մարկովնա

Վերջերս գրած բաց նամակով խոստացա երկար գրել էստեղից, բայց Ձեր հասցեն ինձնից ուղեցին ու կորցրին: Դուրս եկավ, որ կարելի է էսպես էլ գրել: Սակայն Ձեզ պետք է ասեմ, որ էստեղից երկար գրելու բան չկա: Մեր երկիրը տարիներով

¹ Ժամանակը որոշվում է նամակի մեջ հիշատակված փաստերով:

² Կոմպոզիտոր Ռոմանոս Մելիքյան (1883—1935):

³ Թիվը որոշվում է իշխ. Մ. Թումանյանի 1910 թ. հունիսի 2 թվակիր նամակով, որի պատասխանն է Թ-ի այս նամակը:

մնում է նույնը—ամեն բան: Էս տարի Աբաս-Թուման բավա-
կան մեծ բազմություն է հավաքվել և ամեն մի՛նն աշխատում
է ինչքան կարելի է շատ օգտվի ու առողջանա: Ուտել ու զրոս-
նել և անհետաքրքրական պիկնիկներ: Ավելի ու ավելի շատ հայ
տիկիներին հետ ծանոթանալով ավելի ու ավելի էլ գնահատում
եմ Ձեզ: Ի՜նչ խեղճ արարածներ են, տեր աստված, ոչ մի հե-
տաքրքրություն, ոչ մի կենդանություն, ոչ մի շարժում, ոչ մի
գույն, բովանդակություն: Չափազանց շատ են ձանձրալի, նույ-
նիսկ խղճալի:

Դուք էլ էգտևա... արդյոք մեր ևք գրելու թե Միշան ար-
դեն առողջ է, Դուք էլ ուրախ և վերադառնում եք: Ինչպես
երևում է էդ երկիրն ու ժողովուրդն էլ չեք սիրել¹:

Գարունքից սկսում են սանատորիայի շինութիւնը: Ամեն
անգամ որ գնում ենք Արազինդո—սանատորիայի տեղը—հիշում
ենք ձեզ ամենք: Ես էստեղ առանձին սենյակում եմ, բայց
ճաշում եմ տիկ. Մելիք Հայկադյանի և Հեղինեի մոտ:

Թիֆլիզ հիվանդացա, վերկացա եկա էստեղ: Այժմ բավական
լավ եմ. բայց էստեղ զգացի թե ի՜նչքան էի հոգնած: Պատկերա-
դարձ հրատարակությունները կսկսենք աշունքից: Ես շատ եմ
սիրում հավատալ, որ մինչև էդ ժամանակ դուք կգաք: Ծանոթ-
ներն ամենքն իրենց տեղերն են ամարանոցներում և առանձին
փոփոխություն չկա: Թեև թույլ չեն տալիս լոգդիներում գրե-
լու, բայց զորքի մեջ խոլերա կա և այս բոլորիս Աբաս-Թումանի
բարակներում պառկած են 14 պինդոր:

Էստեղ նամակս ընդհատեցին: Վարվարա Օսիպովնան—
տիկ. Մ. Հայկազյանը և Հեղինեն խնդրեցին Ձեզ շատ բարևներ
գրել իրենցից. իրենք էլ են նամակ գրելու: Միշտ ճաշերին
նրանց մոտ եմ. առանձին հոգածությունով ինձ միանգամայն
երախտապարտ են արել:

Բայց երբ ևք գալիս, ե՞րբ—20-ից ես Թիֆլիզ եմ գնում,
որովհետև Մուշեղը Համալսարան է գնալու: Մերոնք էլ դուրսից
հարցրել էին թե ինչ լուր ունեմ Ձեզանից—ես. ի հարկե, լավ
բաներ գրեցի: Էդպես ավելի լավ է: Դուք էլ ինձ էգտևա գրեցե՞ք:

Արդյոք չեք նկարվել: Միշեն երեկ արդեն հիվանդանոցից
դուրս է: Գրեցե՞ք. ես էլ շուտով կգրեմ էլի Ձեր պատասխանին:
չսպասելով: Սրտագին բարևներով Ձեզ և Միքայելին,

միշտ Ձեր Հովհաննես

10 օգ. Աբաս-Թուման

¹ Այդ ժամանակ իշխ. Մ. Թումանյանը գտնվում էր Շվեյցարիայում:

[1910 թ.] 1 օգոստոսի 22

Սիրելի Հեղինե.

Եկա տեսա մերոնցից միայն երեքն են եկել. Օլյան ու մյուսները էսօր կամ վաղն են գալու. Թիֆլիզի եղանակները տանելի են: Առանձին մի նորություն չըկա, որ դրեմ: Եկա թե չէ ինձ թանկին կրկին «Հորիզոն»-ի մեջ նստեցնելու, բայց ես, իհարկե, չեմ անիլ ու չարի: Վերջը խոսք տվի, որ աշխատակից կըմնամ, խոսք կդալ և «Հասկեր»-ի ու մանկական գրականության վրա. ինչ խոսք, որ էդ ավելի հաճույքով կանեմ: Ասի, որ մենք էլ Արտաթուման ենք խոսեցել. էստեղ էլ ոմանք տիկիններ և օրիորդներ տրամադիր են էդ գոծին մոտ գալու:

Խնդրում եմ գրեցեր, և գրեցեք անպատճառ մայրիկի դեմքի ուռուցքի համար, թե ինչ կդալ, անցավ թե դեռ կա: Գիտեք, երբեմն դատարկ բանից բան է դուրս գալի. կով էր, որ ատամը հաջող դուրս եկավ: Ինձանից ջերմ ջերմ բարեներարեք մայրիկին և աջը համբուրեցեք իր էն մայրական դպրամուկների և քնքույշ սրտի համար, որ հաճախ նրան թեկադրում էր ինձ համար էնքան թանկագին խոսքերը «ես ուզում եմ դուք առողջ լինեք ու գրեք»:

Շատ բարեներար հարգելի Մարիա Գյուրգենային ու մայրիկին, Գրիգոր Իվանիչին, Օսեփին, Հակոբին, Արամ Սերգեյիչին, Բոլշիին և այլն և այլն, իսկ Ստեփանին երեխ բարեւ էլ չի հասնիլ, նրանք գալու են:

Դեռ տանիցը դուրս չեմ եկել. ահա էս է, որ ձեզ նամակ եմ գրում ու դուրս դամ:

Ձերմ բարեներար միշտ ձեր

Հովհ. Թումանյան

22 օգոստոսի. Թիֆլիզ:

¹ Թիֆլիզ օրոշվում է տիկ. Վ. Մելիք-Հայկազյանի հիվանդությամբ:

[1910 թ.] ¹ սեպտեմբերի 9.

Ջարմանում եք, ս[իրելի] Մարիա Մարկովնա, թե ինչու Ձեզ էդքան քիչ եմ հիշում ու նամակ գրում: Իսկ ես դարմանում եմ որ Դուք կարծում եք թե ձեզ նամակ գրելու ժամանակ եմ հիշում ես:

Իսկ թե ինչու քիչ եմ նամակ գրում—էդ ուրիշ խնդիր է. դրա համար էլ որ ուզենամ կարգարանամ, բայց ավելի լավ եմ համարում ձեզ տեղեկություններ դրել մեր աշխարհքից, քան արդարանալ:

Նրեի արդեն լսած եք, որ Վարվարա Օսիպովնան մեռավ: Էնպես անակնկալ եղավ նրա մահը ու էնքան խոր ցավ պատճառեց, որ մոռանալ չեմ կարողանալու: Նվ էնպես մի դատարկ բանից, ինչպես ատամի ցավն է:

Ատամի պոմբ անել տվեց, սկսեց ցավել ու երեսը մի քիչ ուռավ: Մի առավոտ էլ միասին գնացինք ատամնարուժին: Ատամնարուժը խորհուրդ տվեց համբերել ու հավատացրեց որ կանցնի: Չանցավ: Դիշերն ավելի ուռավ: Մյուս օրը ատամնարուժին կանչեցին, ատամը հանեց ու հանդատացավ. բայց ուռուցքը դեռ կար: Կարծեցինք ամեն բան անցավ: Պետք է ասեմ, որ էդ օրը լավ էր: Ճաշին ուրախ, ծիծաղեցինք: Իրիկունն էլ երբ արդեն ատամը հանել էին, նրանց մոտ էինք հավաքված, ես մյուս օրը պետք է գայի, ժամանակ էինք անցկացնում և ստիպում էին իրենց մոտ անց կացնենք երեկոն, որ ինձ ուրիշ տեղ չտանեն քեֆ անելու, չհոգնեմ: Էսպես առողջ, ուրախ բաժանվեցինք: Եկա Թիֆլիզ. Թիֆլիզում ինձ ասում են—էդ ինչպես պատահեց, որ մեռավ:

Ասում եմ՝ ո՞վ: Թե՛ տ. Մելիք Հայկազյանը: Ծիծաղում եմ: Ինձ ցույց են տալի լրագիրը: Բանից դուրս է գալի, իմ դուրս դալու մյուս օրը նա մեռել է, հեռագրով հայտարարել են լրագրում և երեկայեցեք իմ աղշությունն ու ցավը...

Պետք է ասեմ, որ նախապերջին երեկոյան նրանց մոտ գրական երեկո ունեցանք և հատկապես նրա խնդիրքով կարգադարձի «Դեպի անհունը» որ ինքը սիրում էր: Նվ թաղման ժամանակ ես ու Հեղինեն ու բոլոր մոտիկները շարունակ կրկնում

¹ Թիվը որոշվում է «Դաշնակցության գործ»-ով:

էինք նրա սերը ու միաքը «Դեպի անհունը»: Ահա Ձեզ մարդն ու իր կյանքը:

Թաղումից մի երկու օր անցած կանչում են ինձ Հեղինեն, Հովսեփը և փեսեն ու եղբայրը թե մայրիկը քեզ վերաբերյալ կարգադրություն է արել, կանչել ենք, որ քեզ հայտնենք¹: Եվ հայտնում են էն կարգադրությունը, որ Դուք արդեն կարգացել եք թերթերում: Բայց դրա մասին հետո:

Հեղինեն երեկ դնաց Բաքու. շատ է ընկճված և ինձ նրա էդ ընկճված դրությունը էնքան է ցավեցնում... էնքան մի ազնիվ, քնքուշ ու սլարդ հոգի է. դրա վրա եթե ավելացնեք էն մտերմությունը որ կա, անշուշտ կհասկանաք, թե ինչքան եմ ցավում ու վշտանում:

Ս[իրելի] Մարիա Մարկովնա. իսկ ձեզանից երբ պետք է մի լավ նամակ ստանանք, թե առողջ եք ու դալիս եք: Ձեր նամակները շատ են տխուր: Ձեր մենակությունն ու տխրությունը անշափ վշտացնում է ինձ. Միքայելի դանդաղ առողջանալը, Էլիայի հիվանդությունը, որ չեք գրել թե ինչ է—բայց հավատում եմ, որ Ձեզ հատուկ ուժով ու տոկունությամբ ամենը անց եք կացնելու: Ծանոթ, անծանոթ ամենքը հարցնում են շարունակ ձեզանից.

Արդեն հավաքվել ենք Թիֆլիզ: Ֆիլիպն էլ, Ռուստեմն էլ— հարցնում են, թե ինչ նամակ ունիմ: Լիսիցյանը մի շարթից ք[ն]ալու է Եվրոպա մի տարով, հանգստանալու:

Դաշնակցության գործով² ամենքին կանչել են Նովոչերկասկ. բացի ինձանից և մի երկու հոգուց³: Ասում են, որ իմ և նրանց գործը կդադարեցնեն⁴: Ինձ համար մոտ ժամանակներս քննության են գնացել զավառները: Թուրքերն ու պետ[ական] սլաշտոնյաները շատ լավ վկայություն են տվել ու

¹ Վառվառա Մելիք-Հայկազյանը մահից առաջ, կարգադրել էր՝ Թ-ին ամսական 50 ռ. նպաստ տալ: Ժառանգները միանվազ վճարում են բանաստեղծին 3.000 ռուբլի:

² Այդ մասին մանրամասն տես Թ-ի բանտից դրած նամակների առաջին ծանոթագրությունը:

³ «Մշակ»-ի 1910 թ. սեպտեմբերի 10-ի № 199-ի «Լուրեր» բաժնում հաղորդվում է, որ Նովոչերկասկ են կանչված այն անձինք, որոնք «Դաշնակցության» գործով դատապարտված են, բացի բժշկապետ Գեորգրեկյանից, Հովհաննես Թումանյանից և խուզադյանից:

⁴ Տես բանտից դրած նամակների առաջին ծանոթագրությունը:

Ջերմ պաշտպանել, թե նա միայն հաշտության ու խաղաղության դործի վրա է եղած:

Մանկական դրադարանը մտածում ենք շարունակելնք: Դեռ հրատարակությունն չենք արել:

Թե մեղանից կհարցնեք ողջ ու առողջ ենք—Օլիան ու աղջիկներս շատ շատ բարկներ են դրկում: Իսկ Մուշեղը զնայել է Պ. Բուրգ—համալսարան:

Ձեզանից շատ տեղեկությունների սպասելով—անվերջ բարեներսով

Միշտ Ձեր Հովհաննես

9 սեպտ. Թիֆլիզ:

1908. ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Թիֆլիս

1910 թ. հոկտեմբերի 25.

Կովկասի Հայոց Հրատարակչական Ընկ.

հարգելի վարչությանը.

Ի պատասխան հարգելի վարչությանդ և խմբագրական մասնագործի խառն ժողովի № 56 դրությամբ ինձ արած առաջարկին, թե քանի ժամանակում և ինչ պայմաններով հայերենի կթարգմանեմ Շոթա Ռուսթավելու «Ընձենավորը» հռչակավոր վիպերգությունը, պատիվ ունիմ հայտնելու, որ թարգմանությունը կանեմ հինգ տարվա ընթացքում, յուրաքանչյուր տողին կառնեմ մի բուբլի, դործը կմնա սեփականություն ընկերությանը¹:

Խորին հարգանքով

Հովհ. Թումանյան

25 հոկտ. 1910-

Թիֆլիզ

¹ Կովկասի Հայոց Հրատարակչական Ընկ. վարչությունը չհամաձայնեց Թ-ի առաջարկած պայմանին, ուստի և թարգմանությունը չկատարվեց:

1911

ԳԾԳ. ՀԱՆՈՐ ԽԱՆԼԱՐՅԱՆԻՆ
Թիֆլիս—Թաղլար 1

1911 թ. փետրվարի 15
Թիֆլիզ

Ս/րեկի սլարոն Հ. Խանլարյան

Ներողամիտ պիտի լինեք, որ այսքան ուշ եմ պատասխա-
նում Ձեր նամակին: Պատճառներ կային, որոնցից մեկն այն էր,
որ Ձեր նամակը բավական ժամանակ մոտոս չէր, վերջապես ու-
զում էի Ձեզ մի ցանկալի պատասխան ուղարկել: Ես սիրել եմ
Ձեր տաղանդը և հաճությամբ կանեմ Ձեզ համար ամեն բան, ինչ
որ լավ է: Խնդրում եմ ինձ շուտով տեղեկութուն տվեք, թե Դուք
ինչ եք ուզում, արդյոք ուզում եք շարունակելու պնակ մի որևէ
տեղ, այժմ ճիշտեղ եք և ինչ եք անում. մի խոսքով, զրեցեք
Ձեր կյանքի պայմանների ու Ձեր ցանկության մասին, որ
պարզ իմանամ իմ անելիքը:

Հաճությամբ եմ կարդում Ձեր պրովածքները և ինձ շատ է
պիտի դալի Ձեր հոգին: Կանեմ ամեն բան, ինչ որ ձեռիցս կըգա:
Ձերմ բարեկներով

Ձեր բարեկամը

Հովհ. Թումանյան

1 Գլուխ Ղարաբաղում:

Busy, busy. Tell
 our dear guests
 of course, I hope
 you will be good to
 leave my work and
 be good to me.
 It begins to
 look like a

103 zungun + bun = Arbo-Guenerich 103.
 104 105 106 107 108 109 110 111 112 113 114 115 116 117 118 119 120 121 122 123 124 125 126 127 128 129 130 131 132 133 134 135 136 137 138 139 140 141 142 143 144 145 146 147 148 149 150 151 152 153 154 155 156 157 158 159 160 161 162 163 164 165 166 167 168 169 170 171 172 173 174 175 176 177 178 179 180 181 182 183 184 185 186 187 188 189 190 191 192 193 194 195 196 197 198 199 200 201 202 203 204 205 206 207 208 209 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230 231 232 233 234 235 236 237 238 239 240 241 242 243 244 245 246 247 248 249 250 251 252 253 254 255 256 257 258 259 260 261 262 263 264 265 266 267 268 269 270 271 272 273 274 275 276 277 278 279 280 281 282 283 284 285 286 287 288 289 290 291 292 293 294 295 296 297 298 299 300 301 302 303 304 305 306 307 308 309 310 311 312 313 314 315 316 317 318 319 320 321 322 323 324 325 326 327 328 329 330 331 332 333 334 335 336 337 338 339 340 341 342 343 344 345 346 347 348 349 350 351 352 353 354 355 356 357 358 359 360 361 362 363 364 365 366 367 368 369 370 371 372 373 374 375 376 377 378 379 380 381 382 383 384 385 386 387 388 389 390 391 392 393 394 395 396 397 398 399 400 401 402 403 404 405 406 407 408 409 410 411 412 413 414 415 416 417 418 419 420 421 422 423 424 425 426 427 428 429 430 431 432 433 434 435 436 437 438 439 440 441 442 443 444 445 446 447 448 449 450 451 452 453 454 455 456 457 458 459 460 461 462 463 464 465 466 467 468 469 470 471 472 473 474 475 476 477 478 479 480 481 482 483 484 485 486 487 488 489 490 491 492 493 494 495 496 497 498 499 500 501 502 503 504 505 506 507 508 509 510 511 512 513 514 515 516 517 518 519 520 521 522 523 524 525 526 527 528 529 530 531 532 533 534 535 536 537 538 539 540 541 542 543 544 545 546 547 548 549 550 551 552 553 554 555 556 557 558 559 560 561 562 563 564 565 566 567 568 569 570 571 572 573 574 575 576 577 578 579 580 581 582 583 584 585 586 587 588 589 590 591 592 593 594 595 596 597 598 599 600 601 602 603 604 605 606 607 608 609 610 611 612 613 614 615 616 617 618 619 620 621 622 623 624 625 626 627 628 629 630 631 632 633 634 635 636 637 638 639 640 641 642 643 644 645 646 647 648 649 650 651 652 653 654 655 656 657 658 659 660 661 662 663 664 665 666 667 668 669 670 671 672 673 674 675 676 677 678 679 680 681 682 683 684 685 686 687 688 689 690 691 692 693 694 695 696 697 698 699 700 701 702 703 704 705 706 707 708 709 710 711 712 713 714 715 716 717 718 719 720 721 722 723 724 725 726 727 728 729 730 731 732 733 734 735 736 737 738 739 740 741 742 743 744 745 746 747 748 749 750 751 752 753 754 755 756 757 758 759 760 761 762 763 764 765 766 767 768 769 770 771 772 773 774 775 776 777 778 779 780 781 782 783 784 785 786 787 788 789 790 791 792 793 794 795 796 797 798 799 800 801 802 803 804 805 806 807 808 809 810 811 812 813 814 815 816 817 818 819 820 821 822 823 824 825 826 827 828 829 830 831 832 833 834 835 836 837 838 839 840 841 842 843 844 845 846 847 848 849 850 851 852 853 854 855 856 857 858 859 860 861 862 863 864 865 866 867 868 869 870 871 872 873 874 875 876 877 878 879 880 881 882 883 884 885 886 887 888 889 890 891 892 893 894 895 896 897 898 899 900 901 902 903 904 905 906 907 908 909 910 911 912 913 914 915 916 917 918 919 920 921 922 923 924 925 926 927 928 929 930 931 932 933 934 935 936 937 938 939 940 941 942 943 944 945 946 947 948 949 950 951 952 953 954 955 956 957 958 959 960 961 962 963 964 965 966 967 968 969 970 971 972 973 974 975 976 977 978 979 980 981 982 983 984 985 986 987 988 989 990 991 992 993 994 995 996 997 998 999 1000 1001 1002 1003 1004 1005 1006 1007 1008 1009 1010 1011 1012 1013 1014 1015 1016 1017 1018 1019 1020 1021 1022 1023 1024 1025 1026 1027 1028 1029 1030 1031 1032 1033 1034 1035 1036 1037 1038 1039 1040 1041 1042 1043 1044 1045 1046 1047 1048 1049 1050 1051 1052 1053 1054 1055 1056 1057 1058 1059 1060 1061 1062 1063 1064 1065 1066 1067 1068 1069 1070 1071 1072 1073 1074 1075 1076 1077 1078 1079 1080 1081 1082 1083 1084 1085 1086 1087 1088 1089 1090 1091 1092 1093 1094 1095 10

Chapman's No. 1000 and 10-1000
to all v: go - by the way of Chapman
and the 10-1000 - 10-1000
the 10-1000 - 10-1000. In the 10-1000
with a "10-1000" - 10-1000

Уже так то переписывать и
 еще то переписывать. А что
 теперь надписывать нечего по-
 гудеть, а в России и другим и

200. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

ԹԻՒԼԻՍ

[1911 թ. 3. փետրվար] 1

Հարգելի Մարիա Մարկովնա.

Ինձ հասավ Ձեր հանդիմանությունը, որ պարահանդեսի չէի եկել—դուք վշտացիլ եք:

Դուք համոզված պիտի լինեք, որ ես երբեք չեմ կամենա Ձեզ վշտացնել և այն դեպքում էլ կարող էլ լինեմ արդարանալ: Եվ խնդրում եմ Ձեզ պարահանդեսի հետ չխառնեք—Դուք ուրիշ բան եք. պարահանդեսն ուրիշ թիպետ և պարահանդեսն էլ, իրրե Ձեր սարքած, ինձ համար ավելի հետաքրքրություն ունի և շատ կուզենամ հաջողությունը:

Ինչ վերաբերում է Ձեզ դրա մասին թողնում եմ Ձեզ խոստովանելու, թե ինչպես եմ ես վերաբերվում:

Մի խոսքով ավելի շուտ ինձ պիտի ցավակցեիք, որ ես չկարողացա դալ. այն ինչ հանդիմանում եք:

Վաղը եթե դալու ենք, երևի տելեֆոնով կիմացնեք: Ասում եմ չլինի թե փամանակ չեք ունենալու, նրա համար եք պլանավոր հանդիմանել:

Վաղը կարծեմ ըլինի վրա Ռուստեմի մոտ ենք:

Վոադում եմ, թե չէ երկար կզրեի, մի քիչ ծիծաղելիք: Ազայանը կանգնած է, դնում ենք բժիշկ Բարայանի մոտ:

Միշտ Ձեր Հովհ. Թումանյան

201. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

ԹԻՒԼԻՍ

[1911 թ.] 2 օգոստոսի 22-

Սիրելի Մարիա Մարկովնա.

Այսօր ինձ ասին՝ Յուզիային գրել եք, թե ձեր մոտիկ բարեկամներից նեղացած եք որ նամակ չեն գում: Իմ տնունն էլ, ի հարկե, նրանց հետ: Ծջմարիտ եք ասում: Իրավունք ունեք նեղանալու. բայց ամեն հանցավոր արդարանալու տեղ

1 Ժամանակը որոշվում է իշխանուհու կազմակերպած պարահանդեսով, որը տեղի է ունեցել փետրվար ամսին Թիֆլիսում:

2 Տարին որոշվում է Ա. Մանթաշյանի մահվան թվականով (1911):

ունի և չզարմանաք եթե ասեմ ես էլ կարող եմ արդարանալ
 Եվ նստակն ինչ բան է. դատարկ բան: Գլխավորն այն է, որ
 գոնե ես (թեև մյուս ձեր մտախնայի մասին էլ կարող էի
 ասել, բայց թող իրենք ասեն) ձեզ հիշել եմ ամեն օր, ամեն օր.
 և այդ դուք պետք է գիտենաք: Եվ հանկարծ դուք գրում եք,
 թե ձեզ չեն հիշում: Այս «չեն հիշում» ինձ այնքան վշտացրեց,
 որ այս նստակը գրում եմ հատկապես բողոքելու համար:

Սակայն թե ինչու նամակ չեմ գրել: Իրաջե այս է, որ
 ամեն բան էլ չեմ կարող այժմ գրել, հետո կասեմ ու կարդա-
 րանամ: Վերջապես մի լավ բան չի լինում, որ մարդ գրի չէ
 որ ես ուզում եմ Ձեզ այնպիսի բան գրեմ որ ուրախանաք—և
 չկա: Պետք է հարցնեմ ձեր մասին—իսկ ձեր մասին ամեն օր
 զիտեմ ու տեղեկութուն ունեմ միշտ: Կուզե՞նայի՜ որպես մի
 բարեկամ հոգու—վշտեր պատմել, այն էլ դուք ինքներդ արդեն
 այսպիսի լուրջ դանդաղներ լսելու տրամադրություն եք կա-
 րող ունենալ այժմ... Իսկ սիմիայն ձեր համար գրել՝ առաջինը՝
 ես չէի կարող, երկրորդը ձեզ չէի կարող:

Ուրախացել եմ լսելով որ Միշին արդեն լավ է, և քաջը
 ավելացել է մի փութ: Եվ ամբողջ սրտով ցանկանում եմ շուտով
 լսելու վերջնական ասողջության լուրը:

Կցանկանայի լուրեր գրել այստեղից, բայց դարձյալ չգիտեմ
 ինչ գրեմ: Այնքան է ամեն բան մռայլ ու տափակ, մանր ու
 չնչին: Այժմ Թիֆլիզում օդա խոսակցություն առարկան Ման-
 թայանի կտակն է ու այն գեղությունը թե նա միայն 200.000
 է թողել բարեգործական նպատակով, իսկապես դեռ լավ չի հայտ-
 նի, դեռ կտակը բաց չի արած: Կարոտալի բարեներով Միքա-
 յելին և ձեզ

Ձեր Հովհաննես

Ապր. 22 Թիֆլիզ:

292. ՄԵՍՐՈՊ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՏԵՐ ՄՈՎՍԵՍԵԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Էջմիածին

[1911 թ, մարտ] 1

Սիրելի Ս եսրոպ

...Ես մի ամիս հիվանդ եղա: Վերջերս էլ զրադված էի «Հո-
 րիզոն»-ի գործով: Թեև սեր թերթը ամբողջ հաղար բաժանոր-

1 Ժամանակը որոշվում է «Հորիզոն» թերթի նյութական գրութունը
 բարեկամիկու փատով, որ ձեռնարկվել է 1911 թվին:

գով «Մշակ»-ից ավելի է, բայց բանից դուրս է գալիս, որ ամենատարածված թերթն էլ չի կարող մեզնում իր գլուխը պահել, եվ տհա պետք էր հոգալ, Դու էլ նկատել էիր որ խնջքան թերթը լավն էր աշունքից մինչև հունվարի մեջերը - էնքան էլ նկատելի կերպով սկսեց ինչնել վերջերս բայց գաղտնիքը չգիտես: Երկու ամիս է գրեթե ես էլ խնջքով էի վրադնում համարյա, այնպես էր գործը: Կատարում ուրիշ անգամ, այժմ կարող եմ ավետել, որ ամեն բան անցավ և կրակավի նորից արդեն առանց փորձանքներից վախենալու, Համբարձումի հետ խոսեցի (Մելիքյանի) շատ սրտով մոտեցավ 50 000-ով ապահովում է և սրանով ապա ունում է շատ բան երեկ ժողովի էի կանչել — եկան և շատ լավ անցավ: Վաղն էլ ունենա:

Հովհաննեսն¹ երեկ մեզ մոտ էր, Աղայանի մոտ էինք այսօր վաղը Բեզդյաններին, և շարունակ քեֆ անելով ման ենք գալի կաթողիկոսանալու դարդ չունենք, բան չունենք:

Կարծեմ կաթողիկոսական խնդիրն էլ լավ ենք օտնում: Մրանից լավ իսկի երևակայել անգամ չի կարելի: Կեզ հայհոյողներն էլ քանի գնում է քեզ հետ բարեկամանում են: Հետաքրքրական է, թե էջմիածին ինչ կա Շատ քիչ տեղեկություն ունենք: Ավելի շատ Պոլսից ենք ստանում, քան էջմիածնից:

Մտաի. առա իկայում ուղում եմ մի խորհուրդ հրավիրել մեր գրողներից ու գործիչներից -- տեսնե՞ք որն է լավ:

Բարենկրով

քո Հովհ. Թումանյան

ՁՅՅ. ՀԱՆՈՐ ԽԱՆԼԱՐՅԱՆԻՆ

Մանգլիս - Շուսի

1911 թ. հուլիսի 15.

Ազնիվ բարեկամ

պ. Հ. Խանլարյան

Ում որ գիտեիլու էի Ձեզ համար և գիտի որ խնդիրս չի մերժիլ, մի խոշոր գործի պատճառով ստիպված եղա նրան գիտեիլու, որ և կատարեց ու այսպիսով ետ ընկավ Ձեր գործը, որ առկայն մէջտ մոտ է իմ սրտին ու միշտ մտքումս: Շատ քիչ

¹ Բժ. Մելիք Նուբարյան — Մեսրոպ եպ. — ի եղբայրը:

ճարդիկ կան, որոնց կարելի է դիմել, և ես ի նկատի ունեմ
գարձյալ մեկին և սպասում եմ նրա Թիֆլիս գալուն: Հուսով
եմ, որ այսպես թե այնպես հաջողելու է. և ես ոչինչ չեմ խնա-
յիլ հաջողեցնելու, որովհետ Դուք արժանի եք ամեն բարխու-
սանքի և ամեն աջակցության:

Շնորհակալ եմ Ձեր ցավակցության համար իմ՝ ճմարիտ
որ մեծ վշտի առիթով¹:

Ես մի առժամանակ Մանգլիս եմ լինելու, եթե նամակ
դրեք՝ ուղարկեցեք այստեղ, թեև միևնույն է, խմբագրությունից
էլ հասցնում են ինձ:

Ձերմ բարեններով՝ միշտ Ձեր բարեկամը

Հովհ. Թումանյան

ՅՕԶ. ՄԱՐԻՍ.Մ՝ ԹՈՒԽՄԱՆՅԱՆԻՆ

Մանգլիս—Լեյզեմ

1911 թ. օգոստոսի 6.

Սիրելի Մարիա Մարկոֆնա.

Միթե ճմարիտ «Լեզուն կտրած ծիսիկը» չեք հավանել²:
Դա մանկական ամենալավ հեքիաթներից միին է, իսկ նկար-
ները կարծեմ իրենց նմանը դեռ չեն ունեցել հայոց մանկական
դրականության մեջ:

Հուսով պատրաստ կլինի հետևյալը—«Փոքրիկ ձկնորսը»³,
Ուրիշ բան է, որ խանգ է հասնում:

Հատեղ Մանգլիս միօրինակ խաղաղ կյանք ենք անցկաց-
նում: Մեր խաղաղությունը վերջին օրերս խաղաղարեցին միայն
Դեոբդի Իվանովիչը (Դիգան—Նատալյան) և մեր Աշխենը⁴, որ
ամուսնացան ու գնացին Բաթում և կտրած զենք ավելի:

Ես վերջին ժամանակներս մի տեսակ թմրության մեջ էի
ընկել՝ Ղազարոսի մահը շատ խոր ազդեց և եղավ իմ մշտական
թանգ վշտերից միին: Մարուսիան ինձ դրել էր, որ իմ նամակը
չեք ստացել: Երևի վերադարձին ստացաք: Մենք հաճախ խո-
սում էինք նախազգացումից և նրա ամար էլ Ձեզ գրեցի նա-

¹ Ղազարոս Աղայանի մահը:

²⁻³ Ճապոնական հերիաթներ, որ Թ-ը թարգմանել է ռուսերենից:

⁴ Աշխեն—բանաստեղծի ավագ դուստրը:

խաղաղացումի էդ զարմանալի դեպքը, ոչ թե նախազգացումի, ալլ ավելի շուտ հույսերի հաղորդակցության 3,

Արդյոք ինչպե՞ս եք դուք ամենքդ, ինչպե՞ս է Միշայի առողջութիւնը, Միշան երեւի կվշտանա որ համոզվի Օրմանյանի հանցավորությանը և վատ մարդ լինելուն: Ըստ երևույթին դորձը հասնում է վախճանին:

Ինչքան հայհոյեցին նրա համար մեր խեղճ Ղազարոսին 2:

Ֆիւլիպը մի նոր ծրագիր է առաջարկում մեր հիւսուսարանի ղեկավարների համար, բայց էդ մասին թիֆլիզում կխոսենք:

Էստեղ անագին բաղմունքուն կա և վերադառնալը շատ է դժվարացել, մինչև ամսի վերջը բռնված են արդեն բոլոր կառքերը:

Բարեկում են մերոնք:

Միշտ Ձեր Հովհ. Թումանյան

6 օգոստ. 1911

Մանգլիս

205. ՍԱԹԵՆԻԿ ՍՐՏԵՄՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Տոսկվա

1911 թ. սեպտեմբերի 17

Հարգելի աիկ. Սաթենիկ 3.

Ստացել եմ Ձեր թարգմանութիւններն ու նամակը՝ նամակի հետ էլ մի 7 կ մարդիս որ ինձ շատ դարմացրեց. դրա համար ճիշտ որ եթե ներողութիւն թնդրեք՝ ես անտեղի չեմ համարել:

Կանք՝ դորձին: Ասում եք առանց քաշվելու և խիստ քննադատեմ, Վահ. ինչու եք կարծում որ կրաւլեմ:

Փառք ասածու, դուք հո Ձեր աչքով տեսաք, որ շարունակ հին Մանգլիս էի գնում դուլիս, իսկի չէի քաշվում, մի կարծիք հայտնե ու համար ինչպե՞ս կաշվեմ: Մանաւանդ պրակա-

1 Թ-ն այդ դեպքը մանրամասն պատմում է Ղ. Աղայանի մահվան տարեիցին նվիրած 1912 թվի հունիսի 20-ին «Հորիզոն»-ում տպագրած «Խուրհիշողութիւն» հոդվածում:

2 Աղայանը հակաօրմանականական էր. սրի համար Էնթուզիզմ էր օրմանականականների հարձակումների:

3 Արեւմյան Ա.—Ունի ինչպե՞ս թարգմանական, չափաքան է ինքնաբերական դրական փորձեր:

նության մեջ եւ շատ խիստ եմ։ Ուրիշ բան՝ թե ինչքան խելքս
կկտրի։

Եւ ահա ձեզ ամենայն անկեղծությամբ ասում եմ, որ Ձեր
լեզուն վատ է, կարգին հայերեն չգիտեք։ Էդ հայերենով չի
կարելի գեղարվեստական դորձեր թարգմանել։ Եւ շատ եմ ցավում,
որ էդքան աշխատանք եք արել, «Ռուդինի»¹ նման մի ահագին
վեպ եք թարգմանել։ Էն էլ պետք է ասեմ, որ ուղղելն էլ դժ-
վար է։

Ահասարակ լեզու ուղղելը դժար բան է։ Ինչքան ուղղեք,
կմնա վատ լեզու։ Ուրի բան է, եթե միայն սխալներ լինեն
մեջք բաց դուռերին է Ձեր հայերենը, և հայերեն դարձնելը
հեշտ չի։ Հենց Ձեր պիեսի թարգմանությունը շատ վատ է։ Ի
հարկե, էս տեսակ լեզվով տղած շատ դր եր ունենք ու դեռ էլի
կուսենանք։ Բայց էդպես չի կարելի։ Դուք պետք է աշխատեք
Ձեր լեզվի վրա և աշխատեք դրելիս առաջնորդվել, որքան կարող
եք, դարարադի բարբառով, Ձեր մայրենի բարբառով, ու նա շատ
կօգնի Ձեզ։ Առայժմ էս ձևով թարգմանեցեք մի սրեւ փոքրիկ
մանկական բան ու զրկեցեք—հետո կխոսենք։ Ձեր թարգմանու-
թյունների մասին էլի կգրեմ հաջորդ անգամ։

Ձեզ հիշում ենք հաճախ։ Վառյան լավ է։ Գուցե շուտով
գնա Բաքու։ Գոնե ինքն էդպես է ասում։ Չգիտեմ սպառնալիք
է, թե ճիշտ գնալու է։ Մի խոս ավ առաջներս էդ տեսակ մի օր կա։

Օր. Սաթենիկից անցյալները նամակ ստացա, նա էլ Ձեզ
մոտ է գալու։ Ափսոս կուզենայի մի փոքրիկ շրջանի հետ մի
անգամ էլ լինել Մանգլիսի անտառներում. կըրտով եմ հիշում։
Գրեցեք, տեսներ ինչպես է Ձեր տրամադրությունը. ցանկա-
նուս եմ որ աշխատանքի էդքան սիրտ հետ միասին հողու արիու-
թյունը լինի միացած և միշտ զվարթ նամակներ ստանամ Ձե-
զանից։

Ձերոք բարեններով Ձեր բարեկամը

Հովհ. Թումանյան

17 օկտ. 911.

Քիֆիկ

1 Ս. Արտեմյանի թարգմանությամբ վեպը լույս չտեսավ։

[1911 թ.] 1 հոկտեմբեր

Աղնիվ բարեկամ

Ա. Ծառաբյան.

Որքան շնորհակալ եղա, որ նյութ էիք ուղարկել «Հորիզոնին» առ «Հասկերին», ավելի ևս շատ ցավեցի՝ Ձեր նամակից իմանալով որ հիվանդ եք տախիկին:

Կարող եմ հաղորդել որ «Հորիզոնին» դործն այժմ կարգի ընկավ: Գլուխ բերինք մի ընկերություն մի քանի տասնյակ հազար ռ. զրամագ խող, որ ապահովում է թերթը: Ընկերության գլխավոր անդամն ու կարգադրիչը և բաժնետերն է Համբարձում Մելիքյանը, որ և վերցրել է ամենամեծ բաժինը— 25.000 ռ., այսինքն կեսը:

Այն էլ պետք է ասեմ. որ թերթն այժմ ունի 3,200 արած և օր օրի վրա ավելանում է:

Կարճ միջոցում կրկնացնենք ամեն բան: Եվ թեև մինչև այժմ էլ վարում էինք ոմանց, բայց այժմ արդեն վճարը կլինի կարգին: Հուսով եմ, որ կազդուրվելով՝ կաշխատակցեք, հավատացած լինելով, որ ըստ ամենայնի արժե:

Գալով կաթոլիկոսական խնդրին պետք է ասեմ, որ ինձ այնքան այդ խնդրը չի զբաղեցնում ու վրդովում, որքան դրա շուրջը տեղի ունեցող ազնվ կրկնությունները:

Սուտ, սուտ, սուտ, կեղծիք, զրաբարտություն, հայհոյանք, և ամեն տեսակ վատություն:

Վերջապես շատ ենք փապած ժողովուրդ:

Դե ե՛կ ու էս տեսակ մթնոլորտում ոգևորվիր ու բանաստեղծություն գրի: Ամոթ էլ է:

Ձերմ բարեկեցությամբ

Հովհ. Թումանյան

Ձերգրած հոկտեմբերի] քանիսն է:

Թիֆլիզ.

1 Ճշտվում է «Լույս» ընկերության հիմնելու փաստով:

1911 թ. հոկտեմբերի 30.

Սիրելի Գալուստ.

Թեև ամենաշատ տարածված թերթն է «Հորիզոն»-ը, բայց այսուամենայնիվ մի խառնակ դրուժյան մեջ էր գործը և ահա վերջ կգալ այդ ամենին: Կազմեցինք մի ընկերություն— Т—ВО на бере, որի գլխավոր բաժնետերն ու կարգադրիչը Համբ. Մելիքյանն է (որ 25,000 է բերում իր կողմից), և սյգմ հնարավորություն ունենք բոտ ամենայնի թերթը լավացնելու: Ամենաառաջին խնդիրն ինձ համար նրա բովանդակությունն է, իհարկե, և լուրջ աշխատակիցներն են: Դրա համար էլ քեզ դիմելով խնդրում եմ քո աշխատակցությունը՝ լուրջ բանասիրական հոգվածներով հենց, մի բան, որ մեր ընթերցող հասարակությունը չի տեսնում: Անշուշտ, նրանց լայն շրջանների համար մի քիչ պրաբառ կլինի, բայց մի մեծ բազմություն համար շատ կլինի թանգ ու հասկանալի: Եվ ռքան ցանկալի էր, որ մեր կյանքի, մեր աշխարհքի, մեր լեզվի, մեր գրականությունը վրա լինելը խոսքդ, մենք մեղանից միանգամայն անտեղյակ մի ժողովուրդ ենք:

Մեր տողավարձի մաքսիմումը նշանակված է տողին 4 կոպեկ, և այդպես էլ քեզ կտրվի:

Արդեն կարգադրել ենք տպարանն ու թուղթը փոխելու: Դուք քեզ հետաքրքրի թերթի դրությունը: Արդեն ունենք 3,200 տիրաժ, և օրեցօր ավելանում է բաժանորդն ու հայտարարությունը, որ այս տարի մեզ տվել է մոտ 10,000 ռուբլի: Վերջերս սկսել են գալ «Մշակ»-ի բաժանորդներն ու աշխատակիցները:

Շնորհակալ կլինեի եթե գրեիր և նկատողություններդ ու կարծիքդ. խորհուրդներդ:

Ձերմ բարեններով միշտ բարեկամդ

Հովհ. Թումանյան

30 հոկտ. 911.

Թիֆլիզ:

2
 Gode Ringe givet
 fra den gamle, med guld
 som den gamle er: det
 guldsmidderne har
 givet de gode guldsmidderne
 de, som de gamle guldsmidderne
 har givet de gamle guldsmidderne
 med den gamle guldsmidderne
 den... den gamle guldsmidderne
 de gamle guldsmidderne
 som de gamle guldsmidderne
 guldsmidderne som de gamle guldsmidderne
 som de gamle guldsmidderne

Ашхен джан и Нушик джан!

1* Սրահով սկսվում է Թ-ի բանտից դրած շահակների շարքը, որոնք, հաջերեն չթույլատրելու պահանջով, գրված են աուտերեն, Թ-ը երկրորդ անգամ ձերբակալվում է 1911 թվի նոյեմբերի 7-ին Թիֆլիսում, քնակարանը խուցարկելուց հետո նրան փոխադրում են Մետեխի բանտը՝ Մեկ ու կես ամիս պահելուց հետո, պեկտեմբերի սկզբներին էտապով տանում են Պեռեք-բուրգ՝ Նախնական Բանտարկու թյան Տուն՝ 121-րդ կամերա:

литературе. Читаю „Потонувший колокол“ Гауптмана. Продаются ли детские книги на праздники? Жду писем. Пишите каждый день. Часто вас всех вижу во сне, почти каждую ночь, и мама всегда в черном. Крепко, крепко, целую вас всех. Все, все есть у меня и молоко и сливки, слив[очное] масло и даже кильки и варенье—брусничное.

Ваш Айрик

28 дек[абря]

ԱՇԽԵՆ ԵՎ ՆՎԱՐԴ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆՆԵՐԻՆ

Աշխեն ջան և Նունիկ ջան.

Մինչև հիմա ձեզանից ոչ մի նամակ չունեմ: Դուք կարող եք ինձ գրել ամեն օր: Ես գրել կարող եմ շաբաթը մեկ անգամ, իսկ ստանալ — թեկուզ օրը հարյուր նամակ. բայց ուսանելն ընդլուր. որովհետև թարգմանող չկա: Մուշեղը մոտո էր, ինձ սովորակեցնում էր: Ես առողջ է. եղբւլ է դատախազի մոտ, ասում է դուցե ինձ աղատեն: Երեկ ստացա իմ խնդրի պատասխանը — թույլ են տալիս 63 վկաներ բերել իմ հաշիւին: Ես միանգամայն հուսով եմ, որ դործը կբացվի ու կըզարգանայ: Ասացեք Ռոստոմին, Վահանին ու Արշալիւրին¹, և առհասարակ մերոնց բոլորին, որ իրենց համար հանդիստ նստեն: Երեխաներին այնքան հաճախ տանից դուրս մի թողնեք: Խնդրւմ եմ ձեռք չտաք իմ ձեռագրերի արկղներին և վերջին պահարաններին: Աշխենն ու Գիւգան թող իրենց հետ վերցնեն իմ ստորագրութեամբ բոլոր հոգւածները Լեոյի ժամանակվանից մինչև նոյեմբերի 1-ը² և իմ չայ գրականութեան դասախոսութեանը³: Մի մասն իմ գրասեղանի ներքևի արկղների և բյուրոյի մեջն է: Արտիկը և Համլիկը կըգտնեն: Ես առողջ եմ: Եղանակը անտանելի է և երկինքը շարունակ ամպամած ու մռայլ: Ոչ արեւ կա, ոչ էլ

¹ Թ-ի եղբայրները:

² 1909 թ. սեպտեմբեր ամսից Թիֆլիսում հրատարակուած էր «Նորիզոն» օրաթերթը, որի առաջին խմբագիրն էր Լեոն, իսկ 1910 թ. ամառը Թերթը խմբագրում էր Թ-ը: Թ-ն ա դ ժամանակամիջոցում գրել է մի շարք հոգւածներ Լ. Թ. կամ Հովհ. Թումանյան ստորագրութեամբ. խոսքն այդ հոգւածների մասին է:

³ 1907 թ. հուլիսին Թիֆլիսի Զուբայովի անվան ժողովրդական համալսարանում Թ ը «Կյանք և գրականութեան» թեմայով մի դասախոսութեան է կարդում. Ոչ դասախոսութեան ամփոփումը տպագրուել է «Ժայռ» օրաթերթի № 14-ում:

արևի շող: Գիշերները մրսում էի մի վերմակի տակ, խնդրեցի
 երկրորդը—սկսական: Պաշտպանների համար փողը երևի արդեն
 ուղարկված է: Ռոստոմին ասե՛ք՝ եթե պետք է ինի թող նորից
 պարտք վերցնի—դուրս կգամ, կըվճարենք: Գործը կըբացվի,
 անպայման կըբացվի և ի վարմանս ըստ զատավորների—կը
 պարզվի ողբերգութունը և այն թե ինչպիսի ստորությունների
 են ընդունակ մեր հայրենակիցներն ու հարևանները: Կըբացվի:
 Համբուրում եմ ձեզ բոլորիդ և երևիսաներին: Թող երևանները
 գրեն: Բարե մեր բոլոր մոտիկներին ու ազգականներին և բա-
 րեկամներին: Ի՞նչ նոր բան կա գրականության մեջ: Կարդում
 եմ Հաուստմանի «Ջրասույղ զանգը»: Տոների առթիվ մանկական
 գրքերը ծախվում են թե չէ: Սպասում եմ նամակների: Գրեցեք
 ամեն օր: Ձեզ հաճախ տեսնում եմ երազում, համարյա ամեն
 գիշեր, բայց մայրիկը միշտ սև է հագնված: Պինդ, սլինդ համ-
 քուրում եմ ձեզ բոլորիդ: Ինձ մոտ ամեն, ամեն ինչ կա, և՛
 կաթ, և՛ սերուցք, կարագ, և նույնիսկ կիլիկի ու հապլասուռ
 (брусничное) մուրաբա:

Ձեր Հայրիկը

1912

209. ՆԱԾԱՐԴ ԹԱԿԱՐԱՆՅԱՆՆԵ

«Լեւերուրդ» — Թիֆլիս

[1912 թ.] հունիսի 4.

Մուսիկ ճյան!

Вот уже скоро месяц и от вас я не имею ни одной строчки. Мушег говорит вы написали мне, но на армянском. Да разве не получили мои письма. Напишите на русском и почаще. Вчера были у меня Мушег, Гига и помощник Грузенберга Зерахович. Само о Грузенберга нет в П. Бурге. Приедет на днях, а Зерахович симпатичный молодой человек, заинтересовался большею частью моими стихотворениями, чем моим делом. Гига занимает комнату. Завтра Ашхен и Мушег придут ко мне на свидание. Мушег от Ростоме получил деньги. Напишите как вы все, что делают тертер, бабо, как дети. Как наши близкие знакомые и друзья. Оля, наконец, пиши на русском, что это такое, от других получаю письма, от вас не получаю. Пошлите Мушегу все полученные мною телеграммы что есть в моих письмах и в бюро за все время. Филипп получил ли назад залог или нет. Если не получил пусть получит. Как они все? Поклон от меня сердечный от конторы до Ортачалов. Читал на днях Лейкина и вдруг нашел моего „Гякора“, конечно русского, и д заглавием „Торговый мальчик—Ванюша“. Кто приехал из деревни, как они там. От

„Гира“ не прибавили ли или опять 70 р. Как провели праздники. Как дети. Тамара, Седик, Сатик, Арег, Арфик и Ануш—остальные уже не дети. Зачем не пишут? Что с „Аскером“. Как они все. Я вполне надеюсь, что, наконец то поймут татар—которые прогив администрации всей как будто защищают интересы русск[ого] государства—и мое дело выяснится. Это старая история, повторяется. Вы будьте спокойны. Пусть Артик занимается по крайней мере сам. Он отстанет от сотоварищей. Пусть читает, учится. Крепко целую вас всех.

Твой Айрик

4—1

С. П. Бург

Дом пред[варительного] закл[ючения].

ՆՎԱՐԴ ԹԱԽԱՆՅԱՆՆԵՆ

Նուիրիկ ջան.

Ահա շուտով մեկ ամիս է արդեն և ես ոչ մի տող չունեմ ձեզանից։ Մուշեղն ստում է, որ դուք ինձ գրել եք, բայց հայերեն։ Միթե չէիր ստանում իմ նամակները։ Դրեք ուղևորեն և հաճախ երեկ ինձ մոտ էին Մուշեղը, Գիզան և Գրուզենբերգի օգնական Ջերախովիչը։ Ինքը Գրուզենբերգը Պ. Բուրդում չէ։ Մոտ օրերս կգա։ Իսկ Ջերախովիչը, մի համակրելի երիտասարդ, ավելի շատ հետաքրքրվեց իմ բանաստեղծություններով, քան թե իմ վործով։ Գիզան սենյակ է վարձում։ Վազն Աշխենը և Մուշեղը կգան ինձ տեսության։ Մուշեղը Ռոստոմից փողերն ստացավ։ Գրեցեք, թե ինչպե՞ս եք դուք բոլորդ, ինչ են անում տերտերը, բարոն, ճնց են երեխաները։ Ինչպե՞ս են մեր մոտիկ ծանոթներն ու բարեկամները։ Օլյա, վերջապես գրիր ուսուերեն, սա ինչ բան է—ուրիշներից ստանում եմ նամակներ. ձեզանից չեմ ստան և։ Բյուրոյում եղած նամակների հետ դոված բոլոր իմ ստացած հեռագրերը¹ ուղարկեցեք Մուշեղին։ Փիլիպը գրավա-

¹ Խոսքը այն հեռագիրների մասին է, որ Թ-ը ստացել է 1905—06 թթ. Առի—Ղազարի շրջանում՝ դանադան պաշտոնական անձերից՝ Զալատարյով (Նահանգապետ), Ռեզանով (Բորչալվի գավառապետ) և այլն—իրեն օգնություն հասցնելու՝ այդ շրջաններում խաղաղություն պահպանելու համար։

но knowing our men's self
 German our knowledge
 of of marriage.

Купавица на дивее Лей-
куна и Вярхуша на меев
моего „Викора“, конечно
русского, назр Самател
„Марковский“ мастер, Ва-
ноша. Кто придет...
Зеревин, как он пла...
от „Иуда“ не праватини
или или отбыл...
Как провели праздники.
Как гость Машера,
Евдок, Сатина, Ахен.
Ардина, Витина - встан...
или угодил...
Зарина не...
Кто ел Ахерова, как
он был.

Звонит и адмирал, что
накануне мы поймем
тут ма. которые
против адмирала
и все как судно. Звон
и мы и миссия русская
всего дается — и все
у нас в порядке.
Мы стараемся, чтобы
повторяется. Вы судно
с покойными.

Русскіх Армійъ сани-
 тари съ по крайней мѣрѣ
 едур. Врѣмѣнныя из-
 вѣст. основаныя въ
 Русскіхъ Имѣніяхъ, въ Русскіхъ
 Имѣніяхъ въ Русскіхъ Имѣніяхъ
 4-7 11-го числа

C. M. 6422.

կանը ¹ ետ ստացաւ, թե չէ: Եթե չի ստացել, թող ստանա: Ինչպէս են նրանք ամենքը: Ինձանից սրտագին ողջուն զբասնյակից մինչև Օրթաճալա ²: Էս քանի օրը կարդում էի Լեյկինը ³ և հանկարծ գտա իմ «Գիրքոր»-ին, ինչպէս ըստ, „Торговый матъчник Ванюша“ վերնագրով: Գյուղից հիւ է եկել, ինչպէս են նրանք այնտեղ: «Գիրք»-ից չէն ավելացրել, արդյոք, թե նորից 70 ուրլի է: Ինչպէս անցկացրիք տոները: Ո՞նց են երեսաները՝ Թամարը, Սեդիկը, Նաթիկը, Արեգը, Արփիկը և Անուշը, մնացածներն արդեն երեսա չեն: Ինչո՞ւ չեն գրում: Ինչ է պատահել «Հասկեր»-ին: Ինչպէս են նրանք բոլորը: Ես միանգամայն հուսով եմ, որ վերջապէս կհասկանան թուրքերին, որոնք հակառակ ամբողջ ազգին խտրացիայի, կարծես թե պատգաւում են ըստ կառավարի թշան շահերը և իմ գործը կը պարզվի: Էդ չին պատմութիւնն է, կրկնվում է: Դուք հանգիստ եղեք: Արաիկը թող գտնե ինքը մենակ պարագի: Նա ետ կըմնա իր ընկերակիցներէից: Թող կարգա, սովորի: Պրնգ համբուրում եմ ձեզ բոլորիդ:

Քո Հայրիկ

Նախնական Բանտարկու թշան Տուն.

210. ԱՐՏԻԿ, ԵՎ ՀԱՄԼԻԿ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆՆԵՐԻՆ

ՊԵՆՏԵՐՈՒՆԳ—ԹԻՖԼԻՍ

1912 թ. հունվարի 11.

11 Январ. 1912 г.

Артик джан и Амлик джан!

Вот четвертое письмо, а от вас не получал ни одного. Не понимаю как и о чем вы пишете или на каком языке, что я не получаю. Странно!

¹ Թ.-ն, առաջին անգամ բանտարկվեց 1908 թ. դեկտեմբերի 24-ին աղաւթից 1909 թ. հունիսի 13-ին՝ 5.000 ուրլի զբաղականով, որ ափէլ էր իր բարեկամ Ֆ. Վարդապարտյանը:

² Զարգարյան և Վարդապարտյան Ընկ. գրասենյակը դառնում էր Թիֆլիսում Վեյսամիտովսկայա փողոցի վրա. ուր որոշ ժամեր լինում էր Թ.-ը, մոտ էր այդ շրջանի մարդկանց, իսկ Օրթաճալայում գտնվում էր այդ ընկերության կաշվի գործարանը:

³ Торговый матъчник-ը տե՛ս Ն. Ա. Լեյկինի (1841—1906) Повести, рассказы и драм. сочин. Н. К. Лейкина г. II СПБ. изд К. Н. Плотникова.

Вчера Ашхен и Мушег были у меня. Принесли мне сюртук и белье, а сегодня будет Гига. Был у меня Грузенберг, защитник мой. Я рассказал и выяснил дело. Он был поражен и очень обрадовался. Наверное на днях придет и Зарудный.

Я здоров. Иногда читаю. Теперь читаю одну книгу Жаколио „В тучах Индии“. Очень интересная книга тем, что как мне кажется Раффи свой „Кайцер“ написал под впечатлением этой книги.

Читайте, и читайте хорошие книги, слава богу, много у нас хороших книг. Читайте и детям, рассказывайте им из жизни хороших, великих людей, добрых людей. Что это Арег замарает. Ашхен смеется говорит:

Хи, хи, хи, хи!

Арег пишет стихи!...

Что-ж! Целую нового поэта. Предоставьте ему мой кабинет. Седик и Тамара подадут ему кофе турецкое. Сатик чаю, Ануш и Арфеник будут служить за обедом. А он все время будет вдохновляться и писать, писать, и ничего не выйдет... Ах ты, Жако! Скажет мама. Время кончать, письма уже собирают. Целую вас всех, поклон всем нашим близким знакомым и родственникам. В моем бюро—там, в том ящике где написано по армянски „Стихотворения“ где книга напечатанная и стихи—несколько стихов на русском в рукописи. Пошлите Мушегу.

Ваш Айрик

Между прочим, в книге Жаколио на стр. 257 есть о баснословн[ой] птице „Гума“ о которой писал проф[ессор] Марр, а я критиковал. Пусть эта заметка останется.

Արարիկ ջան և Համլիկ ջան.

*Ահա չորրորդ նամակն է, որ գրում եմ, իսկ ձեզանից չեմ ստացել ոչ մեկը: Չեմ հասկանում ինչպես և ինչի մասին եք դուք գրում կամ ինչ լեզվով որ ես չեմ ստանում: Տարօրինակ է: Երեկ Աշխենն ու Մուշեղն ինձ մոտ էին: Ինձ համար սիր-
թուկ ըներին և սպիտակեղեն, իսկ այսօր կլինի Գիգան: Ինձ*

մոտ էր Գրուզկները, իմ պաշտպանը: Ես պատմեցի և բացատրեցի զործը: Նա առաջ և շատ ուրախացավ: Մոտ օրերս կըգա Երևի և Զարուհի:

Ես լավ եմ: Երբեմն կարգում եմ: Այժմ կարգում եմ ժողովրդի մի գիրքը «Նգկաստանի խիտ անտառներում»: Շատ հետաքրքիր գիրք է նրանով, որ խնչպիս ինձ թվում է, Բաֆֆին իր «Կայծեր»-ը գրել է այդ գրքի ապացուրության տակ:

Կարգացեր և կարգացեր լավ գրքեր, փառք աստծո, մեր տանը լավ գրքեր շատ կան: Կարգացեր և երեխաների համար, պատմիցիք նրանց լավ, մեծ մարդկանց կյանքից, բարի մարդկանց կյանքից, էգ ինչ է խղրվում Արեգը: Աշխենը ծիծաղում է և ասում:

Хи, хи, хи, хи!

Арег пишет стихи...

Է՛հ, ինչ արած: Համբուրում եմ նոր պոետին: Տվեք նրան իմ կարևոր: Սեդիկը և Թամարը նրան տաճկական սուրճ կըմատուցեն, Սաթիկը՝ թեյ, Անուշը և Ասիկը կըծառայեն ճաշի ժամանակ: Իսկ նա շարունակ կըներշնչվի ու կըգրի, կըրի և ոչինչ դուրս չի գա... Է՛յ դու, Ժակո, կասի մայրիկը: Ժամանակ է վերջացնելու, նամակներն արդեն համարում են: Համբուրում եմ ձեզ բոլորիդ, բարև մեր բոլոր մոտիկ ծանոթներին և ազգականներին: Իմ բուռն ոյս մեջ — այնտեղ, այն արկղում, ուր հալոս են գրված է «Բանաստեղծություններ», ուր ապագոված գիրքն է և ոտանավորները—կան մի քանի ձեռագիր ոտաներին ոտանավորներ¹: Ուղարկեցեր Մուշեղին:

Ձեր Հայրիկը

Իմիջի այլույ, Ժակոյի ոյսի գրքի 257 էջում կա առասպելական «Ղումա» թռչունի վերաբերյալ, ոյի մասին գրել էր պրոֆ. Մաուր, իսկ ես քննադատել էի²: Էս դիտողությունը թող մնա:

¹ Ըստ երևույթին, դատավարության ժամանակ իրավաբանները հետաքրքրվել են նաև Թ-ի ստեղծագործություններով:

² Թ-ն ակնարկում է 1910 թ. «Հորհրդան»-ուն (№ 125 և 128) պրոֆ. Մաուրի «Тексты и разыскания по Армяно-грузинской филологии» գրքի: ХԱ հատորի մասին գրած իր հոդվածը:

211. ՆՎԱՐԴ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Պետերբուրգ—Թիֆլիզ

1912 թ. հունվարի 18.

Нуник джан!

Со вчерашняго дня открылось заседание Особ[ого] Присут[ствия] Сената к слушанию о нашем деле; открылось уже заседание и... до сих пор нет моих статей, до сих пор нет тот № одной из Тиф[лиссских] газет, в которой напечатана моя телеграмма Католикосу от последних чисел 1905 г. о нападении Карахачских татар, в которой прошу помощи, нет вообще всех телеграмм, нет телеграммы Лисициана на ст. Калагераи на счет „Гарник Ахпера“, и нет тех двух №-ов „Аскера“ где напечатана эта сказка, и нет „Аскера“ за 1908 за целый год, что просил через Мушгеа. Нет всего этого, не знаю даже получу или нет, но вот дело разбирается, и нет их, нет и моей полемики в „Оризоне“ по поводу Константинопольского митинга, статьи, которые весьма важны для дела, как говорит Грузенберг, даже Гига и Ашхен с собою не [за]хватили по крайней мере тот № газеты „Голос Кавказа“, в котором напечатан перевод этой статьи. С ноября месяца я все прошу и нет их. Хотел просить новых, но во первых может быть будет уж поздно, во вторых, как показывает опыт, все равно не получу.

Да, откроется правда, но может быть откроется через чур уж поздно, и в этом мы сами будем виноваты главным образом.

Крепко целую Тамару, Седик и всех вас.

Твой Айрик

18 января 1912 г.

С. П. Бург.

ՆՎԱՐԴ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Նունիկ ջան.

Երեկվանից բացվեց Սենատի Հատուկ ատյանի նիստը՝ լսելու մեր գործը: Նիստը բացվել է արդեն և մինչև այժմ չկան իմ հոդվածները, մինչև հիմա չկա Թիֆլիսի լրագրիչներից մեկի այն №-ը, որտեղ տպագրված է 1905 թվի վերջերին կաթողի-

կոսին Ղարախաչի թուրքերի հարձակման առթիվ տված իմ հե-
ռագիրը, որով օգնություն եմ խնդրում, չկաս առհասարակ բո-
լոր հեռագրները, չկա Լիսիցյա ի Դոլազերան կայարանի հաս-
ցնով տված հեռագիրը «Գառնիկ ախպեր»-ի մասին, և չկան
«Հասկեր»-ի այն երկու №-ները, ուր տպագրված է այդ հեքյաթը¹,
և չկա 1908 թվի ամբողջ «Հասկեր»-ը, որ խնդրել էի Մուշեղի
միջոցով: Չկան այդ բոլորը, նույնիսկ չգտնեմ կատանամ թե
ոչ, բայց ահա դորժը քննվում է, և դրանք չկան, չկա և իմ
բանավեճը «Հորիզոն»-ում և: Պոլսի միտինգի առթիվ, հողվածներ,
որոնք չափազանց կարևոր են գործի համար, ինչպես Գրուզեն-
բերգն է ասում: Նույնիսկ Գիզան ու Աշխենն իրենց հետ չեն
վերցրել «Голос Кавказа» լրագրի գոնե այն №-ը, ուր տպագրվ-
ված է այդ հ. գլխածի թա. դժանությունը²: Նույններ ամսից ես
միշտ խնդրում եմ և դրանք չկան: Ուղում էի նորերը խնդրել,
բայց նախ գուցե. ոչ չկան, երկրորդ՝ ինչպես վերջին է ցույց
տալիս միևնույն է չեմ ստանա: Այն, արդարութունը կբացվի,
բայց երևի չափազանց ուշ կբացվի, և այդ բանում մեղավորը
գլխավորապես մենք կլինենք:

Պինդ համբուրում եմ թամարին, Սեդիկին և ձեզ բոլորիդ:

Բո Հայրիկ

212. ԻՐ ԶԱՎԱԿՆՆԵՐԻՆ

Պետերբուրգ — Թիֆլիս

[1912 թ.] հունվարի 25.

Ануш джан, Арник джан, Арег джан, Сатик джан,
Седик джан и Тамар джан!

Получил ваши письма и очень обрадовался. Крепко
целую вас всех. Очень хорошо писали, а Седик и Тамара
лучше всех. Напишите почаще! Экономичают что ли?

¹ 1908 թ. խաղարկության ժամանակ Թ-ի բնակարանից տարել էին նաև
այդ հեռագրերը, որը դատավարության ժամանակ մեղադրողների ձեռքին
օգտագործվում էր սրպիս «փաստ»: Թ-ն այդ հեռագրով «Հասկեր» ի №-ով
ուղեցել է ցույց տալ, որ ինքը 1905 թ. այդ ամիսներին զբաղված է եղել
դրական աշխատանքով:

² Այդ հողվածը «Բողոքի դեմ» վերնագրով տպագրվել է «Հորիզոն»-ի
1910, ապրիլի 6-ի № 75-ում: Այդ հողվածից թարգմ. նախքան հատվածներ են
տպագրվել «Голос Кавказа» թերթի 1910, մայիսի 10-ի № 1095-ում:

Ведь можете мне писать каждый день. У меня в шкафу, что возле моего письменного стола, там где хранятся почтовая бумага и чернила есть конверт, а в конверте много марок—берите разделите между вами и напишите каждый день. Я в полной надежде, что скоро увидимся и не сомневаюсь. Артик и Амлик пишут, что читаете вы все. Читайте, читайте хорошие книги. Читайте из жизни животных тоже, вот Брем, из жизни растений. А то только жизнь человека—ведь это маленькая жизнь и одностороннее образование. Хотя только десять часов, но я уже пил какао с молоком, пообедал и сейчас иду в суд. Я здоров. Уж не читаю, потому что теперь нет времени. Артик пишет, мама говорит, „Я нарочно одеваю красное платье, почему ты в черном видишь“? Что это значит... В суд...

Только что вернулся из Сената, уже собирали письма,—кто успел написать. Уже нет времени дополнить спокойно. Напишите почаще. Чай и ужин уж на столе. Целую вас всех. Сердечный привет близким и знакомым.

Ваш Айрик.

25 янв[аря]

Ростому и Вагану напишу—передайте. Напишите подробно о наших, о вас подробно. Здесь некоторые получают письма на армянском. Пусть мама пишет.

*Անուշ ջան, Արփիկ ջան, Արեգ ջան, Սաթիկ ջան, Սեդիկ ջան
և Թամար ջան.*

*Ստացա ձեր նամակները և շատ ուրախացա։ Պինդ համ-
բուրում եմ ձեզ բոլորիդ։ Շատ լավ էիք գրել, իսկ Սեդիկն ու
Թամարը—ամենից լավ։ Գրեցեք հաճախ։ Խնայում են ին, է-
ջէ՞ որ դուք կարող եք գրել ինձ ամեն օր։ Իմ պահարանում,
որ գտնվում է գրասենյակիս կողքին, այնտեղ, ուր փոստի թուղթ
և թանաք է պահվում, մի ծրա, կա իսկ ծրարում՝ շատ մար-
կաներ—վերցրեք բաժանեք ձեր մեջ և գրե՛ք ամեն օր։ Իս հա-
մոզված եմ, որ շուտով կը տեսնվինք և չեմ կասկածում։ Ար-
տիկն ու Համլիկը գրում են, որ դուք բոլորդ կարգում եք։ Կար-*

դացեր, Կարգացեր, լավ գրքեր կարգացեր, Կարգացեր կենդանի-
ների կյանքից նույնպէս, սոյ, Բրեմը, բույսերի կյանքից, Թե չէ՝
միայն մարդու կյանքը—չէ որ դա փոքրիկ կյանք է և դա
միակողմանի զարգացում կլինի Թեպետ ժամի 10-ն է
միայն, բայց ես ա. դեռ կակառ եմ խմել կաթով, ճաշել եմ և
հիմա գնում եմ դատարան, ես լավ եմ, էլ չեմ կարգում, որով-
հետեւ ժամանակ չկա։ Արտիկը գրում է, որ մայրիկն աււում է.
«Ե՞րբ գիտամք կարծիք շոր եմ հագնում, դու ինչո՞ւ ես սիր մեջ
տեսնում»։ Էդ ինչ է նշանակում... [Կոնչեյոն] դատարան...

Հենց նոր վերադա, ճա Սենատից, նախալիներն արդեն հա-
վաքում են, ով հասցրեց—հասրեց, էլ ժամանակ չա հանգիստ
կեր դով լրացնելու։ Գրեցեք շուտ-շուտ Թեյն ու ընթրիքը ար-
դեն սեղանի դրա են։ Համբուրում եմ ձեզ բոլորիդ։ Զերմ բա-
րեննը մոռնիներին և ծանոթներին։

Ձեր
Հայրիկը

Թոստովին ու Վահանին տեսցեր կգտեմ։—Մանրամասն
գրեր մերոնց մասին, ձեր մասին մանրամասն էստեղ մի քա-
նիսը նախալիներ են ստանում հայերեն լեզվով։ Մայրիկը Թող
գրի։

213. Ն.Վ.Ս.ՐԴ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Պետերբուրգ—Թիֆլիս

СПБ Дом предварительного заключения

[1913 թ.] փետրվար

Нуник джан!

Вы все таки не знаете, как писать письмо. Ведь я ин-
тересуюсь узнать про вас, а вы пиш[е]те про меня. Аш-
хен и Мушег здоровы, вижу на галерке, а Гига каждый
день в Сенате или же приходит ко мне. Он тоже здоров и
очень бодр. Все пройдет хорошо, откроется правда, а
еще более откроется после. Весною может быть и ты с
матрой приедешь в П. Бург и вместе вернемся. Странное
дело—одни армянин и несколько татар ложными показа-
ниями обвиняют меня и якобы защищают госуд[арственные]
интересы, а русские и вся администрация против них за-

մի զարհուրելի պատմություն, զարհուրելի մեր սիրելի հայրենակիցներն և բարի հարևաններն թուրքերի համար: Չէ որ պատմության դատաստանը դեռ առաջներխա է:

Ես ինձ շատ լավ եմ զգում: Լինել մաքուր և արդար—էդ մեծ բան է: Դա տալիս է և կայսառություն, և հանգստություն, և ամեն, ամեն ինչ, և առողջություն: Եվ դեռ ավելին—էդպէս անաստված կերպով զրպարաության ենթարկել էն մարդկանց կողմից, որոնց նկատմամբ դու բարերար ես եղել—դրա մեջ տանջանքի հետ միասին կա նաև ինչ-որ մխիթարություն, և ոչ մի չարություն ես նույնիսկ չեմ զգում էդ դժբախտների հանդեպ: Աստված նրանց հետ:

Ի՞նչ են անում Թամարն ու Սեդիկը: Ի՞նչ են ասում նրանք Պետերբուրգի մասին, ինչպես են պատկերացնում իրենց: Ճշդում եմ և ժամանակն է Սենատ դնալու: Գուցե երկարի մինչև երեք ամիս:

Պրնդ, պինդ համբուրում եմ ձեզ բոլորիդ: Մայրիկն ինչո՞ւ չի դրում հայերեն: Էստեղ ուրիշները ստանում են:

Հայրիկ

214. ՕԼԳԱ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Պետերբուրգ—Թիֆլիս

[1912 թ.] փետրվարի 4.

Օլյա ջան.

Հենց էս րոպեին եմ եկել Սենատից և իմ դործն է այժմ. մնաց կիսատ: Ի՞նչքան են զարմանալու և սենատորները և աշխարհը երբոր իմ գործը բացվի: Բայց, իհարկե, էս տեսակ գործերը միանգամից չեն բացվում—այլ կամաց-կամաց: Կըսպասենք:

Իմ առողջությունը լավ է: Տրամադրությունս հանդիստ է և խաղաղ: Ոչ մի անհանգստություն:

Հենց նոր տեսա Դիգային, Աշխենին ու Մուշկիին: Շատ լավ են: Զարմանալի մարդիկ եք, մի սանրամասն ու կարգին նամակ չեք գրում—նկարագրում—տեղեկություններ չեք տալիս ձեզանից: Այժմ հուլյս ունեմ, որ քեզանից մանրամասն նամակներ կըստանամ և շուտ-շուտ: Միթե չեք կարողանում հասկանալ թե ինչ բան է նամակը բանտում: Միթե չեք կարող տալն օր գրել:

Այժմ շտապում եմ—արդեն նամակները հավաքում են: Խնդիրն էն է, որ առավուտները գնում ենք Սենատ, իրիկունները գալիս, երբ արդեն նամակները հավաքում են: Խնդիր տվի ես, որ թույլ տան քեզ հետ հայերեն գրագրություն ունենալու— և թույլ տվին հենց էսօր: Էն ինչ կարմիր շորի մասին էիր գրել Արտիկի նամակում—չհասկացա: Առողջությունդ ինչպես է— տրդյոք բժշկվեցիր թե չէ: Երեխաներն ինչպես են—ամեն մեկի մասին գրեցիք: Թող իրենք հերթով երկար գրեն: Ինչ են տնում տանրցիք, մեր մոտ բարեկամները, ինչ խաբար գուզից, ոնց են, ով է գալիս, ով է գնում: Դատը երևի կլտի գեռ դարձյալ ամիս ու կես: Ասում են ուզում ես գաս: Եթե կարողանաս գալ էլ—մի ամսից հետո արի: Նյութականդ ինչպես է, կարողանում ես ծերը-ծերին հասցնես թե չէ: Մի քիչ էլ սպասիր, տեսնենք—կրվերջանա:

Եսպես է աշխարհքի բանը—լավությունն էլ է պատժվում— էն էլ ավելի շատ: Բան չըկա. ամեն բանին վերջ կա, իսկ արդարությունը և անմեղությունը միշտ հաղթանակել են աշխարհքում ու պիտի հաղթանակեն—և ես չեմ էլ նեղանում, որ էգ շատ չի լինում: Դուք էլ հանդիստ կացեք: Ջերմորեն համբուրում եմ ամենքիդ և ամեն օր սպասում եմ նամակներին:

Համբույրներով

Դո Հովհաննես

215. ՆՎԱՐԴ ԹՈՒՄՆԱՅՑՆԵՐ

ՊԵՆՏԵՐՈՒՐԳ—ԹԻՓԼԻՍ

[1912 թ.] փետրվարի 25.

25 փետրվարի

Նունիկ ջան:

Մի քիչ առաջ ստացա վերջին նամակդ: Մի քիչ մարդավարի էր—տանից ձեզանից տեղեկություններ կային: Ուզում եք ինձանից իմանաք, առողջությունս լավ է, տրամադրությունս գիտեք, որ հեշտ չի կարող փչանալ և նույնպես լավ է ու խաղաղ, գործս շատ լավ է, արդեն շատ ու շատ բան պարզվել է ամենքի համար և գլխի են ընկել, իսկ եթե էլի պարզվի, վերջապես երբ բոլորովին պարզվի՝ պիտի դարձանան: Երեկ հանկարծ

սենատորներից Ջվոլյանսկին¹ հիվանդացավ—գործը հետաձգվեց մինչև ուրբաթ: Մյուս կողմից էլ կեղծիքների պատճառով² փաստաբաններն են բողոքել կամանում—և հրեի ուրբաթ շաբաթ շատ նորություններ կունենանք: Գործն այժմ հանկարծ սաստիկ արագացրին, այնպես, որ շուտով կըվերջանա: Լեցելը երևի, թե իմ ցուցմունքն ինչ խեղաթյուրումներով է լցված: Էսօր Աշխենն ու Մուշկյուն էին մոտոս հրհռալով: Երկուսն էլ շատ լավ են: Դիգան ամեն օր: Այժմ Դիգայի տրամադրությունը շատ է լավացել: Դիգան այնպիսի լավ պաշտպանից Ղարաբաղի Համադոսայի և հաշտարխանյիների գործը—որ բոլորը զարմացան—միանգամայն հրաշալի: ամենաառաջնակարգների նման: Բոլոր փաստաբանները շատ զովեցին:

Նուենի ջան. կարգալու համար ես ասում. պատմական ու գիտական գրքեր ես ուզում. գրանից ավել ինչ ունենք. Բայց լավ կանես, երբոր պատմությունը սիրում ես—գրադվես առանձնապես Սրեկլըով ու Կովկասով. և շատ է կարևոր և շատ կըհավանես: Դուան մոտի երկու-երեք պահարանում էլ շատ բան կա—սկսիր հենց Ռադոլինայի գրքերից—Индия, Мидия, Ассирия և այլն: Դիտես ինչ բան է Միջագետքը. ծանոթացիր Միջագետքի հետ և առհասարակ հին աշխարհի—հիմքը արգեն կոլի-նի: Ես էլ անցյալ օրերը կարդում էի Битнер-ի գիրքը (Թարգմանություն Անգլերենից կարծեմ) „История погибших цивилизаций Востока“, էդ ուղղությամբ բաներ կարդա երեխաների—մեծերի համար ու նրանց բացատրի—էս ձեռքիդ սաստիկ շատ կօղնի, քեզ համար կըացատրվի: Դու առհասարակ շատ մեծ նշանակություն ես տալիս մի որևէ տեղ գնալուն. կըգնաս, մի վախենար բայց էդքան էլ նշանակություն մի տալ: Մեր տունը քեզ համալսարան: Կարդա բույսերի, կենդանիների կյանքից. ինչքան բան ունենք:

Երևի մայրիկը ժամանակ չունի, որ նամակ չի գրում: Երկու շաբաթ էր ձեզանից նամակ չունեի: [էս բոլորին բերին ցուցակը, որ (չորս օրը մի անգամից) ճաշերս պատվիրեմ]:

Մոռացել էի թե շարունակեմ—հավաքում են:

Կարոտով համբուրում եմ ամենքիդ և Սեդիկին ու Թամարին:

[Դո հայրիկ]

¹ Սենատոր, նշանակված էր Սենատի հատուկ առյանի անդամ, որ քննում էր Դաշնակցության գործը. դատավարության ընթացքում վախճանվեց, որի հետևանքով գործը զաղարկեց երկու-երեք օրով:

² Խոսքը Լըմինի կեղծիքների մասին է, որոնք բացվել էին դատավարության ընթացքում:



ՉԻՅ—Չ. ՕԼԿԱՆ ԵՎ ԱՐՏԱՎԱԶԻ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆՆԵՐԻՆ

Պետերբուրգ—Խիճիս

1912 թ. մարտի 7

7 մարտի Սանկտ. Պետերբուրգ

СНБ Дом предварительного заключения

Օլյա ջան.

Մարտի 5-ին վերջացավ դարձի քննաթյունը և սկսվեցին
ձուռերը: Առաջին՝ մեղադրական ճառն ասում է սլոճիս ըորը:

Արդեն երկու օր է շարունակվում է նրա ճառը, տեսնենք իրը կըվերջանա: Հետո կըխոսեն պաշտպանները, իսկ վերջին խոսքը կըլինի մերը: Երեկ Աշխենն ու Մուշեղը մոտոս էին, իսկ ամեն օր լինում են Սենատում: Շատ լավ են: Երեկ իրիկուն Սենատից վերադարձաւ կամերան և տեսա սեղանիս վրա մի կույտ նամակներ. իհարկե դուք չիք կարողանալ երեակայել թե ինչքան լավ էր էդ և ինչքան վատ էն, որ քանի ժամանակ էր նամակ չէիք գրում: Բայց պատասխանեմ մի քանի հարցերի, որ տեղ չի լինիլ: «Գուտտունբերդ»-ին¹ ևս չեմ պարտ—երը կըգամ կըհաշվենք—կըտեսնենք ով է պարտ: իսկ եթե նրան պարտ են—պարտ են Կուլտուրականը և դադեթեցիք:

«Հայ գրողները» առայժմ մեան. իսկ եթե մոտիկ ընկեր գրողները կըկամենան—թող անեն ինչպես կուզեն: Մենք արդեն հրատարակել, հայտարարել ենք, որ ընդհանուրինն էլ ենելու: Ես գիտեմ, որ շատ նեղություն կըքաշես նյութականի կողմից. բայց չըկա. շուտով վերջ կըլինի էդ ամենին: Ես լավ եմ: Եղանակներն էստեղ էլ են կոտրվել: Մուշեղը բաշխողը չուզեց: Թամարն ինչ ոտանավորներ է սովորել: Ով գիտի Սեդիկն է սովորեցրել: Համբուրում եմ երեխաներին և ամենքիդ կարոտով: Բարեներ բոլոր հարցնողներին:

Էսօր մեր դատն ու է սկսվում, որովհետև նախագահը ներկայանալու է կայսրին:

СНБ Дом предварительного заключения

Արտիկ ջան.

Շատ ուրախ եմ, որ դեպք է ելել, գնացել ես Արարատյան դաշտը, Շիրակովն անց ես կացել: Եթե կարողանայիր մի լավ էլ հասկանալ—կարդալ ու իմանալ թե ինչ ես տեսել—շատ բան կըլինեիր արած—էն դաշտերը, էն Մասիսն ու Արագածը (որ Մասիսից բարձր է եղել), էն Անին ու Շիրակը, էն էջմիածինն ու Երևանը, Աշտարակն ու Օշականը իրենց միջի նշանավոր հիշատակարաններով, թե ճբակից են, ինչ պատմություն ու նեն և ինչու են էդ օրին: Բայց նամակս տեղ չի անիլ: Սրանից տվելի գրելու էլ իրավունք չունեմ: Կարճ ասեմ: Համլիկի գրածներին էլ քու գրածներին էլ միասին. կլիշեները, որ ասել եմ վերցրեք—տպարանից եմ ասել—Ֆիլիպից հո չեմ ասել: Լի-

¹ Մասնավոր զբախանութ Թիֆլիսում: Ինչպես մյուս գրողները, Թ-ն էլ իր գրքերը որոշ տոկոսով հանձնում էր այդ զբախանութին՝ վաճառելու:

ախցյանից վերցրու «Վարժարաններն» էլ, պետք է որ անկազմ լինեն—կապույտ դրքուկներ են: «Վերք Հայաստան»-ի մասին գրած իմ հոգւածների¹ համար էլ էղքան շատ մի ասեք—և առհասարակ մի խոսեք—էնքան կասեք—նույն բանը կըտաք ուրիշներին, որի վրա ես տարիներ աշխատել եմ: Լավ ես անում, որ պարապում ես, բայց պետք է լուրջ պարապես, լրագրի նման չկարգաս գիրքը, պետք է ուսումնասիրել բաղմակողմանի: Մի վախենալ կըգամ կըղրկեմ մի որեէ տեղ շարունակես: Բայց աշխատիր պատմությունն ու դիտությունն, գրականությունն իմանաս, տգետ նկարիչն ինչի է պետք: Մուշիկին համըռնիր, ասա որ ստացա իր առաջին գրական գործը և շատ հուզվեցի²: Բարենհր ջերմագին Լուսիկին ու տիկնոջը³:

Համբույրներով՝

Հայրիկը

219. ՆՎԱՐԴ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳ—ԹԻՓԼԻՍ

[1912 թ. մարտ]

Նունիկ ջան.

Գալիս ենք: Բայց երևի դուք հետաքրքրվում եք թե ինչեր են պատահում մեզ հետ: Մի երկու բան ասեմ: Մի քանի մասնավոր տեղեր գնացել ենք հրավերքների—թե հայերի մոտ, թե ուսանելի: Շատ լավ մարդիկ են: Ծանոթացա ուսն նկարիչների և մի երկու բանաստեղծների հետ⁴: Նկարեցին Աշխենին ու ինձ: Ութ նկարիչ նստած նկարում էին Աշխենին: Երկուսինը հաջող դուրս եկավ. մինը մեզ են նվիրելու: Հրավիրեցին այստեղի գաղութի մանկական ցերեկույթին: Մի երեխա առաջ

1 Խոսքը իմ անտիպ ուսումնասիրության մասին է—Խ. Աբովյանի «Վերք Հայաստան»-ին և 1828 թ. ուսն պարսկական պատերազմը՝ վերնագրով: Ձեռագիրը սեագիր է և անավարտ:

2 Մուշեղ Աղայանը այդ թվին հրատարակել էր ուսերեն լեզվով բառարան «Словарь правильное ударение» և մի օրինակ ուղարկել է Թ-ին:

3 Ղ. Աղայանի աղջկան ու կնոջը:

4 Թ-ի գուտոր Աշխենի վկայությամբ այդ նկարիչների և գրողների մեջ եղել են Վ. Կորոբենկոն, բանաստեղծուհի Շչեպկինա—Կուպերնիկը, նկարիչներ Լանսերենն և Բրոդսկին և ուրիշները:

եկալ իրեն նման պատլիկ մի ճառ ասալ ինձ ու ծաղիկներ տվեց, իհարկե ես էլ համբույրներով ընդունեցի:

Ներկայացրին «Շունն ու կատուն»¹. հետո շարքով մի խումբ եկան ինձ—համբույրեցինք ծափերի տակ: Հրավիրեցին այստեղի գաղութի կրոժոկը—ընթրիքով պատվեցին: Բայց ամենից լավն էն էր, որ երեկ գիշեր հայոց պատմ[ության] ֆոնդի ժողովն ունեցանք—ընտրվեց հանձնաժողով և գործն, ինձ թվում է, արդեն ունեցալ սկիզբը ու կերթա՜:

Ժողովից հետո ընթրիք ունեցանք, առ. Ժ. 4-ին ենք տուն վերադարձել: Աշխենն ու Գիգան քնած են, իսկ իմ գլուխը ցալում է:

Մուշեղն եկալ, քնածները վեր կացան, թեյ խմեցինք, նախաճաշեցինք, և մտածում ենք էսօր, կիրակի, ամսի 8-ին կամ վաղը երկուշաբթի դուրս գանք Մոսկվա: Նթե ուղեք Մոսկվա հեռագրել—Ծառուբյանին գրեք, կըհասցնի:

Նամակիս շարունակությունը մնաց—գլուխս ցալում է: Բարեներ բոլոր մոտիկներին ու ծանոթներին:

Համբույրներ քեզ և ամենիդ

Հայրիկդ

Կիրակի

Պ.—Բուրգ

[Սկզիբ]

220. ՊՐՈՔ. ՄԱՌԻՆ

Թիֆլիս—Պետերբուրգ

1912 թ. ապրիլի 26.

Աղնիվ բարեկամ Նիկոլայ Յակովլևիչ.

Ձեք կարող երևակայել թե ինչքան եմ ես ինձ մեղավոր դգում Ձեր առջև: Խոսքս հայոց պատմագրության թե հայագիտության ֆոնդի մասին է: Դուք վերջին անգամ ինձ ասիք թե Մոսկվայից չըգնաք, մինչև հանձնաժողով չընտրվի այնտեղ էլ, իսկ ես արագ անցա Մոսկվայից, մի հրեք օր մնացի, էն էլ անց կացրի շատ հիմար կերպով հրավերներում, և չնայելով նրան, որ շատ էին հետաքրքրվում այդ գործով, հեռացա՝ թողնելով ժողովն ու հանձնաժողովի ընտրությունը իրենց: Այն ինչ, ինչպես ինձ պատմեցին ու նկատեցի, կարևոր մարդկանցից ոմանք լավ չեն իրար հետ և դրսից եկած մարդ է հարկավոր նրանց մի տեղ բերելու:

¹ Տե՛ս հետևյալ նամակը:

Մի խոսքով, մի կողմից ստիպված էի շտապելու, մյուս կողմից ցավում եմ շտապելուս համար և ինձ մեղավոր եմ համարում, մանավանդ Ձեր առաջ Սպասելիս են եղել և Բաքու:

Բայց Մոսկվայում շատ ուրախացան այդ գործի համար, մի պարոն մինչև անգամ խսելույն և եթ գումար առաջարկեց: Նրանք պնդեցին դրական ու պատմադրական ֆոնդը միացնելու վրա և Հայկական Ակադեմիայի խնդիրը ավելի որոշեցին:

Հատկապես պ. Ստ. Մամիկոնյանը, որ այնպես դիտ[ակա- նորեն] քաջածանոթ է հայոց դպրոցական գործին, խոսեց ու պարզեց, թե էջմիածնի ճեմարանը, որ կոչվում է Ակադեմիա, հենց բացված է Ակադեմիայի իշավունքով և մինչև անգամ ուսուցարարութունը նկատել է, թե նա, որպես Ակադեմիա, չի ծառայում իր նպատակներին: Պատմեց, որ ինքը կարդացել է էջմիածնի արխիվում պաշտոնական թղթերը:

Նոր եմ թիֆլիս հասել: Այստեղ էլ շատ հավանություն է դնում խնդիրը: Սակայն ավելի բարենհաջող մի հանդամանք կա: Մի երկու-երեք շաբթից հետո Պետերբուրգ է գալու նոր կաթողիկոսը¹: Կարծում եմ այս շատ լավ առիթ ու դեպք է խնդիրը հաստատ հողի վրա դնելու և ծրագրից գործին անցնե- լու: Ինչ խոսք, որ այս ամենի մեջ Դուք լինելու եք գլխավոր դերակատարը և ես սրտանց ուրախ եմ, որ Հայկական Ակադե- միայի և հայագիտության գործը մեր մեջ հաջողելու է Ձեր ձեռքով, կապվելու է Ձեզ հետ, որ այնքան վայելուչ ու դեղե- ցիկ գալիս է Ձեր սիրելի անձնավորությանը, Ձեր դիրքին ու հայագիտությանն արած անդնահատելի թանկագին ծառայու- թյուններին և Ձեր մեծ պատրաստությանը:

Դուք ինձ ասում էիք, թե մենք բանաստեղծ մարդիկ ենք, ողևորվում ենք: Բայց մեր մեջ մի տարբերություն կա. Դուք ողևորվում ու գործ եք կատարում, իսկ ես միայն ողևորվում եմ: Եվ գործի ամբողջ հույսը Դուք եք:

Այստեղից էլ դիմում կանենք կաթողիկոսին, բայց այս գործի կաթողիկոսը Դուք եք լինելու:

[Նամակն անստորագիր է]

26 ապր. 1912.

1 Սուրենյան Գևորգ V կաթողիկոսը, որն ընտրվել էր 1911 թ. և զնում էր Պետերբուրգ՝ ցարի կողմից հաստատվելու:

1912 թ. մայիսի 6.

Սիրելի Մեսրոպ,

Շնորհակալ եմ շնորհավորությանդ¹ համար. չհեռագրեիր էլ ես գիտեմ թե ինչքան ուրախ կլինեալ Գործի մասին մի ուրիշ անգամ երկար կըպատմեմ² և շատ հետաքրքրական է մի քանի տեսակետներից. բայց ընդհանուր տպավորությունը շատ է տխուր: Կատարված գործի—ինքնապաշտպանության համար չէր անշուշտ այս ամենը—այլ երկու կողմի անտեղեկության, կարճամիտ չինովնիկների վայնասունից ու մեր լուսազնեի հարահրոցից: Հարկավ կատարված են և շատ ագեղ գործեր—բայց քաղաքական բնավորությունը չունեն դրանք: Տարօրինակն այն էր, որ իմ դեմ վկայություն էին տվել մի հայ, որը իր կյանքով միայն ինձ է պարտական, և մի քանի թուրքեր, որոնց հետ թե ինչքան եմ լավ վարվել—իրենք են աղաղակում այժմ և աշխարհքը գիտի.—իսկ պաշտպանում էին ինձ տերության գրեթե բոլոր պաշտոնյաները—ստրաժնիկներից ու գուրադավոյներից սկսած, մի քանի պրիստալներ, գավառապետներ, գեներալ գուբերնատորը, սեվերսկի պոլկը, գլխ[աւոր] շտաբը, որքան գիտեմ—փոխարքան, և ուրիշները, որոնց մասին հետո: Բայց հո իմ գործով չեմ դատում. շատ բան տեսա և վերջապես շատ բան գիտեմ. այդ բոլորից հետո անկարելի է աշխարհքովը մին չաղաղակել—ինչքան է փչացել էս ժողովուրդը, էս ժողովրդի սիրտը...

Դուրս գալուց հետո շատ տարօրինակ պատմություններ լսեցի. սրանց մասին էլ հետո կըտեսնովենք կըխոսենք: Երեւի մեզ մոտ ես գալու: Անցյալ օրը Համբարձումի մոտ էինք ճաշին մի քանի հոգի. ըս մասին խոսեցինք, որ պետք է Թիֆլիզ դառն: Երեւի էլ Եփրեմի³ հետ էի խոսում: Նա ինքն էլ շատ է ուզում Էջմիածին դառն Մի խոսքով, պետք է գաս էստեղ: Այժմ մի ուրիշ գործից:

Ձորսհարյուրամյակից⁴:

¹ Բանտից ազատվելու առիթով:

² Դատավարության:

³ Եփրեմ եպիսկոպոս:

⁴ Տպագրության 400-ամյա հորեւյանը:

Էջմիածին էլ հանձնաժողով եք կազմել: Բայց եթե սա համազգային տոն է—ինչով են կապված իրար հետ գոնե նշանավոր կենսորոնները, նրանց հանձնաժողովները: Ինչ լուսնդակություն ունի տոնը: Միայն դրական ֆոնդը, էդ շատ է քիչ, և որքան դիմում, լավ էլ չի ծրագրված: Վերջապես մեկը դա, բայց դրանից ավելի լավն է Պետերբուրգի հայոց պատմագրության ու հայագիտության կամ մի խոսքով հայագիտության Հայկական Ակադեմիայի խնդիրը ինչ ձևով որ կըհաջողվի: Եվ շատ ավելի լուրջ է նրանց կազմը: Եվ ավելի մեծ տրամադրություն կա Պետերբուրգի ու Մոսկվայի հարուստների մեջ մի մեծ գործ անելու էս մեծ տոնին: Այնպես որ ձեր Պետերբուրգ գնալով շատ բան կարող եք անել և չպետք է ձեռնաթող անեք դեպքը: Եթե այդտեղ մի լավ բան եք մտածում լավ կանես գրես—իմանանք:

Երեկ մի երկու հոգի կանչված էինք Հովհաննիսյանների մոտ տանստանու խոսելու Հովնանյան դպրոցի հոգաբարձության մասին¹: Ժամանակները լրացել է—չեն ուզում հեռանա:

Հեռագիր եկավ: Ջարմանայի վատ մարդիկ են:

Էսօր երեկ կենացդ կըլամենք. Օհաննեսն էլ մեզ մեա է լինելու ճաշին:

Այ մարդ, ինչքան բան ունեի խոսելու, կարծում էի կըսեա թիֆլիզ, բայց չըմոռանաս Պետերբուրգում էդ հայագիտության թե Հայկական Ակադեմիայի խնդիրը: Իհարկե Մառի հետ կըխոսես: Տո էդպես էլ լավ մարդ կըլինի: Երբ է շատանալու էդ տեսակ մարդկանց թիվը—համ լավ մարդ—համ գիտնական: Գիտություն, գիտություն, տգիտության մեջ տառապում ենք: Էսքան էլ տգիտություն, ոչ մեղանից բան գիտենք, ոչ մեր հարևաններից, ոչ աշխարհքից: Ինչի՞ նման է:

Այստեղ հոգվածներ են պատրաստում, որ գիտության այդ օջախը հեռու լինի Էջմիածնից—ակադեմիա կլինի թե ընկերություն: Էդ մտքով հոգվածներ են պատրաստում: Լավ կլինեք քանի շուտ է պարզվել խնդիրը ամենակողմանի կերպով:

Գրի կարծիքդ:

Իրիկունն էստեղի հանձնաժողովի հետ մի քիչ զալմաղալ

¹ Թիֆլիսի Հովնանյան օրիորդաց դպրոցի հիմնադիրներ:

արինք: Շատ են խեղճ. բոլոր հույսները մի թուղթ է—շրջաբերական, որը ղրկելու են մոտ օրերս:

Մերոնք շատ բարով են անում:

Քո Հովհաննես

Հա, մոռացա:

Մեսրոպ ջան. չըմբռնաս, Պետերբուրգ խոսք կընկնի Վարդան Իվանիչի (Վարդանյանի) կամ եկեղեցական խորհրդի անդամներից մեկնումեկի հետ: Մեր Մուշեղին¹ թոշակ են նշանակել—դեռ չի ստացել—խեղ ուսման վճարը դեռ մնում է տալու և մի քիչ էլ պարտքի տակ է: Ես էլ գալիս չըկարողացա բան տալ իրեն, որովհետև 300 ռ. տվին, բայց քսան օր մնացի էնտեղ, տալու էի ուրիշին, հետո ճամփի ծախք էստեղ էլ եկել եմ—շատ խառը վիճակի եմ. առաջվան մեղքերիս վրա բարդվել են իմ բացակայությանը եղած ծախքերը, դատավարության ծախքերը. մանավանդ վկաներն էլ իմ հաշվով եմ տարել Պետերբուրգ (մերժել էին), երկու հազար ուսուրի հենց էդ է նստել: Էնպես որ էդ նպաստը անհրաժեշտ է:

Գիտես, որ Արտիկն² էլ երկու տարի է պարապ-սարապ թափառում է (իրիս թե տաղանդ ունի և նկարիչ է), տալեցի մեկին տսեմ, որ օգնեն: Մնաց էսպես: Տեսնենք, զույն աշունքը մի բան անեմ:

Քո Հովհաննես

222. ԴԱԼՈՒՍՏ ՏԵՐ-ՄԻՐՏՅՈՒՆԻՆ (ՄԻՍԵԱՆ)

Թիֆլիս—Եջմիածին

1912 թ. մայիսի 25.

1912 թ. 25 մայիսի Թիֆլիզ.

Սիրելի Գալուստ.

Վաղուց էի քեզ զրեկու, բայց սպասում էի մի տեղեկության, որ դժբախտարար ուշացավ ու չեմ ստացել դեռ:

Անշուշտ կարգացիր «Հորիզոն»-ի № 91-ում տպած տեղեկությունը Պետերբուրգի հայ զաղութի ձեռնարկած հայոց պատ-

¹ Բանաստեղծի ավագ որդին այդ ժամանակ սովորում էր Պետերբուրգի համալսարանում:

² Բանաստեղծի երկրորդ որդին:

մադրության և հայադիտության ֆոնդի մասին, որ թարգմանի Ակադեմիա: Գուցե լուծ լինիս և այլ աղբյուրներից: Արդ, որովհետեւ 400-ամյակը շատ պատեհ դեպք է, որովհետեւ և մեր ժողովուրդը և ունեւոր մարդիկ այս դեպքի առիթով հեշտ մի բան կանեն, և վերջապես մի գիտության օջախ ենք ունենալու— դու էլ մեր հանձնաժողովների հանձնաժողովի—կենտրոնականի նախագահն ես և հետևաբար այս դեպքում ազգի մեջ կենտրոնական մի ղիրք ունես, քեզ վրա է ընկնում մի շատ լուրջ դործ անելու պարտականությունը: Շատ կուզենայի քո կարծիքն իմանալ Պետերբուրգի առաջարկի մասին: Այն էլ իմացած պետք է լինես, որ եթե հարցը արծարծենք մամուլի մեջ և ընդհանուր մի ուշադրություն հրավիրենք դործի վրա՝ հաստատ համոզված եմ, որ մեծ նվիրաբերություններ են լինելու: Հարմար առիթ է և մեր հարուստների համար իրենց հիշատակը հավերժացնելու կապելու էդ լավ դործերի ու լավ օրերի հետ: Քո և մի երկու հոգու մասին շատ ենք խոսել Մառի, այդ շատ լավ մարդու հետ: Եթե կարողանայինք այն աեսակ մի դործ կատարել, այսինքն ճիշտ որ գիտության մի Ակադեմիա ունենալ և Մառն էլ այնտեղ... Նա ինքն էլ շատ է ուրախ և ուրախությամբ էլ ընդունեց Պետերբուրգի հանձնաժողովի անդամությունը, կանի ամեն բան, ինչ հնարավոր է, և վերջապես այնքան բան անում—միայն մենք չըկանք:

Սրանից էլ լավ դեպք չի կարող լինել որ մենք էլ ազգովին մի շարժվենք գիտության համար: Ախր շատ ենք անգետ ու կույր—գյուղից մինչև քաղաք, հոգևորական ու աշխարհական, գրող ու ընթերցող տղետ, տղետ, ամեն բանից, սկսած մեղանից, մեր պատմությունից, մեր կյանքից: Ահա, տեսնում ես էլի, լուսավորության (ամենալուրջ կերպով) ջահն ու տաճարը գաղեթն են համարում. և, հիրավի, ուրիշ բան էլ չկա մեջ տեղը:

Այստեղ մտադրություն ունենք մի նեղ շրջանում, ով հետաքրքրվում է մեր երկրի ու արևելքի պատմությունով ու հայադիտությունով, մի հավաքվենք խորհրդակցության, թե ինչ պետք է անել, և ինչ կարելի է անել:

Ձերմ բարեներով

քո Հովհ. Թումանյան

Հասցես. Тип. Вознесенск. 18.

[1912 թ. հունիս] 1

Սիրելի Մարիա Մարկովնա.

Բանտից դուրս եկա ու տեսա որ դուք Ձեր հեռագրով ինձ վաղուց եք եղել ազատած, երևի լրագրիւններից եք խարվել, կամ շտապել եք, ինչպես վայել է լավ բարեկամին ու թանկագին ընկերին:

Վերջապես այսօր արևի լույսի տակ եմ, հարազատներին ու բարեկամներին մեջ, և շատ եմ ցավում, որ դուք չկաք այստեղ: Երեկ եղա կաթողիկոսի ² մոտ: Շատ սիրալիր ընդունեց ու երկար խոսեցինք, և շատ ու շատ ուրախալի ու մեզ համար կենսական նշանակութուն ունեցող նորություններ լսեցի: Շատ սրտալի մարդ է, եռանդոտ, փորձված, հեռատես ու շրջահայաց: Կայսեր մոտ ունեցել է շատ լավ ընդունելութուն և միանգամայն ապահոված է, կարծում եմ, որ այս հալածանքները ³ կդադարեն: Զուր ու անիրավացի հալածանքներ:

Իմ գործի մասին մի այլ անգամ ավելի երկար կգրեմ առայժմ ասեմ, որ ավելի մեծ անարդարութուն քան իմ վերաբերությամբ էր — անկարելի է երևակայել:

Վերջի վերջո ինձ մեղադրում են, որ դաշնակց[ության] հետ կապ եմ ունեցել — ապացույցները սուտ ու անիրավ, ⁵ բոսպետում հերքելու բան: Իսկ ես դրա դեմ դուրս եմ բերում ահագին քանակությամբ փաստաթղթեր, վկաներ, դեպքեր, և ոչ մի դեպքում ինձ չեն կարող մեղադրել: Ես հենց էն գլխից, լավ գիտենալով իմ ոչ միայն անմեղութունը — այլ և, անհամեստութուն չլինի — առաքինութունը, որ ցույց եմ տվել խառնակության տարիներում ⁴, շատ էի ինձ զգում ուժեղ, և ի՜նչ սքան-

Եամակի դրության ժամանակը որոշվում է կաթողիկոսի Թիֆլիս գալու փաստով:

² Գեորգ V կաթողիկոս, որը Թիֆլիս էր եկել 1912 թ. հունիսի 21-ին:

³ Խոսքը Հեռանակցության գործի-ի պատրվակով մի շարք հայ դրական հասարակական գործիչների ձերբակալության մասին է, և առհասարակ այն բռնությունների, որ սեպտեմբերի տարիներին ցարական կառավարութունը գործադրում էր հայ ժողովրդի նկատմամբ:

⁴ Խոսքը 1905—1907 թ. թ. հայ-թուրքական ընդհարումների ժամանակ իր կատարած խաղաղասիրական դերի մասին է:

չիլի բան է, երբ մարդ արդար է ու զինված իր լավ գործերով։
Պրոկոլորը մի սքանչելի մարդ էր և չէր իմանում ինչ անի—
այնքան էր հռչակած նկատելով իմ արածն ու իմ դրուժյունը,
այն անիրավությունը, որ պատահել է ինձ հետ։

Առայժմ ցըտեալ[ություն] սիրելի Մարիա Մարկովնա, ան-
համբեր սպասում եմ որ մոտիկ առաջիկայում կտեսնեմ առողջ
ու ուրախ։ Զերմ բարեկենսա երեխաներին։ Օլյան պատմում է
ու պատմում—իսկ ես բանում էլ խաղաղ էի և ունենում էի
շատ ուրախության վայրկյաններ երազելով դուրսը։

Միշտ, միշտ Ձեր Հովհաննես

«Փարոս»-ը ¹ փոքրիկ գրքերից ուղում է—չունի։

222. ՍՍ.ԱՍ.Կ ԱՄՍ.ՏՈՒՆՈՒՆ

Թիֆլիս—Համբուրգ

1912 թ. հունիսի 28.

Բարձրապատիվ Սահակ հայր սուրբ.

Ինձ են հասել Ձեր ուղարկած «Հին և նոր պարականոն
շարականներ» գիրքը և Ձեր խնդակցությունը իմ աղաովելու
առիթով ²։

Լիասիրտ շնորհակալ եմ Ձեր բարեկամական ազնիվ զգաց-
մունքի համար և շատ եմ ուրախանում, տեսնելով Ձեր նորա-
նոր գեղեցիկ գրական աշխատությունները։ Անհամբեր սպասում
եմ «Բառ ու Բանին»։ Էջմիածինը որքան կարևոր լինի իր
վարչական նշանակությամբ, ավելի սիրելի է գառնալու երբ
գրական ու գիտական գործերը ճոխանան ու հաճախանան նրա
պարիսպների մեջ։ Եվ ինձ համար էդ տեսակի գործերն ու գոր-
ծիչները միշտ մնալու են ավելի թանկ ու սիրելի, քան ամեն
տեսակի պաշտոնյաներ։ Ցանկանալով հաջողութուն ու առող-
ջություն՝ ջերմ բարեկերպով մնում եմ միշտ Ձեր բարեկամը

Հովհ. Թումանյան

Вознесенская 18.

¹ Թիֆլիսի գրավաճառանոցներից մեկը.

² Բանտից։

[1912 թ. հունիս] 1

Իսկի երևակայել չի կարող իմ անդուգական բարեկամուհին, թե ինչն էր պատճառը նամակիս ուշանալուն: Շատ հասարակ բան: Բանտից դուրս գալուց մի քանի օր հետո սկսեցի թուլանալ, և բոլոր ինձ հետ արձակվածներն էլ նույնն էին ասում: Վրա հասան և շոգերն ու ամեն բան լրացավ, այնքան թույլ էի զգում ինձ, և մինչև այժմ էլ նույնը, որ կարգին նամակ գրելու անընդունակ եմ դարձել: Այնինչ ուղում եմ Ձեզ գրել երկար, ամեն բան, մանրամասն: Վերջապես տեսնում եմ ուտով չեմ լինելու այնպես, ինչպես պետք է լինեմ, գրում եմ: Սակայն չկարծեք թե առողջությունս է վտանգված. ոչ, այլ միայն թուլություն, որ առաջացել է երկար ժամանակվա ջղային լարված գրությունից ու շոգից:

Շատ ճիշտ եք նկատել ու որոշել իմ գրությունը, իմ դրաման, սիրելի Մարիա Մարկովնա—անմեղ լինել, և չկարողանալ, կամ ավելի ճիշտը, հնարավորութուն չունենալ հասկացնելու քո անմեղությունը,—այն էլ ինչպես անմեղ, երբ ամեն բան կտառամեմ, դուք էլ կդարձանաք և կտեսնեք, որ շատ բան կա, որ չբացատրեք և ոչ ոք չի խմայել: Բայց այդ բոլորից ես ունեի այն, ինչ որ ամենից էականն է—հոգու լիակատար հանգստություն միշտ, և անվերջ վստահություն ու համարձակություն երբ դորժ ունեի հետները: Ես գիտեի, որ ոչ մի հանցանքի բնավորություն ունեցող հանդամանք, թեկուզ ամենաչնչին, չեն կարող զեմս բերել. այն ինչ ես նրանց առջև կեցնեմ անթիվ փաստեր, թե ինչպես եմ ես վարվել էն ժամանակ, երբ ամեն մարդ թողնված էր իր խղճին ու իր հասկացողությանը, վերջապես այն ժամանակ և այն երկրում ուր ես այնքան մեծ ազդեցություն ունեի. չէ որ ասված է—խշտանություն տուր ու փորձի մարդու հոգին: Ես համարձակ կարողանում էի տեսլ ամեն բան, ինչ որ չի կարող տեսլ մեղավոր մարդը կամ չպետք է ասի: Եթե կա օրենք ու հնար, ես ձեզ դատի եմ կանչում և ասում եմ, որ դուք պաշտպանում եք շանտաժիստներին, մարդասպաններին ու զոդերին, ու շարժվում եք նրանց խոսքերով, նրանք էն ժամանակ զբաղված էին շանտաժով ու մարդասպանությամբ, իսկ այսօր, երբ տեսնում են ժամանակները փոխվել են, զբաղված

1 Ժամանակը որոշվում է նամակի բովանդակությամբ:

են դանոսներով ու շալիոնությունով և վրեժ են առնում, որովհետև իր ժամանակին ևս հալածել ևս նրանց։ Այժմ դուք ույժ եք տալի ու սաշտալանում եք նրանց. թե ցույց չտամ ու չապացուցանեմ, պատասխանատու եմ իմ կյանքով։ Իսկ եթե նրանց իմ դեմ տված փաստերից թեկուզ ամենավտճրը կապացուցվի—այն ժամանակ բոլորը, ինչ որ գրել են, ընդունեմ ինձ վրա։ Բայց արեք, թող բաց և պարզ լինի։ Նվ որքան բացվեց, էնքան իմ օգուտն է։ Տակից դուրս է գալի, որ տասնյակներով մարդիկ եմ ազատել սպանվելուց, առանց ազգի խարուխյան, գավառներ եմ ազատել կրակից, և շարունակ զբաղված եմ եղել կռվելով շարության դեմ։ Փաստեր, որքան կուղեք, դեպքեր, վիճաներ—անհամար։

Բայց դուք ինչ ունեք իմ դեմը։ Նվ ծիծաղելի է, թե նրանք ինչ դուրս բերին իմ դեմը. երեք հեռագիր, մինը «Լուսաբեր»-ի հրատարակության վերաբերյալ, իմ, Լիսիցյանի ու Շանթի ստորագրությունով, մյուսով ինձ հարցնում են թե որտեղ է բժիշկ Զարգարյանը, իսկ երրորդը վերաբերում է իմ մի մուրհակին, այս ինչ բանկում։ Սրանք կաղմում էին կենսորոնը։ Այնուհետև թե ևս այսինչ թերթին աշխատակցելու համար փող եմ ստացել այսինչ մարդուց, որովհետև նրա հաշվում զբաժ է, և, վերջապես, վիտ։ Դուք տեսնում եք ինչ դատարկ բաներ են դնում առջևս. հեռագիրները ծիծաղելի միանգամայն, այն թե թերթերից հոնարար եմ ստացել—200 ու չգիտեմ ինչքան—այո, ստացել եմ, բայց ոչ այսինչ սլարոնից, ինչ կա—եթե միայն այդ թերթին է վերաբերում, ևս պատասխանատու եմ իմ գրածի համար, պրծանք զնայ. իսկ գրածս համեցեք. թե ինչ թերթ է եղել—իմ ընչին է պետք, դուք թույլ եք տվել, հրատարակվել է, ինձ էլ վճարել են, աշխատակցել եմ։ Բայց ամենից զգվելին վիճան է, և ամենից էլ հեշտ հերքելին։ Բայց այդ մասին հետո։ Առայժմ ասեմ, որ երեկ Պ. Բուրգից հեռագիր եկավ, թե. *решено прекратить дело*. Այդպիսի լուր կար առաջ էլ։ Տեսնե՞ք այս ինչ կնշանակի։ Մի խոսքով մի շատ կարճատես ու անզգուշ քայլ էր, ինչ որ արին։ Գրեցեք, ինչպես է Միքայելը։ Համբույրներ ու բարեկներ երեխաներին և Ձեզ։

Ընդմիջտ Ձեր Հովհաննես։

Մերոնք բարեկներ են անում։

Անցյալ օրը հաստատ աղբյուրից տեղեկացա, թե փոխարքան ինչպես համոզված է եղել իմ անմեղությանը և ինչ է արել ինձ համար—պատմեմ պիտի զարմանաք, նույնը կինը։

226. ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՏԻԳՐԱՆՅԱՆԻՆ

Դսեղ — Ալեքսանդրոպոլ

1912 թ. օգոստոսի 2.

2 օգոստ. 1912 Դսեղ.

Սիրելի Արմենուհի.

Ես լավ գիտեմ թե ինչքան ուրախ ու զոհ եմ լինելու ձեր շրջանում, Ալեքսանդրոպոլի ինտելիգենցիայի շրջանում, ուր էնքան լավ բարեկամներ ունեմ, ուր էնքան մարդ ուժեղ է ըզգում իր հայությունը — սակայն շատ ու շատ ավստոս, որ միանգամայն անկարող եմ կատարելու ձեր խնդիրն ու իմ ցանկությունը: Մինչև Վերջին օրը հետաձգում էի պատասխանս — գուցե, ասում էի, հաջողի զալս¹:

Ցանկանում եմ հաջողությամբ պատկվեն սլ. Արմենակի ու բոլոր մասնակցողների սերն ու ջանքերը:

Սրտադին բարեկներ ինձանից Անուշին, Սարոյին, Մոսին, մեր սարերի փերիններին ու բոլոր մասնակցողներին. իմ սերն ու հարգանքներն ամենքին և մանավանդ իմ սիրելի Արմենուհի հուն:

Միշտ Ձեր բարեկամը

Հովհ. Թումանյան

227. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԶԱՐԳԱՐՅԱՆԻՆ

1912 թ. հոկտեմբերի 15, Թիֆլիզ.

Մեծարգո պարոն

Բժ. Արիստակես Զարդարյան.

Հայ Գրողների Կովկասյան Ընկերությունը էս հոկտեմբերի 10-ի ընդհանուր ժողովում Ձեզ ընտրել է իր վարչության անդամ և գանձապահ:

Խոնարհաբար խնդրում եմ՝ ամսիս 16-ին, երեքշաբթի,

¹ Այս նամակը գրված է ի պատասխան այն հրավերի, որ ստացել էր բանաստեղծը Ալեքսանդրոպոլից «Անուշ» օղերայի առաջին բեմադրմանը ներկա լինելու: «Անուշ»-ն առաջին անգամ բեմադրվել է Ալեքսանդրոպոլում (Լենինական) 1912 թ.-ի հունիսի 29-ին՝ կոմպոզիտոր Ա. Տիգրանյանի ղեկավարությամբ, դաշնամուրով, առանց պարտիտուրայի:

Երեկոյան ժամը 7½-ին շնորհ բերեք Կովկ. Հայոց Հրատ. Ընկ. գրասենյակը (БЕДУТОВС. 25) վարչության առաջին նիստին:

Ընդ. ժողովի նախագահ

Հ. Թումանյան

15 հոկտ. 1912

Թիֆլիզ

228. ԻՍԱՀԱԿ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ.

Թիֆլիս

1912 թ. դեկտեմբերի 23.

23 դեկտ. 1912

Պ. Իսահակ Հարությունյանին

Մի քանի օր է հիվանդ պառկած եմ անկողնում և անկարող եմ այսօր ներկա լինել Գրական Ընկ. ընդհանուր ժողովին: Ուղարկում եմ մի շարք անուշներ Հյուսիսային Կովկասից և Ռուսաստանից, մի քանի անուշներ էլ կան պ. Ն. Լալայանի մոտ, ընդհանրապես հայտնի և հարգելի անուշներ և խնդրում եմ այսօրվա ժողովում դնեք քվեարկության:

Ռուսաստանից և Հյուսիսային Կովկասից իրենց ցանկությունը հայտնել են ընկերությանս անդամագրվելու թե գրավոր և թե բերանացի վարչությանս անդամ և քարտուղար հ. Գյուլատ. քահ. Աղանյանին.

Նոր Նախիջևանից Փիլիպոս Վարդանյան,

» Գրիգոր Չալսուշյան,

» Նրվանդ Շահազիզ,

Մոսկովա Մկրտիչ Բարխուդարյան,

Պ. Բուրդ. Բժ. Արտ. Բուդաղյան:

— Ն. Աղոնց:

Հարգանքով

Հ. Թումանյան

229. ԹԻՓԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆԸ

1912 թ. դեկտեմբերի 30

Թիֆլիս

Թիֆլիսի Հայոց Երաժշտական Ընկերությանը պ. պ. Սախաձեռնողներին

Սղնիվ պարոննե՛ր.

Շատ եմ ուրախ թիֆլիզի Հայոց Երաժշտական Ընկ. բացման համար և առանց հրավերի էլ ես արդեն գալու էի՝ առաջնորդվելով իմ դեպի երգն ու երաժշտությունն ունեցած մեծ ուրույն:

Դուք դիտեք, որ ես շատ եմ սիրում հին խոսքը: Եվ ահա մի հին զրույց, որ սիրել եմ առանձնապես, էսպես է ասում:

Պատահեց, ասում է, որ մի ժամանակ դադան դարձավ քնքույշ ու բանական մարդը: Ինչ արին-չարին՝ հնար չեղավ դադանը նորից մարդ դարձնելու: Վերջը հայտնվեց, որ հնարը միայն երդը—երաժշտությունն է: Էս զրույցը շատ է երկար, ես կարճն եմ ասում, բայց որ ասում եմ սիրել եմ՝ առանձնապես, զրանից էլ կիմանաք, թե ինչ նշանակութուն եմ տալիս երաժշտությանը¹:

Խորապես ցավում եմ, որ հիվանդության պատճառով չեմ կարողանում ներկա լինել առաջին ընդհ. ժողովին²: Խնդրում եմ ներկա համարեք և անդամ: Լիաթիրտ շնորհավորում եմ Ընկ. բացումը: Բարով է գալիս Գրական Ընկ. հրաշալի քույրը, որ արևմուտքի մշակված երգն ու երաժշտությունը մեր մեջ տարածելով հանդերձ—հատուկ կոչում ունի հավաքելու, ներդաշնակության բերելու և զարգացնելու արևելքի ու մեր ժողովրդի երգն ու երաժշտությունը—հարազատ ձայների կախարդական աշխարհքը:

Թող բացվի վարագույրը, թող հնչի նրա աստվածային ձայնը և դադանը մարդ կդառնա:

Հովհ. Թումանյան

30 դեկտ. 1912

Թիֆլիս

¹ Զրույցը, որի մասին Թ-ը խոսում է այստեղ, «Հազարան բըրբուն» է:

² Թիֆլիսի Հայոց Երաժշտական Ընկ. առաջին ընդհանուր ժողովը կայացավ 1912 թ. դեկտեմբերի 30-ին՝ ժողովում վարչութուն ընտրվեց: Հետևյալ կազմով՝ Յուլիա Սպենդիարյան, Նունե Դուրախյան, Ս. Մելիքյան, Հ. Հովհաննիսյան, Վարդիկյան, Միրզոյան և Վրույր: Ժողովում կարգադրվե է Թ-ի սույն նամակը:

1913

230. ՍՅԱՆԱ ԱՄՍՏՈՒՆՈՒՆ

Թիֆլիս—Դժմաժին

1913 թ. փետրվարի 10.

Սիրելի բարեկամ
Մահակ հայր սուրբ.

Ստացել եմ Ձեր «Բառ ու բան» գեղեցիկ աշխատությունը և շնորհակալ եմ, որքան իբրև մի բարեկամ հազար անգամ ավելի իբրև դրական մարդ:

Առանց էդ տեսակ աշխատանքների անկարելի է ստեղծել մեր գրական լեզուն: Նոր կյանքի ու նոր ազդեցությունների պատճառով շատ արագ կերպով կորչում են էդ ամեն բառ ու բաները, և ով նրանց փրկի կորուստից ու մահից, նրանց հետ միասին կանմահացնի իրեն:

Դուք սրանով անմահացնում եք Ձեզ:

Ինչ որ կարող եմ—չեմ խնայիլ Ձեզ օգնելու: «Դիր» գրավաճառանոցի հետ խոսեցի: Ձեզանից էլ նամակ ունեին: 25⁰/₀ են ուղում—տարածելու—ուրիշ գրավաճառների ղրկելու պայմանով: Ուղարկեցեք երկաթուղով:

Գրողների Ընկերության մեջ մի գրական երեկույթ եմ հատկացնելու հայոց լեզվի խնդրին—խոսք կլինի անշուշտ բառ ու բանի մասին: Պետք է ուշադրություն հրավիրել մեր կենդանի լեզվի վրա քանի վաղ է:

Կրկին շնորհակալությամբ ու հարգանքով Ձեր բարեկամը

Հովհ. Թումանյան

10 փետր. 1913.

Թիֆլիզ.

231. ՄԵՍՐՈՊ ՏԵՐ-ՄՈՎՍԻՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Էջմիածին

[1913.] ¹ փետրվարի 11.

փետրվարի 11. Թիֆլիզ.

Սիրելի Մեսրոպ.

Ստացել եմ նամակդ: Էստեղ ամեն բան կըդնա ավելի լավ, քան թե դու կարծում ես:

Շատ բան կա անելու, և դու էնքան բան կանես, որ նույնիսկ թշնամիներդ էլ կուրախանան:

«Հորիզոն»-ի կողմից միանդամայն համոզված պիտի լինես—որ ջերմ աջակցություն կունենաս: Զանազան խոսքերի նշանակություն մի տալ: Քեզ օրինակ պատուամատուր Բաբաջանյանը: Նրա դեմ լարված էին ուղղակի: Եկավ էստեղ—նրա հետ միասին «Հորիզոն»-ի ամբողջ խումբը կանչեցի մոտս և ստեղծվեց ամենալավ մի հարաբերություն—մինչև անգամ դործակցություն: Լավ բանին ինչ պետք է ասեն:

Բայց քեզ ասեմ ավելին: Մեր ինտելիգենտ ուժերը համախմբվում են Գրողների Ընկերության մեջ, իսկ էս Ընկերությունը այժմ վայելում է ամենքի համակրությունը և հետզհետե ավելի ու ավելի կըդառնա սիրելի: Էստեղից դու կունենաս մշտական պաշտպանություն ու համակրանք: Չէ որ քո օրով պետք է կարգի ընկնեն դպրոցական և այլ գործեր մեր թեմում և գուցե նույնիսկ դրականությունը ի դեմս քո ունենա մի լավ քարեկամ: Վերջինս գործնականի մտքով եմ ասում: Որովհետև դեռ ոչ մինը մեր բարձր հոգևոր հայրերից—կաթողիկոս թե առաջնորդ—չմոտեցավ դրականությանը:

Ձերմ բարեներով

քո Հ. Թումանյան

232. ՅՈՒՍԿ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ

Թիֆլիզ—Ռազու

[1913 թ. փետրվար] ²

Ազնիվ բարեկամ.

Ստանում եմ «Բաքվի ձայնը», շնորհակալ եմ Ձեր սիրալիկ վերաբերմունքի համար: Հաճույքով եմ լսելու մեր էն խոսողներին, որոնք հասարակի ու զրկվածի ցավն ունեն իրենց սըրտում: Լիասիրտ բարեներով

Հ. Թումանյան

¹ Թիվը որոշվում է ստացողի անձնական վկայությամբ:

² Ժամանակը որոշվում է փոստի կնիքով. բացիկը ուղարկված է Թիֆլիսից 1913 թ. փետրվարի 11-ին:

233. ՅՈՒՍԱԿ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ

ԹԻՓԼԻԿ—Բաբալ.

1913 թ. փետրվարի 12.

Սիրելի պ. Յոլակ.

Յանկանում էինք Բաքու բաց անել և ունենալ Հայ Գրողների Ընկերություն լրագրողները¹. բայց ինչպես երևում է էդ շուտ չի գլուխ գալու, իհարկե կառավարական դժվարությունների պատճառով:

Էս մասին գրադրողներն ենք ունեցել Բաքվի մեր Ընկերություն] անդամների հետ: Կարծում եմ լավ կլինի, եթե համալրվենք և կազմենք մի գրական շրջան, սկսեինք գործել, ունենալ գրական երեկոյթներ և ինչ որ կարող եք, մինչև կկարողանայինք իրավունք առնել լրագրողներ ունենալու: Կոպտսեմ Ձեր պատասխանին:

Ձեր Հ. Թումանյան

12 փետր. 1913

Թիֆլիզ

Գրել եմ և պ. Հակոբ Մանանդյանին—Малая морск. № 2. Նոր եկավ ինձ մոտ Բաքվից պ. Ռ. Օհանջանյանը—վաղը կգա ձեզ մոտ: Էլ ավելորդ է շատերին գրելը:

Նույն

234. ԱՐԻՍՏԱԿԵՍ ԶԱՐԴԱՐՅԱՆԻՆ

ԹԻՓԼԻԿ

1913 թ. մարտի 29.

29 մարտի, 1913

Սիրելի Ռուստեմ.

Իբրև թե գանձապահ ես: Եթե մոտո գանձ կա—Ընկերություն հաշվից էս մարդուն 50 ռ. տուր և Աթանասյանի ստորագրած հաշիվը վերցրու:

¹ Բաքվից մի խումբ գրասերներ և գրողներ 1912 թ. հոկտեմբերի 27-ին և դեկտեմբերի 31-ին գրած զիմուններով՝ Հայ Գրողների Կովկասյան Ընկ. Վարչությունը խնդրում են թույլատրել Բաքվում Ընկ-ն ճյուղ ունենալ:

Բանից դուրս է դալիս, որ քո Հալայանի սլատմությունը¹ ըսարձրանալու է նոր թափով—տեսնենք արանքումը քո թարիֆը ոնց է լինում:

Քո Հովհաննես

235. ՎԱԳՎԻ ՁԱՅՆԻ ԽՄԱՍԳՐԻՆ

Թիֆլիս—Ռաբո.

[1913 թ.] ապրիլի 23.

Հետաքրքրությամբ հետևում եմ «Բագվի ձայնին»: Մի նրկու անգամ «Հորիզոնի» խմբագրատանը տղերանցը հիշեցրել եմ, որ լավ կլինի իրար ձևն տաք, հարևանություն անեք, կապ սահեք—թերթերն իրար հետ խոսեն, խնդիրներ արծարծեն ու տաքացնեն: Սրանք էլ անելու են, բայց դեռ կարգի չեն ընկած: Իզպես են ասում:

Իհարկե, «Բագվի ձայնը» կըսարձրանա դպրոցական ֆոնդը² սլաշտպանելու և հասարակությանը կհորդորի դպրոցն ուժեղացնելու. հավատացած եմ, որ դրա հետ միասին՝ ոչ դու և ոչ տղերանցի մինը կամ մյուսը չեք մոռանալ զբաղան ֆոնդն³ ու զբաղանությունը—բայց էլի հիշեցնում եմ: Որ ամեն կողմից միանանք, ձեն ձենի տանք, ժողովրդին ոգևորենք—մեծ բան կարելի է անել—դպրոցն ու զբաղանությունը (իհարկե լայն մտքով զբաղանությունը) որ ուժեղացնենք—մեծ բան արած կլինենք: Անտեր էջմիածինը ոչ հասկացողություն ունի, ոչ սիրտ: Թեև հենց ինքնըստինքյան մի լավստավորություն է, որ զոնե զբաղանությունը ազատ է նրանց հովանուց: Պետք է էնպես անել, որ զբաղան ֆոնդին հատկացրած գումարները դան Գրակ. Ընկերությանը, ոչ թե էջմիածին գնան:

¹ Խոսքը վերաբերում է Ավ. Արասխանյանի ժառանգության շուրջը Հայ Գրողների Ընկերության և Ազգագրական Ընկերության միջև ծագած վեճին:

² 1911 թվին Կովկ. Հայոց Բարեգործ. Ընկ. իր 30-ամյակին հիմնում է դպրոցական-ուսուցչական ֆոնդ, դպրոցական գործին և ուսուցիչներին նյութապես օգնելու համար: 1912 թ. հայ տառերի դյուտի 1500-ամյակը և հայ տպագրության 400-ամյակը հավերժացնելու նպատակով հիմնվում է ընդհանուր դպրոցական ֆոնդ: Թ-ի խոսքը վերջինի մասին է:

³ Հայ տառերի դյուտի 1500-ամյա և հայ տպագրության 400-ամյա հոբելյանը հավերժացնելու համար Հայ Գրողների Կովկ. նորակալմ Ընկ-ը՝ Թ-ի նախաձեռնությամբ, հիմնում է զբաղան ֆոնդ՝ զբաղան գործիչներին օժանդակելու:

Ասում եմ մի տուն առնենք, որ տեղ ունենանք, մի շարք ուսումնասիրութիւնների ձեռնարկենք—մեր երկիրը, մեր ժողովուրդը, գրականութիւնը լուրջ ուսումնասիրենք: Մարդիկ կան—միջոց տանք, հնար տանք լավ գործեր անեն:

Շատ լավ տղավորութիւն է անում. էստեղ էգտեղի նոր գրական շարժումը:

Համբույրներով

Քո Հ. Թումանյան

23 ապր. Թիֆլիզ.

236. ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՁՈՒԹՅԱՆԸ

Թիֆլիս

1913 թ. հունիսի 1.

Կովկասի Հայոց Հրատարակչական Ընկ. հարգելի վարչութիւնը.

Ստացել եմ հարգելի վարչութիւնից տարուս մայիսի 29-ի № 247 գրութիւնը:

Համաձայն եմ և պատրաստ եմ տալու ընկերութիւնից մանկական թիւ արձակ և թեւ չափական գրվածքներ, բայց՝ որովհետեւ գրվածքի որակն ավելի վճռական նշանակութիւն ունի քան թե քանակը դժար է վարձատրութիւն մի չափ որոշել, միանգամ ընդմիջտ տուցով կամ թերթով: Ամեն անգամ երբ կառավարեմ իմ գրվածքը՝ հետը միասին կհայտնեմ և պայմանները թե վարձատրութիւն վերաբերութեամբ, թե տպագրելիք օրինակների քանակի և թե ժամանակի:

Սակայն եթե հարգելի վարչութիւնից անպատճառ հարկաւոր է մի որոշ չափ, կխնդրեմ ի նկատի ունենալ «Հասկերի» վարձատրութիւն չափը, որ 3—5 երկսի համար 40 ուրլի է: Տպագրելիք օրինակների թիվը երեք հազար, ժամանակը 3 տարի:

Եվ էս կամ էն ձևով կապվելու ղեկքում խնդրելու եմ կանխավճար:

Հարգանքով

Հովհ. Թումանյան

1 հունիսի 1913.

Թիֆլիզ

237. ԱՐԻՍՏԱՆԵՍ ԶԱՐԳԱՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

[1913] հունիսի 15.

Սիրելի Ռուստեմ.

Երեկ Ստեփանի (Լիսիցյանի) ու Տեր Գյուլաի հետ խոսեցինք: Էսպես է ձեռնարկում վերջապես:

Վարչութունը պրեզենտացիոն չափով զլանում է տալ 500 ռուբլի: Բայց նախագահը ադմինիստրատոր]ին կարող է տալ, ինչքան կուզի:

Վարչութունը, որ 3 տարին 5 է շինել — իհարկե կարող էր 500-ի փոխարեն էլ 300 առաջարկել կամ 250 ռուբլի, մնացած կեսն էլ եթե դու քո իրավունքով տայիր — գործը գլուխ կգար:

Մանավանդ դուք արդեն առաջուց ընդունում եք իմ թերթերում տպագրածներից արտատպելու սկզբունքը, որ կնշանակի թե արդեն նյութ ունենք ձեռքներիդ տակ ինձանից, և վերջապես տալիս եք գրվածքներ թարգմանելու և փոխադրելու¹:

Թե կարող ես էսօր պատասխանիր, որ ըստ այնմ բանս բռնեմ:

Քո Հովհ. Թումանյան

15 հունիսի

238. ՖԻԼԻՊ ԵՎ ՄԱՐՈՒՍԻԱ ՎԱՐԳԱԶԱՐՅԱՆՆԵՐԻՆ

Դսեղ — Թիֆլիս

[1913] հուլիսի 18.

Սիրելի Ֆիլիպ և Մարուսիա.

Ինչպես տեսնում եք Ուռավելի փոխարեն ընկել եմ Դսեղ: Մի քանի օրով: Մինչև 14-ը մնացի թիֆլիզի Ապա հայտնվեց, որ զաչնակց.[ության] գործի վերաբերյալ ինձ վրա տված մի դանոս է քննվելու մեր գյուղում, նրա հետ և մեր հողային գործը: Սաստիկ անախորժ և հրեշային գործեր:

Դանոսը երեկ քննվեց — սուտը բացվեց, լայց մասամբ: Կանչված էին հիսուն հոգի — վհա:

¹ Խոսքն, ըստ երևույթին, վերաբերում է Գրիմմ եղբայրների և ռուսական հերթաթների թարգմանությունը:

Մի գլուզից մի անգամ անց եմ կացել—և ինչպես խանութ
թում կվճարեն—վճարել եմ թե հետևա մարդկանց, թե իմ կերած
հացի փողը—և էդ գլուզից դանոս են տվել, թե թումանովը մե-
զանից էսքան հաղար ու փող առավ: Եվ դանոս տվողն ու է-
քահանան: Եվ ինչու է տալիս—որովհետև եղբայրս էջմիածնի
կալվածների կառավարիչն է—ու նրա գողությունները բռնել է,
նրանից առգտնք է առել: Երկու անգամ էլ եղբայրներիցս է
դանոս տվել: Այ՛ն ձեզ քահանա և ժողովուրդ:¹

Ս[իրելի] Մարտիրոս. Արտիկի դործը մի տարով հաջողեց,
դնալու է Մոսկվա¹, Եթե Կոտարինա Ստեպանովնի² հասցեն
զրկեք—կամ ավելի լավ, եթե զրեք թե էն ինչ ուսումնարան է,
ինչ պետք է անենք, երբ զրկենք և ինչ որ հարկավոր է անել—
զրկ—շատ շնորհակալ կլինեմ:

Արամյանը³ խոստացավ մի տարով օգնի:

Էստեղից պետք է դնամ դործով Շուլավեր, էնտեղից էլ
Ուռավել: Մերոնք ամենքը լավ են: Աշխենը Շվեյցարիա է—Գի-
դան ետ է եկել: Նվարդը Արաւթուման, Մուշեղը ճանապարհոր-
դում է, մնացածն էստեղ են: Բարեւում են: Ախոս, չկարողացա,
մի տեղ մի քիչ հանգիստ նստեմ ամառս: Լիսիցյանն էլ հիմի
էնտեղ է բարկացել⁴: Բարեններ մայրիկին և հարցանողաց:

Ձեր Հովհ. Թումանյան

Դսեղ 18 հուլիսի

239. ՅՈՒՍԿԻ ԽԱՆՁՈՂՑԱՆԵՆ

Թիֆլիս—Ռուս.

1913 թ. հոկտեմբերի 29.

Իմ սիրելի բարեկամ,

Ուղում էի նամակ գրեմ շնորհակալություն հայտնեմ
«Բազմի ձայնի» խմբագրությանը թերթի № 136 առաջնորդող
հոգավորի համար, բայց հայտնեցին, որ էդ հոգավորը դուք եք
զրել և շնորհակալությունս ուղղում եմ Ձեզ:

¹ Թե իր որդի Արտիկին (Արտավազդին) մեկ տարով ուղարկում է
Մոսկվա՝ նկարչական դպրոց:

² Փ. Վարդապետյանի եղբոր աղջիկը, որ այդ ժամանակ բնակվում էր
Մոսկվայում:

³ Արամյան (Միրայել) հայտնի նավթարդյունաբերող և կալվածատեր:

⁴ Այդ ժամանակ Ստ. Լիսիցյանը Ուրավելում աղասում էր Թուման-
յանին, որպեսզի միասին կաղմեն «Լուսաբեր»-ը:

Աստծուն հայտնի է, թող ձեզ էլ հայտնի լինի, որ իմ՝ դեպի հանդ[ուցյալ]՝ Քալանթարն ունեցած մի օրեւէ վատ զգացմունքը չի սրա զրդապատճառը։ Ես, դոնե ինձ էսպես է թվում թե՛ անընդունակ եմ թշնամական վերաբերմունքի և ատելության առհասարակ։ Բայց Քալանթարին թաղելով, ուղում էին էս մարդիկ նրա հետ թաղել և ճշմարտություն, և արդարություն, և խիղճ, և ամոթ, էսպես էր տղավորությունը, ծանր, շատ ծանր, երբ դուք վրա հասաք ձեր հողվածով և ընթերցողները շունչ քաշեցին։ Եվ «Բադլի ձայն»-ը, որ այժմ մեր լավագույն թերթն է, էդ օրերում ձեռքից ձեռք էր անցնում էստեղ։

Հանգուցյալը ընդունակությունների կողմից մի անվիճելի տափախություն էր, իսկ իբրեւ հ[ասարակական] դորժիչ ու քաղաքացի—անսիրտ ու դուրի հաճախ նույնիսկ հասարակ քաղաքացու սուաքինություններից, և հանկարծ «սարերի արծիվ», «դարավոր կաղնի», հսկա, վիթխարի տիտան, մի մարդ, որի հովանու տակ շունչ էր քաշում ազգը և աշխ, և այլն¹։

Անա թե ինչեր են հնարավոր մեր մեջ։ Սա ազգ էի, ժողովուրդ էի—խալիս է, խաթամութ խուժան—որ իր լավ թե վատ ցույցերով երբեք լուրջ գնահատող էի և միայն կարող է շփոթել ու շրջկլացնել։

Դրա համար՝դին չունի իմ աչքում և էն վայնասունը, որ բարձրացրել են Սիմոնի² դադաղի շուրջը։ Մի մարդ, որ Նիցշեի խոսքով ասենք, սրանց³ համար է եղել, բայց սրանց ընկերը չի եղել, այլ սրանցից բարձր—իր ազնվությամբ ու անկեղծությամբ և միշտ համարվել է նույնիսկ մոտիկ շրջաններում «անախորժ» մարդ։ Ավելին կիմանայիք, եթե ես խոսեի նրա նամակներից, որ դրում էր մինչև վերջին օրերը։

Ձերմ բարեկենդակ

Ձեր Հ. Թումանյան

29 հոկտ. 13. Թիֆլիզ։

¹ Թ-ը նկատի ունի «Մշակ»-ի գնահատականները։

² Ջավարյան։

³ Դաշնակցականները։

240. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Բաֆու.

[1913 թ.] ¹ նոյեմբերի 12.

Սիրելի ըսրեկամ,
պ. Հովհաննես.

Դալիս է մեր աշուղ Հազրին իր խմբով Սայաթ-Նովայի երեկոյթի համար: Հաջատացած եմ, որ դո՛ւ պիտի մնաք ու նրանց էլ դո՛ւ պիտի ճանապարհ դնեք:

Ուղարկում եմ հետները Հախվերդյանի տպած Սայաթ-Նովայի վերջին օրինակները կաղմած. 2 օր. 2 ո. 75 կոպեկանոց,

4 օր. 2 ո. 50,

4 օր. 2 ո. 20 և

մի օրինակ 2 ո.,

ընդամենը 26 ուռըլի, 30 կոպեկի—Գրողների Ընկերության գլխիքին են:

Հաջողություն եմ ցանկանում:

Ձերմ բարեներով

Ձեր Հ. Թումանյան

12 նոյեմբ. Թիֆլիս

Հ. Գ.

Բայց դեկտեմբերի 1-ին Սայաթ-Նովայի արձանի բացումն է². պետք է անպատճառ էստեղ լինի խումբը:

Նույն.

241. ԱՐԻՍՏԱՆԵՍ ԶԱՐԳԱՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

1913 թ. նոյեմբերի 16.

Սիրելի Ռուստեմ.

Ձեզ հանձնիր Մուշեղին:

Բայց ուղում եմ քեզ մասնավոր կերպով մի երկու խոսք ասել Գրիմմի հեքյաթների մասին—հետո կըզբեմ վարչությանը պաշտոնապես:

¹ Թիվը որոշվում է Սայաթ-Նովայի երեկոյթով:

² Բացումը այդ թվի դեկտեմբերի 1-ին տեղի չունեցավ, այլ 1914 թ. մայիսի 15-ին:

Ես ամբողջը չեմ թարգմանիլ: Կըթարգմանեմ միայն էն հերքյաթները, որ ես հավանում եմ և կամ կարևոր եմ համարում:

Իհարկե, եթե փողի տեսակետից նայեինք—ինձ համար ձեռնտու կըլինեիր ամբողջը թարգմանել. բայց քեզ պետք է տեսնեմ, որ ես առաջինը ցավում եմ, որ թարգմանությունով եմ զբաղվելու, երկրորդն էլ հս փողով ամեն բան էլ չեմ թարգմանիլ—ինչ որ ուզենան կամ առաջարկեն ինձ:

Սրա հետ միասին հատկապես քեզ խորհուրդ կտայի պահել ընկերության մեջ ստացված թարգմանությունների նմուշները, թե չէ վաղը մյուս օրը սղմուկ կըհանեն—մեջ տեղ կըբաշեն քեզ և էն հանգամանքը, որ մենք մոտիկ ենք. մյուսները կըքաշվեն մի կողմ, այլ և կըմոռանան էն հանգամանքը, որ էլ ուրիշ ճարչունքին, և ժամանակի և ամեն հույսի վերջացած ու հատած ժամանակը միայն ընդունեցին էս որոշումը:

Քո Հովհաննես

16 նոյեմբ. 1913

Թիֆլիզ

242. ԱՐՏԱՎԱԶԴ ԹՈՒԽԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

[1913 թ. դեկտեմբեր]

Արտիկ ջան. ¹

Տեսնում ես էլի ինչ վաղ քեզ նամակ եմ գրում: Դե դու միշտ գրում էիր, մերոնք էլ գրում են—փողդ էլ ժամանակին ստանում ես: Էլ ինչ գրելի: Պետք է մի քանի Պոլոնիոսի ² խրատներ գրելի քեզ—և կարծեմ հարկավոր է: Հարկավոր է միշտ հիշես, որ գնացել ես բոն ռովորելու և պետք է լուրջ սովորես, ժամանակդ դուր չըկորցնես, աշխատես լինել զարգացած մարդ և, եթե մի կոչում ունես, կոչմանդ դադաթին հասնես: Բայց միշտ և ամենից առաջ առողջ, առողջ և առողջ: Հիվանդ մարդը, տկար ու թույլ մարդը, ինչ ուզում է սովորի—դատարկ բան է. ոչ ինքը կըզգա իր ապրելը, ոչ էլ ուրիշ բանի կյանք կըտա:

Առողջ հոգով ու մարմնով և ժամանակի ղիտությունով ու

¹ Բանաստեղծի Արտավազդ որդին:

² «Համլետ»-ի դործող անձերից:

լուսավորությունով ճոխացած—ահա թե որն է մարդը: Եւ դու
կարող ես լինել: Ոչ մի բան քեզ չի պակասել: Վճռիր ու աշ-
խատիր լինել կատարյալ մարդ:

Ես էլ այժմ ուշխատում եմ Իքսատակի հողերից մի մասը
ձեռք բերել, որ վերջապես հաստատ հող ունենանք մեր հայրե-
նիքում:

Մեր գրական երեկուցյալներն էլ շատ լավ են գնում: Դահ-
լիճը մեծացրել են, ավելի լավ ու մեծ բնո՝ են շինել և ժողո-
վուրդը միշտ էնպես է լիքը, որ նստելու տեղ չի լինում:

Ես էլ պարագում եմ կամայ-կամայ, Գրիմմ եղբայրների
հեքյաթները հանձնարարել են թարգմանելու:

Նվարդի հետ գրում եմ, որ գնաք Համբարձում Թուման-
յանի տունը, նրանց հետ ծանոթանալու: Շատ լավ մարդիկ են
և իմ լավ բարեկամները: Լավ կըլինի, որ երբեմն-երբեմն գնաս
— դաս: Եւ շատ ուրախ կըլինեմ, որ թե նրանց մոտ—թե ու-
րիշների, քեզ ճանաչեն որպես անկեղծ ու ազնիվ և կըթված
մարդու:

Մանկական հեքյաթների մասին Նվարդին ասել եմ, քեզ
հետ կըխոսի:

Մենք ամենքս լավ ենք: Երեխաները Սայաթ-Նովա են
երգում:

Տելեֆոն էլ հո գիտես ունենք: Քեզ լավ պահիր:

Համբույրներով

Հայրիկդ

ՁԱՅ. ՅՈՒՍԿ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Բախու.

[1913 թ. գեկտեմբեր] ¹

Սիրելի Յուլա.

Ուրիշ կերպ չեմ կարող գրել մի մարդու, որ էսքան սեր
ու մտերմություն է ցույց տալիս ինձ: Մանավանդ ես էլ քեզ
եմ սիրում: Իմ շատ հըռչակված ծուլությունիցն ու զեղլարվիս-
տական] լարաբատորիայիս դրությունից ես հարցնում:

Էնպես տեղերից ես խոսում, որ շատ բան կմտնուի էի ասել,
և երևի կասեմ առաջիկայում ու կտեսնես, որ էնքան էլ ճշմա-
րիտ չի էդ շատ տարածված կարծիքը, թե ես ծուլյ եմ: Գեղ.

¹ Ժամանակը որոշվում է ծրարի վրա գրոշմած փոստի կնիքով:

[արվեստական] լաբարատորիայիս մասին էլ կպատմեմ: Ասում եմ՝ երևի, որովհետև շատ հմ ծուլլ նամակագրության:

Բայց գրելու եմ:

Իմ ամբողջ կյանքը գրեթե անցել է շատ խառը, տակն ու վրա, ու շարունակ էն պատրաստության վրեն, եմ եղել, որ նստեմ պարապելու—ու չի եղել, գլուխ չի հկել: Էսպես անցել են իմ երկու հասակը, հիմի ոտս երրորդ հասակի շեմքն եմ գնում, և զրա հետ միասին վճռա, ան միջոցների եմ գիմում, որ էս կյանքիս վերջին մի քանի տարին գոնե գուր չանց կենան:

Տեսնենք: Յա տեր տատված:

Էն էլ կգրեմ, թե սրա համար ինչեր եմ մտածում, ու ինչեր եմ անում: Նույն բանն եմ մտածում և մեր գրողների համար տահասարակ: Էնպես եմ անելու, որ կարողանանք շատերս, որքան կարելի է շատերս պարապենք գրականությամբ: Եվ դա հնարավոր բան է: Հետո՝ կգրեմ, ասում եմ: Բայց այժմ արդեն քայլեր եմ արել, և հաջողության նշանները կան:

Մարգիկը ոգևորված գալիս են, տաքացած ճակատները զարկում են կյանքի ժայռին ու շարունակ, շարունակ, վեր ընկնում: Էսպես չի կարելի: Գրականությունը, կամ ավելի ճիշտը գրողներին, պետք է պաշտպանել ուժեղ կերպով: Եվ կաշտպանենք:

Սպասիր մի գլխիս հավաքված ճանճը դենն անեմ: Տղերանցը շատ բարով արա:

Քո Հ. Թումանյան

Դեկտ. Թիֆլիս

ՁԱԶ. ԿՈՎԿԱՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆԸ

Թիֆլիս

1913 թ. դեկտեմբերի 17

Կովկասի Հայոց Հրատարակչական Ընկ[երության]
հարգելի վարչությանը.

Ստացա հարգելի վարչությանդ դեկտ[եմբերի] 10 № 334
գրությունը:

Վարչությունդ իր նախորդ գրությունով հանձնարարել է

ինձ թարգմանելու Գրիմի հղբայրների հեքյաթները—քսան
 պրակ¹ Այժմ [ինձ] հարցնում է թե քանի պրակ պիտի թարգմա-
 նեմ։ Անշուշտ էս հարցն առաջացել է վարչ[ության] անդամ-
 ներին առած իմ էն անպաշտոն հայտարարությունից, թե ես
 բոլորը չեմ թարգմանելու։ Սակայն ինչպես էն ժամանակ, էնպես
 էլ այժմ չեմ կարող տակավին ասել, թե քանի հեքյաթ կամ քանի
 պրակ կը թարգմանեմ։ Ինչ վերաբերում է ավանսի խնդրին, թե
 պիտի լրացվի հոնարարի գիմաց, էգ ինձ շատ զարմացրեց,
 որովհետեւ ուրիշ կերպ չի էլ կարելի երեւակայ² և կամ թերեւ
 վարչությունդ ուրիշ բան է ասում, որ ես լավ չեմ հասկանում²։

[Հովհ. Թումանյան]

17 դեկտ. 1913.

¹ [Գրքույկ]

² Տպվում է Թ-ի արխիվի № 805 ինքնագրից, որը երկու փոքրագիր
 էջ է, գրված թանաքով, սևագրություն է։

1914

245. ՄԱՐԳԱՐ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս — Ներվան

[1914 թ.] ¹ փետրվար

Առաջ մի հարցերիդ պատասխանեմ:

Ճյուղեր ըաց անելու իրավունք դեռ չենք ստացել: Էդ խնդիրը պետք է մարտի տարեկան ընդհ[անուր] ժողովում քննվի: Բաքուն էլ էր էդ մտքով դիմել և նույնպես դեռ սպասում է, ըսյց արդեն գրասիրաց մի ակումբ ևն կազմել, և օրերս նորից սկսելու են իրենց գործունեությունը: Դուք էլ նրանց օրինակով կարող եք Նրեան նույնպես գրասիրաց մի ընկ[երություն], մի ակումբ կազմել և կանոնավոր դասախոսություններ ունենալ:

Քեզ պետք է ասեմ, որ ես ուրիշ կարծիքի եմ Նրեանի մասին, և մոտ օրերս գուցե մի քանի տող բան գրեմ լրագրում: Մեծ, շատ մեծ կարևորություն ունի մեր ընկի երկրի քաղաքներում ամեն մի էդ տեսակ կուլտուրական ձեռնարկություն:

Յնձադին պետք է ողջունենք էստեղից ձեր գրասիրաց Ընկ. բացումը:

Ամեն բան, ինչ որ ձեռներիցս կգա ձեր ծառայությանը պատրաստ եմք:

Բարդ բան չի ձեր անելիքն առ այժմ և տեղիդ նահանգապետի միջոցով ամեն բան կարող եք շատ կարճ միջոցում վերջացնել:

¹ Նամակի գրության ժամանակը որոշվում է ստացողի ձեռքով նամակի վրա նշած թվականով:

Անցյալ օրը մոտոս էին և երկու երեանցի երիտասարդներ—
նույն խնդրով: Եւ կարծում եմ շատ համակրողներ պիտի գըտ-
նէք, դուք էլ շատ պիտի ոգևորվիք և բավական էլ ուժեր ունեք:
Կապասեմ բացմանը, և եթե հարկավոր լինի մը որեւէ բան—
գրի: Եւ արդեն վերջացած գործ եմ համարում: Եվ շնորհավո-
րում եմ էս գլխից:

Մենք էլ ստիպված ենք մեծ դահլիճ որոնելու: Չեւ կարող
երեւակայել թե ժողովուրդը, ինտելիգենցիա և երիտասարդու-
թյուն, և աշակերտություն, ինչ հոսանք է առել դեպի ընկերու-
թյունը: Նոր ձեռնարկներ ենք անում: Հ[այոց] գրականության
պատմության նյութերի ժողովածու, հայոց գրականության
թանգարան, գիտական արշավանքներ դեպի մեր գավառները,
հեղինակի իրավունքի պաշտպանությունը, գրական էտիկայի
խնդիրը, և այլն: Բաներ շատ: Ամեն քաղաքից էլ որ ձեն ձենի
տանք—գուրս կգա մի մեծ ձեն, հայ ժողովրդի ձենը: Սրանից
ավելի լավ էլ ի՞նչ կարող ենք անել: Պակասություններ շատ
կունենանք, բան չըկա, սկիզբն է: Հաջողություն 'եմ ցանկա-
նում լիասիրտ:

Մերոնք բարեւում են:

Համբույրներով

Քո Հովհաննես

216. ՅՈՒՍԿ ԽԱՆԶԱԴՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Բաթու

[1914 թ. ապրիլ] ¹

Սիրելի Յուլի.

Եւ հո պարմանալի ծուլ եմ նամակագրության, բայց էն
օրվանից, որ վերջին անգամ խոստացա նամակիդ պատասխա-
նել, հետո մի շատ ծիծաղելի դեպք պատահեց, որ բավական
խանդարեց խոստումս կատարելու: Ասում է խնդրոտին էլ ցուրտն
է մահանա:

Բանն էն է, որ հինց էգ ժամանակ գլուխ եկավ հրատու-
րակչական ընկ[երության] ու իմ առուտուրը—Գրիմմի հեքիաթ-
ները թարգմանելու անախորժ աղմուկներից հետո: Պետք է ավե-

¹ Ժամանակը որոշվում է ծրարի փոստային կնիքով:

լացնեմ և շատ աղեղ, որ ինձ իրավունք տվեց նրանց հետ մի քիչ խիստ վարվելու: Էդ ժամանակ էլ մի քանի հարյուր ռուբլի ալմաստ առաւ, մի հեռախոս էլ բերի դրի կողքիս, որ նստեմ պարտաբեմ, համ թարգմանեմ, համ գրեմ-կարդամ: Հենց նրստեցի թե չէ—մի երկու օրից հետո տեսնեմ պարտքատերերիս տոմսակներն ու պարտաթղթերս (որ աստված տվել է, չի խնայել) կարկուտի նման գլխիս թափեցին:

— Ա՛յ մարդիկ, ախր դուք կարգին հանգիստ մարդիկ էիք, էս ի՞նչ պատահեց, էս ի՞նչ կնշանակի:

Թե՛ վեց հազար ռուբլի ես ստացել, ախպեր, որ հիմի էլ չտաս էլ (էստեղ ընդհատեցին, մարդիկ եկան և նամակս հինգ օր մնաց կիսադրի) երբ պետք է տաս: Բանից դուրս եկալ, որ հրատարակչականի վարչ[ության] անգամները հաշվել են ու տարածել, թե ես 6.000 ռ. եմ ստանալու, վերջն էնպես է դուրս եկել, թե ստացել եմ: Եվ ահա մինչև էսօր էլ պարտքատերերիս դեռ չեմ կարողացել տեղները նստեցնելու—միանգամ թառժած լինելուց հետո: Ապա թե զանազան մեծ ու վոքը աղմուկներ, որ իմ գլխից անսպասեմ են:

Բայց պետք է ասեմ, որ արդեն գործնական քայլեր եմ անում կյանքիս ձեռք փոխելու և նվիրվելու գրականությանը: Էս մտքով նույնիսկ ձեռնամուխ եմ եղել մի շատ լուրջ գործի—ապահովել մեր գրողներից մի տասը—տասնհինգ հոգու, Գրող-ն[երի] Ընկերությունը որոշ հարմարություն է տալիս էս քայլն անելու և առաջին փորձերը հաջող են: Ուրիշ կերպ անկարելի է: Շատ է հեռու էն օրը, որ մենք սպասում ենք—թե գրական մի հասարակություն կունենանք: Փոքր ենք, քիչ ենք, գրողներ չենք կարողանում պահել: Իսկ գրողներ կան ու փչանում են, մեղք են, ափոփ են: Մեղանում մի նավթի հոր փորելու վրա հարյուր հազարներ են ծախսում, թե ինչ է միջիցը նավթ է դուրս գալու, մարդկանց հողին ինչով է պահաս էն գետնից, որ նրա վրա էլ ծախս անենք փորելու, շահելու, և պոեզիան նավթից ինչով է պահաս: Թող մի քիչ էլ դրա վրա ծախսենք:

Հետևում եմ ձեր գրական երեկոներին. վերջապես կարդացի և Աթաբեկյանի դասախոսությունը ու էսօր էլ նրա հոգվածը

«Մշակ»-ում¹։ Բայց էս մասին շատ բան ունեւմ տակու, շատ էս ժողովուրդը շատ բան կտա, և ճարպիկ մարդիկ, և խելօք, և գիտնական, և քաջ, բայց լավ մարդիկ դժար կտա։ Լավ մարդը — էդ բնության, ավելի ճշմարտոր մարդկության մեջ ամենակատարյալ ու ամենաաքանչելի երևույթն է — և ամենահազվագյուտ։ Բայց վախենում եմ ընկնեմ չոլերը։ Հետո էլ կգրեմ։ Սնցյալ օրերը Վահանը² մոտս էր։ Գնաց Ախալքալաք։ Գալու է, և դասախոսություն է կարգալու լեզվի մասին³։ Զերմ բարեներով միշտ բարեկամդ

Հ. Թումանյան

247. ՄԱՐԻԱՍԻՍ. ՎԱՐԴԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս — Գիլիգան

[1914 թ. ամառ]

Սիրելի Մարուսիա.

Ես դեռ Թիֆլիզ եմ և ասածու ողորմությամբ շոգի հետ հով էլ է անում։ Մերոնք արդեն Փաղվեր են։ Միայն Նվարդն է մոտս։ Տերտերն էլ գնում է Ռուսաստան ճանապարհորդելու, թեև ճամփին երկաթուղու խորտակումից և անմարս կերակուրներից և զանազան հիվանդություններից շատ է վախենում։

Արդեն սկսվել են իմ տառապանքները։ Շանթը հավաքել է մեծ քանակությամբ զիրիլ — այսինքն զանազան հոգվածներ ու ոտանավորներ, դարսել մի մեծ թղթի մեջ, վրեն դրել «Լուսաբեր V տարի»։ Պետք է դրանից բան շինենք, դրանց փոխարեն բան շինենք, վերջապես լեզուն շինենք։ Մի խոսքով էս աշխարհքում ապրելը հեշտ բան չի։

Ի՞նչ է անում էդտեղի մեր խելօքների խումբը։ Երևի հիմի նիկոլը գլուխներդ տանում է Օմար Խայամից։

¹ Լ. Աթաբեկյանը 1914 թ. մարտի 15-ին Բագրում մի դասախոսություն է կարդում հայ մտավորականության մասին, որի համառոտագրությունը տպվում է «Դործ» օրաթերթի նույն թվի № 18-ում։ Իր առարկույուններին Լ. Աթաբեկյանը պատասխանում է մի առանձին հոդվածով («Մշակ», 1914, №№ 79 և 80)։ Թ-ի խոսքը զրա մասին է։

² Տերյան։

³ 1914 թ. ապրիլի 30-ին Թիֆլիսի երաժշտական Ընկ. դահլիճում Տերյանի կարգադրած դասախոսությունը՝ «Հայ գրականության դալիք օրը»։

Ոչ մեկիդ հասցեն չգիտեմ, բայց կարծում եմ, որ էդտեղ բացի Սամսոնին, կարող է պատահել որ ուրիշներին էլ գտնի փոստը:

Շատ բարե մայրիկին, Ֆրիլպին և Ջահել ջհուլին ձեր տան: Այլև բարեա հիշեք Դերենիկին ու իր տիկնոջը, Նիկոլին և ամենայն հարցանողաց: Գրեցեք ձեր որպիսությունից, իսկ եթե մեղանից հարցանեք, փառք ամենակալին:

Ձեր Հ. Թումանյան

248. ԱՐՄԵՆՈՒՀԻ ՏԻԴՐԱՆՅԱՆԻՆ

Ցագվեր—Ալեխանդրոպոլ

1914 թ. հուլիսի 23.

Սիրելի Արմիկ.

Ոչ թե չեմ ուզել քեզ էդ ծանր պաշտոնի մեջ թե ծանր դրության մեջ տեսնել—այլ մինչև անգամ արդեն միջամտել եմ ուր հարկն է, խոսել եմ նրանց հետ, որոնց հետ հարկավոր է, և պատասխանել են թե կանեն ամենայն սիրով, բայց, առաջ բերելով ինչ-ինչ հանգամանքներ, ցույց են տվել, որ չեն կարողանալու. Կոնն առայժմ էդպես է դրությունը, և նրանց պետք է մեկը, որ ունենար որոշ հատություն ու հարմարություններ, որ զու չունես: Իսկ եթե մեկին չեն գտնիլ կամ դրությունը կըփոխվի—գուցե կարող ես ունենալ էդ պաշտոնը: Ես մոտ օրերս կաշխատեմ իմանամ թե ինչպես եղավ նրանից հետո:

Ես մի քանի օր է ինչ եկել եմ Ցագվեր: Շատ լավ տեղ է: Ես էլ շատ ու շատ եմ հոգնած, թե ֆիզիքապես, թե բարոյապես—և էսպես մի անկյուն մեծ բան էր ինձ համար—բայց էս էլ էս պատերազմը թունավորեց: Էսօր Աշխենն է գնում Թիֆլիզ: Էստեղ էլ երթեկեկությունն անկանոն, ամեն բան խախտւած,—վերջապես բնավ հանգստություն չենք տեսնելու:

Միակ միջիթարանքս էն է—թեև իսկի չեմ սիրում պատերազմը—որ էս պատերազմով Դերմանիան և Նրա հետ միլիտարիզմը պիտի խորտակվի կամ թուլանա, ավելի ճիշտը, Ալիստրո-Հոնգարիան էլ իր պատիժն առնի—և ամբողջ Դերման էդուստ ցիղը, և իմ ուսասիրությունը հաղթանակի: Նրանից հետո թերեւս դան խաղաղության օրեր ու իմ ծաղկանցի ուտոպիան էլ իրականանա:

Տրամադրություն ունի մի քիչ պարապելու—դարձյալ
չեղալ: Էդ արտաքին պատճառների հետ ներքին պատճառները
դարձյալ խանդարեցին, ինչպես միշտ:

Ջերմ բարեներսով միշտ բարեկամդ

Հ. Թումանյան

23 հուլ. 1914.

Ցագվեր. Ֆիշար Չաղվեր.

249. ՍՏԵՓԱՆ, ԼԻՍԻՅՅԱՆԻՆ

Ցագվեր—Թիֆլիս

[1914 թ. ամառ] ¹

Սիրելի Ստեփան.

Ստացա և Լևոնի ² նամակը և քո հեռագիրը: Շատ ափսոս,
որ չկարողացաք դալ: Մի քանի օր էս հովումը միասին
կլինեինք և «Լուսարե ն» էլ վերջին անգամ կտեսնեինք միա-
սին: Բայց չեմ իմանում Լևոնը կարողացա՞վ դնա թե չէ: Ափսոս,
շատ ևս էսպիսում ու չտեսնվեցինք: Դու ասա կարողանա՞լու [է]
հեշտ դնա թե ճամփին հաղար ու մի նեղությունների է ևն-
թարկվելու:

Դրիր, ամեն բանի մասին և թե ինչ կա Թիֆլիզում ու
ինչ է կատարվում: Հիստիստով «Հորիզոն»-ին էլ ասա, որ չեմ
ոտանում, ինչու չեն ղրկում:

Գալով Վահանին ³—ոչ միայն չենք կարող դալ, այլև հե-
ռագիր չեն ընդունում, որ հեռագրենք: Նոր միայն հանգստա-
նում եմ էստեղ—էն էլ տեսնենք:

Դո Հովհաննես

Цагверн.

¹ Ժամանակը որոշվում է այդ ամառ Թ-ի Ցագվերի լինելու փաստով:

² Շանթ:

³ Թ-ի եղբայրը:

[1914 թ. օգոստոս] ¹

Սիրելի Ստեփան.

Նամակդ ստացա, և որովհետև փոստը շատ է անկարգ ու կասկածելի—մարդու ձեռքով եմ ուղարկում նամակս:

Էստեղ էլ աս ու սարսափ ընկալ, ամառանոցավորների մի մասը հեռացավ երկրաշիջ, և դեռ էլի գնացողներ կան: Ահա էս րոպեիս էլ մեր հարեաններն են գարսում իրենց իրերը, որ ճանապարհ ընկնեն: Թե անորոշ դրուժյունը, թե փոփոխի երկրաշիջ, և տեղի չափազանց խախտւո վիճակն ու մերոնց մենակությունը, իմ զալը դարձնւմ են միանգամայն անկարելի: Ամեն օր էստեղ էնպես նոր նոր տրամադրություններ են ըստեղծվում ու էնպես նորություններ են զալիս—մեկը մյուսից հուզիչ, որ երբեմն մարդիկ գիշերը չեն կարողանում քնել: Անտեր տեղն էլ ոչ պոլիցիա կա, ոչ մի ստրաֆնիկ: Բայց ինչ անես, որ լավ տեղ է. մարդ չի ուղում երեխանցը զրկի էստեղից, հավաքի բերի:

Ես կարծում եմ մեր գրքի ² շտապ տպելը էլ խաղաղ ժամանակի խորհուրդը չունի—և ո՞վ գիտի երբ են մեր գաղտնիքները բացվելու կամ երբ է ուսումնի սկսվելու: Էնպես որ, եթե քո գալն անկարելի է, թեև շատ լավ կլիներ, որ մի քանի օրով գայիր, համ գրելիքդ էստեղ կգրերի, համ էլ միասին կնայելիք—բայց, ասում եմ, եթե էդ անկարելի է—լավ կլինի ուղարկես, ձեռաց կնայեմ, իմ նկատողությունները կանեմ ու ես կը զրկեմ եկողի հետ:

Գրիր նաև, թե արդյոք ինչ տեղեկություն ունես երկու Լեոնից էլ, ³ տիկ. Կատարինիից ու Սրբուհուց ⁴ էլ: Մեր Արտիկը գրում է, թե իրեն էլ են զինվոր տանում, իսկ Սուշեղից ⁵ ոչ մի տեղեկություն չունենք:

¹ Ժամանակը որոշվում է 1914 թ. համաշխարհային պատերազմի առաջին ամսով:

² «Լուսարներ»-ը:

³ Լեոն Շանթ և Լեոն Լիսիցյան:

⁴ Լիսիցյանի դուստրը:

⁵ Բանաստեղծի որդին, որը ինչպես պարզվում է հաջորդ նամակից այդ ժամանակ գտնվում էր Լալայիցիում:

Մախլաս:

Միակ միութեաբանքը մնում է էն, որ անպիտան Գերմանիային ու Աւստրիային մի կշարքեն և աշխարհքը երկար ժամանակ կհանդստանա:

Թիֆլիզից Քրի—ինչ կա, ինչ չկա:

Բարեներ մերոնցից:

Գո Հովհաննես

Ձաղկեր.

251. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԳՍ.ԶՍ.ԲՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Դիլիջան

[1914 օգոստոս]

Սիրելի Ֆիլիպ.

Գո համակը, որով հարցնում ես Ստեփան Պետրովիչի¹ մասին հանձնեցի Գիգային:

Ստեփան Պետրովիչն այժմ Բերլին է և փողի է սպասում:

Սենք մի քանի օր է վերադարձել եւք Թիֆլիզ—14-ից: Շտապեցինք, որովհետեւ Աշխենի պատմությո՞նը կար մեջ տեղը, Համլիկին էջմիածին պետք է ուղարկելի, Մուշեղն էլ մնացել է Գերմանիա, Լալայցիդ, պետք է մի բան անենք, երեք եղբորս են զինվոր տարել, վերջապես մի փողըրիկ խառնակություն համաշխարհային մեծ խառնակության մեջ:

Յաղվերը լավ տեղ էր, բայց անկարելի եղավ ըստ ամենայնի օգտվել, ինչպես հարկավոր էր: Նս ուղիղ մի ամիս մնացի, և առողջությանս վրա շատ լավ ազդեց:

Թիֆլիզ այժմ բազա ան հով է: Գիշերները հո՞ մինչև անդամ ցուրտ է: Ամենքս կլանված ենք պատերազմով: Ամենքս դարձել ենք սաղմապետ. ի հարկե, ես էլ մի կտսկած չունեմ մեր հաղթանակի վրա արեւմուտքում—որ ժամանակի ու մեծ գոհերի խնդիր է միայն: Իսկ արեւելքում ոչ մի դեպքում չէի ցանկանալ, որ պատերազմ լիներ: Դա կլիներ, հիրավի, մեր վերջին տաղնապն ու զժրախառությունը համազգային, բայց քանի որ առանց դրան էլ հայկական կամ ավելի ճիշտը տաճկահայկական հարցը լուծված* է Գերմանիայի պարտությամբ—էստեղ մեզ համար միայն ավելորդ աղետ կլիներ:

¹ Մանվելյան:

* Լուծվում:

Մեր վախճաւականները իրար ետեւից դալիս են Ռուսաստանն Ռուսներն ընդունում են: Քեշլեշին¹ էլ է իմացրել, թե դալիս է: Եվ շատ լավ է անում: Ուրիշ ճամփա չկա: Անցյալ օրը Սանդրոյին հարցրի տանըցիների մասին: Ասում է արդեն Շվեյցարիա են: Երեք անգամ փող է դրկել, չին ստացել, միայն վերջին անգամ են ստացել: Շուշանից լինչ խաբար ունեք:

Ալեքսանդր Իվանիչն եկել է: Պատմում է, որ շատ նեղութուն են տվել:

Շատ բարեքներ մայրիկին, Մարուսիային ու երեխանցը, Նիկոլին ու Դերենիկին ու Մարիամին²: Նիկոլը լավ կանի գրի չլարփին ու իր ջնդա ճուտերը դան: Եղանակները խառնվում են, պետք է հավաքվել:

Համբույրներով

Քո Հովհաննես

252. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Ղարս-Թիֆլիս

[1914 թ.] դեկտեմբերի 10. 3

Դեկտ. 10 Ղարս.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Անկարելի է նամակով պատմել տեսածներս ու լռածներս, դրոշ համար էլ ավելորդ համարեցի գրել մինչև այժմ և այժմ էլ գրեթե նույնն եմ անում— թեև նամակ եմ դրում: Ընդհանրապես շատ տխուր են տպավորութուններս և շատ հեշտ կարող ենք աղետալի դեպքերի հանդիպել, էնքան խախուտ է մեր վիճակը:

Բայազետի ու Ալաշկերտի շրջանը անցանք, վերջացրինք, այժմ եկել ենք Ղարաուզդանի Փրոնտը— Բաուենի շրջանը, էն կողմից անցնել չկարողացանք, որովհետև քրդերը մեծ բազմությամբ ճանապարհը կտրեցին և հարյուր կազակով էլ չկամեցան մեզ անցկացնել: Ինչպես երևում է ամեն տեղ թուրքերը շարժվել են միաժամանակ. արդեն Պարսկաստանի կողմերն էլ մերոնք ետ են նահանջել թողնելով Բաշկալեն, Սարայն ու Ղոթուրը: Ճանապարհներին դեպք եղավ և թնդանոթաձգությունը

¹ Անհայտ:

² Գ. Դեմիրճյանի կինը:

³ Թիֆլ Սուշովում է նամակի բովանդակությամբ:

լսելու, երբ ուռածները քանդում էին քրդական դյուղերը, և քրդ-
դերի ու հայերի հրացանաձգությունը, տեսնել զերինների խմ-
բեր, ընկած զխակներ, ավերած դյուղեր—միմիայն շներն ու
կատուներն էին մնացել, որ սոսկալի ուռնում ու մլավում են
գիշերները, սոված ու անտեր:

Թեև շատ անհարմարությունների ու դժվարությունների
հանդիպեցինք, բայց լավ անցանք և էս շրջանն էլ վերջացնե-
լուց հետո՝ մի տասն օրից հետո կղանք—կալամեմ շատ բան:

Շատ բարեհներ տանը—կանտորին և գործարանին:

Նրեկ կաթուղիկոսի հետ մի քանի կայարան անցանք—
լավ արամադրության տակ էր ու կայսրից հուսադրված ¹:

Համբույրներով

Քո Հովհաննես

Ձեմ հասկանում Նիկոլը որտեղ ~~է~~—էստեղ, վաղուց նրան
սպասում են:

¹ Գեորգ V: Նախօրոք իմանալով Նիկոլայ 11-ի Կովկաս գալու մտադը-
րությունը, կաթուղիկոսը 1914 թ. նոյեմբերի 24-ին զայիս է Թիֆլիս՝
ցարին զիմալորելու:

1915

253. ՎԱՐԳՈՋԱՐՅԱՆՆԵՐԻՆ



Թիֆլիս—Մոսկվա

[1915 թ.]¹ մարտ.

Սիրելիք.

Ձեր գնալուց հետո Թիֆլիզն ու ամբողջ Կովկասը և առանձնապես Կովկասի հայությունը շատ հուզումնալից օրեր անցկացրեց։ Սարկղամիշի սլատերազմից հետո ավելի սլարզվեց, թե ինչքան մեծ է հզել վտանգը և երկյուղը հիմնավոր։ Ի հարկե, գեռ դարձյալ շարունակվում է վտանգավոր դրությունը—բայց գլխավորն անցավ։ Այժմ օրեցօր սպասում ենք Պոլսի առումին, որով անշուշտ ամեն բան պիտի վերջանա։

Սարսափելի է սլատերազմի սահմաններում գտնվող մեր ժողովրդի դրությունը։ Դադանային վարմունքների, կոտորածների ու տանջանքների սլատմությունները մինը մյուսից անուկի ու անվերջ։

Բայց, իհարկե, ինչպես աշխարհքի աղաթն է, էս ամենի հետ միասին միաժամանակ կյանքը գնում է նաև իր սովորական ճանապարհով, ներկայացումներն էլ են անպակաս, ուրախություններն էլ, զանազան ձևերով թյուններն ու գործերն էլ։ Ահա թեկուզ հենց ինձ վերցնենք, էլ մնացածները չեմ ասում, վերջերս մտածեցի էս տեսակ մի բան անեմ։ Նկատելով, որ մեր աշխարհքից, մեր հայրենիքից կատարելապես անգետ ու անտեղյակ ենք առհա-

¹ Ժամանակը որոշվում է Սարկղամիշի առումով։

սարակ, թե մեծերս թե փոքրերը—և էն ժամանակ երբ մենք
դուրսը մեծ բաներից ենք խոսում—գալիս ենք տեսնում ներսը
մեր երեխանքը խորթանում են ավելի ևս ամեն հայկականից,
մտածեցի ձեռնարկել, կազմել ու հրատարակել մի շարք հայրե-
նագիտական և այլ տեսակի խաղեր, թե երեխաների, թե պա-
տանիների և թե նույնիսկ մեծերի համար: Առայժմ դրանցից
4-ն ևմ հրատարակել, չնայելով թղթի և ամեն բանի զարհուրելի
թանգությանը: Ուղարկում ևմ—կստանաք կտեսնեք: Հայոց գե-
տերը հատկապես Չ-ից երեք խմբի համար է—ամեն խումբը 4
հոգի կամ ավել պակաս մեկով: Շատ պետք է ուրախացնեք
եթե հետաքրքրական մի երկու խաղ ուղարկեք—միայն թե գրա-
կան բնավորությունով, որ համ զվարճալի, հաճելի լինի, համ
էլ բան սովորցնի:

Սրա հետ միաժամանակ պիտի ասեմ, որ ժողովներ, ժո-
ղովներ, ժողովներ... մեռել ենք էլի: Բայց, իհարկե, էս բոլոր
սարսափների վերջը բարի է լինելու: Որ ուրիշ ոչ մի բան չլի-
նի, դոնե քրդից ու թուրքից կաղատվենք:

Հիտո էլի կզբևեմ ավելի մանրամասնություններ: Մերոնք
էլ լավ են ու շատ բարով են անում: Ամենքիդ ջերմագին համ-
բույրներ ու սրտագին բարեկներ:

Միշտ ձեր Հովհ. Թումանյան
Թիֆլիզ, մարտ.

Մաքուժա գրել ևմ, էնպես անեմ, որ մի երկու տարումը
բոլոր հայ երեխաներին սովորեցնեմ հայոց դետերի, քաղաքների,
լեռների, լճերի և այլն—դոնե անունները:

254. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԳԱՋՍԱՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

[1915 թ. ապրիլ] ¹

Սիրելի Ֆիլիպ.

Ձեմ կարող ստեղ և պետք է ասեմ, որ ձեր վնասու ժամա-
նակից ի վեր ծանր դրություն ու տրամադրություն է տիրում
մեզանում: Եվ, ինչպես ասում էին մեր հները, եթե ինձանից

¹ Գրության տարին որոշվում է Հայ Գրողների Կովկասյան Ընկ. կոչով,
խսկ ամիսն ու օրը—Տաճկահայաստանում մասսայական կոտորածների մա-
սին տրված հեռագրով:

հարցանեք, արտաքին ու ներքին հանգամանքների տխուր համերաշխության պատճառով—չեմ կարող պարծենալ, թե շատ լավ եմ:

Բայց էս ժամանակին էլ ով է խոսում ներքին հանգամանքներից, երբ որ աչքներիս առաջին աշխարհքներ են շուռ գալիս: Երեկ էլ նոր հեռագիր ստացանք, թե լայնածավալ կոտորածներ են սկսել Տաճկահայաստանում: Էն, ինչ որ ամենքս էլ սպասում էինք շարունակ, ու ինչի մասին որ սարսափից չէինք էլ խոսում: Այո, էսպես, թուրքը վերջին անգամ լողում է էս դժբախտ ժողովրդի արլան մեջ:

Ես համոզված եմ, որ սա վերջին ոճրագործությունը պետք է լինի էս համաշխարհային ճիվաղի, բայց թե մեկ համար էլ սոսկալի հարված կարող է լինել: Խորհրդակցութուն ունեցանք վերերի հետ, հաղորդագրություններ ու կարգադրություններ եղան արտակարգ, տեսնենք ինչ դուրս կգա: Ամեն օր, ամեն օր նիստերի ենք, ջղային, հուզված, հոգնած: Էսօր էլ անս երեք նիստ ունեմ: Սպասում եմ մի մասնաժողովի, որ գալու է մոտս խմբագրենք Գրողների Ընկերության կոչը—հեռագրով դիմումը աշխարհքի գրեթե բոլոր ազգերի Գրական Ընկերություններին, մեծ թերթերին ու նշանավոր գրողներին ¹:

Ինձ ուզում էին ուղարկել Ռուսաստան շրջապայելու, խոսելու և նաև հանգանակության մասին հոգալու, կազմակերպելու, պիտի գայի և Մոսկվա, բայց իմ անձնական մեղքերը ինձ հնարավորություն չեն տալիս տանից շատ հեռանալու:

Ինչպես գրել էի անցյալ նամակում—էս խառը ժամանակը ես էլ, ի միջի այլոց, զբաղված եմ և հայրենադիտական և ուրիշ տեսակի խաղալիքներով—ասում եմ դուցե գրանով էլ մեր մանուկներին մի բանով օգնած լինենք—հայանալու և մարդանալու: Բայց դժբախտաբար սարսափելի թղթի թանգություն է—մանավանդ բրիտոլի կարտոնի, չենք ճարում գրեթե—և դրանից էլ թանգանում են խաղերը:

Շատ ու շատ բարեկներով ու համբույրներով ամենիդ

Քո Հովհաննես

Թիֆլիզ.

¹ Հայ Գրողների Ընկ. կոչը տպագրված է «Հորիզոն»-ի 1915 թ. ապրիլի 21-ի № 85-ում:

255. ԻՐ ԸՆՏԱՆԻՐԻՆ

Արաղայի դառս—Թիֆլիս

[1915 թ. հունիս] ¹

Սիրելիք.

Նոր ենք վեր կացել. ամսի 11-ն է, Արաղայի դաշտումն ենք, Բայազետ ազա գյուղում, ավելի ճիշտը,—կողքին, որովհետև գյուղն ավերած է: Վաղը կհասնենք Վան: Իհարկե շատ հետաքրքրական են թե երկիրը, թե ամեն բան, ինչ որ կատարվում է: Ոչ մի կենդանի գյուղ չըկա—իրար կոտորում են ու կոտորել են քուրդ ու հայ:

Բուսական ճոխություն մասին մի գաղափար տալու համար ուղարկում եմ կակաչի թերթերից ծրարիս մեջ: Իսկ թե տեսնեք ինչ մեծություն հերթիկներ ու հակինթներ կան—կըզարմանաք, վայրենի, իհարկե:

Համբույրներ ամենքիդ

Հայրիկից

256. ԳՄՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

[1915 թ.]

Հարգելի պ. Լևոնյան.

Ուղարկում եմ Գրիմի ուսեսերենները—„Красная Шапочка“-ն և „Замарашика“-ն ², կիշիկները շինելու, բոլորը: „Замарашика“-ն պետք է թողնել «Մոխրոտը», ինչպես սկզբում եղել է: «Կարմրիկի» մեջ էլ մի երկու տող պիտի ավելացնեմ:

Հարգանքով

Հովհ. Թումանյան

¹ Փամանակը որոշվում է 1915 թ. հունիսի 17-ին Թ-ի Վան լինելու հանգամանքով:

² «Կարմրիկը» և «Մոխրոտը» Գրիմ եղբ. հեքյաթներից են, որ Թ-ը փոխադրել է հայերենի 1915 թվին, Այդ Փամանակի Գ. Լևոնյանը Հրատարակչական Ընկ. վարչություն անդամ էր և բարոտուղար:

1916

257. ՀԵՂԻՆԵ ՄԵԼԻՔ ՀԱՅԿԱԶՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Ռաբու

1916 թ. մարտի 2.

Հեղինե ջան.

Ճշմարիտ որ՝ էս վերջին մի քանի ամիսը սոսկալի ամիսներ հղան իմ կյանքում: Առաջ Վան¹, հետո ամառն՝ Էջմիածին², նրանից հետո մի եղբորս սպանությունը, ապա մյուսի սպանությունը³, տունը կատարյալ անտեր—միայն շրջափակած սղափոր կանայք ու երեխաներ, մյուս եղբայրներս հեռավոր ֆրոնտներում կամ հիվանդանոցներում⁴, տղերքս գես-գեսն ցրված ու վտանգի տակ, տանը խմբերով հիվանդ—էն էլ ամիսներով, վերջապես հետո էլ էնպես պատմություններ, որ իսկի գրելու բաներ չեն—մի խոսքով էս վերջին ամիսները դնան ու ու ետ չըզան:

Բայց, Հեղինե ջան, շատ ճիշտ ես նկատել. անպատմելի մի վիշտ է դարձել ինքը—մայրս: Սրտիցը գիժ և իրար ետևից էսքան ցավ ու կրակ: Փոքր եղբորս, օֆիցերի—սպանվելը թաք-

1—2 Թ-ը Վանում եղել է 1915 թ. հունիսին, իսկ Էջմիածնում նույն թվի հուլիս—օգոստոս ամիսներին:

3 Ռոստոմի սպանությունը տեղի է ունեցել գյուղում, 1915 թվի սեպտեմբերի 16-ին, իսկ Արտաշեսի սպանությունը պատերազմի դաշտում՝ 1916 թ. հունվարին:

4 Վահանը արևմտյան ճակատումն էր, իսկ Արշավիրը՝ հիվանդանոցում պառկած:

ցրինք. մարմինը Արխավեյից¹ Թիֆլիզ բերինք՝ հողին պահ տվինք. դուրը չտարանք: Որոշեցինք մորս մահից հետո տանել: Այժմ տանել ցույց տալ կամ իմացնել՝ էդ միևնույն է թե նրան էլ դեղահահար անել սպանել կամ խեղդարացնել, որ ավելի վատ է: Բայց նա մի հատկութուն ունի, որ նրանից բան թաքցնել չի լինում: Նախազգացում ասեմ, նախատեսութուն թե պարզապեսութուն. իր մոտիկներից որի հետ մի բան պատահի, որտեղ ուզում է լինի, նա արդեն վաղորդը գիտի: Երագի ձևով լինի թե նախազգացումի—գիտի: Ես էլ դուրսի չեմ էդ ընդունակութունից, և վերջին բոլոր մեզ հասած դժբախտությունները ոչ միայն օր առաջ գիտեի, այլև մերոնց ասել էի, թե էսպես բան պետք է պատահի, մինչև անգամ որոշ կարգադրություններ էի արել: Այժմ մայրս էլ հենց սպանելու օրից գիտի, որ Արտաշեսն սպանված է, շարունակ պնդում է, ապացույցներ է պահանջում, որ ցույց տանք թե կենդանի է, և շատ դժար է լինում խաբելը:

Ես էլ թեև կյանքին ու աշխարհքին շատ փիլիսոփայաբար եմ վերաբերվում և մի հաստատված խաղաղ վերաբերմունք ունեմ դեպի մահն էլ, բայց այստեղամենայնիվ էս ամենը վրես շատ եմ ազդել: Մանավանդ ֆիզիքոսպես էլ շատ եմ թուլացել: Գրեթե երկու տարի է էս կոշտ արի մեջ պառտվում եմ, ամառն էլ ամառանոցի փոխարեն էջմիածնի գոթիքն ընկա, նրանից հետո էլ երեք ամսից ավելի հիվանդացա—իհարկե պետք է թուլանայի: Ծնարիան ես լսել, որ հանքային ջրերը պիտի գնայի կաղդուրվելու և հանգստանալու, բժիշկները էդպես էին խորհուրդ տալիս, բայց չեղավ:

Էս երկսանց բանն էլ մի փորձանք է դարձել: Հենց Տիգրանի էստեղից դուրս գալու օրը Արտիկին կանչել էին գինովորացրության՝ ստուգելու առողջական դրությունը, իսկ Համլիկին, որ մի տարի ժամանակ էին տվել՝ բռնեցին տարան, հետն էլ պատերազմի դաշտից երկու եղբորս բերել էին հիվանդանոց: Էսպես էլ խառը դեռ մնում է ամեն բան:

Վերջապես երանելի Հոբի նման պիտի բացականչենք՝ օրհնելված լինի աստծու կամքը: Ուրիշ ինչ անենք, ամեն բան հո մեր ձեռին չի:

Հեղինե ջան, Լևոնի հետ ուղարկում եմ իմ նոր տղած բրոշյուրից—Նազաշ Հովնաթանի մասին² ու մանկական խա-

¹ Վայր Բաթումի մոտերքում:

² Նազաշ Հովնաթանը և նրա, Քուչակ Նահապետի ու Սայաթ-Նովայի սերը:

դերից—Հայոց առաձների խաղը՝ Տիգրանի հետ էի զրկելու խաղերը—հոսկից բերինք վաղալ—չըհասցրինք։ Գիրքը դուն ու Տիգրանը կըկարգաք կըղարզանաք, խաղն էլ Վառուշը¹ կըխաղա կըվարձանա։ Հետո երկուսդ էլ ձեր տպավորությունն ու կարծիքը կըգրեք։

Էսպես վշտի ժամանակ մարդիկ կան որ իրենց գինուն են տալիս, մարդիկ կան թղթախաղի կամ զանազան ուրիշ առաքինություններով—ես էլ էս բաներոֆն եմ զբաղվում պարապ ժամանակս։ Թե օգուտ չըտան մնաս հո իսկի չեն տալ։

Մերոնք՝ ամենքս էլ շատ սւրախացանք համար և շատ ու շատ բարենիւր են անում քեզ ու Տիգրանին, համբուրում ենք Վառուշիկին, թեև նա Շան ու Կատովի մակերությունը ավելի է գնահատում, Տիգրանն ինչ է անում, ես շատ եմ ուրախանում, որ ամեն անգամ նրա մասին լավ բաներ եմ լսում։

Միշտ քո

Հովհաննէս

258. ՄԱՐԻԱՄ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

[1916 թ.] ապրիլի 4

Սիրելի Մարիա Մարկովնա.

Ոչ բաւեր սարքելով, ոչ ընկերությունների մեջ գործելով, ոչ հրատարակություններ անելով, ոչ թատրոնական խումբով հետևելով—ոչ մի բանով այնքան չէիք զրգուել մեր կանանց նախանձը, որքան ձեր վերջին գիֆտերիտով։

Ասում են նա քանի տարեկան է, որ գիֆտերիտով հիվանդանում է...

Ա՛խ, լ՛նչպէս դուք հանգիստ չեք տալիս մեր՝ այնքան հանգիստ սիրող տիկիւններին, լ՛նչպէս գիտեք դուք նրանց միշտ վրդովել։

Մինչև այժմ դուք էիք հիվանդ, չէի կարողանում Ձեր շեմքից ներս մտնել, այժմ էլ մեր երեխաներն են հիվանդ ջրածաղկով (Ветр[енная] оспа) չեմ կարող մեր շեմքից դուրս գալ։

¹ Հեղինեի աղջիկը։

Իմ ջերմ, ջերմ բարեկեցիկ, մինչև որ կտեսնվենք.

4/IV

Հովհ. Թումանյան

259. ՏԻԳՐՍԻՆ, ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Բախու.

1916 թ. հունիսի 3.

3 հունիսի 1916. Թիֆլիզ.

Սիրելի Տիգրան.

Շնորհակալ եմ ջերմ խոսքերիդ և լավ զգացմունքիդ համար:

Բայց ինձ ավելի շատ էն է հետաքրքրում, թե ի՞նչ ես մտածում դու, և ի՞նչ եմ մտածում տահասարակ մեր Բաքուի ընկերները ոչ թե էս կամ էն զրոգի՝ այլ մեր գրականության մասին:

Ես անցյալները «Հորիզոն»-ի մեջ մի հոգւած էի գրել¹, թե գրականությանը ազգային պաշտպանություն պետք է լինի. առանց դրան գրականությունը մեր մեջ չի զարգանալ: Գրականություն ասելով բառի ընդարձակ մտքով եմ ասում և գիտություն, և գեղարվեստական գրականություն, և հրատարակախոսություն: Թող գրականությունը համարվի ազգային—կուլտուրական պաշտոնեություն և նրա մարդիկ պաշտպանված լինեն ազգի կողմից: Ես կարծում եմ էդ հնարավոր բան է, միայն թե մենք պետք է աշխատենք եղած միջոցներն ու մարմինները կողմակերպել և գիտակցություն առաջ բերել, տրամադրություն զարգացնել. ուրիշ կերպ չի կարելի: Իսկ էս, ասում եմ, և հնարավոր է, և հեշտ Նրեկ երեկո ինձ մոտ մի փոքրիկ խորհրդակցություն կար. խոսեցինք էդ մասին: Խնդիրն սկզբում լայն էինք գրել—Ազգային կուլտուրայի պաշտպանություն, բայց շուտով զգացինք, որ, դո՛ւն առաջժամ, էդ դժար է և ավելի լավ է կենտրոնանանք գրականության վրա, և առաջին գործն էն լինի, որ թե անձամբ թե մամուլի մեջ պրոպագանդա անենք:

Շատ լավ կլինի, որ դուք էլ էդանդ սկսեք, մինչև աշուն էսպես, իսկ աշնանը բողոքամարդ ժողովներ կանենք: Ի հարկե,

¹ «Հորիզոն» 1916 թ. հոկտեմբերի 12, №№ 99, 101, 102, 104.

եթե մինչև աշուն մեր երկիրը ազատ մնաց աղետից, որովհետև մի ալիք, ինձ թվում է, դեռ պետք է դա էս ամառ ու զարկի, ով գիտի, մինչև Կովկասի պատնեշը թեև վերջը բարի է:

Հիմի քեզ մի ուրիշ բան ասեմ: Գուցե լրագրում կարգացիր Գրույ[ների] Ընկերության հայտարարությունը, որ աշունքից էստեղ Հայոց պահանջության կուրսեր են բացվում: Առայժմ երեք հոգի ունենք ի նկատի—Աղբալյան, Արեգյան (Մանուկ) և Մատենճյան¹, ի հարկե, եթե ընդարձակվի Արդյոք չի՞ կարելի, որ միանանք մենք ու Գրասերների ընկերությունը—երկու սեմեստր, և էստեղ պահենք և էդտեղ, Հերթով էստեղից էդտեղ կըդան, էդտեղից էստեղ: Եթե խոսեք, խորհրդակցեք ու գտնեք մի որևէ ձևով ցանկալի ու հնարավոր, խնդրում եմ գրես: Միասին հեշտ կը պահենք և ավելի ուժեղ: Աշունքից հրատարակում ենք և «Հուշագրեր հայոց պահանջության» Ընկ[երության] օրգանը: Եվ նյութեր հայոց պահանջության պատմության—նամակներ ու դոկումենտներ:

Տիկին Նսայանը ինձ մոտ կարգաց մեր Մխիթարի նամակը, ուր մի քանի տողով ինձ դատապարտում է: Ի հարկե, լավ է անում, միայն մի պայմանով, որ էդ ընդունենք իբրև սիրող ընկերոջ ու բարեկամի ջերմ ցանկություն՝ ինձ տեսնել պրահանությամբ պարապելիս: Էդ ես էլ եմ շատ ուզել և շատ էլ ուզում եմ, բայց բանից դուրս է գալիս, որ իմ ու իմ բարեկամների ջերմ ցանկությունը հերիք չեն: Այո, մենք պետք է անպատճառ ազգային պաշտպանություն կազմակերպենք մեր պրահանության համար: Ուրիշ կերպ՝ էսպես կերթա:

Քեզ պետք է ասեմ, որ շատ եմ հոգնած ու թուլ: Դնալու ենք Բորժոմ, մեր Դիգան էնտեղ է ամառանոց վարձել ընդհանուր տնային խորհրդով, բայց ինձ շատ են վախեցնում բժիշկները, թե մալարիա կստանաս: Իսկ աշխարհքում ես ամենից շատ մալարիայից եմ վախենում, որովհետև ունեցել եմ ամենավատ տեսակն ու օխտը տարի կրակի մեջ էրվել: Ասում են՝ Կիսլավոդսկ լավ կլինի, բայց էն ազգային պաշտպանությունից հետո: Իմ սրտագին բարենները տիկնոջը, Մխիթարին, Նրվանդին² և չգիտեմ էլ ում ես պատահում:

Քո Հովհաննես

¹ Մամբրե Մատենյան—գրականագետ, Ներսիսյան դպրոցի գրականության գասատու:

² Թաղիանոսյան:

1916 թ. օգոստոսի 12.

16 օգոստ. 12, Բորժոմ.

Սիրելի Յոլակ.

Իմ տպագրած բանաստեղծությունների մեջ ամենահինը «Շուենն ու կատուն» է, որ գրված է 86 թև 87 թվականին, լավ չեմ հիշում: Մի խոսքով՝ թվականը տակը կլինի ևս հիշողությունով եմ ասում¹: Եվ «Շուենն ու կատուն» եթե իմ առաջին գրքում (Մոսկվայի) չկա՝ պատճառը հանդ[ուցյալ] Արասխանյանի զարմանքն է, որ նա հայտնեց ինձ 1887 թվականին, երբ տարա նոր «Մուրճ»-ում տպագրելու: Կարգաց, շատ զարմացավ և հարցրեց, թե՞ ասացեք խնդրեմ՝ Շուենն ու կատուն և բանաստեղծություն. սրանք ինչ կապ ունեն իրար հետ, էն էլ էս տեսակ վայրենի լեզվով...»

«Շուենն ու կատուն»-ի հետ միասին գրվածներից է և «Անբախտ վաճառականները», բայց նա՝ դեռ չտպված՝ հիմնական փոփոխության է ենթարկվել: Այդ թե՛ պալիս են «Գուլթանի երգը», «Մարոն» և այլն²: Իհարկե, չեմ հաշվում ամենահինը—էն սիրային ռոմանսովորը իր պատմությունով հանդերձ, որ գրված է չեմ հիշում 1881 թև 82 թվականին և մի դեպքի պատճառով մնացել էր ընկերներիս ձեռքին և հանդ[ուցյալ] Եղ. Թովչյանը տպեց իր օրացույցի թե՛ տարեցույցի հավելվածում³:

Ինչեւէ:

Բայց հետաքրքրական է, թե ինչիդ է պետք: Եթե ամյակի խնդիր ես հարուցանելու՝ պետք է զգուշացնեմ և հայտնեմ, որ ես հանգիսավոր երգում եմ արեւ դրող—ընկերների առջև՝ երբեք հոբելյան չտոնել⁴: Էդ տեսակ բանի անուն տալ՝ կնշանակի ինձ շատ ցավեցնել, մի բան, որ դոնե քեզանից չեմ սպասում: Էն էլ էս տեսակ տարին, երբ րաւանց էն էլ ամենքս էլ շատ ենք ցաված իսկ ես անչափ շատ: Վերջապես ինչ տարի ուզում

1 Գրված է 1880 թվին:

2 «Գուլթանի երգը» և «Մարոն» գրված են 1887 թվին:

3 «Հոգուս հատոր»-ը տպվել է Եղ. Թովչյանի «Լույս» օրացույցի 1906 թվի հավելվածում՝ բանաստեղծի կենսագրականի հետ:

4 Այդ թվին Թ-ի գրական դործունեության 30-ամյա հոբելյանը չտոնվեց, 1919 թ. տոնեցին Թ-ի ծննդյան 50-ամյակը:

է լինի: Իսկ եթե պետք է դրական մի որևէ նպատակով—էս է, էլ հարց կուենանաս, աչքիս վրա: Միայն թե ղալմաղալի համար չլինի:

Մի քանի տարի առաջ էլ Լեոն ուզեց խոսք բաց անի, դարձյալ «Շունն ու կատիկ» սկսելով, բայց որովհետև տրամադրուեթյունս գիտեր՝ հարցրեց ու թողեց:

Մի քանի ամիս առաջ գրած նամակդ մնաց մինչև օրս էլ անսլատասխան: Եվ լավ եղավ, որովհետև էնքան տգեղ բաներ էի գրելու, որ լավ էր մնաց: (Բրյուսովի օջիւրից եմ խոսում): Իսկ տգեղ բաներ գրելը ինչ միտք ունի: Հիմար բան է առհասարակ:

Ես եկել եմ մի քիչ հանգստանամ, և նոր եմ զգում թե ինչքան եմ ջարդված ու հոգնած, ըստ ամենայնի: Այսուամենայնիվ մե մեն պարտավում եմ: Բանաստեղծություն, իհարկե, չեմ գրում և չեմ էլ կարող: Էսքան հոգնած ու հոգնածությունից թունավորված մարդը ինչպե՞ս կարող է բանաստեղծություն գրի:

Այժմ մի գործ կա ձեռքիս: Աճառյանի գավառական բառարանն եմ նայում: Ձեր ամսագրին կուղարկեմ: Մանավանդ լեզվի մասին մի քանի խոսք էլ ասելիք ունեմ¹:

Շատ ուրախացա ամսագրի համար: Էդ ոչինչ, որ մերը խանդարեց²: Ավելի լավ, մենք առանց էն էլ շատ ենք զրադված: Մի՞թե միևնույն չի:

Էս քանի օրը մի քիչ լավ չեմ: Վախենում եմ էլի անտեր դողս չբռնի: Մի ժամանակ օխտը տարի կրակի մեջ էլրվում էի, մալարիա ունեի, շատ վատ տեսակից: Ձըկըկնվի նորից:

Քո Հ. Թումանյան

1 Թ-ի գրախոսականը Աճառյանի «Գավառագիտական բառարան» գրքի մասին տպվել է «Գործ» ամսագրի 1917-ի №7—8-ում, Հոդվածը հետագա №ԱՅ-ում չչարունակվեց:

2 Հայ Գրողների Կովկասյան Ընկ. կանոնադրությամբ նախատեսված էր հրատարակել ամսագիր, որը մեղ անհայտ պատճառով չիրադրեթվեց: Թ-ի ակնարկն այս մասին է:

1916 թ. օգոստոսի 24.

1916, 24 օգ. Բորժոմ.

Սիրելի Յոլադ.

Արամի¹ առած «Արև ու լուսին»-ը տպւած է «Աղբյուր»-ի մեջ 1890 թվականին, այսինքն դրքիս հետ գրեթե միաժամանակ, նույն տարին²։ Եւ «Արև ու լուսին»-ը իմ առաջին գրքովածքը չի նույնիսկ տպածների մեջ։ Տպածների մեջ ամենից հինը «Շունն ու կատուն» է։ «Արև ու լուսին»-ից առաջ են գրքոված և «Գութանի հրդր», և «Մարոն» և էլ չգիտեմ որը։

«Արև ու լուսին» էլ էս վերջիններիս շրջանում գրած բան է։ Կալ կամ հիշում, 1887 թվականի ամառը (կարծեմ օգոստոսին) արևի խաղարում եղալ, էդ մասին գրեցին, խոսեցին։ Հենց էդ օրերում ես էլ «Արևն ու լուսին»-ը գրեցի, որանպայման անհաջող է գուբա եկել։ Դրա համար էլ «Արևն ու լուսին»-ը մնացել են առաջին հրատարակության մեջ։

«Շունն ու կատուն» գրված է 1886 թվականին, բայց անցյալ նամակիս մեջ գրած պատմության պատճառով՝ առաջին գրքիս մեջ չմտալ։ Նախ քան տպվելը, որ բերանե բերան ընկալ ընկերներիս շրջանում ու հավանութուն դառալ, նրանից հետո ապրիլից երկրորդ գրքում³։ Էլ ուրիշ ոչ մի տեղ տպված չի։

Դր. Բալասանյանի առաջ բերած Լեոյի կարծիքը, իբր թե նա ինձ անվանել է մեր բանաստեղծության ամենալավ ներկայացուցիչը— ես չգիտեմ, առաջին անգամն եմ խոսում։

Ճշմարիտ է, Լեոն վերջին տարիներս, ինչ մոտ էինք իրար, մի քանի անգամ էդ տեսակ բաներ է ասել խոսակցության կամ քեֆի ժամանակ, և շատ տարօրինակ պատմութուններ է արել, թե ինչպես է եղել, որ ինքը իմ մասին աննպաստ բաներ է գրել, ու մինչև անգամ ցույց է տվել մի տետրակ, որ նոր է գրել, իր նոր կարծիքն է, բայց չի տպվել, և տպագրված էդ տեսակ կարծիք ես չեմ տեսել, ու չեմ կարդացել։

Գալով Գոմառ Բաթիպայի մասին գրելիք հոգւածիդ, ես էնպես չեմ հասկանում, թե դու ժխտելու, մերժելու ես նրա խոշոր տաղանդը, այլ ուղղում ես ցույց տալ, թե նա էն չի, ինչ որ

¹ Առաքելյան։² «Աղբյուր», 1890 թ., № 7։³ 1892 թվին։

կարծում են, այսինքն հայոց ազգային մեծ բանաստեղծը չի
եւ էլ եւմ էդ կարծիքը հայտնել Հայ Գրողների Ընկ. մեջ Գա-
մառ Քաթիպային նվիրած երեկոյթին: Եւ կարծեմ տարից
էլ ու մի քանիսն էլ շատ նեղացան:

Այն, Գամառ Քաթիպան անպայման տաղանդավոր մարդ
է, բայց եթե նա քիչ է ազգային բանաստեղծ՝ էդ պակասու-
թյունը իրենք չի, տաղանդի պակասությունը չի, այլ հանդա-
մանքների, ինչպէս և իմը չի էն առավելությունը, որ ես ավելի
եւմ ազգային, այլ դարձյալ հանդամանքներինը:

Մի խոսքով օրյեկաիվ ու հարգալից վերաբերմունքը, կիրթ
զեղարվատական ճաշակն ու առողջ գրական հասկացողությունը
վերջ ի վերջն օրոշելու են ամեն մեկի տեղը:

Եւ օրհնյալ են ամենքն իրենց տեղը:

Բայց մի բան ինձ շատ դարմացրեց: Էդ ինչ ոտանավոր
է, որ ես զրկել եմ Գամառ Քաթիպայի արձանի բացմանը: Իս-
կի միտս չի: Շատ է հավանական, որ հիմար բան լինի: Ինչ որ
է, մյուս անգամ եթե ուղարկես, շատ շնորհակալ կլինեմ: Միայն
էնքան եւմ հիշում, որ շատ էին զուտ անում, թե պետք է մի բա-
նով շնորհավորես, իսկ թե ես ինչ արի, չեմ հիշում¹:

Շահազիզի հորեւյանին² էլ ընկերներս զուտ արին. Ուզում
էի միայն հեռագիր տալ—թե չէ՝ նամակ կամ ոտանավոր գրի:
Եւ էլ մի նամակ գրեցի: Բայց հորեւյանական անպատասխանա-
տու շնորհավորական շուշխունաները մի կողմ թողած՝ որ
Շեքսպիրի ասածի նման, ավելի շատ փայլ ունեն՝ քան ջերմու-
թյուն, իմ կարծիքը Գամառ Քաթիպայի մասին էն է, ինչ որ իր
ժամանակին գրել եւմ Վեսելովսկուն³:

Վերջապես:

Վաղը—մյուս օրը Թիֆլիս ենք գնալու: Գրադարանս շատ
եւմ կարոտելւ լաւ բան է: Թեեւ չեմ կարողանում կարդալ, բայց
շարունակ էնպէս է թվում, թե էն բոլոր լաւ լաւ գրքերը մեծ
մարդիկ են, հենց իրենք հեղինակներն են չորս կողմս շարված
ու անվերջ զրույց ենք անում:

Առայժմ ցը:

Տղերանցը շատ ու շատ բարեներ:

Քո Հովհ. Թումանյան

¹ Տե՛ս՝ Գ. Չալսուշյանին գրած Թ-ի 5/10, 1901 թվալիը նամակը:

² Շահազիզի գրական գործունեության 30-ամյա հորեւյանը տոնվեց
1892 թվին: Թ-ի այդ նամակը մեզ անհայտ է:

³ Տե՛ս Վեսելովսկուն գրած նամակը—1901 թ. հոկտեմբեր:

[1916 թ.]¹ սեպտեմբերի 21.

Սիրելի Յոյակ.

Սաստիկ տաքությունս բռնել է, հիվանդ, անկողնումն եմ: Ել ոչ մի կասկած չկա, որ կրկնվել է հին մտաբխան: Եվ ես կարծում եմ՝ էնքան Բորժոմը չի մեղավոր, ինչքան ես: Ընկել էի աստղերի ետևից. դիշերները ժ. 3—4-ին դուրս էի դալիս անկողնից Վենեթայի ծագումը տեսնելու, Հայկը և այլն և այլն, և ահա Վենեթայի ետևից ընկնելով՝ բանը էստեղ հասավ:

Ստացել եմ բաց նամակդ և Պատկանյանի արձանի բացմանը զրկած քառյակը: Զարմանալին էն է, որ խսկի միտս չի դալիս: Բայց միթե չեմ նկատել, որ էս Գամառ Բաթիպայի իրեն տողերն են—«Հեռացել եմ իմ մայրենի աշխարհից» ոտանավորից, մի քիչ փոփոխած: Սրան կասեն—զբոյս ի զոյոց քեզ մատուցանեմ: Ինչեիցե, իհարկե նա մնալու է մեր զբաղանության պատմության մեջ:

Մխիթարն էստեղ էր: «Մոծակն ու Մըջունը»² պետք է բերեր «Գործի» համար: Ինչպես անախնկալ է դուրս եկել, որ էլ իրար չենք տեսել, թեև պայմանավորվել էինք:

Այ տղա, էս անտեր դրել չեմ կարողանում: Մի խոսքով «Մոծակն ու Մըջունը» զրկում եմ: Թիֆլիզի շրջաններում արդեն տարածվել է, և կարծում եմ «Շունն ու կատվից» ավելի լավն է:

Աստված ինձ էլ էս տեսակ անասուններից է տվել՝ շուն, կատու, մոծակ, մըջուն: Մարդ չի կարող երևակայել թե աստված իր բախան ինչի հետ է կապել:

Շատ բարեններով ու սիրով

Հ. Թումանյան

21 սեպտ.

Թիֆլիզ:

¹ Գրության ժամանակը որոշվում է նամակում հիշված «Մոծակն ու Մըջունը» առակով, որը Թ-ն գրել է 1916 թվին:

² Տպված է «Գործ» ամսագրում—1917 թ. հունվար, № 1:

[1916 թ.] ¹ սեպտեմբերի 25.

Սիրելի Յուսկ.

Առողջությունիցս ես հարցնում: Շնորհակալ եմ: Թեև առողջությունս իսկի առողջությունն չի, բայց էնպես բաներ են պատահում որ մարդ առողջությունն էլ է մոռանում, հիվանդությունն էլ:

Հենց էս լուրերն ես էդ տեսակ մի դրության մեջ եմ, էնպես է վրես ազդել մի դեպք: Դու գիտես, որ ազգը Լեոյի համար հորեկյան կատարեց, հավաքած փողով մի տուն առան իրեն տվին: Էդ տանը ուրիշ կենողների թվում երկու սենյակի մեջ տպրում են և Ղ. Աղայանի կիներն ու աղևն: Եվ ահա, չնայելով նույնիսկ կառավարության կարգադրություններին, որ տանտերերը դուրս չանեն թե չավերացնեն կենողներին—տ. Լեոն, իբրև թե պ. Լեոն ձեռնպահ է, նահանգապետի միջոցով դուրս է անում Ղ. Աղայանի կնոջն ու որդուն, և դիտմա ինչ պատճառաբանությամբ:

— Թե՛ սենյակների վարձը չեն վճարում ժամանակին:

Որովհետև մի քանի օր ուշացրել են, թեկուզ լինի մի քանի շաբաթ: Եվ թեպետև սրանք տունն չեն դռնում, այսուամենայնիվ դուրս պետք է դնան, թեկուզ փողոցը...

Ես չգիտեմ մի վաճառական, մի օտար, ով ուզում էր լինել—էսպես կըվարվեր Աղայանի ընտանիքի հետ թե չէ, միայն էն գիտեմ, որ իմ տանտերը—մի Ս. Մանվելյան, մի կոմերսանտ մարդ, 1,500 ռ. թողնում է վրես ամիսներով՝ թեկուզ և պայման ունեմ կապած հետը, թեպետ էս մարդն էլ իր տունը հայոց ազգից հորեկյանով չի ստացել...

Մարդ հիվանդանում է սրտի ցավից ու նեղությունից:

Եվ ահա Ղ. Աղայանի կիներ մոտս տարակուսած նստած, թե ինչ անեմ, թեպետև ոստիկանությունը եկել է տեսել արդեն վճարած, միայն ուշացրել է...

Բայց քո հարցումներին զանք:

Արևը ածական է աշխարհքին: Որ արձակ կարգաս՝ հեշտ կհասկանա... մըտիկ արավ՝ որ էն արև աշխարհքը և այլն...

¹ Թիֆլ ըրողում է փոստի կնիքով:

Ալտրել ըստ չկա իմ ոտանավորի մեջ. կա սալարել,
խղճացած մոլորվել կնշանակի:

Մընըրվել—կնշանակի ինքն իր մեջ քաշվել, ամաչել, սիրտ
չանել մի բան ասելու, անելու:

Շահելը միեռնույն պահելու իմաստն ունի, մեր ժողովուրդն
էդպես էլ գործ է անում—շահել-պահել:

Տեղ չի ունեւ... Էս չի-ն մեր շատ հարազատ ու սովորական
չի-ն է: Ճշմարիտ է, որ զբաղանի մեջ գործ չի անում, բայց
ժողովրդական բարբառի մեջ սովորական ձև է և սխալ չի: Այլա-
պես կարող էի ուրիշ բան ասել «չունիմով»¹:

Շատ շնորհակալ եմ ժամանակին տեղեկացնելուդ համար և
հույս ունեւ՝ սրբազրուեթյունն էլ խնամքով կկատարվի: Առհա-
սարակ սրբազրուեթյունից ես շատ եմ վախենում:

Երանի թե կարողանամ ամեն Ա-ի մի բան հասցնեմ: Էս
անտեր քաղաքը և զանազան ներքին ու արտաքին ցավ ու հոգ-
սեր մարդու՝ ճշմարիտ որ՝ սպանում են: Տարիները անցնում են,
ևս ես նայում, որ զուր տեղը կորցրել ես ժամանակդ էլ, ետհող
էլ—ամբողջ կյանքդ էլ: Եվ ամեն օր սպասում եմք, որ պիտի
փոխվի: Ասում է՝ գնացին տեսան Մոլլա Նասրեզդինը մի վա-
րար ջրի ափի նստած սպասում է: Ասին՝ ընչի ես սպասում:—
Թե՛ սպասում եմ գետն անց կենա, որ հետո ես անց կենամ:
Ճիշտ էսպես. մենք էլ սպասում ենք էս ժամանակն անց կենա,
որ մեր ուղած կյանքով սպրնդն պարապենք... ու շարունակ
սպասում ենք:

Շատ բարեներով

Քո Հ. Թումանյան

25 սեպտ. Թիֆլիզ:

262. ՅՈՒՆԱԿԻ ԽԱՆԶԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Բաքու

[1916 թ. սեպտեմբեր] ²

Սիրելի Յուլի,

Կըներես, եթե համակս մի քիչ խառը զուրո գա: Զերմս
բռնել է, բայց աշխատում եմ պարզ գրեմ:

Նամակդ ստացիլ եմ: Պատրաստ նկար չունեի մոտո: Պատ-
րաստեցին, նոր են լեւրել, կուղարկեմ:

¹ Բացատրված բառերը գործ են անված «Մոծակն ու Մըջուներ»
առակում:

² Ժամանակը որոշվում է ծրարի վրա եղած կնիքով:

Էդ նկարը¹ Երվանդի (Թաղիանոսյանի) պատկերն է. և մեր շրջանում հայտնի է «Թաղիանոսյան» պատկեր անունով: Բայց բանն էն է, որ հերիք չէր տված խոսքս չկատարեցի, իր ժամանակին չնկարվեցի, դեռ նկարվելուց հետո էլ մինչև էսօր նրան չեմ (ղրկել): Բոլորը ուրիշ ընկերներս ու բարեկամներս յուրան: Նրան էլ պետք է այժմ ուղարկեմ:

Էս լավ: Դատարկ բան է, գործ չի:

Դանք «Գործ»-ին:

«Գործ»-ի նամակն ու պայմանն ստացա, անկյունումն էլ քո խոնարհ ստորագրությունը:

Ամեն բան շատ լավ է, բայց ցավն էն է, որ պատրաստ զրկելու դրվածք չունեմ, գրելու էլ հնչյա չունեմ, իսկ եթե նստեմ՝ աշխատակցելու համար բաներ գրեմ, էդ էլ հո չեմ կարող: Ուղղակի ժամանակ չունեմ տեղս նստելու: Էդ էլ ամառանոցումը մի քիչ հանդիստ ժամանակ դուռ—սերրական էպոսից² մի երկու երգ, էդ մոծակն էր, որ պրեցի ու զբաղվեցի լեզվական ուսումնասիրություններով: Ինչ որ քաղաք եմ եկել, էլ ես սկսվել է սովորական կյանքս, որի մեջ ամեն բան էլ կա, բացի գրականությունը: Ուղում եմ ասել՝ գրել կարգալը: Թե չէ տանս գիրք շատ կա, ես էլ միշտ գրականությունից եմ խոսում:

Միայն հիվանդ ժամանակս է, որ կարողանում եմ բան գրել: Տեսակ-տեսակ բեռներս վրիցս վերցրած, տանը վաղված եմ լինում: Եվ բոլոր մոտիկներս պիտեն: Հիվանդանում եմ թե չէ՝ պալիս են հարցնում՝ ի՞նչ ես գրել:

Ձեմ սխալվիլ, եթե ասեմ՝ իմ դրվածքների 90 տոկոսը հիվանդ ժամանակս եմ գրել և մեկ էլ՝ երբ հիվանդության պատճառով մի տեղ են զրկել մի երկու երեք ամսով: Հատկապես Արասիթուման:

Վերջապես վախենում եմ՝ թե խմբագրության պայմանն ընդունեմ: Մանավանդ էս տարի՝ զգում եմ, որ շատ եմ հոգնած ու ջարդված ամեն կողմից:

Հո, նամակումդ Պուշկինի մասին էլի գրել: Մեծ հաճույ-

¹ Թ-ի 1915 թվի լուստնկարը:

² Թ-ը 1916 թվին Սերբական ազգային էպոսից թարգմանել է «Մարկոն Ռամադանին դինի է խմում» «Մարկոն վերաջնում է պսակի հարկը» և «Մարկոն վար է անում»:

ըով զրույց կանիի Պուշկինից, բայց թուզթս վերջանում է:
Ի՞նչ լավ է, որ կինդ էլ է սիրում նրան... Նոր հիշեցի, որ տիկ-
նոջդ ծանոթ եմ, ինձանից շատ բարով արա:

Քո Հովհ. Թումանյան

265. ՅՈՒՆԱ. ԽԱՆԶԱՒԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Բախո.

[1916 թ.] 1 նոյեմբերի 9.

9 նոյեմբ. Թիֆլիզ.

Սիրելի Յուլի.

Քո ու երվանդի նամակից ու Տիգրանի (Հովհաննիսյանի)
խոսքերից էնպես հասկացա, որ դուք կարծել եք, թե կարող է
պատահել, որ ես նեղացած լինեմ:

Վահ:

էդ ի՞նչ բան է:

Ընդհանրապես. վախեցել եմ նեղացնեմ, նրա համար եմ
հրաժարվել էս գլխիցն ընդունեմ: Իսկ եթե դուք էդպես եք մը-
տածել և իմ ավանս ընդունելը ձեզ համար համարվելու է իմ
լավ զգացմունքի ու մոտիվության նշանը՝ խնդրում եմ իսկույն
և եթ փոխադրեք. մանավանդ հենց դրամական մի շարք օպե-
րացիաներ ունեմ և էդ 600 ու էլ մի ծակ կփակի: Կուզեք 600
կուզեք 300—փոխադրեցեք, որ մյուս անգամ էլ էդ տեսակ
կասկած չտանեք:

Հույս ունեմ, որ զոնե այժմ պարզվեց:

Վերջապես արժանացանք էն օրին, որ հայ խմբադրու-
թյունը իր աշխատակցից նեղանում է... ավանս չընդունելու հա-
մար:

Տիգրանի հետ մի քանի լուսանկար եմ ուղարկել, էն էլ
հակառակին քոնը մոտացել է թողել սեզանիս վրա: Կուզարկեմ:

Այժմ շատ եմ զբաղված մի գործով, որ էս վերջին տարի-
ները ինձ շատ էր զբաղեցնում—հայադիտության կուրսերի
և դրամականության ապահովության խնդիրը: Այժմ արդեն գլուխ
է դալիս: Պետք է ստեղծել և հայկական ակադեմիա: Մի ուրիշ
անգամ ավելի մանրամասն:

Թիֆլ ռոտզվում է նախորդ նամակով:

Երվանդին էլ բարեիր, ասա՛ միամիտ մնա: Ինձ միանգամայն սխալ եք հասկացել: Եթե ավանսով չափեք իմ դեպի ձեզ ունեցած վերաբերմունքը—տվ գիտի ինչքան պիտի ուղարկեք...

Ջերմ բարեներով

Հ. Թումանյան

ՉԵԾ. ԿՈՎԿԱՍՑԱՆ ՔՐՈՆՏԻ ԳԼԽԱՎՈՐ ԼԻԱԶՈՐԻՆ

Թիֆլիս-

1916 թ. դեկտեմբերի 23.

Его превосходительству г-ну Главноуполномоченному по устройству Кавказского фронта.

В ответ на отношение Вашего Превосходительства от 19 с. Декабря за № 6366, Правление честь имеет сообщить, что выдача ссуд писателям и интеллигентным беженцам армянам еще не произведена, так как предварительно составляется список и обследование лиц, имеющих право на ссуду.

К выдаче приступим с 1 Января 1917 г.

23 декабря 1916 г. № 14

(Ов. Туманян)

Նորին գերազանցութեան, Կովկասյան ֆրոնտի շինարարման
պէն Գլխավոր Լիազորին

Ի պատասխան Ձերդ Գերազանցութեան սույն դեկտեմբերի 19-ի, № 6366 գրութեան, վարչութեունս պատիվ ունի հաղորդելու, որ հայ գրողներին և ինտելիգենտ փախստականներին հատկացված փոխառութեան բաշխումը դեռ չի կատարված, որովհետև նախապես կազմվում է փոխառութեուն ստանալու իրավունք ունեցող անձանց ցուցակը և կատարվում է նրանց վիճակի հետազոտութեուն:

Բաշխումը կսկսենք 1917 թ. հունվարի 1-ից:

(Հ. Թումանյան)

1917

267. ԵՐԿԱՆԻ ԹԱՂԱՆՈՍՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս-Բախու

[1917 թ. ամառ]¹

Սիրելի Նրվանդ

Վերջապես, սատանի տիանջը խլանա ու ոտը կոտրի, մի հոգված² զրկեցի «Գործ»-ին: Հետո, երևի, ուրիշ տեսակի ապրանք էլ կզրկեմ: Բայց բանն էն է, որ մինչև էսօր կատարյալ խայտառակ եղա: Սիր բա որ էն գլխիցը չէի ուզում ավանսը վերցնեմ՝ գիժ հո չէի: Ես իմ բանը գիտեի՝ չէ՞: Հիվանդ, հոգնած, հազար ու մի բանի մեջ խառնված, տրամագրությունն չկա: Ես էլ գիտեմ, որ փողի խաթեր չեմ գրելու: Զուռ արիք՝ վերցրի, խայտառակվեցի: Շատ բան ունեմ, ճիշտ է, բայց որը կիսատ պաատ, որը անմշակ, որը գլխումս, և այլն և այլն:

Հիմի էլ գնում եմ Պյատիգորսկ, հիվանդ եմ: Զգերս բոլորովին քայքայվել են, դառել մաշված պրանդալ*, սիրտս թուլացել է, գատարկ պարկի պես կալս ընկել: Դե տեղն էլ ինչ մնաց:

Դնամ մի քիչ պաչինկա ըլեմ, վերանորոգվեմ, տեսնենք ինչ է դառնում:

Էն էլ շարունակ ինձ թվում է թե որտեղ որ է՝ մեր աշխարհը տակն ու վրա է լինելու: Ոնց որ մի լցրած խախուռ

¹ Ժամանակը որոշվում է Պյատիգորսկ գնալու փաստով, որ տեղի է ունեցել 1917 թ. ամառը:

² Հր. Աճառյանի «Հայերեն դավառական բառարան»-ի գրախոսությունը, («Գործ», 1917 № 7—8),

* Պրանդալ—պարան, թոկ:

Թվանք ըլի մի խամ մարդու ձեռքի, որ սպասում ես, թե հրեա որտեղ որ է կտրաքի ու...

Բայց թուղթս հատալ, ես էլ վազ եմ, մոտս հյուրեր են գալիս:

Ջերմ բարեներով

Քո Հովհ. Թումանյան

268. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐՑԱՆԻՆ

Պյատիգորսկ-Վոդոր

[1917 թ. ամառ]¹

Հասցե — Пятигорск, Провал № 28

Սիրելի Ֆիլիպ.

Եկանք Ռադմավիրական սքանչելի ճանապարհով, եթե հարմարություն լիներ, հենց էդ ճամփին էլ կմնայի ամբողջ ամառը:

Պյատիգորսկ սկզբներում շատ թուլացա, մեկ՝ որ սկսել էի հանգստանալ՝ նրանից, մեկ էլ նրանից, որ վանաններ էի ընդունում: Էսպես բացատրեցին բժիշկները, որոնք գտան, որ օրգանական հիվանդություն չունեմ, այլ սաստիկ հոգնած եմ ու գրեթե քայքայված վիճակի մեջ:

Այժմ լավ եմ, կազդուրվում եմ արդեն — նկատելի կերպով:

Եղա Լեւոնտաովի տանը, գուշկի տեղը, և նրա ման եկած տեղերը: Նրա գրվածքների մեջ շատ կտորներ միայն էստեղ կարելի է հասկանալ, Հետո կպատմեմ՝ թե ինչը և ինչպես:

Երեկ Գրեչանինովն² էր մոտս: «Անուշ»-ից օպերա է գրում: Եկել էր ինձ հետ խորհրդակցելու, Գոհ գնաց: Ինձ վրա էլ էն տպավորությունը թողեց, որ նրանից բան է դուրս գալու:

Հայ Գրողների Լ՛նկ. արդեն մի տուն նվիրել են Կիսլավովոսի, իսկ Հայկազյան Լ՛նկ. մասին խոսելու եմ մի քանիսի հետ: Մի քանի անգամ հրավիրել են Կիսլավովոսի, Վերջին անգամն էլ Համբարձումի (Թումանյանի) մոտ էինք ճաշին: Տիկինն ու ինքը եկել էին մեզ մոտ: Շատ լավ մարդիկ են: Շատ սրտով ուզում էինք Լիզային ու աղջիկներին տեսնել — առաջին անգամ չգտանք, երկրորդ անգամ տեսանք միայն Ժենյային ու Կատյային — էս անգամ բոլորին կտեսնենք: Ռուստեմն էլ լավ է, Յուզիայի կորայրն է մեռել: Համբույրներ ու բարեններ ամենքիդ: <Նամակն անստորագիր է>

¹ Ժամանակը որոշվում է նախորդ նամակով:

² Ռուս կոմպոզիտոր:

1917 թ. օգոստոսի 11.

Մեծարգո պ. Աճառյան.

Ձեր՝ Թիֆլիզ ուղարկած նամակը երկար համփորոշությունից հետո հասավ ինձ:

Պատասխանը արդեն գրել եմ Ն. Նախիջևան, բայց, ինչպես երևում է, դուք արդեն հեռացած եք եղել Ն. Նախիջևանից:

Էսօր էլ ստացա Ձեր երկրորդ նամակը Բաքվից և շտապում եմ սրան էլ պատասխանել:

Դուք Ձեր երկրորդ նամակում հարցնում եք Հայկական համալսարանի մասին:

Հայկական համալսարանը լինի, թե չլինի՝ Ձեր խնդիրը ես համարում եմ վերջացած: Հայկադյան Ընկ. միայն համալսարանի համար չի, այլ և նա իրենց կողմնակի պաշտոններից ազատելու է մեր գիտության, գրականության ու ղեկավարների մարդկանց (հարկավ ոչ ամեն մեկին) և նրանց հնարավորություն է տալու, որ իրենց գործով ու իրենց մասնագիտությունով դրադվեն: Էդ մարդիկ պետք է ընտրվեն աշնանը, բայց էն շատ քչերից մեկը, որոնց մասին խոսք է եղել և որոնց վիճակը նախորոշված է՝ զրանցից մեկը դուք եք:

Ձեր առաջին նամակին ստանալուն պես Ձեր մասին գրել եմ Թիֆլիզ և դեռ պատասխան չունեմ մեր նախադասից ու մարմնից (ժամանակավոր), բայց, մասնավորապես ես կարող եմ Ձեզ վստահացնել, որ դուք արդեն Հայկադյան Ընկ. ընտրած գիտնականներից մեկն եք և աշունքից ազատ պիտի դրադվեք Ձեր մասնագիտությամբ:

Սրա միայն պաշտոնական ձևակերպությունն է միում: Անցյալ տարի առաջին նամակն էլ, որ Ձեզ գրեցի, գրեցի հիմնադիր անդամների համաձայնությունով ու լիազորությունով:

Էս մեկ:

Երկրորդը: Համալսարանի գործն էսպես կապի՝ Մի քանի նիստ ունեցանք պրոֆ. Մառի ջերմ մասնակցությամբ, կազմվեց Հայկական համալսարանի իդեալ ծրագիրը, որոշվեց աշնանից բանալ լեզվական, գրական ու պատմական ֆակուլտետները, բայց երբ խնդիրը եկավ պրոֆեսորներին՝ հայտնվեց, որ պրոֆեսուրա չկա: Որոշվեց՝ փոխանակ համալսարանը բանալու՝

առայած մեր գիտութեան մարդկանցից ոմանց հնարավորութեան տալ Հայկազյան Ընկ. միջոցներով՝ Ռուսաստան թե արտասահման՝ պատրաստվելու առաջիկա համալսարանի համար։ Էստեղ էլ դարձյալ Ձեզ ինկատի ունենք։

Վերջապես Ձեզ ինկատի ունենք նաև էն խմբի մեջ, որ կազմված է լինելու մեր գիտնականներից ու բանասերներից և որին առայած Հայկական Ազգեմիտ լարձք անունն ենք տալիս։

Ինչպես տեսնում եք ինչ էլ որ լինի՝ դուք այսուհետև պիտի Ձեզ նվիրեք հայոց լեզուն ուսումնասիրելու և հավաքելու գործին, մի գործ, որի մեծութունը դուք ամենից լավ գիտեք, և մի գործ, որի համար դուք, եթե չեմ սխալվում, անփոխարինելի եք մեր մեջ։

Մշտական հարգանքով

Հովհ. Թումանյան

11 օգոստ. 1917.

Առայած իմ հասցեն.

Пятигорск Провал № 28

270. ՀԱՆՈՒՑ ԱՍԹԻԿԱՆԻՆ

Պյատիգորսկ—Վլադիկավկազ (Օրջոնիկիձե)

1917 օգոստոսի 15.

15 օգոստ. 1917.

Սիրելի Տեր Հակոբ.

Ինչ լավ եղավ, որ էն մի քանի օրը միասին անց կացրինք։ Ինձ էնպես է թվում, թե մի շատ թանկագին բան եմ գտել, այսինքն մարդ եմ գտել։ Ձէ որ մարդը՝ գոնե մեղ համար՝ ամենաթանգ բանն է։

Եվ երբ որ դուք ու օր. Սասունիկը¹ հեռացաք՝ ինձ ու աղջիկներին թվաց, թե հարազատներից կտրվեցինք։

Ձեր զնալու հենց մյուս օրն էր, կարծեմ, որ իմացանք Վլադիկավկազ պատահած տակնուվրայի մասին և շատ անհանգստացանք։ Փառք աստծու, որ էլի էդպես հեշտ է անցել։ Կարող էր շատ ավելի մեծ ծավալ առնել։ Եվ, դժբախտաբար, դեռ չեն անցել նույնիսկ ավելի ծանր դեպքերի հնարավորութիւնները։

¹ Սառիկյանի ղուտորը։

Մանաթանդ Անդրկովկասի համար, մեր երկրի համար: Առաջիկա զարհուրելի պատերազմները ինձ հանգիստ չեն տալիս ոչ մի օր, ոչ մի ժամ: Հրաշք պետք է լինի, որ առանց մեծ աղետների անցկացնենք:

Մեարոսը ետևորդուսը եկավ, մի քանի օր միասին անց կացրինք:

Մի գիշեր էլ մեր պատշգամբում նստած ժամանակը, նա էր և ուրիշ մի քանի հյուրեր, ներքևի ձորից հրապան բացվեց և զնդակը մեր կողքից անցավ, հասկապես Մոսկվայի Արսեն Բուդաղյանի՝ կողքից: Ո՞վ գիտի ինչ հարբած զինվորի մեկն էր: Եվ էստեղ էլ հեռո՞հեռո շատ է փչանում ամեն կողմից:

Վաղիկավիկազ գալու և Ռադամվիրական ճամփով անցնելու մասին եք գրում: Դուք գիտեք, Տեր Հակոբ, թե ինչքան ես էլ ուրախ ելինի եզ սքանչելի ճամփով անցնելու, քան երկաթուղով, և գիտեք, թե ինչ հաճույքով մի կամ երկու օր կմնայի Ձեր շրջանում: Անցյալ օրերը նույնը ասել եմ և Գեվորգին՝: Եվ եթե կարելի եղավ՝ էղպես էլ կանեմ: Բայց միթե էս օրերում հնարավորություն կա հաստատ մի բան որոշելու: Ինչ խմանա մի շարժից հետո ինչ է լինելու: Ինչ էլ որ ասենք՝ Ձեզ հայտնի առակի նման պետք է ասենք՝ եթե աստված հաջողի (էս ասակը կարծեմ գիտեք):

Հիմի՝ եթե աստված հաջողի՝ մեծ ուրախությամբ:

Մի երկու ժամ ասաջ Անդրանիկը եկավ մեզ մոտ: Մեր ընդհանուր սենյակում տեղ որոշեցինք նրա համար, թեև նա վերանդան ավելի հավանեց:

Փեսես ու տպես եկան Պետրոգրադից: Շատ նոր տեղեկություններ բերին հեռաքրքրական, բերին նաև կշովկասի նոր վարչական բաժանումի քարտեզը: Բայց ոչ մի բան ինձ չի ուրախացնում, քանի որ պատերազմի ծակատն էսքան խախուտ է և բռնակը քայքայված, և պաշտպան լինելու փոխարեն պատուհաս է դառնում:

Ամենքիս կողմից ջերմ բարեններ գերդաստանիդ և օր. Սասունիկին:

Համբույրներով՝ միշտ բարեկամդ
Հ. Թումանյան.

1 Մոսկվայի հարուստներից:

2 Սուրխատյան Գեվորգ. - Նախկին ուսուցիչ, աղա Պյատիգորսկում տղարանատեր. «Северный Кавказ» թերթի հրատարակիչ:

1917 թ. օգոստոսի 26.

Սիրելի Ֆիլիպ.

Որ իմանաս, թե էս վերջին ժամանակներն ինչ բանի վրա եմ էլի կրարկանաս: Դարձյալ ժողովներով եմ զբաղված:

Կարելի եղավ գլուխ բերել Կիսլավոդսկ մի ժողով, ուր խոսեցինք մեր ֆիզիքայեա ու նյութապես անապահով գրության մասին Կովկասում և մեր կուլտուրայի պաշտպանության ու ապահովության—այսինքն Հայկազյան Լ՛նկ. մասին: Հայկազյան Լ՛նկ. առայժմ անդամագրվել են քսան երկու հոգի 5 հազարանոց անդամ. իսկ Կովկասի խնդիրը, որ վերջի վերջո՝ ձևակերպելի էս մի երկու խոսքի մեջ—օգնություն Կովկասյան ֆրոնտին, էս խնդիրն, ասում եմ, հանգավ նրան, որ փող հավաքենք (մի խոշոր գումար), և փողով, մարդով ու ամեն կերպ օգնության պանք: Հիմա նորից գնալու եմ, որ հանձնաժողովն ընտրենք ու գործն սկսենք: Մեջները լավ մարդիկ կան, բայց ազգային ոչ մի ըովանդակություն չունեն: Ոչ էս են, ոչ էն: Եվ որտեղից լիներ...

Ես հույս ունեմ, որ հիմի արգեն մի երկու հատոր բանաստեղծություն ես գրել: Տեսնենք ինչ նոր գյուտեր ես արել, որոնք, սակայն, միշտ կորած պիտի մնան աշխարհքի համար և լույս չպիտի տեսնեն:

Անցյալ օրը տեսա տիկ. Լիզային ու իր լավ աղջիկներին: Ուզում են դառնալ Մին էլ տուն զնացի. տանը չէին: Ուզում էի խորհուրդ տալ, թե եթե գործ չունենք—ինչ եք շտապում. ասում են մթերք չկա էնտեղ, իսկ էստեղ ամեն բան լիքն է:

Եվ, ինչպես երևում է, շատ նեղություն եք քաշել: Նրանի թե դրանով վերջանա:

Մենք սեպտեմբերին կգանք:

Շատ ու շատ բարեներ ամենիդ:

Համբույրներով

Քո Հովհաննես

26 օգոստ. Պ. գորսկ

Гумен - ^{приваляе} ^и 28

Wm. Schuyler

by met Henry Van-
derburg at West
Brookfield: Dr.
just before the war,
of 80 or 90 years
to least in many
instances:

Գրութեան արժեք
 քան զայն Բարձրագոյն
 խի՛նք արժեք ինչ անհայտ
 անձի՛ քանի, խի՛նք քանի
 որ քաջանք ինչ անհայտ
 քանի: Բարձրագոյն

1917 թ. հոկտեմբերի 9.

Սիրելի Տեր Հակոբ.

Նամակդ ստացաւ: Շատ շնորհակալ եմ, Տեր Հակոբ ջան: Խնդրում եմ իմ կողմից բարեկիր և շնորհակալութիւնս հայտնի բ. Լիսիցյանին¹ Ուղարկում եմ ևս 150 ռ., էն ավելորդ 17 ռուբլին էլ տուր տանողներին, փեշքեշ կամ на чай, անունն ինչ կուզես դիր, տերտեր մարդ ես:

Քրեհն էլ՝ ինչքան կըլի, կզբեն, էնտեղ կտան: Միայն, որ տանեն, թող սոռաջ իմաց տան, դուցե տղես դա տանի: Կարող է պատահել՝ ևս էլ արդեն տուն հասած լինեմ: Պետք է գնայի Ն. Նախիջևան Հայկազյանի, Գրողն. Ընկ. և Միք. Նալբանդյանի գործերով², բայց թիֆլիզից էնպես տեղեկութիւններ ստացաւ, որ պետք է էնտեղ շտապեմ: Մանավանդ բանկի հետ էլ լուրջ պատմութիւններ ունեմ, ուրիշն էլ խառն է:

Կիսլավոդսկ լաւ գործ կատարեցինք: Քո գնալու մյուս օրը գրեթե Լեւ միլիոնի բան հաջողեց ազ. ի համար³:

Էսօր գնում եմ նորից էնտեղ, մի գործ էլ կա, վերջացնենք ու պրծնենք:

Շատ բարով արա Գեորգին ու Ներսիսին⁴ իրենց ընտանիքներով և քո տիրապահ տիրուհուն իւրն զավակներով:

Նվ կըլին շնորհակալ եմ, ախպեր, փառոց կենաս:

Քո Հովհ. Թումանյան

9 հոկտ. 1917

Պատիգորսկ

¹ Լիսիցյան Գեորասիմ—գործարանատեր, առևտրական Վլադիկավկազում:

² Նոր-Նախիջևան գնալու նպատակն էր այնտեղ Հայկազյան Ընկ. օգտին հանդանախութիւն կառարել, Հայ Գրողների Ընկ. ճյուղ բանալ և թիֆլիզ բերել Միք. Նալբանդյանի արխիվը:

³ Հանդանախութիւնը կատարւում էր Հայկազյան Ընկ. համար:

⁴ Տեր-Հովհաննիսյաններ.—Լոռեցիներ. առաջինը բանկի սշխատող, երկրորդը ուսուցիչ:

1918

273. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅԱՆԸ
Թիֆլիս

1918 թ. դեկտեմբերի 19.

19 դեկտեմբ. 1918 թ.

Հայոց Հայրենակցական Միությունները Կենտրոնական Պորհուրդը իր դեկտեմբերի 18-ի արտակարգ նիստում, քննելով հայ-վրացական ընդհարման խնդիրը և ի նկատի ունենալով,—

1, որ հարևան ու ազգակից ժողովուրդների միջև առաջ եկած հղրայրասպան պատերազմը հղի է սարսափելի ծանր ու կործանարար հետևանքներով.

2, որ այդ ժողովուրդների բարեկալամ ու խաղաղ համակեցությունն է միակ զբաղականը նրանց քաղաքակրթական հառաջադիմական և քաղաքական ու տնտեսական բարգաւաճման.

3, որ այդ երկու հղրայր ժողովուրդների պատմության մեջ չեղած համակեցության խախտումը կնշանակի ոճիր դործել այդ ժողովուրդների խղճմտանքի դեմ.

4, որ չկա և չի կարող լինել այդ երկու ազգակից ժողովուրդների միջև և ոչ մի դեպք ու ոչ մի խնդիր, որ անկարելի լիներ լուծել հաշտ ու խաղաղ ճանապարհով.

5, որ այդ համակեցության խախտումը կատարվում է այն ժամանակ, երբ այդ ժողովուրդները մտնում են նոր ու լուսավոր կյանքի շրջանը:

Որ ոչ եղ—ա). բռնն կերպով բողոքել կատարվող արյունահղության դեմ, բ) պահանջել անմիջապես դադարեցնել թշնամական դործողությունները, գ) ընդհարման պատճառները վե-

րացնելու համար անմիջապես դումարել հայ-վրացական կոնֆե-
րանս, որի իրավասությանը հանձնել նաև մյուս բոլոր վիճելի
խնդիրները, դ) արամադրել երկու կառավարություններին խոր-
հրդիս լայն աջակցությունը վերոհիշյալ նպատակներին հասնե-
լու համար և ե) այս որոշումը հայտնել երկու կառավարություն-
ներին երկու ժողովուրդների ազգային-հասարակական հիմնար-
կություններին և ամեն կերպ տարածել այդ ժողովուրդների
ամենալայն խավերի մեջ:

Հայրենակցական Միություններ—Ալեքսանդրապոլի, Ախալ-
ցխայի, Ախալքալակի, Գանձակի, Գողթնի, Դադախ-Շամշադնի,
Դարսի, Դարարադի, Լոռու, Հին-Նախիջևանի, Նոր-Բայազետի,
Պարսկաստանի, Փամբակի, Շամախու և Շուշավերի

Կենտրոնական խորհրդի նախագահ՝

Հովհ. Թումանյան

Քարտուղար՝ Հ. Համբարձումյան¹

274. ԵՎԳԵՆԻ ԳԵԳԵՉԵՆՈՐՈՒՆ

Թիֆլիս

(Սեպտեմբեր)

(1918 թ. декабрь)

Многоуважаемый Евгений Петрович.

Сегодня узнал, что представители союзников сделали предложение перемирия неприемлемое для грузинского правительства. Не найдете ли целесообразным созвать экстренное совещание из представителей армяно-грузинской интеллигенции составить новый проект перемирия на основании условий которые были Вами предложены, когда я был у Вас.

Этот совместно составленный проект сообщить пред-
ставителям союзников с просьбой его провести.

¹ Հայրենակցական Միությունների Կենտրոնական խորհրդի այս որո-
շումը կայացվել է հայ-վրացական ընդհարումի կապակցությամբ Այդ ընդ-
հարումը տեղի ունեցավ 1918 թվի դեկտեմբերին մենջլիկյան և դաշնակցա-
կան կառավարության միջև:

Այս որոշման ընագիրը գտնվում է ՀՍՍՌ Պետ. Կենտրոնական ար-
խիվում— ֆոնդ 68 ց/200 Գ. 613. թերթ 78.

Так, крайне необходимо прекращение этого, пагубного для обеих сторон кровопролития, что мы должны всеми силами помогать этому во что бы то ни стало.

Жду Вашего ответа.

О. Туманян.

ՆԱԳՂԱՆԻ ԳԵՂԱՇԱԿՈՐՈՒՆ

Թիֆլիս

(1918, դեկտեմբեր)¹

Մեծարգո Նվզենի Պետրովիչ

Այսօր իմացա, որ դաշնակիցների ներկայացուցիչները վրաց կառավարութեան համար հաշտութեան անընդունելի առաջարկ են արել: Արդյոք նստատեղահարմար չե՞ք դաճում հայ—վրացական ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչներից հրավիրել արտակարգ խորհրդակցութեան՝ կազմելու հաշտութեան նոր նախագիծ՝ այն պայմանների հիման վրա, որ դուք առաջարկեցիք, երբ ես Ձեզ մոտ էի:

Միասին կազմված այդ նախագիծը հաղորդել դաշնակիցների ներկայացուցիչներին՝ խնդրելով դորժադրել այն:

Այսպես, խիստ անհրաժեշտ է երկու կողմի համար էլ կործանարար այդ արյունահեղութեանը դադարեցնել, որը մենք պետք է գլուխ բերենք բոլոր ուժերով՝ ինչ էլ լինի:

Սպասում եմ Ձեր պատասխանին:

Հովհ. Թումանյան

ՉԴՏ ԳԵՈՐԳԻ ԼԱՍՆԻՇՎԻԼՈՒՆ

Թիֆլիս

1918 թ. դեկտեմբերի 22.

Многоуважаемый Георгий Михайлович!

Сегодня узнал, что представители союзников сделали предложение перемирия неприемлемое для грузинского правительства.

Крайняя необходимость прекращения этого пагубного

¹ Ժամանակը որոշվում է նախորդ նամակով:

для обеих сторон кровопролития, заставляет меня просить Вас поторопиться с приведением в исполнение резолюций совещания, которую мы с князем Накапидзе передали Вам позавчера.

Составленный, совместно с грузинской интеллигенцией приемлемый для обеих сторон проект перемирия сообщить представителям союзников с просьбою его провести.

Жду Вашего ответа.

Искренно уважающий Вас

Ов. Тумаян

22/XII—1918г.

Адрес мой: Вознесенская, 18.

ԳԵՈՐԳԻ ԼԱՍԽԻՇՎԻԼՈՒՆ՝

Մեծարգո Գյորգի Միխայիլիչ:

Այսօր իմացա, որ դաշնակիցների ներկայացուցիչները վրաց կառավարութեան համար հաշտութեան անընդունելի առաջարկ են արել:

Երկու կողմի համար էլ կործանարար այդ արյունահեղութեանը² վերջ դնելու ծայրահեղ անհրաժեշտութեանը ոտիդում է ինձ խնդրելու Ձեզ շտապեցնել խորհրդակցութեան բանաձևի կիրառումը³, որը մենք իշխան Նախաշիձեի⁴ հետ նախանցյալ օրը հանձնեցինք Ձեզ:

Վրաց ինտելիգենցիայի հետ կաղամած երկու կողմի համար ընդունելի հաշտութեան նախագիծը հաղորդել դաշնակիցների ներկայացուցիչներին՝ խնդրելով կիրառել այն:

Սպասում եմ Ձեր պատասխանին:

Ձեզ անկեղծ հարգող

Հովհ. Թումանյան

¹ Մենշևիկների կառավարութեան Լուսավորութեան մինիստր:

² Մենշևիկ և դաշնակցական «կառավարութեանների» նացիոնալիստական քաղաքականութեան հետևանքով առաջացած վրաց—հայկական սպառնալուծը:

³ Տես № 273 համակը:

⁴ Իլյա Նախաշիձե—(1866—1923) վրաց գրող և հասարակական գործիչ, որի հետ Թ-ը լավ հարաբերութեան մեջ էր:

1919

276. ՀԱՆՈՐ ՍՍՈՒԿՅԱՆԻՆ
Վլադիկավկազ — Թիֆլիս

[1919 թ. փետրվար] ¹

Իմ Սիրելի Տեր Հակոբ.

Մեծ ցավով հարգացի նամակդ ²: Տեր Հակոբ ջան, գուցե թե ուրիշ օրերում էնքան խոր չհասկանայի քո վիշտը, ինչքան էս օրերում երբ աչքերս դեռ չեն ցամաքել որդուս հսկծից ³: Նվ եթե դիտես, կամ թե չդիտես գուցե զգում եմ թե ինչքան ջերմ զգացմունքով եմ դեպի քեզ, թերեւ զբանով էլ չափես, թե ինչքան կցավեի քեզ համար ու քո որդու համար:

Ստառնիկը էս լռակիս մեզ մոտ է: Ես նրանից շատ եմ դժգոհ, որ էնքան հաճախ չի լինում մեզ մոտ, ինչքան ես կուզենայի, բայց հիացած եմ նրա վրա, թե ինչքան ինտելիգենտ և ազնիվ մարդ է և ինչպես բարձր հոգիներին վայել հանդրա-տուլթյամբ տարած իրեն վիշտը:

Նրկար պիտք է գրեի, բայց ժամանակ չեղավ, եկան խան-գարեցին: Բանն էն է, որ էս երկու օրը իմ ընկերներն ու բարեկամները մի ադմուկ սարքեցին, թե ինչ է՝ լրանում է քո հիսուն տարին: Ակամայից ընկա հորեւյանի մեջ, որից էնքան

¹ Ժամանակը որոշվում է բանաստեղծի ծննդյան 50-ամյա հորեւյանով, որ կատարվեց 1919 թվի փետրվարին:

² Ստոիկյանի ավագ որդու՝ Նորենի մահվան մասին:

³ 1918 թ. օգոստոսին բանաստեղծի Աբուովազի որդին անհայտացավ՝ վանի կողմերում:

շատ էի վախենում: Եվ ահա, երկու շաբաթ է մի ցուցակ են դրել գրադանումըս, թե ամեն օր որտեղ եմ լինելու: Այժմ ես էլ մի տեսակ թամաշավոր եմ դարձել և դարմանում եմ երկու րանի վրա, մեկ՝ թե ինչքան կենսունակ է մեր ժողովուրդը և ընտել հուսահատվել չգիտի իր շատ խորհրդավոր ճանապարհին, մեկ էլ՝ թե ինչքան զորեղ է ժողովուրդների մեջ համերաշխության ու հղալարության զգացմունքը: Հենց նոր մոտս էր մի պատգամավորություն—հայերից, ռուսներից, վրացիներից, թուրքերից ու հրեաներից և հատկապես նրա համար—որ ես հղալարություն ու համերաշխություն եմ սիրել:

Ձերոմ բարեներ մերոնցից, համբույրներով

Քո Հովհ. Թումանյան

277. ԽՐԻՍՏԱՅՈՐ ՎԵՐՄԻՇԵՎԻՆ

Թիֆլիս—Երևան

1919 թ. ապրիլի 22.

Հարգելի բարեկամ
Խրիստափոր Ամբակումովիչ¹

Գրաբերներս Լոռու շրջանի Դսեղ դյուղի համայնքի ներկայացուցիչներն են—իմ հայրենի դյուղի Գալիս են աղ բերելու, ինձնից նամակ են խնդրել Ձեր անունով, և հուսով եմ, որ հեշտություն կըտաք նրանց:

Ես իմացա, որ դուք պաշտպանել եք մեր դժբախտ քննիչ բյուրոյի գործը², բայց այսուամենայնիւ տապալվել է մեր

¹ Վերմիշ (1863—1933) գյուղատնտես. հասարակական գործիչ. Թիֆլիսի քաղաքապետ (1905 թ.), „Եսեղ“ օրաթերթի խմբագիր և գաշակցության իշխանության օրոք (1919 թ.) պարենավորման մինիստր:

Վերմիշի նամակի բնագիրը գտնվում է Հայկ. ՍՍՌ Պետ. Կենտ. Արխիվում ֆ. 43, գործ 99.

² 1918 թվի դեկտեմբերին Թիֆլիսում կազմվում է իմպերիալիստական պատերազմի ժամանակ հայերի կորուստները որոշող բյուրո: Իր աշխատակիցների միջոցով բյուրոն գրի էր առնում հայ ժողովրդի կրած փաստերը պատերազմի ընթացքում, որը խաղաղ ժամանակ պետք է հատուցվեր. Այդ բյուրոյի նախագահը՝ Հովհ. Թումանյանն էր: Քննիչ բյուրոն կազմում էր՝ «Քննիչ հանձնաժողով համաշխարհային պատերազմից ժողովրդի կրած վնասների»: Բյուրոյի գործերը գտնվում են Հայկական ՍՍՌ Պետ. Կենտ. Արխիվում:

նշանավոր պարլամենտում: Հակառակ նույնիսկ կառավարութ-
յան (գոնե մեծամասնության) պաշտպանությանն ու առա-
ջարկին:

Դուք չեք կարող երևակայել թե առհասարակ բյուրոն,
մասնավորապես ես՝ ինչ ենք քաշել էդ բոլորի հետևանքով:

Մի դորժ բռնել երեք ամսով և հատկացնելիք զուգարը
որոշել միայն հինգերորդ ամսին, էն էլ միայն մի վեցերորդա-
կան մասը...

Եվ էն էլ հայ ժողովրդի կրած տանջանքների ու վնասների
դորժը, նրա արդար պահանջի դորժը, միլիոնավոր կեղեքվածների
ու թալանվածների դորժը—և էդ մարդիկ, որոնք էդքան անկա-
րեւոր են համարում էդ դորժը ու էդպես անցնում դրա վրից—
էդ մարդիկ համարվում են էդ ժողովրդի ներկայացուցիչները:
Եվ բանից դուրս է գալիս՝ ամբողջ աշխարհքը պահանջ ունի՝
բացի հայությունը:

Այնինչ ամերիկական հյուպատոսը անցյալ օրը, իրեն մոտն
էի, ինքն առաջարկեց, թե երեք շաբթից հետո գնում եմ Փա-
րիզ—ավելք բյուրոյի դորժը հետո տանեմ, հուլյնիսկ ցույց տվեց
թե ինչ պրենք ու ինչ անի մեր պատգամավորությունը, խոս-
տացավ ինքն էլ էնտեղ օգնի. վերջապես մյուս կողմից էլ մեր
պատգամավորությունն է գնում—ամեն կողմից նոր հյուսթեր
են զրկում, Հյուսիսային Կովկասից ահադին գաղթականութուն
է գալիս նոր պահանջներով—իսկ մենք ամեն բան թողինք կի-
սառ ու բյուրոյի գոները փակեցինք:

Յանկանարով Ձեզ ամեն հաջողություն միշտ Ձեր բարեկամը

Հովհ. Թումանյան

1919 թ. IV Թիֆլիզ:

278. ԱՇԽԵՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Երևան

[1919 թ.] ¹ մայիսի 4.

մայիսի 4.

Աշխեն ջան.

Ձէ՛ դու գիտես, թե ես ինչքան եմ սասանված արդեն և
մյուս կողմից էլ ինչքան եմ հավատում նախադասյունների ու
երազների:

¹ Թվը որոշվում է Թ-ի հորելյանով:

Ձեր գնալուց հետո մի գիշեր երազ տեսա, որ ատամբիս
կողքին մի վոքըրիկ սիրուն առամ էր դուրս եկել, հանեցին ու
բերանս արյունով լցվեց։ Զարթնեցի ու էլ քունս չըտարավ,
սիրտըս ահ ընկավ ու շարունակ մտածում էի Բոբիկի մասին¹։

Լավ է, որ վտանգավոր բան չկա, բայց էլի շատ զգուշ
կաց, նոր տեղ է, օգտիրոխություն է, ով գիտի։

Քեզ էլ լավ պահի, Աշխեն ջան, դու իսկի չես հասկանում,
որ պետք է կարգին սնունդ տանես։ Ես ձեզանից միայն էդ եմ
ուզում, որ ձեզ պահեք ու լավ լինեք, մինչև էս հրեշավոր ժա-
մանակից ազատվենք։

Համիկի մասին որ գրել էի, թե էգտեղ մնա, պատճառն
էն է, որ չեմ ուզում նա ղինվորական դառնա կամ պաշտոնյա։
Նա էն տեսակ արագությամբ ու հաջողությամբ էնքան մի գե-
ղեցիկ լեզու էր ստեղծում և էնքան էր լուրջ գնում գեղի դրա-
կանությունը, որ ես ուզում եմ նա ուսումը շարունակի ու պա-
րասլի էդ հազար անգամ ավելի լավ կըլինի, քան էսօրվան
ճանապարհը։

Մուշեղն էլ, ով գիտի, դուցե իր մասնաճյուղի մեջ մի բան
դուրս գա։

Ամեն օր ճաշին ու իրիկունը մեր տունը լիքն է, շատ ըն-
տիր ու գեղեցիկ հասարակություն է բոլորում՝ շարունակ մեր
սեզանի շուրջը ու շարունակ ինձ սաստիկ տխրեցնում։

Անցյալ օրն էլ հրավիրվածները շատ ծաղիկ բերին, տունը
կորեկ էր ամեն տնտեսի ծաղիկի մեջ, բայց ինձ համար ինչքան
շատ՝ էնքան վատ...

Կարծես թե բոլորովին երեսա եմ դառել։

Երեկ չէ առաջին գիշերը հրավիրված էի վրացիների մոտ,
շատ լավ գիշեր անցկացրինք, իսկ իրիկունը նրանցից ոմանք
էին մեզ մոտ։

Ամերիկական հյուսվատոսը ուզում է դա մեր կառավարու-
թյանն այցելության, խնդրում է, որ միասին գանք։ Էնքան
լավ բաներ ասավ, որ քիչ է մնում համոզի։

Երեկ իրիկուն տ[իկին] Բուլմերինդի մոտ² (գեներալ Աքի-
մովի տանը) մի անակընկալի ենթարկվեցի։

Իբրև թե մի ընտանեկան երեկույթում պետք է կարգա-

¹ Բոբիկ—Հովիկ՝ Աշխենի օրդին։

² Տիկին Բուլմերինգ—Գեներալ Ակիմովի կինը։

յին Շանթի «Հին աստվածները»: Ասաջին անգամ ես չըկարողացա գնալ, հետաձգեցին:

Երեկ էլ ինձ հարմարեցրին ու նշանակեցին ժամը 5-ին, որ ես 8-ից տղատ լինեմ, մոտոս հյուրեր էին գալու: Գնամ տեսնեմ — մի 70—80 հոգի հայ ու գերմանացի ընտիր հասարակություն և զարձյալ իմ 50-ամյակի պատմությունը: Գերմանացի բանաստեղծ Նեյմանը, որ պիտի կարդա և իր թարգմանած «Հին աստվածները», ռուսերեն լեզվով մի րեֆերատ կարդաց համառոտ հայոց բանաստեղծության մասին, կանգ առավ ինձ վրա ու ողջունի խոսք տալով գերմանացիների կողմից և կարդաց իր թարգմանած «Անիծած հարսը» և երկու ուրիշ ոտանավորներ:

Ապա մի ծագկապարդ կողովի մեջ լիքը ցորեն ավին, վրեն մի կարո — Народному певцу Армени — привет от мыхоящей Германии.

Ես շնորհակալություն հայտնեցի և թարգմանություններով ու կողովով շտապեցի տուն: Բանից դուրս է գալիս, որ ցորենը էդ տեսակ գեղքերում առանձին հարզանքի նշան է — աղ ու հացի պես մի բան:

Թիֆլիսում եղանակները հրաշալի են և անդադար զանազան երեկույթներ, ցերեկույթներ ու հանդեսներ:

Աշխեն ջան, մի երկար շատ երկար նամակ գրի: Երեկ մեկը պատմեց, որ գալիս քեզ տեսել է զրոսներիս չըգիտեմ ում հետ: Նամակ չեա ավել:

Համբուրում եմ ամենքիդ

Հայրիկդ

ՉԴԹ. ՀԱՅ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Թիֆլիս

1919 թ. հուլիսի 20.

Հայ Գրողների Ընկերության հարգելի վարչությանը,
Վարչության նախագահից,

Երեկվա՝ վարչության և հրավիրված գրողների խորհրդակցական նիստը կառավարական մի հարյուր հազար ռուբլի նպատակի վերաբերությամբ որոշ սկզբունքներ ընդունելուց և ցուցակ կազմելուց հետո՝ խնդրի վերջնական որոշումը թողեց վարչության էսօրվան նիստին:

Եվ ահա վարչության ուղադրությունն եւ առաջարկում հետեւյալ խնդիրները:

Առաջինը. ինչպե՞ս և երեւի էի պնդում, հիշյալ սկզբունքները, դիմումներն ու նպատաւորների ցուցակը հեռագրել կառավարութեանը և առնել նրա սանկցիան, քանի որ որոշողներն են մեծ մասամբ ստացողները: Հեռագրում բացատրել դրությունը և խնդրել կառավարութեանը՝ անմիջապէս պատասխանել: Երկրորդը՝ վերանայել Ահաբոնյանի խնդիրը, և

Երրորդը. իմ դրությունը միանգամայն տարբերվում է իմ ընկեր գրողների դրությունից էն հանգամանքով, որ ես Գրողների Ընկերութեան նախագահն եմ, ինձ են դիմում լամենքը և ես պարտավոր եմ հոգալու նախ և առաջ ուրիշների կարիքները: Դրա համար էլ ես առայժմ հրաժարվում եմ ինձ հատկացրած տասը հազար ո. դոլմարից, խնդրում եմ էն էլ բաժանել ուրիշ կարիքավոր գրողներին, և իմ խնդիրն էլ հետաձգել երկրորդ նվազին ստացողների խնդրի հետ:

Նախագահ՝ Հովհ. Թումանյան

1919. հուլիսի 20.

Թիֆլիզ

280 ԳՐԻԴՐԻ ՂԱՓԱՆՅՅԱՆԻՆ.

Թիֆլիս—Երևան

1919 թ. հուլիսի 24.

24 հուլիսի 1919. Թիֆլիզ

Հարգելի պ. Ղափանցյան.

Էսօր ստացա թե հանրային կրթութեան և արվեստի մի-նիստրի մակագրությունը Ձեր խնդրի վրա և Ձեր խնդիրը՝ ուղղած ինձ Գրողների Ընկերությունից նպատակ ստանալու համար:

Շատ եմ ցավում, որ Ձեր դիմումը ուշացել է. արդեն որոշած մի հարյուր հազար ուսուրին մասնադրած է: Եթե նոր գումար կըստանանք, ես նկատի կունենամ Ձեր խնդիրը:

Սակայն ես ուզում եմ Ձեզ հետ խոսել ավելի հիմնավոր բանի մասին:

Մի երկու տարի առաջ Թիֆլիզում դրվեց Հայկադյան Ընկ. հիմքը, որի նպատակները շատ էին ընդարձակ: Նա մեզանում

պիտի գրականությունը, գիտությունն ու արվեստները հովա-
նաւորներ, պաշտպաններ ու զարգացներ: Ի միջի այլոց և մեր
բարբառները պիտի հաւաքել: Սա գլխավոր նպատակներից
մեկն էր: Եւ է՛: Տաճկական արշավանքն ու Ձեզ լավ ծանոթ
տալիսն ու վրան արգելք եղավ Ընկ[երությունը] բաց անելու և
գործի անցնելու: Այժմ էլ արգեն պետություն ունենք. հետեա-
ւար Ընկ-ը պիտի հրաժարվի շատ կետերից իրեն կանոնադրու-
թյան ու կենտրոնանա որոշ գործի վրա: Մենք արդեն Աճառյա-
նին մշտական թոշակ էինք կապել ու հրավիրում էինք մեր լե-
զուին հաւաքելու գործին—բայց ճանապարհները փակվեցին:
Մենք նույնիսկ լեզվի համար հատուկ գումար ունենք: Եթե
Դուք կնշխարվեք լեզվի հաւաքման գործին—միանգամ ընդմիշտ
կըկապվեք էդ գործի հետ, և հուսով եմ—անկարոտ: Եթե համա-
ձայն եք—խնդրեմ գրեցեք Ձեր համաձայնությունն ու առա-
ջարկը, որ ես տուջարկեմ Ընկ[երության] վարչչներին:

Հարգանքով Հովհ. Թումանյան

281. ԳՐԻԳՈՐ ԴԻԱՍԱՍԻԱՆԵՆ.

Թիֆլիս

[Սեպտեմբեր]

[1919 թ.]

Իմ թանկագին Գրիգոր
Նիկողոսիչ.

Սրտանց շնորհակալ եմ, որ դու հիշում ես մեր գրակա-
նությունն ու գրողներին էն ժամանակ, երբ մենք գրեթե մո-
ռացել ենք մեր ազգային ամբողջությանն ու ամեն մեկիս հա-
սած ծանր հարվածների տակ:

Այո՛, մեզ հասած դժբախտությունը վեր եղավ մեր ուժից
ու կարողությունից: Սակայն էս էլ կանցնի: Առաջին անգամը
չի որ հայ ժողովուրդը էս տեսակ աղետ է տեսնում: Էլ է տեսել
և նորից ոտի կանգնել նորից վերաշինելու և ստեղծագործելու
համար:

Էս համատարած աղետների ծովի մեջ Վրաստանը միակ
անկյունն է, որ ազատ է մնացել սովից, սրածությունից ու հա-
մաճարակից և խանդով դադարում է յուր ներքին վերաշինու-
թյան աշխատանքով:

...Ես երբեք չեմ կասկածել, որ հայն ու վրացին, Վրաս-

տանն ու Հայաստանը ամենալավ հարեաններ(ը) պիտի լինեն, ավելի լավ քան երբեիցե, և նրանց գրականություններն էլ իրենց միջի ամենավսեմ կապը:

Հենց էսօր էլ շատ է սերտ ու անկեղծ էդ կապը մեր մեջ, եւ զեռ ավելի կամրացնենք: Դրան ապացույց քեզ լավ հայտնի հայ ու վրացի գործիչների ձեռնարկած «Կովկասյան ազգերի կուլտուրական միութեան» զործը և հայ ու վրացի բանաստեղծների սկսած «Բանաստեղծների հղրայրութեանը», որոնցով էնքան ոգևորվում ենք էսօր, իսկ վաղը պիտի ստեղծենք մեր երազած միջնորդը:

Հոգով նվիրված քեզ և ամբողջ վրացի ժողովրդին՝

Հովհ. Թումանյան

1920

282. ԳԱՎԻԹ ԿԼԴԵԱՇՎԻԼՈՒՆ.

Թիֆլիս

1920 թ. փետրվարի 15, Թիֆլիս.

Իմ տաղանդավոր եղբայր Դավիթ.

Ժողովուրդների մեծությունը հայտնվում է իրենց հոգևոր կուլտուրայի մեջ: Եվ ամեն մի ժողովրդի մեծության առաջին նշանը իր գրականությունն է:

Վրաստանը՝ թե հնում, թե նոր ժամանակներում՝ իր գրականությունով միշտ եղել է հառաջադեմ ժողովուրդների շարքում:

Դուք, իմ ստակավոր եղբայր, եղել եք էն ընտրյալներից մինը, որոնք հսկանիսկ մայրենի լեզվի ու գրականության հալածանքի օրերում բարձր են պահել վրացի ժողովրդի հոգևոր կարողության դրոշակը:

Մեծ երջանկություն է Ձեզ համար, երբ էսօր ազատ Վրաստանն է համբուրում Ձեր բարձր վաստակավոր ճակատն ու օրհնում իր արժանավոր սրգու աշխատանքը:

Վրաստանի ամեն մի ուրախ տոնը կենդանի արձագանք է սալիս եղբայրակից հայ ժողովրդի սրտում և վրացի զրոգի հաղթանակի տոնը ուրախության օր է հայ զրոգի համար:

Էս զգացմունքով համակված՝ էսօր Ձեր գրական գործունեության երեսնամյակի հորեկյանին, ես, որպես Հայ Դրոշների Ընկերության Նախագահ՝ թե Ընկերության կողմից և թե իմ կողմից ցնծադին ողջունում եմ և լիասիրտ մաղթում եմ, որ Թիֆլի երկար ու ավելի բարձր թնդացնեք վրաց ազնիվ ցեղի

սրտի խոսքը՝ Ձեր մայրենի ժողովրդի մեծության և ընդհանուր
լուսավորության ու եղբայրության համար:

Կեցցե՛ք գեղեցիկ Վրաստանի գրականությունը:

Կեցցե՛ք մեր եղբայրը՝ Դավիթ Կղիաշվիլին:

Ձեզ խորապես հարգող

Հովհ. Թումանյան

**283. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏ. ՀԱՆՐ. ԿՐԹ. ԵՎ
ԱՐՎԵՍՏԻ Պ. ՄԻՆԻՍՏԵՐԻՆ**

Թիֆլիս — Երևան

[Սևագիր]

1920 թ. ապրիլի 2.

Հայաստանի Հանրապետության հանր[ային] կրթ[ության] և
արվեստի պ. մինիստրին¹.

Քաջ ծանոթ լինելով հայ գրական մարդկանց վիճակին՝
զալիս եմ հայտնելու, պ. մինիստր, որ նրանք, ընդհանրապես,
գտնվում են նյութական վերին աստիճանի ծանր դրության
մեջ և խնդրում եմ արտակարգ կերպով օգնության հասնեք մեր
էդ թանկագին ուժերին, որոնք կազմում են հոգևոր Հայաստանը:

Մի առժամանակից հետո թերևս նրանցից ոմանց * համար
արդեն ուշ լինի ամեն օգնություն:

Ապր. 2. 1920.

(Նամակն անստորագիր է)

**284. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅ ՈՒՍՈՒՑՉԱԿԱՆ
ՄԻՈՒԹՅԱՆԸ**

Թիֆլիս

[Սևագիր]

1920 թ. սեպտեմբերի 18.

18 սեպ. 1920 Թիֆլիս.

Վրաստանի Հայ Ուսուցչական Միության²

պ. նախագահին.

Սրանից մի քանի տարի առաջ, Սայաթ-Նովայի արձանի
բացումից հետո, Հայ Գրողների Ընկերությունը ձևափոխ
և դավ մեր ուրիշ նշանավոր հանգուցյալ գրական մարդկանց մա-
հարձանների գործին, և հենց երկրորդը որոշեց ու սկսեց

¹ Ն. Աղբալյան

*) [չատերի]

² Հիմնվել է 1905 թ. Թիֆլիսում:

Ղ. Աղայանի մահարձանի դործը Նույնիակ հանդանախությունն սկսված էր, որ Ուսուցչական Միությունը առաջարկեց էդ դործը թողնել իրեն՝ Ղ. Աղայանին նկատելով ավելի մանկավարժ և կապված հայ դպրոցի հետ:

Գրողների Ընկերությունը զիջալի Այնուհետև Ուսուցչական Միությունը հանդանախություն ըստ արավ, ըստ մինչև օրս էլ գործը մնաց հուշի դրության մեջ և Ղ. Աղայանի ոչ թե մահարձանը չըկա, այլ գերեզմանի տեղն էլ գրեթե համարարվում է հողին ուս կորչում:

Շատ շատերը անտեղյակ լինելով դործի հանդամանքին, դիմում են Հայ Գրողների Ընկերությանը և կշտամբում սրա համար: Խնդրում եմ մի տեղեկություն տաք՝ թե ինչ դրության մեջ է էդ դործը և եթե Ուսուցչական Միությունը այլևս անկարող է, ուրիշներին թողնի դոնե մի համեստ մահարձան կանդնեցնելու Աղայանի գերեզմանին:

Հայ Գրողների Ընկերության

Նախագահ [Հ. Թումանյան]

285. ԱՆՈՒՇ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս — Երևան

1920 թ. 9 հոկտեմբերի

Անուշ ջան:

Գիշերվա ժ. 12 մոտ է: Երեխաների մի մասը քնած են, մյուս մասը թատրոնումն են: Էս գիշերվա կոնցերտն ամբողջովին նվիրված է Բեթհովենին:

Սասունիկն էլ է մերոնց հետ թատրոնում և մեզ մոտ է գիշերելու:

Շատ հյուրեր ունենինք թեյին: Բժ. Սաղյանի ընտանիքը մեզ մոտ էր: Ծանոթացանք: Շատ ինտելիգենտ կին է: Նրանք էլ մերոնց հետ գնացին թատրոն:

Հետո Վառիան ու իր աղջիկն էին, տ. Քալանթարյանը, Սառիկյանները և այլն: Վասիկն եկավ:

Գալիս էին, գնում:

Մերոնց քեֆն էլ տեղն է: Էսդես, այժմ ես մենակ եմ կաթինետում — մտածեցի քեզ հետ մի քիչ զրոսյց անեմ:

եմ զարմանալին ինչն է: Զարմանալին էն է, որ հենց էս րոպեին միաժամանակ մտածում եմ՝ թե նույնիսկ էս հաճույքն էլ, որ հեռվից զրույց եմ անում քեզ հետ—պիտի անցնի:

Լսողը կարող է կարծել, թե էդ միտքը կթուճա՞վորի հենց էս հաճույքն էլ, բայց ոչ, էդպես չի ինձանում: Ընդհակառակը, տվելի խորացնում է ու գեղեցկացնում, որովհետև անցնելուց ես չեմ սարսափում, ես լավ գիտեմ, որ պիտի անցնի, ես հաշտված եմ դրա հետ: Թեպետե, իհարկե, մի խորին վիշտ ասեմ թե ավստասանք էլ հետոն ունեմ միշտ:

Ուղում էի երկար խոսել, բայց դալիս են արդեն: Բարի գիշեր, Անուշ ջան:

Հայրիկ

9 հոկտ. 1920

286. ԱՇԽԵՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Սրեվան

[1920 թ.] նոյեմբերի 6.

6 նոյեմբ.

Աշխեն ջան.

Մերոնց գալուց առաջ ես քեզ նամակ էի գրել, որ անպատճառ դու էլ դաս Բորիկի հետ, և գրել էի, թե ինչու: Նամակը ետ պահեցի: Այժմ ցավում եմ, որ չեմ գրել, որովհետև էդտեղ դժար է լինելու ապրելը—գալը նույնպես իսկ ձեր մնալը միտք չունի:

Մտշկոյից տեղեկություն չունենք: Թեև էս ընդհանուր աղետի մեջ—բայց ինչ ուղում է լինի—մարդ հո չի կարող իրենը մոռանալ:

Իրիկունը վրացիք մոտոս են դալու: Թուրքերից էլ էին եկել անցյալ օրը—և խոստովանում էին, թե միակ ուղիղ ճամբուն ձեր ցույց տվածն է, որ իրար հետ ապրելու մի ճար ու ճանապարհ գտնենք:

Երեկ կառուցվու հետ մի տեղ էինք—գրեթե ես էի միակ հյուրը:

Երկուշաբթի երեկոյան ժամադիր ենք եղել խոսելու:

Մերոնք ընդհանր լավ են: Դուք էլ ձեզ լավ պահեցեք, մինչև տեսնենք ինչ է լինում: Վրացիք հույս ունեն, որ էլի վրաստանը ազատ կըպահեն աղետից: Տեսնենք:

Ռուսները շատ են զարմացած եղածի վրա, երբ տեսնում են տակից Անգլիայի ձեռքը էս բոլորի մեջ:

Եթե այժմ անհարմար չի և հնարավոր է—գաս—լավ կտեսնու: Հետզհետե կարող է դժարանալ:

Համբուրում եմ քեզ ու Ռոբիլին և սպասում, եթե միայն կարող եք:

Հայրիկ

287. ԱՇԽԵՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս — Երևան

1920 թ. նոյեմբերի 19.

19 նոյեմբ. 1920

Աշխեն ջան.

Քո և Հովիկի եղանդ մնալը հո բոլորովին ավելորդ բան էր:

Մի քանի անգամ դու կարող էիր եկած լինել, և չեմ հասկանում թե ինչու մնացիր: Կանայք միշտ անպետք են ֆրոնտում և փնտաղար:

Էլ դրության մասին և անցածի մասին ավելորդ է խոսելը. բայց վախենում եմ նույնիսկ վերջին բոպեներին խելքի չգան մեր հիմարները և աղետը դարձնեն թե ձեռք, թե ծավալով ավելի զարհուրելի: Անցյալ օրը ինձ մոտ էին թուրք նախկին մինիստրները, եկել էին խոստովանելու, թե մենք ամենքս սխալ ճամբով ենք գնացել, և միակ ուղիղ ճամբն ձեր ցույց տվածն է—սիրո և համերաշխության ճամբն, թե այլապես մենք իրար կըկործանենք: Իսկ մերոնք էլ ավելացնում են, թե էդ ճամբն էլ ես ճիշտ ասել, վերջին գեպըումն էլ—որ միայն Ռուսաստանը մեզ կըվրկի: Բայց ուսաներին էլ չեն ուզում լսել—որովհետեւ նրանցից էլ են վախենում:

Մենք ամենքս լավ ենք և ավելի լավ կլինենք, քան կուրելի էր էս տեսակ տարին. բայց միշտ ձեր մասին ենք մտածում: Տեսնենք ինչպե՞ս եք անելու, որ ամենքի հետ դուք էլ ազատվեք էդ դրությունից: Տղերանցը բարեներ, ամենքին—մեր մոտիկ—դրելու էի նրանց էլ, բայց ժամանակ չկա. հիմի մարդիկ են գալու մոտս: Հովիկին շատ համբույրներ և քեզ:

Հայրիկդ

1920 թ. դեկտեմբերի 18.

Աշխատանքը.

Հիմի էդտեղ երեւի ինձ շատ եք հիշում, այսինքն իմ հոգ-վածները, որ դրում էի և տսում, որ մեր փրկությունը Ռուսաստանից է եղել և Ռուսաստանից էլ պիտի լինի:

Կառավարութեանը, ցույց տվեց իր կատարյալ ասիկարութեանն ու սնանկութեանը ամեն կողմից: Ճշմարիտ է, ամբողջ երկու տարի ես հայհոյում էի ամեն մեկին իր երեսին, բայց բանից դուրս էր գալիս նրա տասներորդական մասն էլ չեմ եղել իմացած, ինչ որ կատարվելիս է եղել և ինչ որ այժմ պատմում են իրենք — փախած պաշտոնյաները:

Վերջապես դարձյալ Ռուսաստանի ձեռքով. էն էլ նոր, ազատ Ռուսաստանի, Իհարկե, դեռ անցողական դրութեան է, հեղափոխական շրջան — կարող են կոշտութեաններ պատահել, բայց էս ժամանակամիջոցը կանցնի, կարգի կըգա ամեն բան շատ լավ կլինի:

Մուշկի՛ն¹ էլ երեւի ձեզ մոտ է: Ջարմանալի բան է — ամենքին էլ խնդրել էի, որ էդ երեխի ջութակը տան իրեն բանտում, ամենքն էլ խոստացել են, և բանից դուրս է գալիս տված չեն եղել: Համբուրնցեք իմ կողմից և ասեք հիմի հեշտութեամբ կարող է զլուխ գալ, թող դնա Ռուսաստան կատարելագործվելու, չէ որ ափսոս է:

Շատ ենք անհանգիստ ձեր կողմից, թե ոնց եք ապրում, փող ունեք թե չէ: Ոչ մի տեղեկութեան չի գալիս: Ահա առաջին անգամն է, որ մի պատահական մարդու միջոցով կարողանում ենք նամակ ուղարկել: Չեմ իմանում ով է, որ փող էլ դրկեմ: Երկու օրից հետո ուրիշն է գալիս, փող էլ կըդրկեմ երկու օրից հետո:

Որովհետեւ բոլշևիկների և իմ բարեկամութեանը — Մոսկվայից սկսած մինչև Երևան — սերտ է և հայտնի եմ իբրեւ համոզված ուսուցիչ — էդ ամենի վրա հենվելով մի դիմում եմ անում Ռեկոմին և Լենինին² (ես էլ ուրիշ) — իհարկե, ընդհանուր շահերն ունենալով ինկատի:

¹ Աղայան Մուշկի:

² Ռեկոմին տված դիմումը տպվում է այս հատերում, իսկ Լենինին ուղարկած դիմումը մեզ անհայտ է:

Մենք ամենքս շատ լավ ենք, բայց ձեզանից նամակ չըստանալը մեզ շատ է տանջում:

Հուլյո ունեւմ, որ ամենքդ էլ գործի կլինեք—դուք և Հովիկն էլ: Լսում ենք, որ էգտեղ ձերբակալություններ են եղած, բայց իհարկե, հաստատու բան չենք իմանում:

Այժմ երեւի շատերը ինձ կըհիշեն: Հուլյո ունեւմ, որ էս եկողի հետ ձեզանից նամակ կունենանք:

Ռեկոմի մեծ մասին ծանոթ եմ անձամբ, շատ լավ մարդիկ են: Եթե տաճիկները հետ էլ մեզ հաշտեցնեն—հրաշալի կլինի:

...Դերենիկի¹ կինն ու երեխան էլ լավ են: Կարողացա նրան էլ մի 16000 ռ[ուբլի] հասցնել:

Կարծում եմ այժմ երկաթուղին կարգի կընկնի և առաջիկա ատներին կտեսնվենք, կամ դուք կգաք կամ ես կգամ:

Դրվածքներիցս տարան Ամերիկա հրատարակելու:

Էստեղ թուղթ չի գտնվում միանգամայն, իհարկե, գրքի եմ ասում: Թեև առանց սրան էլ համուլված եմ, բայց էլի ասում եմ—իմացած եղեք, որ էդ կատարված գեպքերը պատահական չեն, պատմության ուղիղ ընթացքն է, մեր աղապան, ինչպես միշտ ասել եմ և դուք էլ գիտեք, կապված է Ռուսաստանի հետ, իսկ Ռուսաստանն ինչքան ազատ—էնքան լավ, թե մեզ համար թե աշխարհքի:

Հիմի ամեն մի մարդ հանդիստ կըքնի իր տանը և կիմանա, որ էլ կոտորածի վտանգ չըկա և մի լայն կուլտուրական կյանք կսկսվի: Թե չէ էն վանդակում—դռանն էլ միշտ մի Կարաբեքիր² կանգնած—նեւրսն էլ էդ տեսակ ապիկարներ ու անբարեխիղճներ—ինչ էինք անելու:

Այժմ միայն մի բան է պետք—որ հանդիստ անցնի ամեն բան և հաշտ ու խաղաղ:

Նամակս շատ կցկտուր դուրս եկավ, որովհետեւ հանկարծ իմացրին և պետք է շտապ գրեի ու հանձնեի:

Ձեմ իմանում ումն եք պատահում և ուլ[քեր] են լինում ձեզ մոտ, ուլ որ լինեն—բարեկեցեք: Եվ գրեցեք ուլ կա նոր, ուլ չկա մեր ծանոթներից ու բարեկամներից:

¹ Դեմիրճյան:

² Կարաբեքիր փաշա—1920 թ. Հայաստանի վրա արշավող տաճիկաւան րանակի հրամանատար:

Հովիկին շատ համբույրներ պատիկից ու ամենքից և ձեզ
ամենքիդ:

Հայրիկ

18 դեկտեմբերի 1920

Թիֆլիզ

Ինչպես տեսնում եք էս նամակը ութ օր առաջ է գրած ու
նույնիսկ զրկած: Էսօր 25-ն է, ես են բերել, չեն գնացել: Վրեն
ավելացնում եմ: էս ութ օրվա ընթացքում շատ բան իմացանք:

Շատ ուրախացանք, որ ամեն բան լավ է գնում, ու դուք
էլ ամենքդ գործի եք, մանավանդ շատ ուրախացա, որ վերջա-
պես Մուշիկն իր գործին է—երաժշտությունով է զբաղվելու:
Ես էլ նրա պես եմ անելու:

Էստեղ էլ ամեն բան լավ է: Կարծում եմ ամեն բան լավ
կլինի, միմիայն մի պայմանով, որ տաճիկներն ու Անտանտան
էլ խելքի գան, վատությանը վերջապես մի վերջ պետք է լինի:
Իսկ եթե սրանք խելքի չեկան—շատ վատ արդյունք կունենանք:

Մեր մասին էլ ինչ գրեմ—բոլորը լավ են, ասել Անուշը՝
իրենց համար «հրհույցը պցած» ապրում են անպակաս:

Բերելը դժար է, նրա համար էլ շատ բան չենք զրկում,
մի երկու բան են զրկում—կըզրեն:

Դե, ամենքիդ համբույրներ

Հայրիկ

Վերնատանից գրեցեք, ասեք որ համբուրում եմ ամենքին:
Պղբում:

289. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԵՎԿՈՄԻՆ

(Թիֆլիս—Երեվան)

1920 թ. դեկտեմբերի 18.

Հայաստանի Ռեկոմին.

Դաշնակից պետությունների ազատ ու հալիսյան հանցա-
վոր քաղաքականությունը, հայ ղեկավար շրջանների անկարո-
ղությունն ու քաղաքական անհեռատեսությունը և հայ-թուր-
քական վայրենի ու անպուսպ թշնամությունը Հայաստանը
հասցրին օրհասականի դուռը:

Ամենքից լքված ու հուսահատված հայ ժողովուրդը իր հա-

յացքը դարձրեց դարձյալ դեպի Ռուսաստանը: Եվ եկաւ նա, նոր Ռուսաստանը:

Այժմ՝ նոր, ազատ Ռուսաստանից է կախում ոչ միայն հայ ժողովրդին ազատել վերահաս վտանգից՝ այլ և ապահովել նրա անկախ քաղաքական էյանքը, խաղաղ վերջացնել հայկական արյունոտ խնդիրը, հայ ժողովրդին հաշտեցնել մահմեդական հարեանների հետ և արդար աշխատանքի ճանապարհով առաջ-նորդել դեպի նոր էյանք:

Փոքր ժողովուրդները, հիրավի, զրկված բանվորներ են ազահ ու անխիղճ իմպերիալիստական հզոր պետությունների ճանապարհների վրա:

Նոր Ռուսաստանը, որ գալիս է նրանց հանի էզ սարկական վիճակից՝ նոր դարաշրջան է ըստ անուամ մարդկության պատ-մության մեջ, և երանի, վերջապես, ստեղծվեր մի ուժ, որին հալատար ամեն մի ժողովուրդ ու մարդ:

Խորապես ցանկանում եմ, որ Ռուսաստանը շուտով ազատվի անցողական շրջանի դժվարություններից ու դեֆեկանեբից և ժողովուրդները նրա հետ կապվեն ոչ թե վախով, այլ սիրով:

Էս զգացմունքով էլ՝ Հայաստան մուտք գործելու հենց առաջին օրերից՝ առաջին հերթին՝ Հայաստանի մեկումի ուշա-դրությունը ես ուզում եմ հրավիրեմ երկու կարևոր հանգա-մանքի վրա:

Առաջինը սա է:

Անցյալներում, հայ-թուրքական դժբախտ ընդհարումների ժամանակ Պաշնակցությունն է գլխավոր դերը խաղացել, վեր-ջերս էլ նա է եղել կառավարական կուսակցությունը: Էզ պատ-ճառով էլ հայ ժողովրդի լայն շրջանները հարած են Պաշնակ-ցությանը:

Հեղաշրջումից հետո՝ շատ մարդիկ, որ անձնական հաշիվ-ներ ունեն իրար դեմ, էդ հանգամանքից առատ նյութ կարող են առնել դավեր լարելու և իրենց հաշիվները մաքրելու իրենց անձնական թշնամիների հետ:

Հայաստանի մեկումը պարզ գիտենալով, որ նրանք նույն-քան հեշտ դաշնակցական են եղել երեկ, ինչքան հեշտ կոմու-նիստ են դարձել էսօր՝ լուրջ նշանակություն չպիտի տա նրանց դաշնակցական լինելու հանգամանքին և ընթացք չպիտի տա էդ դավերին, որ կարող են ծավալվել ու գառնալ համառարած չարիք:

Երկրորդը:

Հեղաշրջումի հետևանքով երկյուղ է տարածվել հայ մտավորականութեան վրա, որի մի մասը նախորդ կառավարութեան օրոք ծառայութեան մեջ էր: Նոր դրութեան անորոշութեան հանդեպ տարածված երկյուղը կարող է քայքայել ու ցրել մեր առաջնայ էն էլ փոքր մտավորականութեանը և առաջ բերել անցանկալի հետևանքներ:

Հայաստանի Ռեկոմը պետք է պարզի մթնոլորտը և մարդկանց հանի էդ շվար ու շփոթ դրութեանից՝ ցանկացողներին հրավիրելով ազատ ծառայելու իրենց ժողովրդին:

Ամենքի սրտից տոած կլինեմ, եթե ասեմ, թե՛ սպասում ենք էդ կոչին:

Նոր, ազատ Ռուսաստանն էլ, որ դալիս է հաշտեցնի հային ու թուրքին, էսքան մեծ ու փրկարար մի գործ անելու, անշուշտ ինքն էլ հաշտ աչքով կընայի հայ մտավորականութեանը, կընդունի նրա մեծ կարեւորութեանը և ուշադրութեան կգարձնի հայ ժողովրդի բանաստեղծի հաշտարար միջամտութեանը:

Հովհ. Թումանյան

1920. 18 դեկտ.

Թիֆլիս:

[Սկադիր]

290. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԵՎԿՈՄԻՆ

Թիֆլիս - Երևան

1920. թ. դեկտեմբերի 24.

Հայաստանի Ռեկոմին.

Հայաստանի Ռեկոմին քաջ հայտնի է, թե ինչ ծանր նյութական վիճակի մեջ է եղել միշտ հայ գրականութեանը և թե ինչքան ավելի ծանրացել է վերջին տարիներս: Գրողներից ոմանք ստիպված են ծախելու իրենց ունեցած իրերն ու գրադարանը նրանով տպրելու, բայց կան մարդիկ, որոնք ծախելու էլ ոչինչ չունեն:

Սրանով խնդրում եմ Ռեկոմին՝ կորհրդային Ռուսաստանի օրինակով, որ էսքան ուշադիր է գեղի գրականութեանը, պաշտպանութեան ցույց տալ հայ գրողներին էս դժար ժամանակներում:

Նախապահ Հայ Գրողների Ընկերութեան Հովհ. Թումանյան]

1920. 24 դեկտ. Թիֆ.

Генерал Рубин

[illegible][illegible]

*ipax dinnimnem; shun. & ip
yphus pueon le mout nemeo ob-
spues khystn upubumfue byor yphu-
shrestt bueumyupheste =*

1921

291. ԻՐ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻՆ

Նրեվան—Թիֆլիս

1921 թ. ապրիլի 8.

Դուք չեք կարող երեւակայել, իմ ջանիկներս, թե ինչքան
և՛ Զեյ կարտուել և թե ինչքան ե՛մ ուղու՛մ շուտով հասնեմ
Զեյ մոտ:

Սրանից հետո հիմի կարճ պատմեմ, թե ինչ պատահեց ինձ
հետ, է՛ն, ինչ որ հետո երկար կպատմեմ, և սակայն երկար
պատմելով էլ չի վերջանալ ու չեք հասկանալ:

Գուցե արդեն լսած լինեք, թե ինչպե՛ս մի ֆրոնտից մյուսն
անց կենալու ժամանակ, թե ուրիշների և թե իմ անդգուշու-
թյունից, ընկա երկու կողմից էլ հրացանային ու տուփային զոր-
քին կրակի տակ—երկու անգամ, երկարատե ու սաստիկ, և էս-
պեսով ձյունի միջով անցա մոտ տասը վերստ, մինչև գիշերվա
կեսը մնացի գիրքերի առաջին:

... Ես այժմ էլ չեմ հասկանում, թե ինչպե՛ս ազատվեցի է՛ն
կրակի տակից ու է՛նքան կարմիր գնդակների տարափի միջից:
Բայց զարմանալին է՛ն է, որ հենց նույնիսկ է՛ն ըողկներին՝
մի կողմից գլխարկս բարձրացրած ձեն էի տալիս, որ չարձա-
կեն, մյուս կողմից մտածում էի, թե չեմ սպանվելու: Ասում
էի՝ եթե սպանվելու լինեի՝ առաջուց նախազգացած կլինեի:

Հենց է՛ն ըողկին զարմանքով մտածում էի, թե ահա թե
ինչու պատերազմում է՛նքան քիչ մարդ է սպանվում.—էսքան
գնդակ է գալիս ինձ վրա և ոչ մինը չի դիպչում: Մտածում
էի ձեր մասին և այլն, և այլն: Վերջապես մի կատարյալ հրաշք:

Երբոր կես դիշերին ինձ եկան տարան շտաբը—արդեն հեռախոսով տեղեկություններ էին եկել, թե էս ինչ ժամին թըշնամու կողմից разведка երևաց և կրակ բաց արինք, անցավ էս ինչ կողմը: Էն կողմից էլ եկավ—թե մենք էլ կրակ բաց արինք: Էդ թշնամին ևս էի...

Վերջապես, ճշմարիտը էն է, որ կենդանի եմ:

Ճանապարհի մասին չեմ գրում, անկարող եմ և շատ է երկար:

Սեպտի 20-ին հասա Երևան: Աշխենին, Համլիկին, ու Հովհիկին գտա առողջ և մինչև անգամ ուրախ, եթե կարելի է ուրախություն անվանել էն գրությունը, երբ մարդիկ ձեռքները թափ են տալիս կյանքի վրա ու վճռում—ինչ կրլի—կրլի: Գաղաքում խուճապը հանկարծ պատահեց. ոչ ոք չէր իմանում, թե էդ օրը կարող էր պատահել:

...Բայց տեհասարակ քաղաքում ոչ մի զոհ չեղավ: Անշուշտ ավելի լավ էր լինելու, շատ ու շատ ավելի լավ—եթե իմ մխիթան հաջողեր, բայց մեջտեղը հավատ չկար... և շատ դուր:

Բայց ախուռամենայնիվ լավ արի, որ եկա, երբ ամեն բան իմանաք, կտեսներ, որ շատ լավ արի, որ եկա: Շատ կյանքեր են աղաավել, և մարդ զարմանում է, երբ տեսնում է թե ինչ տեսակ գրություններ կարող են լինել—երբ մարդկանց ինչպես կորուստը—էնպես էլ փրկությունը էնքան հեշտ է լինում:

Չգիտեմ, արդյոք տեղեկություն է հասել Թիֆլիզ խեղճ Լևոնի¹—Լիսիցյանի սպանության մասին թե՛ չէ: Չեք կարող երևակայել, թե ինչպես շանթահարեց ինձ նրա սպանության պատմությունը: Փետրվարի 18-ին, հեղաշրջումի օրը, հրացան է առել դուրս եկել փողոց (Էջմիածնում): Հրացան է արձակել մի սասունցու թեք վիրավորել ու փախել մտել Հովհ. Հովհաննիսյանի տունը: Եկել են էնտեղից տարել բանտարկել, իսկ մյուս օրը բանտից հանել ու տարել նոր վեհարանի առաջ սպանել:

Խեղճ Ստեփան, խեղճ տիկ. Կատարինե: Էլ նրանք ինչպես են ապրելու: Խեղճ Լևոն, էնքան ջահել, էնքան պատրաստված...

Ես գալուց մի երեք օր հետո հիվանդացա: Գրեթե նոր եմ վեր կացել անկողնից: Այժմ լավ եմ: Բայց էլ չեմ ուզում էն նույն ճամփով վերադառնամ, մանավանդ Աշխենն ու Հովհիկն էլ հետո են լինելու: Սպասում եմ երկաթուղուն, իսկ եթե եր-

¹ Ստ. Լիսիցյանի սրբին:

կաթուղին ուշացալ, էնպես կըգամ: Վերջապես էստեղ դեռ գործ
ունեմ, պետք է վերջացնեմ: Դեհ, բարի գիշեր, քնում եմ, որ
ձեզ տեսնեմ երազում, մինչև իրոք կը տեսնեմ էսքան երկար
տարիներ չտեսնելուց հետո: Ասում եմ էսքան տարի—այո, էս,
ինչ որ ես ասընցի, շատ ու շատ տարի արժեր... և այժմ մի-
միայն դեպի ձեզ է ձգտում ձեզ շատ ու շատ կարոտած

Հայրիկը

1921. ապր. 8

Երևան.

292. ՄԻԿՈ ՓԱՇԱԼԻՇՎԻԼՈՒՆ

Թիֆլիս

1921 թ. հուլիսի 14.

Дорогой товарищ
С. Пашалишвили!

Очень сожалею, что по независящим от меня причи-
нам я не могу сегодня быть на Вашем вечере.

Жму Вашу руку и заверяю Вас, что насколько дороги
мне Грузия и прекрасная Грузинская душа, настолько же
дороги и те люди, которые являются носителями и толко-
вателями этой души.

Грузин—это уже поэт, а грузинский поэт—это вдвойне
поэт.

От всей души желаю, чтобы Вам дано было всегда
воспевать счастье Грузии и ея светлые дни.

С товарищеским приветом

Ов. Туманян

14 VII 1921 г. Тифлис

Թանկագիրն ընկեր
Ս. Փ ա շ ա լ ի շ վ ի լ ի .

Շատ եմ ցավում, որ ինձնից անկախ պատճառներով այսօր չեմ կարող ներկա լինել Ձեր երեկույթին ¹:

Սեպտեմբերի 2-ին Ձեր ձեռքը և հավաստիացնում, որ որքան ինձ համար թանկ են Վրաստանն ու Վրացական սքանչելի հոգին, նույնքան էլ թանկ են և այն մարդիկ, որոնք հանդիսանում են կրողներն ու մեկնաբանները այդ հոգու:

Ինքը վրացին պոետ է, իսկ վրացական պոետը—էդ կըրկնակի պոետ է:

Ամբողջ հոգով ցանկանում եմ, որ ողջ լինեք միշտ երգելու Վրաստանի երջանկությունն ու նրա լուսապայծառ օրերը:

Ընկերական բարևներով՝

Հովհ. Թումանյան

293. ԱՎԵՏԻՔ ԵՍԱՀԱԿՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Վ.ԵՆԵՏԻԿ

1921 թ. հոկտեմբերի 4.

Ավո ջան.

Ատայել եմ նամակդ: Ասում եմ՝ եթե հարմար ժամանակ է՝ կանչի՛ր, ես կըգամ:

Հարմար ժամանակը՝ ես չգիտեմ դու որ ժամանակին ես ասում, բայց ասում եմ.

— Արի՛:

— Արի՛, Ավո ջան:

Մեզ համար հարմար ժամանակ չեղավ և գուցե չըլինի էլ, բայց արի՛:

Կըգաս, կըտեսնես մեր աշխարհքը ավերված, մեր ժողովուրդը կոտորված, կենդանի մնացածն էլ կոտորված, ջարդված, մեր հարազատների ու ընկերների շրջանները նոսրացած: Կըտեսնես թե աշխարհքի էս ծով վշտից ինչ ահագին բաժին է ընկել առանձնապես ինձ ու քեզ, բայց արի՛:

¹ 1921 թ. Թիֆլիսում հայ-վրացական կուլտուրական մերձեցման համար կազմակերպվում էին գրական երեկոներ՝ հայ և վրացի գրողների ու արվեստագետների մասնակցությամբ: Հերթական երեկոներից մեկը նվիրված էր Ս. Փաշալիշվիլու ստեղծագործություններին, որին պիտի մասնակցեր Թ.-ը, սակայն հիվանդության պատճառով բացակայում է և ուղարկում է այս նամակը:

Ես գիտեմ, որ էդտեղ էլ քեզ համար հարմար բան չըկա, ոչ տեղ, ոչ ժամանակ, ոչ շրջան, ոչ միջոց:

Վերջապես՝ երևի կարոտել ես մեր հող ու ջրին, քո հարազատներին ու ընկերներին: Եղ ամենի հետ միասին քեզ պետք է ասեմ, որ մեր աշխարհի կառավարութեանը շատ ավելի լավ է՝ քան կարող ես երեւելայել: Մանավանդ գրականութեանն ու գեղարվեստը երբեք էսքան ուշադրութեան արժանի չեն եղած մեր աշխարհքում:

Մինչև իմ նամակի քեզ հասնելը դու արդեն իմացած կըլինեա, որ մի շարք գրողների ու գեղարվեստագետների կենսաթոշակ են նշանակել, իսկ շուտով կըհրատարակվի և կիմանաս, որ տալիս են ամեն արտոնութեան, ամեն հարմարութեան ու հնարավորութեան: Նրանց թվում կըկարգաս և քո անունը: Քեզ համար խոսել ենք բոլոր կոմիտարների հետ, առանձնապես լուսավորութեան կոմիտարի և նախագահի, Մյասնիկյանի, որը քեզ զանից նամակ ունելու: Եվ ինձ հանձնարարել են, որ քեզ կանչեմ, որ դու կունենաս ամեն հեշտութեան, ինչ որ իրենք կարող են տաք: Ահա գալիս է և Արտաշես Կարինյանը Կծանոթանաս, կտեսնես ինչ հրաշալի մարդ է և մեծապես գրական մարդ: Ես քեզ հնարավորութեան կտա գալու:

Նույնն են անում աշխարհի և էստեղ—Վրաստանում: Ես նոր եմ վերադարձել Նրեանից: Գնացել էինք Հայաստանի Օգնութեան կոմիտե կազմելու: Կազմեցինք: 80 անդամ ունի: Ամեն հասանքից ու կուսակցութեանից: Անկուսակցական ու չեղոք մի մարմին, որ պիտի գործակցի կառավարութեանը—սովը վերացնելու և երկիրը վերաշինելու: Ինձ էլ հարկադրեցին նախագահութեանն առնելու ինձ վրա, իբրե թե իմ անունը կարող է համերաշխութեանը նպաստել: Ես օտարված եղա համաձայնելու, և մոտ առաջիկայում թերևս նույնիսկ գամ Պոլիս: Ես կարծում եմ, էս տեսակի կոմիտեները եթե հիմնվեն ամեն տեղ՝ շատ կօգնեն մեր գեղական շրջանների հաշտութեանն ու համերաշխ գործակցութեանը: Եվ կուսակցական կռիւները կըմեղմանան:

Լավ կըլինի, որ դու էլ նպաստես էս գործին էդտեղ:

Երկիրն ավերված է: Երաշտն էլ մյուս կողմից է շատ վնասել: Բայց մեծ ջանք են թափում վերկելու և շինելու, և ամեն կերպ պիտի օգնենք: Շատ բան ունեմ գրելու, բայց սպասում եմ—կգաս—կըլսոսենք և կանենք, ինչ որ կարող ենք անել:

Մի խոսքով՝ իմացիր, որ արդեն ապահով ես էստեղ և

կարոտով սպասում ենք ամենքս: Թերևս այժմ կազմենք մեր Վերնատունը մեր երկրում ու վերջին օրներս միասին անց կացնենք: Բոլորն այժմ կարող են լինելու իրենց գործով զբաղվեն: Եվ էս բոլոր թշվառությունների ու դժվարությունների մեջ էս ահագին բան է:

Իմ Համլիին էլ գալիս է էդ կողմերը—իբրև թե ուսանելու: Չըզիտեմ ուսանելը կրհաջողի թե չէ, բայց դոնե միքիչ շունչ կըքաշի, շատ է տանջվել: Թե պատահեա—օգնիր քո խորհուրդներով: Նրա հետ եմ զրկում նամակդ:

Դե արի, Ալո ջան: Իսկ մինչև գալդ կարոտով համբույրներ ենք զրկում Ձուչիկին ¹, Սոփիկին ² ու քեզ:

Քո Օհաննես

1921 . հոկտ. 4.

Թիֆլիս:

294. ԳՐԶԻ ՄՇԱԿՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՎԱՐՉՈՒԹՅԱՆ

Թիֆլիս

1921 թ. 11 հոկտեմբերի

Գրչի Մշակների Միության վարչությանը—

Հիվանդության պատճառով չեմ կարող գալ էս իրիկուն նիստի: Խնդրում եմ նշանակեք ընդ[հանուր] ժողով և ընդ[հանուր] ժողովից առաջ մի վարչ[ության] նիստ:

Ընդ. Մելոյանին շատ եմ խնդրում, թե կարողանա էս իրիկուն անցնի ինձ մոտ:

Հով. Թումանյան

295. ՀԱՅԱՐՏԱՆ ԳՐԱԿ. ԵՎ ԳԵՂ. ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ

ՎԱՐՉ. ՄԻԱՑՅԱԼ ԺՈՂՈՎԻՆ

Թիֆլիս

1921 թ. հոկտեմբերի 11.

11/10 1921 թ.

Հայարտան—Գրականության և Գեղարվեստի Միությունների Վարչությունների միացյալ ժողովին:

Ներողություն եմ խնդրում, որ հիվանդության պատճառով էսօր չեմ կարող գալ ժողովի:

Երեկ, որոշած ժ. 10-ին, հիվանդության անկողնից ելա

¹ Ավ. Խաչակյանի որդին—Վիգեն:

² Ավ. Խաչակյանի կինը:

³ Մելոյան Դարեգին (1884—1939), ուսուցիչ և թարգմանիչ:

ուսկա Հայարտուն—ստորագրելու թե ընդհանուր ցուցակը ¹
թե Լեոյի թուղթը ²:

Որոշած ժամին հետևի միայն ընկ. Լեոյանը խմբագրա-
կան հանձնաժողովի կողմից, և դուրս եկավ, որ խմբագրական
մասնաժողովը չի կատարել իրեն վրա դրած գործը Լեոյի վե-
րաբերությամբ, որի բացատրությունը էս իրիկուն կըտա ինքը
խմբ. մասնաժողովը:

Մյուս կողմից չեկան մնացյալ վարչությունների հախա-
գահներին ոչ մեկը—չհայկերի սպասեցի Ձ¹/₂ ժամ: Ստիպված
նշանակեցի էսօրվան նիստը և խնդրում եմ վերջացնել, որ կա-
րողանանք ցուցակը ներկայացնել ժամանակին:

Հովհ. Թումանյան

296. ԱՐԵՎ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Երևան

[1921 թ.] հոկտեմբերի 19.

Արեգ ջան.

Ես էս երկու օրը զնում եմ Պոլիս: Սպասում էի քեզ, չե-
կար: Շատ է հարկավոր, որ իմ բացակայությանը դու տանը
լինես: Ասում էիր գալու եմ, չեմ հասկանում ինչու ուշացար:
Մյանսիկյանին էլ կխնդրեմ, որ մեր տան համար մի բան գրի,
ուր հարկն է:

Վրաց կառավարությունը և Գրողների Միությունը վճել
են և որոշել՝ համարել ինձ ընդհանուր—թե հայերինը և թե
վրացիներինը—իբրև—երկու ժողովուրդներին՝ կապող մեկը և
իբրև բացառություն՝ էստեղ էլ են նշանակել թոշակ: Գրում եմ,
որ էդտեղի թոշակը—առաջին ամիսը հատկացնեն Հայաստանի
սովյալներին, իսկ էստեղինը—առաջին ամիսը՝ երեսաներին
(երեսանների շաբաթ է), երկրորդ ամիսը—Ռուսաստանի սովյալ-
ներին:

Մենք ամենքս լավ ենք:

Արի:

Համբուրում ենք ամենքս

Հայրիկ

19 հոկտեմբերի

Թիֆլիզ

¹ Վրաստանի Լուսժողովմատը 1921 թ. Հայարտան վարչությունից
պահանջել էր իր անդամների ընդհանուր ցուցակը՝ որոշելու պարենավորման
և այլ կարգի խնդիրներ:

² Հայարտան երեկույթներից մեկում Դ. Դեմիրճյանն իր զեկուցման
ժամանակ մի արտահայտությամբ վերավորում է Լեոյին, վերջինս Հայար-
տան Վարչությանը գրավոր բողոք է ուղարկում: Ակնարկում է այդ գրու-
թյունը:

[1921]

[Իմ հղրայր վրացի գրողները]

Ես, իբրև մի բանաստեղծ մարդ, անհունորեն սեր տածելով առհասարակ դեպի ժողովուրդները—առանձնապես ուժեղ սիրել եմ մեր հղրայրակից վրացի ժողովուրդը, որի մեջ անց կամ հացրել իմ կյանքի մեծագույն մասը և որի հետ կապված եմ շատ [[թանկագին] * խոր ու ամուր կապերով: Եվ վերջապես կանակ մի հանգամանք, որ վրացուն պատահելն ու ծանոթանալն է բանը—իսկ նրան սիրելուց հեշտ բան ևս գրեթե չգիտեմ: Եվ հանկարծ էգջան բնական ու հեշտ մի բանի համար իմ հղրայր վրացի գրողները ինձ անվանելով «ընդհանուր» կամ երկու ժողովուրդները միացնող մի կապ, բացասիկ մի պատիվ են արել, չնայելով Հայաստանի կառավարութան նշանակած կենսաթոշակին—իրենք էլ առաջարկել են իրենց հետ Վրաստանի կառավարական կենսաթոշակին:

Իմ արածի հանդեպ իմ հղրայր վրացի գրողների արածը ևս գտնում եմ էնքան շուտով մի պատասխան, ինչքան շուտով մի պատասխանի ընդունակ է միայն վրացին:

Խոստովանում եմ, որ ինչքան էլ անսահման սիրել եմ վրացուն ու Վրաստանը, բայց ևս էնպես մի ծառայութուն չեմ արել, որ արժանացած լինեմ էգջան մեծ մի պատվի Բայց Վրաստանի գրողների վերաբերմունքը առատաձեռն վրացու պայծառ ու ազնիվ շունչն է փչում ինձ վրա և ինձ ներշնչում է տրամադրութուն գոնե առաջիկայում աշխատել արժանանալու էդ պատվին: Եվ էն սերը, որ միշտ տածել եմ դեպի Վրաստանը—որ և եղել է ինձ համար երջանիկ մի առատ աղբյուր—նա թերևս ինձ ուժ տա պատասխանելու էդ մեծ պատվին:

(Նամակն անստորագիր է)

* [շատ հին]

298. ԳԱՐԵԳԻՆ ԼԵՎՈՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս

1921 թ. հոկտեմբերի 21.

Սիրելի Գարեգին.

Խնդրում եմ առանձին ուշք դարձնեք, որ պ. Փիլիպոս Վարդապետյանն իր ժամանակին ստանա իր պայուիը¹: Ինքը չի կարող շարժվել, ոտից ղրկված է:

Շատ շնորհակալ պիտի լինեմ:

Բարեկերպ

Ձեր Հովհ. Թումանյան

21 հոկտեմբերի 1921 թ.

299. ԻՐ ԶԱՎԱԿՆԵՐԻՆ

Պոլիս—Թիֆլիս

1921 թ. նոյեմբերի 2.

Էսքան ժամանակ, որ ինձանից տեղեկություն չունեք, երևակայում եմ, թե ինչքան եք անհանգստացել ու ինչեր եք մտածել: Դժբախտաբար, ինչ եկել եմ—վերադարձողի չեմ պատահել, որ նամակ գրեի—մի կողմից, մյուս կողմից էլ՝ ասել եմ՝ էսօր կըգնամ, էգուց կըգնամ ու էսպեսով էլ ետ է ընկել:

Ստացել եմ երեքիդ նամակն էլ: Արցյանն էլ պատմեց, որ ձեզ մոտ էր եղել, տեսել է, հեռանալի խոսել է: Մի խոսքով—գուք խելի չեք կարող երևակայել, թե ինչքան եմ կարոտել և ինչքան եմ անհանգիստ: Էստեղ շատ են զարմանում ու զգացվում հաճախ, երբ տեսնում են էս ամենը: Իրիկունները պառկում եմ թե չէ՝ սկսում եմ ձեզ վրա մտածել—և ամբողջ գիշերները քնել չեմ կարողանում: Անդադար երևակայում եմ ճանապարհն ու տուն հասնելը և ձեզ:

Թեև, կարծում եմ, ասպհով պիտի լինեք, բայց միշտ մշտածում եմ, թե ով գիտի ինչ նեղություններ եք քաշում:

Եկա էստեղ էլ հասա Համլիկին: Մի ամիս ինձ հետ էր:

¹ 1921 թ. սովետական կարգեր հաստատելուց հետո, Հայ Գրչի Մշակների Միության անդամներն ստանում էին հատուկ պարենաբաժին:

Նոր գնաց: Գիրքս ավի տպագրության¹: Համլիլի համար էլ
լավ հղավ:

Ինչպես երեւում է լրագիր չեք կարդում, և չեք իմանում,
թե ինչ օրի եմ էստեղ: Օրը մի քանի տեղ—հանգեռներ ու աղ-
մուկներ, իսկ գնացող եկող—էլ մի՛ հարցնեք: Շատ օր ոչ թե
չեմ կարողանում ճաշել, ժամանակ չի լինում, մինչև անգամ
թեյ չեմ կարողանում խմել: Իսկ երեկ—երես լվանալ անգամ
չըկարողացա:

Եվ երեկվանից էլ հրաժարվեցի էն բոլոր տեղերից, որ խոսք
էի ավել գնալու: Այժմ՝ պատրաստովում եմ գալու էս նավին
չհասանք—և դրանով էլ ուզիլ տասն օրով ետ եմ ընկնում, ու-
ղիդ 10 օր կամ 10 տարի ձեզ ուշ եմ տեսնելու:

Ձեմ ուզում շատ բան գրեմ, քանի որ գալու եմ: Միայն
էնքանը, որ ամեն բան հաջող անցավ և գեռ մի բան էլ ավելի
հղավ:

Շատ եմ գղջում, որ մեկիդ կամ երկուսիդ չըրերի: Մի ու-
րիշ անգամ գալու եմ ձեզ հետ մի ամսով—ավելին չարժե:
Առայժմ՝ անվերջ համբուրում եմ ամենքիդ և բարեւում մեր բոլոր
մտախնայներին:

Է՛հ, մախլաս:

Նորից ու նորից համբուրում եմ ձեզ ամենքիդ:

Հայրիկ

Նամակս գրում եմ վաղ—կարինյանի մօտ:

1921 Մ—2

Կ. Պոլիս:

¹ «Բանաստեղծությունների» ժողովածուն, որ լույս տեսավ Կ. Պոլիսում՝ 1922 թ.

1922

300. ՀԱԿՈՒՄ ԱՂԱՏԱՐԻՆ

Թիֆլիս

1922 թ. փետրվարի 5.

Սիրելի Աղաբաբ.

Չհամյա հորեկյանիդ տոնին համբույր եմ զրկում քեզ հիվանդությանս տնկողնից, ի սրտե ցանկանում եմ, որ մեր հասարակության և մանուկների հարգանքի և համակրության միահամուռ ցույցերը նոր եռանդ տան քեզ նոր թափով նվիրվելու մեր դպրոցական, հասարակական և մանուկների զրահանության գործին և ապագայում տոնել ավելի մեծ հորեկյան ավելի երջանիկ օրերում:

Քեզ սիրող

Հովհ. Թումանյան

5 փ. 1923 թիֆլիզ.

[Սևազիր]

301. ԱԶԳԱՅԻՆ ՓՈԳՐԱՍՊԱՄՆՈՒԹՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԻՆ

Թիֆլիս

1922 թ. մայիսի 29.

Ազգային փոքրամասնության Խորհրդի Հարգելի նախագահին
Թիֆլիս.

Ստացել եմ Ձեր ամսիս 27-ի հրավերը՝ հայկ[ական] նոր ուղղադրության հարցի շուրջը խորհրդակցության դալու:

Հիվանդության պատճառով տանից դուրս գալ չկարողա-

նալով՝ ուղարկում եմ իմ կարծիքը էդ առաջարկի վերաբերմամբ:

Մեր ուղղադրությունը կարգի պիտի դրվի: Կարգի պիտի դրվի էնպես, որ պատասխանի երկու գլխավոր պահանջների— հեշտացնելու և տնտեսության:

Պէ՛ Մ. Արեգյանի առաջարկը պակասավոր է և քննելի:

Հայաստանի Լուսժողովատի՝ Ձեր առաջարկն ընդունելու կարգադրությունը առաջ կրերի միայն ղեղճություն ու պառակտում:

Պետք է թողնել էդքան հապճեպով արած կարգադրությունը և խնդիրը ենթարկել լուրջ քննության, ոչ միայն խորհրդային երկրների հայության մեջ, այլև մեր զաղութների և նրանից հետո բարեփոխել:

Ավելորդ է եմ համարում հայտնել, որ ես էս մտքով բոլորք եմ ուղարկել Հայ. [ստանի] Լուսժողովատին:

[Հովհ. Թումանյան]

ՅՕԶ ԱՆԵՍԱՆԴՐ ՄՅԱՍՆԻՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս — Երեվան

1922 թ. հունիսի 17.

Ազնիվ բարեկամ Ալ. Ֆյոդորովիչ:

Մինչև օրս չկարողացա էնքան կազդուրվեմ, որ տանից դուրս գամ և անձամբ շնորհակալություն հայտնեմ Ձեզ մեր կառավարության ցույց տված վերաբերմունքի համար իմ հիվանդության ժամանակ:

Ես համոզված եմ, որ էդ վերաբերմունքը միանգամայն ուրիշ կերպարանք ու հետևանք էր ունենալու, եթե խորհրդային զբաղմունքների հայտնի կարգադրությունը * չլիներ Վրաստանում:

Եվ ահա այժմ էլ, տեղեկանալով իմ հանդամանքների մասին, հրը նորից մտահոգված եք իմ խնդրով, հայտնում եմ լիասիրտ շնորհակալություններս և իմ ցանկությունն ու խընդիրը, որ ամեն դեպքում ի նկատի ունենաք թե իմ ունեցած արժեքավոր գրքերն ու հին նկարները, որոնց որոշելն ու դնա-

* Խոսքը թղթադրամները չեւրլոնեկով փոխարինելու մասին է:

հառելը թողնում եմ կառավարութեանը, և թե իմ մանկական
զրվածքների ժողովածուն, և թերևս նաև գրելիքները, որոնց
համար, հարկավ, պետք է բանակցութեան մտենք մեր լուս-
ժողկոմատի հետ:

Ձեզ խորապես հարգող

Հովհ. Թումանյան

1922. 17 հունիսի
Թիֆլիզ.

303. ՀՅԿԻ ՓՈՒՏ-ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ

Թիֆլիս — Երեվան

1922 թ. 7 հունիսի

Նամակիս հետ մի գրություն¹ եմ ուղարկում կոմիտեին,
և Բոստոնի հանձնախումբի դիմումն եմ զրկում և շնորհակա-
լություն հիվանդութեանս ժամանակ ցույց տված վերաբերմունքի
համար:

Ծճմարիտ, որ էս հիվանդությունս իմ բոլոր գործերս տակն
ու վրա արավ և ինձ դրեց մի դրութեան մեջ, որ բնավ չեմ
երևակայել:

Մի նամակ էլ գրում եմ Ալ. Ֆյոդորովիչին: Իմ ցանկու-
թյունն է—էս դրությունից դուրս գալ, բայց դուրս գալ մար-
դավարի: Դրա համար էլ խնդրում եմ Երևան էս մասին հոգա-
լիս՝ նկատի առնեք իմ ունեցած չունեցածը—թե արժեքավոր
գրքերն են, թե նկարները և թե իմ գրվածքները—մանկական:
Մանկական, ի հարկե ժողովածուն եմ ասում: Եվ ամեն մեկի
գնահատությունը ձեզ եմ թողնում:

Ինձ հարկավոր է միայն, որքան հնար է, շուտով
ազատվիմ էս դրությունից, կազդուրվեմ և աշխատեմ: Էսքան
նյութեր ունեմ տարիներով ընկած՝ և չեմ կարողանում նվիր-
վել իմ գործին:

Նույնպես, չլմոռանաս Իքատակի² և առհասարակ էդ շըր-
ջանի ազատ հոգերի գործը: Մի գործ էլ մենք ձեռնարկենք մեր

¹ Խոսքը 1922 թ. հունիսի 17-ին Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտեին
ուղղած գրութեան մասին է, որ տպագրվում է ստորև:

² Իքատակ կոչված վայրում (որ գտնվում է Դսեղ—Թումանյան դղի
մոտ) Թ-ն ուզում էր դրոշմների և արվեստագետների համար կառուցել աշ-
խատանքի և հանգստի տուն:

հոգի վրա: Կարող ենք մի կուլտուրական օջախ ստեղծել էք
ավադականացում: Իհարկե կոտլերատով հիմունքների վրա և
կառավարութեան օգնութեամբ, եւ մեր մտաւորականների ու
մասնագետների համար շատ լավ կըլինի և չորս կողմի ժողովրդի
համար:

Շատ բարեներ ընկերներին և ընտանիքիդ:

Քո Հովհ. Թումանյան

Իքստակի և կից տեղերի համար ես մասնագետներից և
ցանկալի ցանկացողներից մի խորհրդակցութեան կըհրավիրեմ
էստեղ և քեզ կըզրեմ:

Հ. Թ.

ՅՕԷ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻՆ

Թիֆլիս—Երեւան

1922 թ. հունիսի 17.

Հայաստանի Օգնութեան Կոմիտեին¹.

Ծանր հիւանդութեանից հետո ստի կանգնելով՝ սրտագին
շնորհակարութեան եմ հայտնում Կոմիտեի համակրական հե-
ռազրի և օժանդակութեան համար:

Յաւում եմ, որ դժբախտ դեպքի պատճառով չկարողացա
էնքան օգտակար լինել մեր ընդհանուր գործին, ինչքան ես
կուզեի:

Նամակիս հետ ուղարկում եմ Բոստանի կենտրոնական
հանձնախումբի թուղթը, որով զործուհեութեան հրահանգ են
խնդրում Կոմիտեից: Սա հետեանք է էն շրջաբերական դիմումի,
որ արել ենք մենք—Կոմիտեի ներկայացուցիչներս—Պոլսից,
Պոլսի Կոմիտեի հետ միասին՝ մեր պաշտօններին:

¹ Հայաստանի Օգնության Կոմիտեն (ՀՕԿ) ապակերպվել է Երեւանում
1921 թ. սեպտեմբերին—Հայաստանի սովյալ ազգաբնակչության օգնութեան
հասցենիւ և շինարարութեանը օժանդակելու նպատակով, Նուրի Թվի սեպ-
տեմբերի վերջին ՀՕԿ-ը կազմակերպողների ընդհանուր ժողովը ընտրում է
իր գլխավոր վարչաթեյանը՝ Հովհ. Թումանյանի նախագահութեամբ, վերջինս
և գրում է ՀՕԿ-ի կոչը՝ ուղղված բոլոր վայրերի հայ աշխատավորներին
1921 թ. հոկտեմբերին Թ-ի նախադաշնութեամբ մի պատգամավորութեան է
ուղարկվում Պոլսի կազմակերպելու ՀՕԿ-ի ճյուղերը և զաղութահայ աշխա-
տավորութեանը կապելու Սովետական Հայաստանի հետ: Հետագայում ՀՕԿ-
ծրագիրներն ավելի լայնանում են, նրա գործունեութեան գլխավոր ֆունկ-
ցիան դառնում է գաղութահայ աշխատավորների ներգաղթը կազմակերպելը

Ինչպէս աեղեկացնում են Պոլսից՝ համաման մարմիններ
կազմված են արդեն և ուրիշ վայրերում, որոնք իրենց մասին
անշուշտ կաեղեկացնեն կոմիտեիդ:

1922, 17 հունիսի

Թիֆլիզ.

Հովհ. Թումանյան

ՅՕԾ. ԼՈՒՍԺՈՂԿՈՄԻՒ

Թիֆլիս—Երևան

1922 թ. հուլիսի 22.

1922 թ. 22 հուլ. Թիֆլիզ

... Ձեզ համար, ի հարկե, ինչպէս և գրում ես, շատ լավ
տալիանք է իմ մանկական գրականությունը: Կուզեք մի գրքի
մեջ միասին հրատարակեցեք, կուզեք առանձին-առանձին, հար-
կավ պատկերազարդ: Կլիշեներն էլ հաղիր կան:

Ի հարկե առանձին-առանձինը ավելի լավ է և ձեռնառու
երեխաների համար: Ընտրությունը կանենք միասին:

Բայց տես, որ գրանց մասին էստեղ ուզում են խոսք
դրեն ամերիկացիների հետ, որ նրանք հանձն առնեն:

Էդ հեշտ է:

Արանից, պատրաստի ու տալագրված և սպառված նյութե-
րից՝ ավելի ձեզ վայել գործ է, եթե նոր մանկական գրվածք-
ների համար ինձ հետ առտուութ անելիք: Օրինակ, եթե հար-
մարություն տաք նոր մանկական գրվածքներ տալու—մի «Հա-
զարան բլրուք», իբրեւ հեքյաթ, կրգախառն, որ թերեւ ավելի
պատանիների համար լինի, էնպէս էլ շատ ու շատ և լավ նյութ-
ներ ունեւ համարած կամ կխառն-պառաւ ընկած:

Մինչև էսօր չեւ կարողացել պարապում, մշակեմ՝ քեզ էլ,
աշխարհքին էլ շատ հայտնի պատճառներով:

Հիմի էլ եկավ էս հիվանդությունս վրա հասավ, երկու
հարյուր միլիոնից¹ ավելի պարտք է ծանրանում վրեւ: Ամիսը
քսան միլիոն միայն տոկոս եւ վճարում: Դեւ ողորմի շատերի
հորը, որ տոկոս չեն առնում:

Համ էս պարտքերի տակիցը պետք է գուրս գամ, համ ինձ
ու երեխաներիս կազդուրեւմ, որ կեւ տարի գիշեր-ցերեկ տալի
միա անքուն հսկելուց ուժասպառ են եղել, համ էլ պետք է սո-
վորական ծախքերը հոգամ մնացածի: Համ էլ գրեմ:

Եվ ինչ եւ կարծում, էս ամենի վրա ծիծաղելով՝ մեմեն
գրում եմ, էն էլ էգպէս բաներ, ինչ որ գրկել եւ ձեզ² իսկ ավելի

¹ Միլիոնները պետք է հասկանալ բաներով:

² Պոսքը «նորք» հանգեսում տալված նյութերի մասին է Վերիբուսի
հրամեշտւ-ը, մի բանի քառյակ և խաբանից թարգմանություններ:

երկարաշունչ գործերը մնում են մոտա, ինչպես ասի, եխաապոսա:

Անշուշտ մի նոր «Բաջ Նաղար» կամ մի նոր «Մի կաթիլ մեղրը» ձեռք բերելը ձեզ համար ավելի թանգ լան պիտի լինի, քան ուրիշ շատ թանկագին պատրաստի բաները: Սրանց եմ օրինակ բերում, որովհետեւ իմ կարծիքով սրանք եվրոպական մանկական գրականութեան մեջ էլ պիտի որ նկատվեն: Համարձակութեամբ ունեմ հազես ասելու, թող ամբողջ գրական աշխարհքի քննութեանը ստաջարկվի. «Բաջ Նաղարը» և Գրիմմի «Անվախ դերձակը», որ թարգմանված է ամեն լեզվով և գտնված ու հրուշակված ամեն լեզվով:

Եւ ձեզ էս տեսակ հեքյաթներ կամ այլ մանկական գրքովածքներ կարող եմ տալ: Եվ ոչ կըզգջաք, ոչ փաստ կանեք:

Սա է ամենից ուղիղ ճանապարհը:

Ինչ որ ունեի՝ բոլորն ասի: Հիմի դուք պիտեք:

Միայն եթե օգնելու եք—այսինքն սրանց դիմաց բան եք տալու՝ շուտ արեք:

Թեեւ առանց էն էլ ուշ է, որովհետեւ ոչ ամառանոց կարողացա պնամ էսքան տանջվելուց հետո, ոչ էլ հասեղ կաղզուրվել՝ ոչ էլ երեխաներին հոգալ:

Ասում ես՝ մանկական գրականութեան սով է:

Ճիշտ ես ասում: Բայց միայն էսօր չի էդ սովը, էդ սովը միշտ կզիլ է և էսքան մանուկներ ունեցող էս ժողովուրդը կամ նրա մտավորական ղեկավարները երբեք չհասկացան թե ինչքան ահուկի աղետ է էդ սովը և ինչ պետք է անեն սրա առաջնառնելու համար:

... Մի ժամանակ Հայոց Հրատարակչական Ընկերութեան կար: Օրերից մի օր էդ հանգուցյալի քիթն էլ էդ տեսակ մի քամի մտով, թե մանկական գրականութեան սով է և էդ սովը պետք է վերացնել: Ինձ առաջարկեցին թարգմանել Գրիմմի բոլոր հեքյաթները, էջը մի սսկով, տասն ուսուրի*: Նայեցի Գրիմմի հեքյաթները և հայտնեցի, որ ես միայն մի քանիսը կթարգմանեմ: Նրանք կարծում էին թե փողը ինձ կարող է հրապուրել և տանել ուր ուզի: Եղպիս էլ արի: Մի քանիսը թարգմանեցի, դեռ նրանց մեջ էլ—մի երկուսի մեջ—որոշ փոփոխութեաններ արի ու պատճառաբանած ավի իրենց: Ի հարկի տպեցին: Կար-

* Ընդունվածը հիսուն կոպեկն էր:

ծում են թե էն է՝ հենց անունը հեքյաթ է, վերջացավ: Գրիմ-
մի անունն էլ վրեն: Կարծում են հեշտ բան է հեքյաթ մշա-
կելը: Գրիմները հաղիվ մի քանի հեքյաթ ունենան մշակված:
Մնացածը ժողովրդական հեքյաթներ են, խառնած, աղավաղած
ու փչացրած:

Ռուսները երկու հասարանոց մի գիրք են հրատարակել
իրենց մանկական գրականության մասին, և խոստովանում են,
որ Պուշկինից հետո, կամ ավելի ձիշտը, «Ոսկի ձկնիկից» հետո—
նրանք՝ մինչև էսօր չեն կարողացել մի հեքյաթ մշակեն իրենց
էնքան առատ ու լավ հեքյաթներից:

Իմ կարծիքով ես միայն մի հեքյաթ եմ մշակել կարգին
(գուցե չնչին պակասություններ ունենա, ով գիտի) և դա «Քաջ
Նազարն» է: («Մի կաթիլ մեղրը» առակ է, թեև ռուսները վրան
գրել են СКАЗКА): Եվ այժմ եթե ասում եմ «Հազարան Բլբուլը»
կտամ, որովհետև հավաքել եմ երկար տարիների ընթացքում
նրա վաթսուներից ավելի վարիանտները: Հեքյաթի մասին ոչ
միայն մեր «երջանիկ» աշխարհքում—ավելի լավ երկրներում
էլ դեռ պարզ հասկացողութուն չունեն: Կարծում են դա հեշտ
ու հանաք բան է: Դա գրականության մեջ ամենաբարձր ար-
տահայտությունն է, ուր ամբողջը հավիտենական սիմվոլներ են:

Եվ այժմ գրականության մեջ սիմվոլիզմը ոչ այլ ինչ է,
եթե ոչ մի հանդուգն ձգտումն հեքյաթին մոտենալու:

Բայց նամակս շատ երկարից:

Էս անգամ էսքան խելոքացիր, մնացածը երբեիցե:

Վահանի ժողովածուն՝ լավ ես անում, բայց շուտ արա:

Ուղղագրությանը գալով՝ ես հոտառությունով ասում եմ,
որ դա չի անցնելու ամբողջովին—օր. ա-ի և յ-ի պատմու-
թյունը: Ոչ թե պետք է հին հնչյունները վերականգնել, այլ մաշ-
վածները դեն գցել, ինչպես ռուսներն արին: Ոչ թե պետք է
դժարացնել, այլ պետք է հեշտացնել: Եվ չպետք է էդ խնդրին
էդ կերպարանքը տալ—պատմասիրություն ու չեմ իմանում ինչ
բաներ կապել հետը:

Վերջապես՝ շատ բարեներ մերոնցից և ինձանից

Քո Հ. Թումանյան

1 Վահան Տերյանի երկերի լրակատար ժողովածուն չորս հատորով
լույս տեսավ Կ. Պոլսում (1923—1925):

1922 թ. օգոստոսի 12.

1922. 12 օգ. Թիֆլիզ.

Սիրելի Ստեփան.

Քեզ հետ, իբրև արդեն ամերիկացու հետ, ամենից առաջ
զործից խոսենք:

Անցյալները ինձ տեղեկություն տվին, թե Վիկլին¹ քեզ
հարցնում է: Հետո էլ եկան, թե՝ Վիկլին ասում է՝ Թումանյանի
գրքերը պիտի տպագրենք: Ես անհարմար համարեցի լուռ մնալ,
մի կարճ նամակով դալուստը ողջունեցի: Գիտես, որ ծանոթ
ենք: Ես ուրախացել էր և բարեններ զրկել ու հայտնել, որ պիտի
իմ գրքերը տպագրեն: Ես կարծում էի նրա հետ Նարիմանը² խոսել
է: Դուրս եկավ, որ Նարիմանը դեռ չէր խոսել: Նարիմանն էլ
հետո էր խոսել, և հայտնել էր, թե արդեն դա վերջացած խըն-
դիր է, որ Մարտին և Դեվիս³ պետք է ինձ հետ խոսեն: Մար-
տինի մարդկանցից եկան մոտրս և հայտնեցին, թե Մարտինի
մի քանի օրից կգա ձեզ հետ տեսնվելու, իսկ Դեվիսը վաղն է
դալու: Ծիշտ որ Նարիմանի հետ Դեվիսն եկավ ինձ մոտ և
խոսեցինք: Խոսքը «Լուսարբեր»-ի և իմ մանկական գրվածքների
վրա էր: «Լուսարբեր»-ի մասին խոսեցինք և հայտնեցի, որ մենք
երեք ընկեր ենք, և թե տպած և թե ձեռագիր տարիները գըր-
նվում են ընկերոջս Լիսիցյանի մոտ և լավ կլինի, որ նրա հետ
խոսեք ու պայմանավորվեք:

Դեվիսը հայտնեց, թե Լիսիցյանը մեզ մոտ է, ուրեմն կխո-
սեմ նրա հետ:

Գալով մանկական գրվածքներին՝ հայտնեց, որ արդեն
վճռած, որոշած է տպագրել իրենց զպրոցների և որոների համար
հատկապես (ասում է 30 հազար որո ունենք), և մինչև անգամ մի
փոքրիկ գումար էլ ավանս ենք տալիս: Բավական խոսեցինք և վեր-
ջում բանը հատավ էնտեղ, որ Դեվիսը տեսնվի Ալեքսանդրապոլ
քեզ հետ, իբրև իրենց զործի մեջ գտնվող մարդու, և էնպես գործ

¹ Վիկլին «Ներխոտ»-ի Մերձավոր Արևելքի Ամերիկական կոմիտեի
գլխավոր աշխատակիցներից:

² Տեր-Ղազարյան.— աշխատական միջնորդ Հայաստանի կառավարու-
թյան և «Ներխոտ»-ի միջև:

³ Մարտին և Դեվիս.— «Ներխոտ»-ի գործակալներից. Դեվիսը կոմիտեի
ուսումնական բաժինն էր վարում:

բոնեհնք: Անշուշտ նրանք չգիտեն թե ինչ արժեքի գործեր են իմ մանկական գրվածքները, որն է լավ, որը վատ, որը տպեն, ինչքան տպեն և այլն և այլն: Թեև իրենցից մի խումբ մի երկու օր առաջ եկան ինձ մոտ առավոտյան լուսանկարչական տպարատով և այլն: Լուսանկարեցին զանազան գիրքերով, մինչև անգամ Արիստոտմ աղայի գիրքով—գրքերս շարեցին կողքիս, և իրենց գրպանից հանեցին թղթեր ու ինձ հարց ու փորձի ենթարկեցին: Տեսա որ գիտեն իմ գրվածքներից մի շարքի անունները, բովանդակութունը, և վերջում էլ խնդրեցին իրենց համար գտնիլ իմ գիրքը և առանձնապես մանկական գրվածքները, մանավանդ «Իաջ նազարը», «Մի կաթիլ մեղրը» և մի երկու ուրիշ գործեր: Տեսերն ընկանք—ծանոթների (որովհետև ես էլ չունեմ) մի երկու բան գտանք պատուոված, մնացածը չգտանք: Ինչեւէ—տեղեկութուն ունեն:

Երեանից էլ գրում են, թե մանկական գրվածքների սով է. և ինչպես երևում է՝ ուզում են «Ստուգելի Դավիթը» պատկերազարդեն ու հրատարակեն, բայց փող չունեն, փող են որոնում, և գիմել են նույնիսկ Կոմիտե[ի]ն Հայաստանի Օգն[ության]: Ուզում են քննել անեն, որ երկրորդ մասն էլ գրեմ (որ պատմեցին, ասի՝ ահանջը կանչի Ստեփանի):

Ինչ կխոսեք՝ ինչ չէ՝ էդ արդեն դուք գիտեք, բայց ես ասեմ իմը: Եթե լուրջ գործ բռնեն, որ, իհարկե, իրենց համար մեծ գումարի խնդիր չի, ես արդեն մի քանի տասնյակ գրքույկ կարող եմ հանձնել տպագրության պատրաստներից, որոնք սպառված են բոլորովին, և շատ են պահանջում, և կամ ցրված են դեռ դեն: Միաժամանակ կպատրաստեմ նորերը, որոնց արդեն ձեռք էի տվել, բայց, դժբախտաբար, ձեռքիցս ընկան էնքան թուլացա ամառվան շոգից ու, ամոթ չլինի ասելը, վատ սնունդից: Այժմ գրեթե վերադարձել եմ էն գրությանը, երբ վերջին օրերում պառկած էի անկողնում:

Մի տասն օրից ուզում եմ գնալ Շուշա՛վեր, Մուշեղի մոտ¹, չույս ունեմ, որ էդ միջոցում տեղեկութուն կստանամ:

Էստեղ կապագրենք, հարկավ, որովհետև և լավ լիտոգրաֆիաներ կան և տպարանի բանն էլ ինձ հեշտ կհաջողի, եթե իրենք չունենան:

Կսպասեմ նամակիդ:

¹ Բաղաստեղծի ավագ որդին—Շուշավերում:

էն 300 գիրքը վերցրին:

Ես էլ Երեւանից փողի եմ սպասում, գրել էին, բայց ուշաց-
նում են:

«Բաներն» ստացա, լուրջ բան է:

«Լուսարներ»-ի գործը նույնպէս ես վերջացած եմ համա-
րում. հիմի պայմանները՝ դու գիտես:

Անցյալ օրը տիկ. Կատարինեն մեզ մօտ էր: Ասում էր
Ջալալ-Օղլի ես գնալու: Ինքը լալ էր: Վաղը երեկոյան էլ գալու
է: Շանթը, կարծեմ, համակ է գրել: Էսօր էլ Շանթի նոր պիեսի
դատաստանն է Հայարտանը ¹:

Դե առայժմ՝ համըռնւթնելով

Քո Հովհաննես

ՅՈՂ. ՏՍ.ԲԱՆՐԱՍԻԿ

Թիֆլիս - Էջմիածին

1922 թ. օգոստոս

Սիրելի Տարագրոս.

Ստացել եմ գեղեցիկ նվերդ ²: Սրտանց շնորհակալ եմ: Լավ
ձե ես ավել: Միշտ կըմնա սեղանիս վրա և քեզ միշտ կըհիշեմ
հաճույքով:

Գրում ես, թե սրտել ես մի բան ծաղկադարձեա թե գրես
մեր հին ձեռագիրների օրինակի իմ դրվածքներից: Բայց չես
գրում ծավալի մասին: Թերեւս, ամենից հարմարը քառյակներն
են—մի քանի քառյակներ:

Կամ մեր ազգային լեզենդներից—իմ մշակած: Կամ՝ ես
ազջիւններիս նվիրած մի տասը ոտանավոր ունեմ, որ առանձին—
ինտիմ ալբոմ են կազմում—գուցե էս ³: Որն էլ ընտրես, շատ
գեղեցիկ բան դուրս կըլա, ես համոզված եմ:

Շատ եմ ուրախ, որ զվարթ ես, ինչպէս միշտ, և քո սիրած
աշխատանքի վրան ես:

Ջերմագին բարեններով՝ քեզ միշտ սիրող

Հովհ. Թումանյան

1922 օգոստոսի վերջին

Թիֆլիզ

¹ «Շղթայվածք»:

² Դուռնավոր մանրանկար ապակու վրա՝ Սեանի ավերից մի տեսարան,
որը 1921 թ. Տարագրոսը նկարել էր և նվիրել Թ-ին:

³ Թ-ն իր ազջիւններին նվիրել էր ալբոմներ, որոնց մեջ բանաստեղ-
ծություններ էր գրում:

1922 թ. 29 օգոստոսի

Սիրելի Մեսրոպ սրբազան.

Նամակդ շատ ցավ ազդեց: Բավական կուտված ես երևում: Շատ զուր: Աշխարհք է, ինչ ասես կալատահի. և ամեն հանգամանքում էլ մարդ պետք է Բյոոզլի մնա: Մեզ համար քու գիտությունով պարապի. դործդ¹ զեռնին հո չի մնալու:

Հաղա ես ինչ անում: 25 բժիշկն էլ մնացել էին զարմացած, թե ինչ հանգստությամբ տարա էն տանջանքներն ու էն օպերացիան: Եվ մեծ հաճույքով նկատեցի, որ իմ վերջին շրջանի վիրիսոփայական տրամադրությունը թեթև ու անցողակի մի երևույթ չի: Մահի հետ էլ եմ հաշտվել: Եվ էն վայրկյաններին, երբ բացարձակ հուսակալու էին լինում շուրջս ու վախենում—ես մի զարմանալի հանգստությամբ էի անց կացնում էդ ճգնաժամերը: Այժմ էլ հիպոնդությունս կերպարանքը փոխել է. և թե կուզես այժմ ավելի վառնդ կա, թեև ոչ անմիջական, քան առաջ. համոզված եմ, որ եթե մի հրաշք չպատահի—արդեն մոտիկ է խորհրդավոր ժամը, և ամենայն հանգստությամբ անցյալ օրերը բոլոր կիսատ-պռատ ձեռագրերն ոչնչացրի, մտածելով, թե վերջացնելու ժամանակ չեմ ունենալու, էսպես էլ չեմ ուզում մնալ: Վերջապես մեր կյանքը հո սրանով չի վերջանում:

Արուամենայնիվ վշտանալու առիթ կա, հերավի, եթե ոչ հուսահատվելու: Փոխանակ օգտվելու թե քո, թե Գարեգին հպիսկոպոսի ուժերից—ես եմ մղում:

Մի խոսքով աշխատանքն է ամենալավ միջոցը էս ամենը մեղմելու:

Ես էլ միառժամանակ եռանդով աշխատեցի. բայց շատ կարճ տևեց: Յավերս շուտով վրա հասան: Սակայն էլի աշխատում եմ նորից կարգի ընկնելու:

Գիտես էլի, թե ինչ նստեց ինձ էս հիվանդությունը: Բացի էն, որ ես դարձա էսպես մի կարկատած մարդ, աղջիկներին քնքերս երեք-չորս հոգի ուժասպառ եղան էսքան ամիս հսկելուց ու տանջվելուց անքուն գիշերներով. տեղիցս վեր կացա՝ տեսա

¹ Մեսրոպ հպ.ի—«Ցուցակ հայոց ընդհանուր ձեռագրերի» աշխատությունը:

երկուհարյուր միլիոն պարսփի տակ եմ արդեն և ամիսը 20 միլիոն տոկոս եմ տալիս: Մեր փողով—վրացական: Ամառն էլ չկարողացա քաղաքից հեռանամ, սնունդս էլ վատ կղավ, և ահա նորից հիվանդ: Բայց իսկի բանի տեղ չեմ դնում էս ամենը. միայն երեխանցս հիվանդությունն է ինձ շատ տանջում: Պարտքերիսս էլ երևի շուտով կազատվեմ: Կառավարության հետ պայմանավորվել ենք, որ մի երեք գրովածք տամ, մի հազար ռուբլի սկսով—էդանդից եմ սպասում. էդպես էլ ամերիկացիք են մանկական գրովածքներս ուղում, տեսնենք: Մի խոսքով անց կըկացնենք:

Մտածում եմ մի կարճ ժամանակով դնամ Շուշավեր. Մուշեղն էնտեղ է իր ընտանիքով: Երեխանցն էլ տանեմ, մի քանի օր ապրենք, մի քիչ գուցե կաղզուրվենք:

Մեծ տրամագրություն ունեմ պարսպելու, բայց ուժ չկա: Էս հիվանդության էլ մի բանը լավ կղավ, որ ազատվեցի մի քանի նախագահություններից և անվերջ ու անխուսափելի ժողով-մողովներից:

Շարունակ ուղեցի Լոսի—մեր գյուղում մի հարմարություն ստեղծեմ, էնտեղ քաշվեմ ապրելու և պարսպելու—չեղավ: Երևի էդպես էլ գլուխ չի գալու:

Է՛հ, աստված էլածն օրհնի:

Եթե աշխարհքը մեզ հետ չի գալիս, մենք պետք է աշխարհքի հետ գնանք: Մեր ուժի պատածը պետք է անենք—ավելին հո չենք կարող:

Երբ ուղղագրության հետ հնց ես:

... Մ. Արեղյանի հոսից գնացողը, ի հարկե, պետք է միջին դարերը գնար. Չեն էլ հասկանում, թե բացի շատ թերություններից—ինչ հետադիմություն է: Իրրե թե ռուսներին են հետևում: Նրանք ասում են՝ ինչ մաշվել է՝ դեն ենք դրում: Սրանք ասում են՝ միջին դարերում էսպես էր—փերականգնում ենք:

Առաջին բողոքը ես գրեցի. Հատո նամակագրություն, հետո տնձամբ քֆրել, և այլն, վերջը ճշմարիտը սա է—որ դուրս չի գնալու էսպես:

Տեսնում ես. բավական երկար նամակ գրեցի. Հալա դեռ շատ բան էլ նոր միտս ընկավ: Էն էլ հետո:

Ղոչաղ կաց, սիրտդ մի կոտորիր:

Բարեւում են մերոնք բոլորը:

Համբույրներով

Քո Հովհաննես

309 ՅԱՐԱԳՐՈՒՄԷՆ

Թիֆլիս - Էջմիածին

[1922 թ.] հոկտեմբերի 3.

Սիրելի Տարադրոս.

Նորից հիվանդ անկողին եմ ընկած: Անկողնում եմ գրում
և շատ թույլ եմ, որովհետեւ քանի ժամանակ է խիստ. դիւարի
եմ ենթարկւած: Այժմ էլ հայանովել է язва желудка, հետեւ էլ
օսկերայիայի ժամանակ կարած տեղերի ուռուցքները ներսից և
մալարիա: Ինչեւէ. չեմ ազատւում:

Էս տարին ինձ համար էսքան ձախորդ եղավ, Պոլիս գնալս
փորձանք դարձավ:

Ուղարկում եմ ութը քառյակ, Նվարդն է արտագրել: Չը-
գիտեմ երբ քեզ կըհասնի. ուղղակի էջմիածին եկող չըկա: Ձո-
ղիւր ինքդ, որն ուղում ես:

Ձերմագին բարեկներով՝

միշտ բարեկամդ Հովհ. Թումանյան

310 ՅԱՆՈՎ, ՆԻԿՈԼԱՅԵՆ

Թիֆլիս

1922 թ. դեկտեմբերի 11.

Дорогой Яков.

Тебе, достойному сыну Грузии, духом нежным и
возвышенным Грузии, которая выбрала себе эпитет „пре-
красная“ и в это прекрасное вложила все общечеловеческое
и божественное, Тебе, который исполненный духом великой
матери, избрав служение прекрасному, дал удивительно
живые формы безформенному и вложил бессмертие в без-
жизненные камни, в сей торжественный для Грузии день
плюю свой сердечный привет и братский поцелуй!

Будучи уже год с лишним прикованным к постели, и лишенный возможности делить с Вами радость и дружбу, прошу в сегодняшних торжественных восклицаниях услышать и голос

преданного тебе вечно Ованеса Туманяна.

Արեւի Յակով.

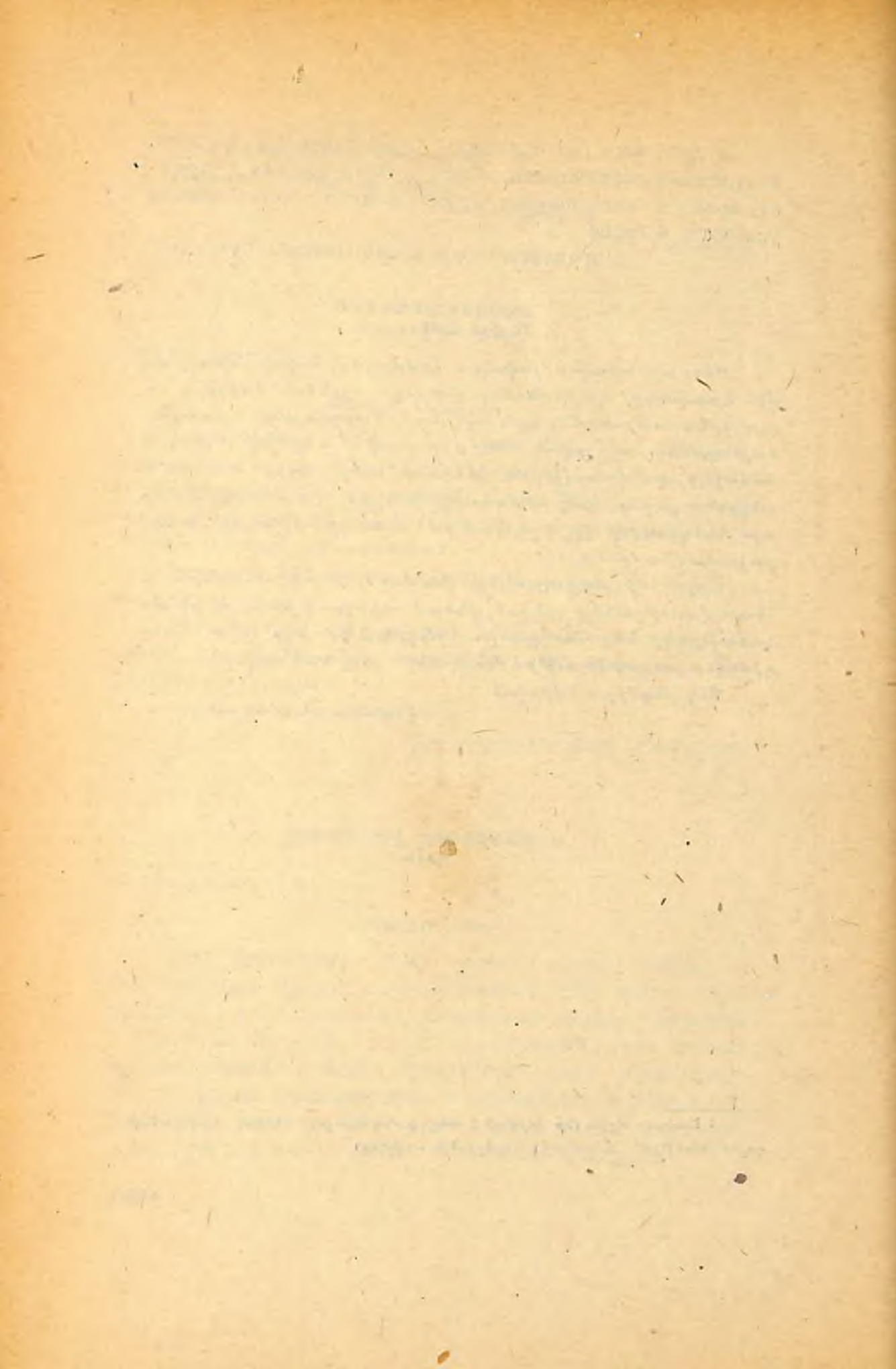
Քեզ, արժանավոր զավակիդ՝ Վրաստանի, հոգով քնքույշ ու լին՝ Վրաստանի, որ իր համար ընտրել է «չքնաղ» մակդիրը և այդ չքնաղության մեջ դրել ողջ համամարդկայինը և աստվածայինը, Քեզ, որ լցված մեծ մոր ոգով, ընտրելով գեղեցկին ծառայելը՝ զարմանալիորեն կենդանի ձեռք տվիր անձին և տնկյանք քարերի մեջ անմահություն գրիր, Վրաստանի համար այս հանդիսավոր օրը հղում եմ իմ սրտագին ողջույնը և եղբայրական համբույրը:

Արդեն մի տարուց ավելի զամված լինելով անկողնին և հնարավորությունից զրկված լինելով ուրախությունն ու բարեկամությունը Ձեզ հետ կիսելու, խնդրում եմ այս օրվա հանդիսավոր բացականչությունների մեջ՝ լսել նաև ձայնը

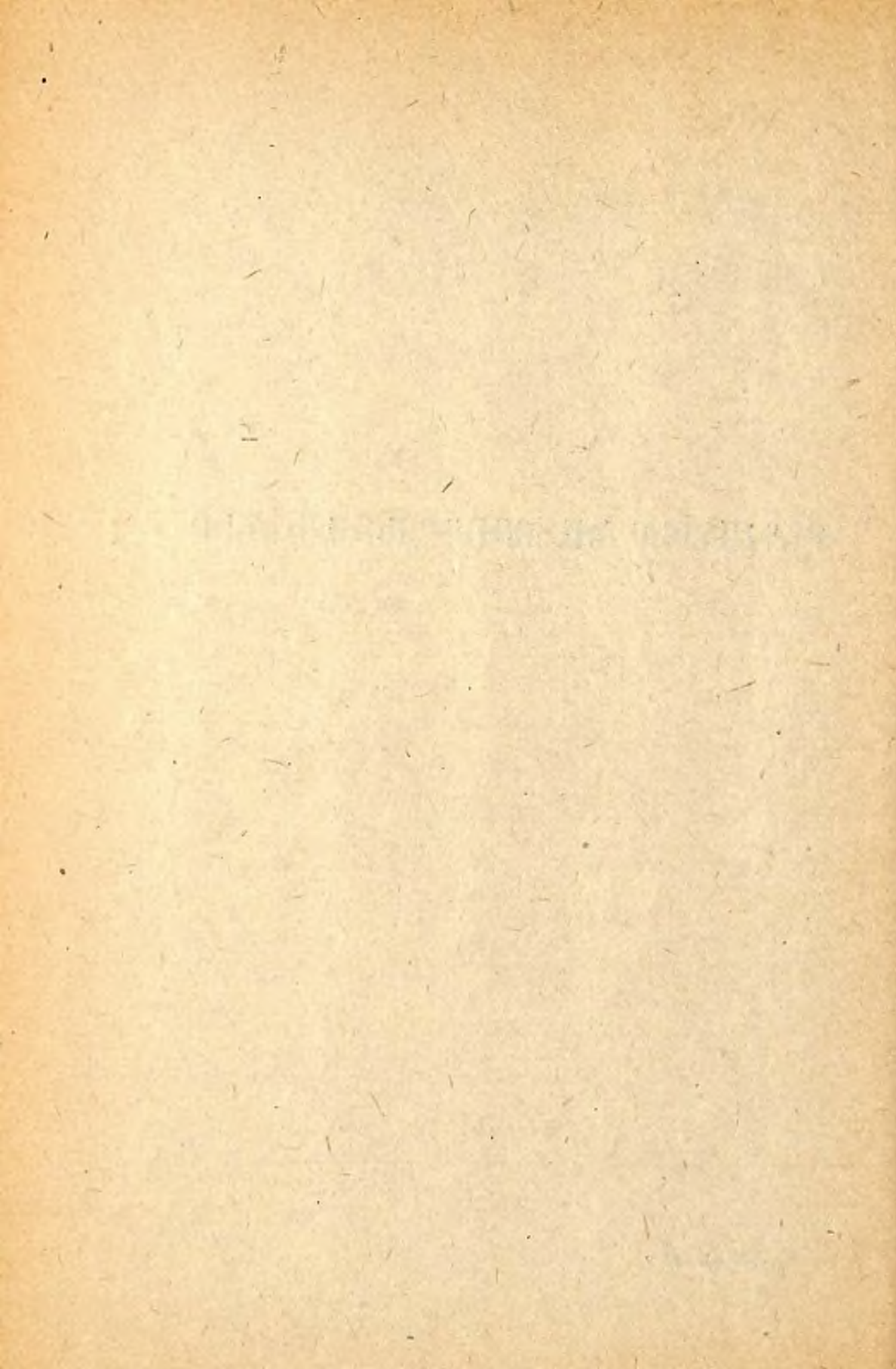
Քեզ ընդմիշտ նվիրված

Հովհաննես Թումանյանի

¹ Նամակ—ողջույնը գրված է ժող. քանդակագործ Յակով Նիկողաձեի գործունեության 25-ամյակի հոբելյանի առիթով



ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ



Ա.

Արելյան Ալեքսանդր (1859—1940) — թատերագիր: Աշխատակցել է «Ժգախ», «Արձագանք» և «Տարազ» թերթերին:

Աբեղյան Մանուկ (1865—1944) — պրոֆեսոր, ակադեմիկոս Բանասեր զբաղանալեալ: Սասնա ծռերը էպոսի եռանդուն հավաքողն ու հմուտ ուսումնասիրողը: Ունի բանասիրական-գիտական բազմաթիվ աշխատություններ:

Աբովյան Անուշավան (1862—1938) — ծն. Լոռու Ուղունլար գյուղում: 1873 թ. Զալալօղլում եղած ժամանակ ծանոթացել է Թի հետ: Ա-ը 1890 թ. եղել է զործակատար և միաժամանակ հետաքրքրվել է դրականությամբ: 1890—95 թ. թ. եղել է Կամենեց — Պոդոլսկում, այնուհետև Ժիտոմիր՝ առեւտրական գործերով: Այդ տարիներին է, որ նամակագրություն է ունեցել Թի հետ, որից և ստացել է 18 նամակ: Թի վերջին նամակը Ա-ին գրված է 1894 թ. ապրիլին: Ա-ն 1890 թ. աշխատակցել է «Նոր—Դարին»: Շնորհիվ Թի՝ «Նոր—Դարում» տպագրվել են նրա «Զայնիկ» պատմվածքը և մի քանի հոդվածները: 1898 թ. հրատարակել է «Դյուղի այրին», 1906 թ.՝ «Պատկերներ գյուղական կյանքից» ժողովածուն, 1917 թ.՝ «Լեռնի հեքիաթը», 1912—20 թ. թ. Ա-ը եղել է Հայ Դրողների Կովկասյան Ընկ. անդամ և գանձապահ: 1921 թ. փոխադրվել է Ուլունլար, կատարել է հասարակական աշխատանքներ և միևնույն ժամանակ թղթակցել է «Մարտակոչ»-ին:

«Աբովյան» — նազարյան գրական ֆոնդը — հիմնվում է Ս. Շահաղիդի հոբելյանի առիթով, 1898 թ., հորելյարի և Թիֆլիսի Բարեգործական ընկ. ձեռնարկի միջև կայացած փոխադարձ համաձայնությամբ՝ Ֆոնդի գումարները հանձնվում են Բարեգ. Ընկ.-ը: Այդ գումարը (10 000 ռուբլի) Բարեգործ Ընկ. տրամադրության տակ մնաց ընդամենը մեկ տարի, որից հետո, Ընկ. կանոնադրությամբ փոխվելու պատճառով, Շահաղիդը ետ ստացավ այն, և այնուհետև ինքն անձամբ էլ գրավում կարիքավոր զբաղանալեալներին օգնելու գործով:

Արաբելյան Լևոն (1877—1918) — Բժիշկ, սոցիալիստ-ռևոլյուցիոններ, հասարակական — բաղադրական գործիչ: Ունի բանաստեղծությունների մի ժողովածու: Հայտնի է առանձնապես «Աղստամբություն» պոեմը:

Ալիբեյ Զ. Ալեքսանդր (1820—1901) — ծն. Կ. Պոլսում. բանաստեղծ և բանասեր:

Ալավերդյան Գևորգ (1818—1861) — բժիշկ. բանասեր-գիտնական և հասարակական գործիչ: Ծն. Թբիլիսում, ավարակ է Լադարյան ճեմարանը և Թոսկվայի համալսարանը: Սայաթ Նովայի առաջին խմբագիրը և հրատարակողը:

կիչը: Ունի բանասիրական այլ աշխատություններ, որոնց մեջ նշանավոր է «Тифлисские замары»-ն:

Աղայան Ղազարոս (1840—1911)—նշանավոր վիպասան, բանաստեղծ, մանկական գրող և մանկավարժ: Աղայանը և Թ-ը կապված են եղել ամենամեծ թարեմական կապերով:

Աղայան Մուսեղ— (1888), Երաժշտագետ: Ղ. Աղայանի որդին:

Աղարաբ Հակոբ—(1875—1926)—ուսուցիչ, մանկական գրող:

Աղբալյան Նիկոլ (1875) գրական քննադատ: Դաշնակցական կառավարության Լուսավորության մինիստր:

Աղարաբյան Կրիզոստ—Ինձններ երկրաբան: 90-ական թ. թ. Ալլահվերգու պղնձահանքերի կառավարիչն էր:

Անգոյան Հրայր (1876)—անվանի լեզվաբան, պրոֆեսոր: Ծն. Կ. Պոլսում: Բարձրագույն կրթությունն ստացել է Փարիզում, աշակերտելով հայտնի լեզվաբան Մեյերին: Ա-ի գիտական-բանասիրական գլխավոր աշխատություններն են «Արմատական բառարան հայոց լեզվի», «Ստուգաբանական բառարան հայ լեզվի արմատներում», «Գաղափարական բառարան», «Հայոց լեզվի պատմություն» և ուրիշները:

Ամասուցի Սահակ վաղապետ (1856—1917)—Էջմիածնի միաբան: Աշխատություններից հայտնի են «Հին ու նոր պարականոն կամ անվավեր շարականներ»-ը և «Հայոց բառ ու բան» բառարանը:

Անդանիկ (1867—1928)—Խմբապետ:

Առաքելյան Արամ (1870—1933) Թ-ի ներսիսյան դպրոցի ընկերներից: Թ-ի «Բանաստեղծությունների» առաջին և երկրորդ հատորների հրատարակության ժամանակ (1890 և 1892) մեծ աջակցություն է ցույց տվել զբոսըրի տաղածման գործին: Նախ ուսուցիչ, ապա, Բագու փոխադրվելով, ծառայել է նախարարությունների մի ձեռնարկության մեջ, միաժամանակ մանուկների հասարակական գործերին:

Ասիլբեկյան Մելոն (1866—1940)—մեղվաբույժ: Թ-ի դասընկերը Ներսիսյան դպրոցում, 1892—1920 թ. ծառայել է Բագվում:

Արասխանյան Ավետիս (1857—1912)—հրապարակախոս տնտեսագետ, գրական-հասարակական գործիչ: 1889-ի հունվարից Թիֆլիսում սկսում է հրատարակել «Մուրճ» ամսագիրը՝ մինչև 1900-ի հունիսը: Ունի տնտեսագիտական մի շարք կարևոր ուսումնասիրություններ:

Արծրունի Գրիգոր (1845—1892)—նշանավոր հրապարակախոս, «Մշակ» թերթի հիմնադիրը:

Արծրունի Վահան (1860)—բժիշկ: Բժշկական ինստիտուտի մարդակազմության պրոֆեսոր: Արծրունին իր մասնագիտությունից բացի զբաղվել է նաև գրականությամբ:

«Արձագանք»--նախ շարաթաթերթ, հետո օրաթերթ, հրատարակվում էր 1882—1898 թ., Արգար Հովհաննիսյանի խմբագրությամբ:

Անուրի—գյուղ Լոռուում, Ալլահվերդու շրջանում:

Քաբայան Ավեսիֆ (1839—1913)—բժշկապետ, հասարակական գործիչ։ Գրել է առողջապահական հոդվածներ և աշխատություններ, որոնցից հայանք է «Տնային բժշկարանը»։

• Բազվի ձայն—Գրական հասարակական և քաղաքական օրաթերթ։ Մկսեց լույս տեսնել 1913 թ. հունվարից Բաղվում։ Դադարեց 1914 թվին։

Բազվի «Հայոց Մարդասիրական Ընկերությունը»—հիմնվել է 1864 թվին։

Բագրատունի Արսեն, քահանա. (1860—1911)—Թիֆլիսի Կուսանաց վանքի վանահայր։ Երկարամյա ուսուցիչ։

Բակրաձե Դավիթ Խվանովիչ—Բորչալուի գավառապետ Բեզանովի օգնականը։

Բալայան Սեդրակ (Արսեն) (1866—1918)—Ծն. Լոռու Հայ-Գյառգյառ գյուղում։ Երկարամյա ուսուցիչ։ «Օջախ»-ի հիմնադիրներից մեկը։

Բալասյան Գրիգոր (Բալասյանյան)—Երկրորդական բանաստեղծ։

Բակուրիանի—Վրաստանի ամառանոցներից մեկը։

Բայրոն (1788—1824)—անգլիացի հռչակավոր բանաստեղծ։

• Բանբեր Հայաստանի գիտական ինստիտուտի», Ա. զիրքը լույս տեսավ 1922 թվին։

Բաբեևեր—գյուղ Նախիկին Բորչալուի գավառում, այժմ Վրաստանի սահմանի մեջ։

Բաբեյուկ-Մելիմով Պավել Զախարովիչ—Ղաղախի շրջանի պրեստավը։

Բաբան—գյուղ Ղաղախի շրջանում։

Բաբսուդարյան Անդրեաս (1867—1932)—դուրդատնտես—մեղվաբույժ։

Բաբսուդարյան Մկրտիչ (1862—1927)—գրականագետ, տպարանատեր և հրատարակիչ։ Մ. Բաբսուդարյանի տպարանը, հիմնված Մոսկվայում 1882 թ., ժամանակին կարևոր դեր է կատարել Այդ տպարանում են լույս տեսել Թ-ի բանաստեղծությունների առաջին երկու զինգերը։

Բեկնազարյան Սարգիս (1849—1894)—մանկավարժ, քահանա, Միջնակարգ հրթույսի ուսուցիչ է Ներսիսյան դպրոցում, ապա ավարտել է Կյուսնախտի Համալսարանի մանկավարժական ֆակուլտետը։ Եղել է Ալեք. Բանդարադյանի (Լենինական), Երեանի, Թիֆլիսի հայկական միջնակարգ դպրոցներում ուսուցիչ և տեսուչ։ Աշխատակցել է հայ թերթերին։ Լենինականում 1880 թ. հիմնել է Սահականուշյան դպրոցը։

Բերնովեն Լյուդվիգ Վան (1770—1827)—գերմանացի հանճարեղ կոմպոզիտոր։

Բելիյ-Կյուչ—ամառանոց՝ Թիֆլիսից 54 կիլոմետր հեռավորության վրա։

Բելինսկի Վիստրիոն Գրիգորի (1811—1848)—ռուս մեծ քննադատ։

Բինեն Ալեքեյ (1857—1912)—ֆրանսիացի նշանավոր հոգևորան։

Բեբեբյան Արմա (1871—1919)—լրավարան, գրականագետ—քննադատ, հասարակական-քաղաքական գործիչ։ Ուսուցիչ Ծն. Նոր-Նախիջևանում։ Աշխատակցել է հայ և ռուս պարբերականներին և ռուս գրականագետ Յուրի Վեսելովսկու հետ խմբագրել ու հրատարակել է «Армянские беллетристи» երկու հատոր Բ-ը անդամ էր Հայ Ժողովրդական կուսակցության Հայաստանի դաշնակցական կառավարության մեջ պետական վերահսկիչ էր։

Բրյուսով Վալերի Յակովլևիչ (1873—1924)—ռուս նշանավոր բանաստեղծ։ Մեծ սեր և հետաքրքրություն է ունեցել դեպի հայ գրականությունը, մասնավորապես դեպի հայ միջնադարյան և նոր պոեզիան։ Նրա խմբագրությունը, առաջաբանով և ծանոթագրություններով է լույս տեսել «Поэзия Армении» ժողովածուն (1916), ինչպես նաև առանձին գրքով—«Летопись исторических судеб армянского народа» աշխատությունը։ Բ-ը թարգմանել է հայ բանաստեղծների շատերին։

Բրանդես Դեորգ (1842—1927)—դանիացի հռչակավոր ըննադատ, գրականության պատմաբան։

Բրեմ Ալֆրեդ (1829—1884)—բնագետ, նրա գլխավոր աշխատություններն են՝ «Կենդանիների կյանքը», «Թռչունների կյանքը» և այլն։

Գ.

Գուլիսյան Կարապետ.—ուղեբու գերասան։

Գեղամյան եղիշե, քահ. (Հովակիմ Դեղամյան) (1840—1920)—երկարամյա մանկավարժ, հրապարակախոս։

«Դիր» գրականուր—հիմնվել է Թիֆլիսում (1910 թ.) մի խումբ գրասերների և զրոհների նախաձեռնությամբ՝ փայլավճարի հիման վրա։ Անդամներից մեկը Թ-ն էր։ Հիմնադիրների նպատակն էր՝ ազատել զրոհներին ժամանակի զրավաճառների շահագործումից, փակվեց 1919 թվին։

Դլադսոն Վիլյամ Էվարս (1809—1898)—Անգլիական պետական դործիչ։ 1878 թվին Բեռլինի վեհաժողովից մինչև 1895—96 թ. թ. (հայկական կոտորածների ժամանակ) զբաղվել է հայկական հարցով։

Դյուրե Իոհան Վոլֆգանգ (1749—1832)—Դերմանացի հանճարեղ բանաստեղծ, զրամատուրդ, բնագետ։

«Դորմ»—գրական, գիտական, հասարակական և քաղաքական ամսագիր, հրատարակվեց Բագրատ միայն 1917 թվին։

Դուդալուր—Ռադմավիրական ճանապարհի պոստակայաններից մեկը, որը գտնվում է Դուդ լեռան ստորոտին, 2157 մետր բարձրության վրա։

Դերմե եղբ. Հակոբ (1785—1863) և Վիլհելմ (1787—1859)—գերմանացի նշանավոր դիտնականներ, գերմ. ֆիլոլոգիայի հիմնադիրներ։ Հռչակված են գլխավորապես նրանով, որ առաջին անգամ հավաքել, մշակել և հրատարակել են գերմ. ժողովրդական հեքյաթները։

Դուդենբերգ Օսկար Օսիպովիչ (1861) հայտնի լրագրագետ։ Թ-ի գատաղաշուտանը։

Դ.

Դանագյուղյան Մելիս—Մուշե վարդապետ և ասյա եպիսկ. (1863—1926)։ «Նոր—Դարի» մերձավոր աշխատակից։ Թարգմանել է Տուրգենևի, Չեխովի, Մամին-Միրիդյանի, Դոբրու և այլ ռուս զրոհների գրվածքներից՝ Ոստանիկ և Ռոստոմբեգ ստորագրություններով։ Ժամանակին մեծ աղմուկ հանեց Թիֆլիսի գրական շրջաններում Մուշեի բնագրումը ցենզոր Կարախանի հետ, որին Մուշեն, իր հոգիվածները արդեյիլու պատճառով՝ ապտակել էր։

Դեմիդյան Դեբենիկ (1877)—բանաստեղծ, արձակագիր, զրամատուրդ։ Մե. Ախալքալաքում։

Ե.

Նգլյան Կարապետ (1835—1903)—Հայկական կղերապաշտականության բանակի խոշոր գեմբերից մեկը։ Ներկարամյա ցարական պաշտոնյա լուսավորության միջնադարից մեկը և Պետերբուրգի Հայկական Նիկոնցական Խորհրդի փոխնախագահ, իրականում՝ այդ խորհրդի ղեկավարը։ Նրա նշանավոր աշխատություններն են՝ «Споменіе Петра Великого с армянами» և «Բռնի Միսթյուն Հայոց և Լեհաստան» և այլն։

Նգեկյան Ավետի (1849—1916) Ներկարամյա ուսուցիչ Անդրկովկասի հայոց ուղղորդներում, ապա բարձրագույն էջմիածնի սինոդում։ Հայագիտական հոգովածներով աշխատակցել է «Մշակ»-ին և «Ճարտգ»-ին։ Ունի թարգմանություններ։

Ննգիբաբյան Գաբրիել (1863—1920) իրավաբան, հասարակական դոկտոր, գրական ըննադատ։ Գլխավորապես աշխատակցում էր «Արձագանք»-ին և «Լուսա»-ին։ Առանձին դրքով լույս են տեսել նրա գրաքննադատական հոգովածները՝ «Մատենախոսություն» վերնագրով։

Նեմյա Գալստյան արքեպիսկոպոս (18?—1898)—Կաթողիկոսական տեղակալ։ Մակար կաթողիկոսի մահից հետո։

Զ.

Զարգարյան Արիստակես (Ռուստում) — (1861—1935)։ Մանկական բժիշկ, հասարակական գործիչ, գրել է պատմվածքներ և ողելիլներ գուկերի բարբառով, 1893 թ. ծանոթացել է Թ-ի հետ։ Նրա մոտ բարեկամներից մեկը, մասնակցել է Թ-ի շրջանի գրական երեկոների։ 1910 թվին Հայոց Հրատ. Ընկ. նախագահ, Դրոշների Ընկ. վարչության անդամ։ Ագուլիսի տեսարաններից ունի ջրաներկ նկարներ։

Զարուղենի Ալեքսանդր Սեդգեյիվիչ, — (1863)։ Հայտնի իրավաբան, պաշտպան խոշորագույն բաղադրական պրոցեսներում։ Ժամանակավոր կառավարություն մեկը արդարագատություն միևնույն, Թ-ի դատապաշտպաններից մեկը։

Զավարյան Սիմոն (1867—1913)։ Գյուղատնտես։ Ավարտել է Մոսկվայի Պետրոսկո—Ռադոմսկոյեի գյուղատնտեսական ակադեմիան։ Պաշտոնավարել է Կովկասի գյուղատնտեսական Ընկ. մեկը, Ունի մի շարք ուսումնասիրություններ Հայաստանի դանդաղ դավաճանների տնտեսական կյանքին վերաբերող։ Դաշնակցության հիմնադիրներից մեկը։

Զեմախովիչ—Փաստարան։ Գրողները իր օգնականը։

Զոհրաբյան Սարգիս (1874)—Ուսուցիչ, մեղվարույն։

Զոլոտարյով Վ. Ա.—գնդապետ, հայ-թուրքական ընդհարումների շրջանում ժամանակավոր ղեկավարական նահանգապետ։ Պաշտոնավարել է Զալու-օղլի, (այժմ Ստեփանավան)։

Ը.

Զադիախոյան Նովոնո (1864)—Դրական-հասարակական գործիչ։ 1916 թ. կազմակերպել է «Դրոշ» ամսագիրը, որի վաստակաւ խմբագիր—հրատարակիչն էր։

Զըմուկ Բեդ (Այսմակ կամ Բմոդի)—այժմ ավերակ։ Գտնվում է Ախալքալաքից դեպի արևմուտք 8 կմ.-ի վրա, Գուռ գետի ձախ ափին։

Քիճիլիսի Հայոց Հրատարակչական ԸՆԿ. — հիմնվել է 1880-ին և մինչև 1882-ը կոչվել է «Հայերեն Գրքերի Հրատարակության Քիճիլիսի Ընկերություն»։ Իր գոյությունը պահպանեց մինչև 1900 թիվը և փակվեց ֆոլկսափառավարչապետ իշխ. Գոլիցինի հրամանով։

Քումանյան Հարություն (1869—1943) ուսուցիչ, երկրորդական բանաստեղծ։

Քումանյան Մարիամ, իշխանուհի. (1870)—հասարակական գործիչ, բանաստեղծի բարեկամներից մեկը։ Կինը իշխան Գեորգի Տումանովի, որը Քիճիլիսում հրատարակում էր «Новое общество» օրաթերթը և երկար ժամանակ ակտիվ մասնակցել է Հայկական բարեգործական և լուսավորական ընկ.-երի գործունեությանը, «Հայոց Դրամատիկական Ընկ.» նախագահ, մասնակցել է Հավլարարի թատրոնի ստեղծմանը (1903)։ Մոտիկ է եղել գրական շրջաններին, մասնավորապես Թ. ին, որին ծանոթ էր 1892-ից։ Մ. Քումանյանի հրատարակությամբ 1903 թ. լույս տեսավ Թ.-ի «Բանաստեղծություններ»-ի մեծ ժողովածուն։ Նրա հրատարակությամբ են լույս տեսել նաև «Շունն ու Կատուն», «Դիքորը», «Քաջ Նազարը», «Տերն ու ծառան», «Միլաթիլ մեղրը» և ուրիշները թվով 15 գրքույկ։

Քումանյան Ռոստոմ (1872—1915)—Թ.-ի երկրորդ եղբայրը։ Ապրել է միշտ գյուղում։ Երկար տարիներ եղել է Էջմիածնի Լուսում գտնվող կալվածների կառավարիչ։

Ճ.

Փակովիո Լուի (1837—1897)—ֆրանսիական գրող։ Ունի «Ճարտորդական մի շարք երկեր» Հայտնի է նրա «Հնդկաստանի թավուտներում» գրվածքը։

Ի.

Իգմիրյան Մասրեսո (1845—1911) կաթողիկոս (1908—1911)։

Իսահակյան Ավետիք (1875) խզչորագույն հայ բանաստեղծ։

Լ.

Լաճոնեսեն Փան (1621—1695) — հռչակավոր ֆրանսիացի բանաստեղծ և առակագիր։

Լեսաու Նիկոլայուս (1802—1850)—Գերմանական բանաստեղծ։ Գերմանական ոտմանտրիզմի վերջին ներկայացուցիչներից մեկը։

Լեոկրեսմուր (1336—1405) — Մանգոլ նվաճող. Միջին-ասիական կայսրության հիմնադիր։

Լեո — Առաքել Բաբախանյան (1860—1932)—Պատմաբան, գրականագետ, հրապարակախոս, հասարակական գործիչ։ 1900 թվին «Մշակ» լրագրի փաստական խմբագիրը։ 1909—1913 թ. թ. «Հորիզոն» խմբագիրներից մեկը։ Ունի բազմաթիվ պատմական և գրական ուսումնասիրություններ։ Գրել է նաև վեպեր ու պատմվածքներ։

Լեոնես Պյոսր Ասեվանովիչ — Գորու շրջանի նախկին գավառապետ։ 1906 թվին Բորչալիի գավառապետ՝ Ռեդանովի փոխարեն։

Լեոպոլդի Ջիակոմո, (1798—1837)—իտալական խոշոր բանաստեղծ։

Լեվեն Իվան — Շահալի-Դսեղ խճուղի անցկացնողը։

Լեոնյան Գաբելիմ (1872) բանասեր։ Ունի պատմաբանասիրական մի շարք հոդվածներ և ուսումնասիրություններ Խմբագիր «Գեղարվեստ» պատկան-արվեստագիտական հանդիսի։

Լեմոնեսով, Միխայիլ Յուրևիչ (1814—1841)—սուս մեծ բանաստեղծ։

Լիսիցյան Ասեկիան (1865)—Պրոֆ. մանկավարժ, թարգմանիչ՝ «Հասկեր»
մանկ. ամսագրի խմբագիր:

Լոֆ ու Լավար—իռնադադաթներ Լոռուում:

«Լուսմա»—գրական, քաղաքական, պատմական ամսագիր. (1890—1911).
սկզբում կիսամյա, խմբագիր—հրատ. Գյուլա քահ. Աղանյանը:

«Լուսաբեր»—հայոց լեզվի դասագիրք, կազմում և հրատարակում էին
Հ. Թումանյանը, Լ. Շանթը և Ստ. Լիսիցյանը:

ԼՍ.

Խունդադյան Յուլի (1886—1935)—Գրականագետ—քննադատ, իրավաբան.
1922 թվից մինչև 1931 թիվը ուսուցիչ և հունաց դրականություն պատմության
ներեանի Պետական համալսարանում: Աշխատակցել է հայ պարբերական մա-
մուլին Գրասեր ստորագրություններ:

Խանյարան Հակոբ (1885) Ուսուցիչ, Գրեյ է բանաստեղծություններ:
Խզմալյան Թադևոս (1867—1919)—մանկավարժ:

Խոբեկոյի Մովսես—V դարի հայ հուշակալի պատմագիր: Գլուխ գոր-
ծողներն են՝ «Հայոց պատմություն» և «Աշխարհացույց»:

Խրիմյան Հայրիկ (Սկրտիչ Լ կաթողիկոս) (1825—1907)—երկտասարդ
հասակում հրատարակել է «Արծիվ» Վասպուրականի» ամսագրերը՝ Վանում:
Դրել է բարոյագիտական գրքեր և բանաստեղծություններ:

Մ.

Մասուրյան Ալեքսանդր (1864—1917) նշանավոր բանաստեղծ և թարգ-
մանիչ:

Ն.

«НАБЕД»—Կովկասի փոխարքայի պաշտոնական օրգանը, 1845-ից
մինչև 1917 թիվը:

Նալչով Ա. Վ. (1809—1842)—ուս. նշանավոր բանաստեղծ. գրել է
գլխավորապես գեղջկական-ժողովրդական մոտիվներով:

Նարեկյան Արսեն (1886)—գրականագետ, հրատարակախոս ՋՍՍՌ.
Արդարագրություն կոմիտե (1921):

Նիկեոն (106—43 մեր թվ: առաջ)—Հռոմեական քաղաքական գործիչ և
նշանավոր հեռուր:

Նլդիազովի Դավիթ—(1862—1931)—Վրաց նշանավոր արձակագիր—
հումորիստ:

Նոսսանյան Հովհաննես (1861—1943) 90—900-ական թվականներին
բանաստեղծներից:

Նովկասի Հայոց Բարեկրթական Ընկ.—հիմնվել է Թիֆլիսում 1881-ին:
Թաղմաթիվ ճյուղեր ուներ Կովկասի քաղաքներում և քաղաքափոխ վայրե-
րում. 1899-ին, իշխ. Դուլիցկի կառավարչապետության օրով փոխարկվեց
«Թիֆլիսի Հայոց Բարեկրթական Ընկերություն», մինչև ժամանակ սահ-
մանափակվեցին նրա փունկյաններն ու իրավունքները:

Նրասիլնիկյան Նոսսանյան — (1865—1942) բանաստեղծ-թարգմանիչ:
«Մուրճ» ամսագրի հրատարակիչ՝ 1901—1902:

Նրիվով Վ. Պ.—ցարական սենատոր Դաշնակցության դատավարու-
թյան ժամանակ կառավարչական սենատի հատուկ առյանի նախագահ:

Հազիրի (1871—1922)—Սայաթնովյան դպրոցի վերջին հայտնի աշուղը. *առեղծագործել և երգել է զլխավորապես ժրացերեն: Ունի և հայերեն խաղեր: 1911—1915 թվականներին Թիֆլիսում Հայ Գրողների Ընկ. կազմակերպած աայաթնովյան երեկույթներին և հանդեսներին աշուղական անսամբլը երգում էր Աշուղ Հազիրիի զլխավորութամբ:*

Հայ Գրողների Կովկասյան Ընկերությունը կազմակերպվել է Թիֆլիսում 1912 թ. հոկտեմբերին: Ընկերության նախագահն էր Թ.-ը: 1921 թ. Գրողների Ընկ. վերանվանվում է Գրչի Մշակների Միություն, որի նախագահը դարձյալ Թ.-ն էր մինչև իր հիվանդությունը՝ 1922 թ.:

Հայաբնուն—Վրաստանում Սովետական իշխանության հաստատման առաջին լակ տարում՝ 1921 թ. Թիֆլիսի հայ գրողները և արվեստագետները հիմնեցին Հայ Արվեստի Տուն՝ «Հայարտուն»: Հայաբնուն նախագահը Թ.-ն էր:

Հայկեն Հայկերիս—(1797—1856)—Գերմանական մեծագույն բանաստեղծ-
ներից մեկը:

«Հայ գրողներ» ըրեստումատիա: 1909 թ. կազմել են Ղ. Աղայանը, Հ. Թումանյանը, Ա. Ահարոնյանը և Վ. Փափաղյանը: Դիրքը ամփոփում է նմուշներ արևելահայ հեղինակների գործերից: Բ. զիրքը նվիրված է արևմր-
տահայ գրականությանը:

Հաուպսումն Հերհադ (1852)—Գերմանացի նշանավոր դրամատուրգ:
Հասան—Ջալալյան Սարգիս ևու. (1810—1870) Սանահինի վանահայր
մինչև 50-ական թվականները: «Ճանապարհորդություն ի մեծն Հայաստան»
երկհատոր աշխատության հեղինակը:

«Հասկեր»—Մանկական ամսագիր (1905—1922 թ. թ.) խմբագիրը
Ստ. Լիսիցյանն էր: Թ.-ը ամսադրի զլխավոր աշխատակիցն էր:

Հաուրյունյան Սամսոն (1869—1944) Իրավաբան, հասարակական գոր-
ծիչ: Կաղետ:

Հաուրյունյան Սեբեկ Վարդանուվիչ—Շուրավերի պրիստավը:

Հովսեփյան Գաբելին վարդ. (1867)—այժմ կաթողիկոս Կիլիկիո
բանասեր, հնագետ: Ունի բազմաթիվ աշխատություններ, զլխավորապես հայ
մանրանկարչության և կիրառական արվեստների մասին:

Հովհաննիսյան Հովհաննես (1864—1929 թ.) հայ խոշոր լիրիկ բանաս-
տեղծ:

Հովվյան Սիմոն (1869—1942) Ժուրնալիստ, մանկավարժ: Թ.-ի երկտա-
ռարդության ընկերներից մեկը:

«Հոբիգոն» գրական ժողովածու՝ Հովհ. Թումանյանի, Փ. Վարդաղար-
յանի և Ա. Բարխուդարյանի խմբագրությամբ: Լույս է աեսել միայն
ա. զիրքը՝ 1891 թվին:

«Հոբիգոն»—Հասարակական, գրական, ըաղարական օրաթերթ Թիֆլի-
սում. 1909—12 թ. թ. խմբագրական կազմի մեջ եղել են Լեո, Հովհ. Թու-
մանյան, Մարգար, Վալադյան և Աղրույան: Այնուհետև խմբագիրները փո-

Վիսթաժիկ թերթը շարունակվել է մինչև 1918 թ. և այդ տարի վերանվանվել է «Նոր Հորիզոն»:

Հրատարակչական Բեկեդուրյուն (Թիֆլիսի) — հիմնվել է 1880-ական թվականներին:

Ղ.

Ղափանցյան Դրիգոր (1887) — Գրոթ. լեզվաբան Գևո. Համալսարանի ընդհանուր լեզվադիտություն, հարեթարանություն և դրարարի դաստիարակչական մի շարք խոշոր դիտական աշխատություններ:

Ղևնյան Ասեն (1868—1914) — դոկտոր իրավաբանություն, վարդապետ: Թ-ի՝ Ներսիսյան գյուրոցի ընկերներին 1893 թ. Էջմիածնի միաբան: Ունի պանագան իրավադիտական աշխատություններ և հրատարակություններ:

Ղուկասյան Ավետիս: Բազմի կապիտալիստներին Դուկասյանն էր միակ աղջկա հիշատակը հավերժացնելու նպատակով՝ 1899 թ. նվիրաբերում է մի խոշոր գումար (160 000 սուրբ), որի տոկոսներով հրատարակվել են հայ պատմիչները և հայոց պատմության ու դրականության վերաբերող աշխատությունները, այդ թվում՝ Մ. Աբեղյանի «Հին հայոց առասպելները» և «Դոկաններին» հայոց պատմության մեջ՝ աշխատությունը, Գյուլո Աղանյանի «Դիվաններին» մի ընդհանուր և այլն: «Ղուկասյան Ֆոնդ»-ից տրվում էր նաև թոշակ:

Ճ.

Ճաղարեկյան Հակոբ (1861—1900) ուսուցիչ և դրական քննադատ:

Մ.

Մալումյան Խաչատուր — Ակնունի (1860—1915) Ժուրնալիստ, հասարակական-քաղաքական գործիչ: 90-ական թվերին «Մշակ» լրագրի գլխավոր աշխատակից: Դաշնակցության լիդերներից մեկը:

Մալար կարողիկոս — (1813—1891) 1885 թ. ընտրվում է կաթողիկոս:

Մամիկոնյան Ասեփան (1859—1922) — իրավաբան, հասարակական գործիչ: 1905 թ. Մոսկվայում հրատարակում էր «Уае», «Пары» թերթերը՝ կադետական ուղղությամբ: 1911 թ. իմպ. պատերազմի ժամանակ Մոսկվայում կազմակերպված «Հայկական Կոմիտեի» նախագահն էր:

Մանթաշյան Ալեքսանդր (1842—1911) — խոշոր կապիտալիստ:

Մանանդյան Հակոբ (1873) — Ակադեմիկոս, պատմաբան, իրավաբան: 1900—1905 թվերին դաստիարակ Դեդրեկյան ճեմարանում, 1920—1931՝ դաստիարակ, Երևանի համալսարանում: Ունի մի շարք խոշոր պատմական-գիտական աշխատություններ:

Մանվելյան Լևոն (1861—1919) — բանաստեղծ և գրամատուրգ:

Մայսուրյան Օլգա (1875—1930) — Հայ թատրոնի խոշոր գերասանուհիներից մեկը: Բեմական գործունեություն սկսել է 1895 թվից՝ մասնակցելով Նախ ուսուսական թատերախմբերի ներկայացումներին, ապա հայկական:

Մառ Նիկոլայ Յակովլևիչ — (1864—1934) Ակադեմիկոս, Հոշակավոր լեզվաբան և հայագետ:

Մարտիրոսյան Հովհաննես — քահանա (1850—1921) Թիֆլիսի կոնսիստորիայի անդամ և կրոնի երկարամյա դասատու:

Մելիքյան Համբարձում (1861—1932) — հայտնի նավթարդյունաբերող:

«Հորիզոն» օրաթերթը հրատարակող, «Լույս» ընկ. գլխավոր փայտենք, 1918-ին գաղնակցական կառավարության ֆինանսների մինիստրի տեղակալ։ Մեկիմյան Ռոմանոս—(1883—1935) կոմպոզիտոր, մանկավարժ և հասարակական գործիչ 1921 թվին Ներսեսում հիմնում է երաժշտական ոստղիան (այժմ կոնսերվատորիա)։

Մեյլան Սեսրոպ, քահանա (1859—1941)—ուսուցիչ, հասարակական գործիչ 1924—29 թ. խմբագրել, հրատարակել է Ներսեսում «Ազատ եկեղեցի» թերթը։

Միրզոյան Գաբրիել (1854—1902)—Մանկավարժ, հասարակական, դրական գործիչ։ Աշխատակցել է մի շարք թերթերին Ղ. Աղայանի հետ մի քանի տարի խմբագրել է «Աղբյուր» մանկական ամսագիրը։

Մյասնիկյան Ալեքսանդր (Ալ. Մարտունի) (1886—1925)—պարտիական և սովետական ոլետական գործիչ։ Հրապարակախոս, գրականագետ 1921 թ. Հայաստանի առաջին փողկոմխորհի նախագահ, 1922 թվականից ՌԿԿ Անդրկովկասյան Երկրային կոմիտեի քարտուղար, Անդրփողկոմխորհի փոխ-նախագահ, ԽՍՀՄ Կենտրոնականի նախագահության անդամ, ԽՍՀՄ և Կովկասյան կարմիրգրոշ բանակի Ռազմահեղափոխական Սովետների անդամ։ Ունի զբաղն-գատական մի շարք աշխատություններ՝ «Միք. Նալբանդյան», «Հովհ. Թումանյան», «Հովհ. Հովհաննիսյան» և այլն։

Մյուսև Ալֆրեդ (1810—1857)—ֆրանսիական ուղմանտիկ շեսիմիստ բանաստեղծ։

Մեալի—Հայ լիբերալ բուրժուազիայի օրդանր 1872 թվից մինչև 1892 թ. հրատարակվում էր Դր. Արծրունու, այնուհետև Ալ. Քալանթարի և Համբ. Առաքելյանի խմբագրությամբ Դադարեց 1921 թ.։

Մոլլանաբեդիև (Նասր էդդին Նոշա)—կիսաառասպելական անձնավորություն, որին Արևելքում վերագրում են բազմաթիվ սրամիտ անեկդոտներ։

Մուրացան (Գրիգոր Տեր-Հովհաննիսյան) (1854—1908) նշանավոր վիպասան։

Մուրեմ—քաղաքական, հասարակական, դրական ամսագիր. հրատարակվել է Թիֆլիսում 1889—1907 թ. թ. Մինչև 1900 թվի լույս է տեսել Ա. Արասխանյանի խմբագրությամբ, այնուհետև՝ Լևոն Սարգսյանի «Մուրեմ»-ի շուրջը համախմբված էին ժամանակի դրական աչքի ընկնող գրեթե բոլոր ուժերը։

Մուսկյան Աստանազ (1885—1929)—1921 թվին Հայաստանի Հեղհամի անդամ, արտաքին գործերի կոմիսար, հետո Լուսժողկոմ։

Ն.

Ննդսոն Ս. Ե. (1862—1887). 80-ական թվականների ոուս նշանավոր լիբիկ բանաստեղծ։

Նազարյան Տիգրան (186?—1926)—Նմրագիր-հրատարակիչ՝ «Աղբյուր» մանկական ամսագրի (1883—1918) և «Տարազ» պատկերազարդ շաբաթաթերթի (1890—1919)։

Նազարյան Լիպարիս—խրավարան, ժուրնալիստ. գաղնակցական։

Նազարյան Էմմանուել Բանան (18?—1913)—Մանկավարժ, դրական գործիչ։ Կազմել է «Ընտիր հատվածներ» երկհատոր բրետոմատիան։

Նալրանդյուն Միլայել—Կոմս Էմմանուէլ (1829—1886) 60-ական թ. թ.-ի խոշորագույն ռեզիւցիոնէր գեմսիլրատ, հրապարակախոս, քննադատ, բանաստեղծ:

Նանսնի Յիւրյոնի (1861—1933) Նորվեգացի գիտնական ճանապարհորդ, հետազոտող բեռնային երկրներէ, Հասարակական գործիչ, Գրեյ է մի շարք աշխատութիւններ:

Նարեկացի Կիլգոր—Հայ մեծագույն բանաստեղծ, ծն. 10-րդ դարի 40-ական թվականներին, մեռել է 11-րդ դարի առաջին տասնամյակում: Աղանափոր մատենադիր Խոսրով Անձեացի եպիսկոպոսի որդին: Նարեկացու գործերից հայտնի են՝ «Տաղք» և «Մատյան ողբերգութեան»:

Նիկոլաձե Յակով Իվանովիչ—(1876) վրացի նշանավոր քանդակագործ:

Նիլլե Յիլդիլիս—(1844—1900) գերմանացի նշանավոր իդէալիստ փիլիսոփա և դրող:

„Новое Обозрение“—Թիֆլիսում հրատարակվող օրաթերթ (1883—1910 թ.):

Նոր—Դար» Քաղաքական և գրական պահանդական լրագիր: 1884—1908, Հրատարակվում էր Թիֆլիսում, Սպանդար Սպանդարյանի խմբագրութեամբ:

Նոր դպրոց—մանկավարժական ամսագիր (1908—1913), 1908—1911 թիվը խմբագրում էր Իսահակ Հարութիւնյանը, այնուհետև՝ Հովհաննէս Տէր—Միլաքյանը:

Շ.

Շամուս—գյուղ Հոռում:

Շանթ (Լեվոն Սեդրոսյան) (1869) բանաստեղծ, դրամատուրգ, մանկավարժ, հասարակական գործիչ:

Շահալի—գյուղ և կայաքան Հոռում:

Շահագիլ Սմբատ (1841—1907)—նշանավոր բանաստեղծ:

Շանճիկ Կոստանդին Չախատուիչ—Բորչալիի նախկին գավառապետ 1904—1905 թ. թ., 1910 թ. Թիֆլիսի գավառապետ:

Շեխալի Վիլիամ (1664—1616)—Անդլիացի հանճարեղ դրամատուրգ-բանաստեղծ:

Շիրակավան—Բաշշորագյալ, Լենինականից 12 կիլոմետր հեռավորութեան վրա:

Շիլլե Յիլդիլիս (1736—1805) Գերմանացի մեծ բանաստեղծ, դրամատուրգ:

Շիրվանզադե (Ալեքսանդր Մովսիսյան) (1858—1935).—խոշոր վիպասան և դրամատուրգ:

Շոպենհաուեր Արսուր (1788—1860)—Գերմանացի պետիկոս փիլիսոփա:

Շոպեն Ֆրեդերիկոս (1809—1849) Լեհ հռչակավոր կոմպոզիտոր և գաղ-նակահար:

Ու.

Ուրավիլ—գյուղ. գտնվում է Ախալցխայի շրջանում: Հայտնի է հանքային երկաթաջրով:

Զ.

Չալսուշյան Գրիոր (186?—1939) — հրապարակախոս, հասարակական գործիչ։ Նրա ակտիվ աջակցությամբ կանգնեցրին Միք. Նալբանդյանի և Գեղամա — Բաթիկյանի արձանները Նոր - Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքում։

Չինգիլյան (1163—1227) մոնղոլ նվաճող Միշին և Առաջավոր Ասիայի կայսրության հիմնադիրը։

Պ.

Պասյաջանյան Միխայել (1872—1926) — լրավարան, հասարակական գործիչ։ 1912 թ. Պետական 4-րդ դումայի անդամ։ Կադետ։

Պասյան Նադեժդա (1887—1906) — Նշանավոր երգչուհի։

Պասյան Արեսկ Սիմոնովիչ — Ալլահվերդու շրջանի պրիստավ։

Պեսեբուրգի Հայոց եկեղեցական կուրիուրդ — ըստ ցարական պոլոժենիայի կղերական այս հիմնարկը կառավարում էր եկեղեցական կայրերը, ղեկավարում նրեսփոխական գործերը և բաշխում ստացած դրամները Պ — բուրգի եկեղեցու վրա։ Այս խորհրդում մեծ դեր էր խաղում Կարապետ Եղյանը (Տեա)։

Պառլամ Պերն (1837—1907) — Նշանավոր վիպագիր, ուսուցիչ, հասարակական գործիչ։

Ջ.

Ջանդիբերի Իվան Լևոնովիչ — (Իշխ. Իվան Դիմիտրիչ)։ 1909—11 թթ. Սիբիրի դավաճապետ։

Խ.

Ռեզանով Նիկոլայ Կոստանսինովիչ — Լոռի-Բորչալիի շրջանի գավառապետ։ Դավաճախ կենտրոնը Շուլավերն էր, այժմ Շահումյան։

Ռուսթավելի Շոթա (XII դար) — Վրաց մեծագույն բանաստեղծ։

Ս.

Սարգսյան Լևոն (1861—1927) — Հրապարակախոս, մանկավարժ, հասարակական գործիչ։ 1902—1907 թ. «Մուրճ» ամսագրի խմբագիրը։

Սառիկյան Հակոբ (1872—1946) — նախկին քահանա, երկարամյա ուսուցիչ և թարգմանիչ։

Սեդրակյան Արիսակես արքեպ. (1844—1906) — Մշակական, գրեթե բազմաթիվ հոգևածնեի և մի շարք գրքեր։

Սենկելի Հեկտիկ (1845—1916) — Լեհ հռչակավոր վիպասան։

Սեն-Սիմոն (1760—1825) — ֆրանսիացի սոցիալիստ ուսուցիչ։

Սպանդարյան Սպանդար — (1849—1921) — «Նոր-Դար» լրագրի հրատարակիչը։

Սունդուկյան Գաբրիել (1825—1912) — խոշորագույն դրամատուրգ։

Վանցյան Դրիգոր (1870—1908) Թ-ի Ներսիսյան դպրոցի ընկերներից։ Ուսուցիչ, Կաղմել է «Հայ հեղինակներ» քրեստոմատիան, ունի քերականության դասագրքեր՝ «Պատմական քերականություն արևելահայ լեզվի» և այլն։ Աշխատակցել է գլխավորապես «Մուրճ»-ին։

«Վսակ»—դրական ժողովածու, լույս է տեսել Վ. Փափաղյանի խմբագրությամբ, 1901 թ. Մոսկվայում։

Վարդապետյան Ֆիլիպ (1858—1935)—Թ-ի մոտերիմ ընկերն ու բարեկամը։ Վ-ը մոտ էր կանգնած դրական շրջաններին։ Նրա հրատարակություններ լույս են տեսել Թ-ի մի շարք երկերը և «Հորիզոն» դրական ժողովածուի առաջին գիրքը, 1892—1893-ի հոկտեմբեր ամիսը Վ-ը հրատարակում էր Ավ. Արասխանյանի «Մուրճ»-ը։ 1905-ին Վ-ը լույս ընծայեց մի ուսումնասիրություն Թ-ի մասին—«Վշտի ու թախծի երգիչ—Հովհ. Թումանյան» վերնագրով։

«Վառժապետ»—մանկավարժական ամսագիր (1882—1884), հրատարակվում էր Թիֆլիսում, Նեկ. Խոսրովյանի խմբագրությամբ։

Վարդանյան Մովսես—Տղարանատեր։ Աղայանի անձնական բարեկամներից։

Վարդանյան Վարդան (1851—1919)—բժիշկ-սրբոփեսոս Պետերբուրգի (Լենինգրադի) Ռազմա-բժշկական ակադեմիայի Մասնակցել է մայրաքաղաքի հայ դպրոցի հասարակական գործերին, որպես եկեղեցական խորհրդի անդամ և նախագահ։

Վեսելովսկի Յուրի (1872—1919)—Ռուս դրականագետ, Հայտնի գրականագետ Ալեքսեյ Վեսելովսկու որդին։ 1886—1890 թ. թ. սովորել է Լադաքյան ճեմարանում, աշակերտելով Ս. Շահադիզին, ապա Մոսկվայի համալսարանի օրատմա-լեզվաբանական բաժնում։ Գրական գործունեությունն սկսել է 1889 թ.։ Աշխատակցել է ռուս և հայ սրբաբանականներին։ Վեսելովսկին ցուցաբերել է առանձին ուրիշ և հետաքրքրություն հայ կյանքի և գրականության նկատմամբ։ Հայ գրականության և սովետական հարցերի շուրջը գրել է բաղմամբով հոդվածներ ու ուսումնասիրություններ։ Հայտնի են նաև նրա կատարած թարգմանությունները հայ քանաստեղծներից։ Առանձին գրքով լույս են տեսել Մ. Բերբերյանի աշխատակցությամբ «Армянские болелетристы», «Стихотворные переводы», «Очерки армянской литературы и жизни», «Русское влияние в современной армянской литературе» «Армянский поэт Шахазиз», «Армянская музыка» և այլն։

«Վոսսիկ»—հայ կանանց կազմած գրական ժողովածու, նվիրված Գրիգոր Ջանշյանի հիշատակին, Ալեքսանդրապոլ, 1904։

Վոսնցով—Դաեկով Իվ. Իվ. Կոմս, (1839—1916) 1904—1916 թ. թ. Կովկասի փոխարքատ։

Ց.

Տառագրոս (1878)—ճարտարապետ, նկարիչ—մինիատյուրիստ։

Տաթևանով Իսխան—եկատերիստֆելդի (Լյուբսեմբուրգ) պրիստավ։

Տեռ-Անդրեասյան Միսիրա—Քրիմիկոս—ինժեներ, գրականագետ։ Աշխատել է Բազմովում Թ-ի մոտիկներին մեկը։

Տեր-Պետրոսյան Հովսեփ քահանա (1864—1927)—երկարամյա ուսուցիչ:
Տեր-Ղևոնդյան Նիկողայոս (1846—1920) — Մանկավարժ. կազմել է
«Մայրենի լեզու» դասագրքերը: Թիֆլիսի Գենտրոնական դրամատիկական
հիմնադրվածներից մեկը:

Տեր-Մկրտչյան Գալուստ (Միարոն) (1860—1918)—Բարձրագույն կրթու-
թյունն ստացել է Սորբոնի համալսարանում: «Արարատ» ամսագրի խմբա-
գիրը (1902): Հրատարակել է պատմական բնագրեր, Գրել է բաղձաթիվ բա-
նասիրական հոդվածներ: Պարագել է Հայկական տոմարի, խալդական և ու-
սիական լեզուների բնութագրումը:

Տերյան Վահան (1885—1920) Հայ խոշոր լիրիկ բանաստեղծ:

Տեր-Սովսիսյան Մեսրոպ Լույ. (1864—1939)—Ավարտել է Դորպատի
համալսարանի լեզվաբանական ֆակուլտետը: Գրել է բաղձաթիվ աշխատու-
թյուններ: Նրա զլխավոր գիտական աշխատությունն է — «Յուդեոկադու-
թյուն հայոց ձեռագրերի»:

Տեր-Մկրտչյան Կարսայես (1866—1915) Եպիսկոպոս, բանասեր, ուսուցիչ:
Տիգրանյան Արմենակ (1880)—Կոմպոզիտոր, Երաժշտության ուսուցիչ:
«Անուշ» օպերայի հեղինակ:

Տիգրանյան Գրիգոր Ֆադեևիչ (1859—1950)—Հասարակական գործիչ,
աշխատակցել է «Մշակ»-ին:

Փ.

Փառայիսիի Սիկո (1889) Վրաց լիրիկ բանաստեղծ:

Փափազյան Վերանես (1866—1920)—Հայտնի նովելիստ, դրամատուրգ,
վիպասան:

Փիլադմյան Տիգրան (1859—1935)—Թարգմանիչ, ժուրնալիստ, մանկա-
վարժ:

Ք.

Քալանթար Ալեքսանդր (1855—1913)—Դյուդատնտես, դրական-հասարա-
կական գործիչ: Բ-ը գյուղատնտեսական հարցերի շուրջը գրել է բաղձաթիվ
հոդվածներ և աշխատություններ: Գրիգոր Արծրունու մահից հետո «Մշակ»-ի
խմբագիր՝ 1893—1913 թթ.:

Պ.

«Օջախ»—Բազմաթիվ մի քանի ինտելիգենտներ, մեծ մասամբ ուսու-
ցիչներ, 90-ական թ. թ. հիմնում են մի հանրակացարան, որը շուտով դա-
նում է մի տեսակ գրական-քաղաքական ակումբ: «Օջախ»-ի մշտական հաճա-
խորդներն էին՝ Կարա-Մուրզան, Շիրվանդադեն, Ս. Հախումյանը, Գ. Ավե-
տյանը և ուրիշները: «Օջախ»-ը հայտնի էր Բազմի և Թիֆլիսի հայ ին-
տելիգենցիայի շրջաններում: Բազու գնալիս՝ Լրբենն այնտեղ էին իջնում
Ղ. Աղայանը և Թ-ը:

Օրմանյան Մաղախյա արքեպիսկոպոս (1841—1918)—Եկեղեցական-հա-
սարակական նշանավոր գործիչ, պատմաբան, 1886—1908-ը Կ. Պոլսի պատ-
րիարք:

Օրջոնիկիձե Գրիգորիյ (Սերգո) (1887—1937)—Բուլղարիայի պարտիայի
խոշորագույն գործիչներից մեկը: Անդրկովկասում Սովետական կարգերի
հաստատող Կարմիր Բանակի ղեկավարը:

ՀԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՑԱՆԿ*)

Ա.

Աբելյան Ալեքսանդր—131, 488.
 Աբելյան Մանուկ (Վարսամ)—37,
 105, 414, 467, 477, 483, 491.
 Աբովյան Անուշավան 12, 13, 16,
 18, 20, 23, 27, 30, 34, 35, 36,
 39, 40, 41, 45, 46, 48, 50, 52,
 53, 64, 65, 67, 93, 483.
 Աբովյան Պաշտուր—12, 269, 369.
 Աբովյան Ստեփան—13, 16, 18, 23.
 Աբրահամյան Հակոբ—54.
 Ագաթանգեղոս—90.
 Ագամյան Պետրոս—12, 112.
 Ադոնց Նիկ—381.
 Ադ-լեւ. Ակնունի, տես Մալումյան
 Պաշտուր
 Ադաբաբ Հակոբ—406, 484.
 Ադարարյան Գրիգոր—95, 484.
 Ադարալյան Սեդրակ քահ.—124.
 Ադամայան Եփրեմ րժ.—828.
 Ադայան Ղազարոս—19, 22, 23, 24,
 25, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83,
 85, 86, 87, 88, 89, 96, 103,
 104, 112, 118, 119, 124, 129,
 131, 132, 135, 138, 139, 145,
 148, 165, 178, 179, 195, 196,
 197, 199, 201, 207, 211, 213,
 257, 264, 265, 310, 326, 340,
 342, 343, 344, 369, 420, 447,
 484, 490, 492, 496.
 Ադայան Մուշեղ—78, 80, 88, 91, 369,
 450, 452, 484.
 Ադայան Սարգիս—118, 119.
 Ադայան Դյուտ քահ.—247, 381,
 388, 489, 491.

Ադրալյան Նիկոլ—192, 193, 246, 313,
 325, 399, 400, 404, 405, 414,
 446, 484, 490.
 Աթաբեկյան Լևոն—398, 399, 483.
 Աթանասյան Աշոտ—385.
 Այիշան Ղևոնդ—269, 483.
 Ալավերդյան Գևորգ—391, 483.
 Անարունյան Ալեքսիս—277, 312, 318,
 330, 442, 490.
 Աղվանյան Եղիսիկ—54.
 Աճառյան Հրաչյա—416, 425, 427, 443,
 484.
 Ամատունի Սահակ վարդ.—377, 383,
 484.
 Այվադյան Հարություն—86.
 Անդերսոն—366.
 Անդրանիկ—429, 484.
 Առաքել Դերվիշ—226.
 Ասաբեկյան Արամ—14, 71, 93, 98, 167,
 417, 484.
 Առաքելյան Համարձուհ—492.
 Ասիրեղյան Մելքոն—14, 196, 484.
 Ասողիկ—90.
 Աստվածատրյան Գևորգ—28.
 Ալեքսիսյան Մարգար—325, 396, 490.
 Ալեքսյան Գրիգոր—496.
 Արամյան Միքայել—375, 389.
 Արասխանյան Ալեքսիս—11, 17, 36, 42,
 67, 68, 77, 79, 88, 90, 100, 104,
 106, 114, 162, 166, 193, 380, 415,
 484, 492, 495.
 Արաքսյան Պողոս—249.
 Արգահատյան(Արշ Մխիթարյան)—106.
 Արդուտինսկի Բորիս, իշխան.—88.

*) Բերվում են Թումանյանի նամակներում և խմբագրության ծանոթագրություններում հիշված անձերի անունները:

Արծրունի Գրիգոր (Ասիացի)—11, 12,
51, 56, 57, 58, 64, 72, 75, 88,
484, 492, 496.

Արծրունի Վահան բժ.—136, 484.

Ատոմյան Երվանդ—135, 136.

Արամյան Սաթենիկ—344, 845.

Բ.

Բարայան Ավետիք—340, 485.

Բաղդատունի Արսեն բաճ.—485.

Բալայան Սեդրակ (Արսեն)—121, 127,
131, 196, 485.

Բալասյան Գրիգոր (Բալասանյան)—
247, 417, 485.

Բաղրաձե Դավիթ Իվանովիչ—287, 485.

Բալրոն—22, 121, 206, 231, 278, 485.

Բաշբեյով Մելիքով Պավել Զախարովիչ—
290, 485.

Բարխուդարյան Անդրեաս—94, 485.

Բարխուդարյան Արշակ—82, 490.

Բարխուդարյան Մկրտիչ—31, 40, 41,
47, 69, 70, 381, 485.

Բեթնովեն—447, 485.

Բեկինսկի Վիսարիոն Գրիգոր և իշ—282
283, 485.

Բեկնազարյան Սարգիս բաճ.—19, 20
33, 79, 82, 87, 91, 342, 485.

Բերբերյան Մինաս—124, 270, 485,
495.

Բինե Ալֆրեդ—212, 485.

Բիսմարկ—11.

Բիսնեք—366.

Բուդաղյան Արսեն—381, 429.

Բուլմերինդ—440.

Բրանդես Գևորգ—186, 486.

Բրեմ Ալֆրեդ—486.

Բրյուսով Վալերիյ Յակովլևիչ—416,
486.

Բրոդսկի—339.

Գ.

Գալստյան Երեմիա արքեպ.—54, 113,
487.

Գալֆայան Խոսրեն (Նար Պեյ) արքեպ.—
26, 105.

Գալֆայան Կարապետ—116, 181, 181,
186, 189, 486.

Գամառ-Քաթիպա, տես՝ Պատկանյան
Ռաֆայել.

Գասպարյան Հովհաննես բժ.—128

Գեգեչկորի Եվգենի—434.

Գեղամյան Եղիշե բաճ.—486.

Գևորգ 4-րդ կաթողիկ.—79.

Գևորգ 5-րդ կաթողիկ.—79, 80, 85,
91, 92, 112, 122, 371, 376, 405.

Գևորգբեգյան Տիգրան բժ—335.

Գևորգյան Վարսենիկ—267.

Գևորգի Այսքսանյուրովիչ (իշխան) 91.

Գլադստոն Վիլյամ Դալրա—96, 486.

Գյոթե—186, 231, 486.

Դոլիցին (իշխան)—488, 489.

Դուպաձե բժ—227.

Դորկի Մարտիմ—486.

Դրեչանինով Ալ Նիկ—426

Դրիգոր Նարեկացի—203, 493.

Դրիգորյան Սեդակ—11.

Դրիմ. Եզր. (Յակոբ և Վիլհելմ)—
388, 391, 393, 395, 397, 409,
471, 472, 486.

Դրուզենրեդ Օսկար Օսկովիչ—352,
355, 357, 358, 486, 487.

Դ.

Դանադյոյան Մելրոն (Մուշե
վարդ)—12, 486.

Դավիթ Անհաղթ—272.

Դարդելի Հովհան—41, 47, 48.

Դեմիրճյան Դերենիկ—170, 192, 193,
246, 400, 404, 451, 462, 486.

Դեմիս—473.

Դիառաժիձե Գրիգոր—443.

Դուսիսյան Գևորգ—167.

Դրամբյան Ռուբեն—321.

Ե.

Եղիզարով Էդրայրենք—300.

Եղեկյան Ավետիք—33, 76, 83, 487.

Եղյան Կարապետ—487, 494.

Եժ. Թոմաշ—73.

Եզիշե—75.

Ենդիրարյան Դարեղին—178, 196, 487.

Երեմյա արքեպ. Դալստյան, տես՝
Դալստյան

Երիցիոխյան Դարբինյ—23.

Երզնկյան Եղիշե—13, 33, 56, 58.

Երիցյան Դարեղին (Նկարիչ)—309.

Եփրեմ Էպիսկ.—372.

Զ.

Ջալյանց Ջաքարիա—11.

Ջավարյան Սիմեոն—90, 390, 487.

Ջարգարյան Լևոնտակեա (Լեւոնտեմ)
բժ.—130, 141, 142, 147, 148,

149, 151, 163, 168, 171, 172,

173, 185, 188, 197, 210, 214,

216, 221, 227, 237, 240, 243,

244, 245, 247, 249, 250, 251,

252, 257, 260, 263, 284, 295,

299, 305, 309, 310, 311, 318,

325, 326, 329, 335, 340, 379,

380, 385, 388, 391, 426, 487.

Ջարուզնի Ալեքսանդր Սերգեևիչ—
356, 487.

Ջերախովիչ 352, 487.

Ջուրառարյով Վասիլիյ Ալեքսանդրո-
վիչ—291, 293, 353, 487.

Ջոհարյան Սարգիս—487.

Ջվալյանսկի—366.

Թ.

Թադևոս վարդ. (Աստվածատրյան
Արարիկերայի)—118.

Թադիսյան Մեսրոպ—50.

Թադիսյան Երվանդ 414, 422,
423, 424, 425, 487.

Թանձրիցյան Աղեքսանդր—174.

Թափչյան Եղիշե—274, 415.

Թումանյան Բադրատ—28.

Թումանյան Համբարձում—216, 226,
228, 303, 426.

Թումանյան Հարսեթյուն—247, 488.

Թումանյան Մարիամ—136, 147, 149,
163, 189, 171, 180, 183, 188, 191,

197, 200, 201, 207, 210, 214, 217,

220, 228, 238, 239, 241, 248, 250,

253, 257, 261, 262, 264, 265, 272,

281, 299, 305, 306, 309, 310, 318

320, 322, 324, 326, 329, 332, 334,

335, 340, 342, 376, 377, 378, 412,

488.

Թումանյան Անուշ—353, 360, 374, 447,
452.

Թումանյան Աշիկեն—268, 314, 321,
343, 349, 352, 358, 362, 364, 366,
368, 369, 370, 389, 400, 403, 439,
440, 441, 448, 449, 450.

Թումանյան Արեղ—353, 356, 360, 462.

Թումանյան Արշավիր—349, 410.

Թումանյան Արտաշես—410, 411.

Թումանյան Արամիստ—98, 111, 349,
353, 355, 360, 367, 368, 374, 389,
392, 402, 411, 437.

Թումանյան Արփիկ 353, 360.

Թումանյան Թամար—353, 356, 358,
360, 363, 366.

Թումանյան Համիկ—349, 355, 360,
403, 457, 461, 464, 465.

Թումանյան Հովիկ—440, 449, 452, 457.

Թումանյան Մուշեղ—23, 32, 43, 49,
100, 309, 321, 352, 356, 358, 362,
364, 366, 368, 370,
374, 389, 391, 402, 403, 440, 448,
474, 477.

Թումանյան Նվարդ—143, 321, 330,
349, 358, 362, 362, 365, 369, 369,
393, 399, 478.

Թումանյան Ռատոմ—10, 245, 314, 316,
318, 349, 360, 410, 488.

Թումանյան Ուղիկ—353, 358, 360,
363, 366.

Թումանյան Վահան—314, 349, 360,
401, 410.

Թումանյան Տեր Թադևոս 6, 268.

Թումանյան Օլյա—25, 27, 32, 43, 48,
59, 85, 92, 103, 110, 141, 184,

190, 200, 207, 211, 221, 266,
265, 272, 278, 282, 388, 386,
364, 367, 377.

Թումաս Լադար Իլիչ ըԺ.—194.

Թումանով Գեորգի Միխայլովիչ
(իշխ.)—241, 272, 318, 488.

Ժ.

ժակոբիս Լյուի—356, 488.

Ի.

Իգմիրյան Մատթեոս Կաթողիկ.—
96, 326, 488.

Իսահակյան Ավետիք—161, 192, 245,
313, 459, 461, 488.

Լ.

Լադաքի Մինաս Բողդանիչ—242.

Լալայան Նրվանդ—381, 386.

Լանսերե—309.

Լանսոն Գ.—200.

Լասիսիշվիլի Գեորգի—435, 486.

Լաֆոնտեն—157, 488.

Լեյկին Ն. Ա.—352, 356.

Լենատ. Նիկոլայուս—199, 488.

Լենին Վ. Ի.—450.

Լեոնտե Պյոտր Ստեպանովիչ—300,
301, 488.

Լեո (Բարախանյան Առաքել)—79.

180, 231, 253, 272, 273, 312,

313, 325, 349, 350, 416, 417,

420, 462, 488, 490.

Լեոպարդի Զիակոմո—199, 488.

Լեվեն Իվան (իշխան)—288, 488.

Լենենց—162.

Լեոնյան Գարեգին—409, 462, 464,
488.

Լեոմոնտով Միխ. Յուրիչ—28, 108,

109, 114, 231, 232, 233, 235,

278, 316, 426, 488.

Լիժին—366.

Լիսիցյան Լեոն—401, 402, 457.

Լիսիցյան Կատարինե—402, 457, 475.

Լիսիցյան Ստեփան—17, 78, 804,
363, 365, 358, 368, 379, 388,
389, 401, 402, 457, 473, 474,
489, 490.

Լիսիցյան Սրբուհի—402.

Լս.

Խանազով Եղոր Ֆադեիչ—49.

Խանազով Միխայիլ Ֆադեիչ—50.

Խանդավիրյան Վարյա—266, 267, 271,
345, 447.

Խանդավյան Յուրակ—384, 385, 389,
393, 397, 415, 417, 419, 420, 421,
423, 489.

Խանյարյան Հակոբ—337, 342, 489.

Խատրյան Գեորգ—158, 343, 349, 356,
358, 362, 364, 366, 370, 389, 403,
404.

Խարադյան Եղոր—22, 28, 48, 58.

Խարանի—470.

Խզմալյան Թադևոս—98, 489.

Խոջայան Լեոն—76.

Խոսրով Անձեազի Կախկ.—493.

Խոսրովյան Նիկողայոս—495.

Խուդադյան Մուշեղ—335.

Խուդավերդյան Ներսես Կախկ.—53, 54.

*Խրիմյան Հայրիկ (Մկրտիչ Կախկ-
ղիկ.)*—11, 75, 77, 78, 79, 82, 83,
85, 86, 93, 96, 135, 145, 169,
197, 201, 221, 270, 295, 296, 489.

Պ.

Մատուրյան Ալեքսանդր—146, 346, 347,
370, 489.

Պ.

Կայլցով Ա. Վ.—153, 154, 158, 159, 489.

Կառլցկի Կարլ—448.

Կարաբեքիբ փաշա—451.

Կարախան (զրաքննիչ)—486.

Կարա-Մուրզա Պ.—496.

Կարինյան Արտաշես—460, 465.

Կիկերոն—14, 489.

Կլիշաշվիլի Դավիթ—445, 446, 489.

Կոստանյան Կարապետ—33.

Կոստանյան Հովհաննես—193, 391,
489.

Կոստանյան Տիրուհի—38.

Կորոյենկո Վ. Գ.—369.

Կոխով Իվ. Անդր.—236.

Կրասնիիկյան Արսեն—74.

Կրասնիիկյան Կոստանդին—166, 201,
489.

Կրիվցով Վ. Գ.—489.

Հ.

Հազրի աշուղ—391, 490

Հախումյան Սիմեոն—496.

Հակոբյան Հակոբ—100.

Համարձումյան Համարձում—434.

Հայնե Հայնրիխ—202, 490.

Հաուպտման Գերհարդ—350, 490.

Հասան Զալալյան եղբայր—490.

Հարությունյան Արշակ Վարդանո-
վիչ—490.

Հարությունյան Իսահակ—381, 493.

Հարությունյան Հարո—57.

Հարությունյան Սամսոն—300, 400,
490.

Հովհաննես Կարրեցի կաթողիկ.—53.

Հովհաննեսյան Արգար—180, 484.

Հովհաննեսյան Հակոբ—382.

Հովհաննեսյան Հովհաննես—38, 42,
43, 106, 107, 457, 490, 492.

Հովհաննեսյան Տիգրան—112, 136,
413, 423.

Հովսեփյան Գարեգին վարդ.—266,
470, 476, 490.

Հովսեփյան Աղասի—16, 17.

Հովսեփյան Սիմեոն—17, 74, 114, 121,
490.

Ղ.

Ղափանցյան Դրիգոր—442, 491.

Ղանդ Երեց—75.

Ղանդ պատմագիր—90.

Ղըրխբիսալով—182, 184.

Ղլտճյան Արսեն (Սիմեոն)—14, 38,
37, 62, 71, 73, 76, 76, 83, 84,

86, 92, 96, 98, 99, 103, 104,

122, 136, 139, 164, 166, 167,

195, 197, 214, 491.

Ղուկասյան Ավետիս—491.

Ղուշունց Վարդան—143, 144.

Ճ.

Ճաղարբեգյան Հակոբ—121, 491.

Ս.

Մաղաթյան Եղիշե—85, 86, 116.

Մալումյան Խաչատուր (Ագլիկ)—36,
38, 90, 119, 491.

Մակար կաթողիկոս—50, 53, 85, 161,
487, 491.

Մամիկոնյան Ստեփան—371, 491.

Մամին-Սիրիրյակ Դմ. Ն.—486.

Մալոսերյան Օլգա—265, 268, 491.

Մանանդյան Հակոբ—272, 385, 491.

Մանթաշյան Ալեքսանդր—160, 197,
340, 341, 491.

Մանվելյան Լևոն—40, 41, 76, 85, 114,
129.

Մանվելյան Ստ. Գ.—403, 420,

Մառ Նիկոլայ Յակովլևիչ—356, 357,
370, 373, 375, 427, 491.

Մատենճյան Մամբրե—414.

Մատինյան Մահակ—115, 122, 132.

Մարտին—473.

Մարտիրոսյան տեր-Հովհաննես—19,
32, 67, 78, 91, 92, 96, 98, 99,
134, 171, 197, 399.

Մելիք-Աղարյան Աղ.—331.

Մելիք-Աղամալյան Մարիամ—75.

Մելիք-Հայկազյան Հեղինե—201, 269,
263, 272, 326, 330, 332, 333,
334, 335, 410.

Մելիք-Հայկազյան Վառլառա Օսկով-
նա—259, 328, 332, 334, 335.

Մելիք-Նուրարյան Հովհաննես բժ.—
342, 373.

Մելիքյան Համբարձում—130, 135, 342,
346, 347, 348, 372, 491.

Մելիքյան Ռոմանոս—331, 492.

Մելիքյան Սպիրիդոն—382.

- Մելյոն Մեսրոպ քան.—80, 91, 179, 492.
 Մելոյան Գարեգին—461.
 Մելքումյան—106.
 Մեյե Անտուան—484.
 Միարան, տես՝ Տեր Մկրտչյան Դա-
 լուստ.
 Միրզոյան Գարրիկ (Գարո)—78, 452.
 Միրզոյան Միքայել—382.
 Մյասնիկյան Ալեքսանդր—460, 462,
 467, 468, 492.
 Մյուսե Ալֆրեդ—200, 492.
 Մովսես Խորենացի—203, 489, 491.
 Մուրադյան Մինաս բժ.—295.
 Մուրացյան (Գրիգոր Տեր-Հովհան-
 նիսյան)—51, 129, 247, 313,
 492.
 Մոսովյան Ասքանադ—492.
 Ն.
 Նազսոն Ս. Յա.—153 492.
 Նազարեթյան Արամ—121, 127, 181,
 184, 185, 177, 196.
 Նազարյան Էմանուէլ քան.—122, 128,
 492.
 Նազարյան Լիպարիտ—158, 492.
 Նազարյան Տիգրան—17, 20, 52, 492.
 Նալբանդյան Միքայել—432, 492,
 493, 494.
 Նախաշիճե Իլիա Պետրովիչ—436.
 Նազաշ Հովնաթան—411.
 Նանսեն Ֆրիտյոֆ—191, 493.
 Նար-Դոս—43, 94.
 Նար-Պեյ, տես՝ Դալֆայան Խորեն
 Նեյման—441, 489.
 Ներսես Մեծ—75.
 Նիկոլաճե Յակով Իվանովիչ—478,
 479, 493.
 Նիկոլայ Զ-րդ կայսր—405.
 Նիցշե, Ֆ.—173, 183, 186, 278, 279,
 390, 493.
 Նուպարյան Մեսրոպ—157.
 Շ.
 Շաքիդանով Ն. Մ.—196, 312.
 Շադինով—312.
 Շաթիրյան—106.
 Շայամյան Դավիթ—11, 14.
 Շահազիդ Նրովանդ—381.
 Շահազիդ Սմբատ—146, 148, 177, 188,
 207, 293, 242, 246, 247, 255, 418,
 483, 493, 495.
 Շահազիդ Սմբատ (ռուսացի)—22.
 Շահումյան Գևորգ—76.
 Շանթ (Լևոն Սեդրոսյան)—98, 170,
 184, 188, 192, 193, 199, 201,
 218, 222, 226, 229, 280, 389,
 245, 253, 263, 264, 304, 310,
 324, 330, 379, 399, 401, 402,
 411, 441, 475, 489, 493.
 Շանշիկ Կոստանդին Զախարովիչ—
 287, 493.
 Շեքոպիր Վիլիամ—97, 153, 157, 186,
 281, 233, 418, 493.
 Շիլլեր Ֆրիդրիխ—43, 276, 493.
 Շիրինկին-Շախմատով—299.
 Շիրվանզադե (Ալեքսանդր Մովսիս-
 յան)—42, 43, 49, 90, 118, 129,
 132, 138, 192, 493, 496.
 Շիսյան Արտաշես բժ.—226.
 Շիսյան Արսեն—226, 229.
 Շոպեն—90, 493.
 Շոտենհաուեր—280, 493.
 Շուրերտ—90.
 Շչեպկինա-Կուպերնիկ Տ. Լ.—369.
 Ռ.
 Ռամանեց Լե—226.
 Ր.
 Ջալիսուշյան Գրիգոր—193, 194, 381,
 418, 494.
 Ջեխով Ա. Պ.—486.
 Պ.
 Պապայան Նադեժդա—158, 494.
 Պապաջանյան Միքայել—186, 291, 384,
 494.
 Պապյան Արշակ Իվանովիչ—494.

Պառաւոյան Սիմեոն—67, 80, 82, 83, Սունդուկյան Գաբրիել—78, 180, 494, 119.
 Պատկանյան Ռաֆայել—72, 109, 193, Սուլիորին—162.
 238, 242, 256, 417, 418, 419, Սուրենյան, տես՝ Գևորգ Ե-րդ կաթող.
 494. Սուքիասյան Գևորգ—429.
 Պարզյան Սուրիաս արքեպ.—53, 54. Սպանդարյան Սպանդար—51, 88, 89,
 Պետրոսյան տեր-Հովսեփ քահ.—123, 88, 91, 493, 494.
 496. Սպենդիարյան Յուլիանե—882.
 Պողոսյան Ավետիք—201, 207. Ստեփանյան Ալեքսանդր (Սե Սան-
 Պուշկին Ա. Ս.—160, 281, 282, 283, դրո)—112.
 235, 276, 422, 423, 472. Ստեփանյան Հակոբ—14.
 Պոռյան Պերճ—20, 27, 37, 88, 89, 87, Ստեփաննոս Տարոնացի, տես՝ Ասողիկ.
 129, 494. Սրինգ (Մեհրարյան Արշակ)—52, 118.
 Պրիզար—55.

Ջ.

Ջանդիբերի Իվան Հեանովիչ—494.
 Ջանշյան Գրիգոր—495.

Թ.

Թադոյինա Ջ. Ա.—366.
 Թեգանով Նիկոլայ Կոստանտինովիչ—
 286, 287, 290, 293, 300, 353,
 485, 488, 494.
 Թուսթավելի Շոթա—336, 494.

Ս.

Սաղվարդիս—253, 254.
 Սահակ Պարթև—75.
 Սահակյան Սարգիս—94, 326.
 Սայաթ-Նովա—186, 391, 393, 411,
 446, 490.
 Սանասարյան Մամբրե եպիսկ.—64.
 Սառիկյան Հակոբ—428, 429, 432,
 437, 494.
 Սարգսյան Հեոն—201, 492, 494.
 Սեդրակյան Արիստակես եպիսկ.—54,
 74, 77, 79, 80, 88, 91, 93, 124,
 179, 494.
 Սենկելիչ Հենրիկ—308, 494.
 Սեն Պիեր Բերնարդեն—43.
 Սեն-Սիմոն—161, 494.
 Այու Էոմեն—55.
 Սողայան Նունե—84, 86, 88, 96, 124.
 Սուլխանով Ստեփան իրիտաֆորո-
 վիչ—94, 107, 111, 113, 183,
 141, 188.

Տ.

Տաշրացի Վրեն (Վերանյան Հովհան-
 նես քահ.)—94.
 Տարապրոս—475, 478, 495.
 Տարխանով (Իշխան)—495.
 Տեկուտե Բժ.—216, 227, 268, 380.
 Տեր-Անդրեասյան Մխիթար—196, 200,
 207, 275, 277, 282, 414, 419, 495.
 Տեր-Գևորգյան Հակոբ—114.
 Տեր-Գրիգորյան Բժ.—88.
 Տեր-Դավթյան—62.
 Տեր-Իսրայելյան Սիմեոն—82.
 Տեր-Ղևոնդյան Նիկողայոս—79, 82, 87,
 103, 496.
 Տեր-Մարկոսյան Հովհաննես—75.
 Տեր-Միրաբյան Հովհաննես—493.
 Տեր-Մկրտչյան Դալուստ—77, 847, 848,
 874, 496.
 Տեր-Մկրտչյան Կարապետ—113, 496.
 Տեր-Մովսեսյան Մեսրոպ եպիսկ.—85,
 113, 341, 372, 374, 384, 429, 476,
 496.
 Տերյան Վահան—99, 399, 472, 496.
 Տեր-Սարգսյան Հովհաննես—77.
 Տիգրանյան Արմենակ—880, 496.
 Տիգրանյան Արմենուհի—323, 380, 400.
 Տիգրանյան Գրիգոր Ֆադեևիչ—496.
 Տիտանյան Բագրատ—94.
 Տյաչկին—216, 217, 219, 226, 237,
 252, 255.
 Տուրգենև Իվ. Ս.—486.

Վ.

Վանցյան Գրիգոր—14, 62, 68, 71,
98, 94, 101, 104, 106, 495.

Վարդադարյան Կատարինե Ստեպա-
նովնա—828, 889.

Վարդադարյան Մարուսիա — 328,
899.

Վարդադարյան Փիլիպոս (Ֆիլիպ)—
68, 77, 79—88, 87—89, 91, 94,
101, — 102, 105 — 109, 112,
115—118, 125, 126, 133, 136,
141, 142, 143, 147, 148,
151—153, 156, 160, 161, 167,
168, 170—172, 179, 182, 185,
188, 199, 191, 197, 198—202,
204, 207, 208, 209, 211, 212,
214, 215, 218, 219, 221, 222,
224, 229, 230, 236, 237, 240,
242, 247, 250, 251, 257, 258,
263, 273, 275, 276, 277, 281,
282, 283, 284, 298, 303, 305,
307, 308, 310, 311, 312, 317,
325, 328, 329, 335, 344, 352,
355, 368, 388, 389, 400, 403,
404, 406, 407, 426, 430, 464,
490, 495.

Վարդանյան Մովսես—77, 82, 495.

Վարդանյան Վարդան Իվ.—374, 495.

Վարդանյան Փիլիպոս—381.

Վարդիկյան Մակար—382.

Վելիչկո—162.

Վեսելովսկի Ալեքսեյ—495.

Վեսելովսկի Յուրի—231, 232, 241,
242, 246, 247, 256, 258, 418,
485, 495.

Վերմիշև Խրիստափոր—488.

Վիկրի—478.

Վոսկրեսենսկի—287.

Վորոնցով-Դաշկով—296, 322, 323, 495.

Վրույր (Ղութակահար)—382.

Բ.

Բաֆֆի—356.

Յ.

Յիցերոն, տես՝ Կիկերոն.

Փ.

Փաշալիշվիլի Սիկո—458, 459, 496.

Փափաղյան Վրթանես—129, 158, 490,
495, 496.

Փիլոսոֆյան Տիգրան—55, 68, 496.

Ք.

Քալանթար Ալեքսանդր—119, 180, 800,
390, 492, 496.

Քամալյան Բարսեղ—43.

Քոչարյան Գրիգոր ԲԺ.—166, 257.

Քուչակ Նահապետ—411.

Օ.

Օթարյաններ (Օթարանք)—58.

Օհանջանյան Ռուբեն—385.

Օմար Խայամ—399.

Օրմանյան Մաղաբյա արքեպ.—344,
496.

Օրջոնիկիձե Գրիգորի Կոստանտինո-
վիչ (Սերգո)—496.

Օրոնյան Տիգրան—73.

ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԻՆՔՆԱԳՐԵՐԸ

	Էջ
1. Ա.Ա. Աբովյանին 1891 թ. փետրվարի 8	44
2. Վ. Աղայանին 1896 թ. մարտի 1	120
3. Ֆ. Վարդազարյանին 1906 թ. մայիսի 30	297
4. Ֆ. Վարդազարյանին 1899 թ. ամառ	338—339
5. Դավուս սեռ-Մկրչյունին 1912 թ. մայիսի 25	348
6. Ն. թումանյանին 1912 թ. հունվարի 4	354
7. Յուրի Վեսելովսկուն*) 1902 թ. հոկտեմբեր	359
8. Ֆ. Վարդազարյանին 1917 թ. ամառ	431
9. Հայաստանի Ռեկոմին*) 1921 թ. դեկտեմբերի 18	455

*) Աստղանիշները վարիանտներ են.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ (1885—1922)

Էջ

Նախագրության կողմից 5

1885

1. Իր ծնողներին Հունվարի 1 9

1890

2. Ավ. Աբասխանյանին . . . Ապրիլի 18 11
 3. Աճ. Աբովյանին Մայիսի 8 12
 4. Աճ. Աբովյանին Հունիսի 3 13
 5. Աճ. Աբովյանին Հուլիսի 6 16
 6. Աճ. Աբովյանին Հուլիսի 29 18
 7. Աճ. Աբովյանին Օգոստոսի 27 20
 8. Աճ. Աբովյանին Սեպտեմբերի 28 23
 9. Աճ. Աբովյանին Հոկտեմբերի 14 27
 10. Աճ. Աբովյանին Նոյեմբերի 1 30
 11. Ա. Ղլսնյանին Նոյեմբերի 27 33
 12. Աճ. Աբովյանին Նոյեմբերի 29 34
 13. Ա. Ղլսնյանին Դեկտեմբերի 25 37

1891

14. Աճ. Աբովյանին Հունվարի 1 39
 15. Աճ. Աբովյանին Փետրվարի 8 41
 16. Աճ. Աբովյանին Մարտի 2 45
 17. Աճ. Աբովյանին Մարտի 15 48
 18. Աճ. Աբովյանին Ապրիլի 16 50
 19. Աճ. Աբովյանին Հոկտեմբերի 23 53
 20. Օ. Թումանյանին Հոկտեմբերի 29 59

1892

21. Ա. Ղլսնյանին Հունվարի 27 62
 22. Տ. Փիռումյանին Փետրվարի 13 63
 23. Աճ. Աբովյանին Մարտի 24 64

24. Ավ. Արասխանյանցին	Հուլիսի	18	67
25. Փ. Վարդապարյանին	Հուլիսի	21	68
26. Ավ. Արասխանյանցին	Օգոստոսի	12	68
27. Մ. Բարխուդարյանին			69
28. Մ. Բարխուդարյանին			70
29. Ա. Ղլսնյանին	Սեպտեմբերի	12	71

1893

30. Ա. Ղլսնյանին	Մարտի	22	73
31. Ս. Հովվյանին	Մարտի	22	74
32. Ա. Ղլսնյանին	Մայիսի	20	75
33. Ա. Ղլսնյանին	Սեպտեմբերի	27	76
34. Ղ. Աղայանին	Նոյեմբերի	5	77
35. Ղ. Աղայանին	Նոյեմբերի	18	78
36. Փ. Վարդապարյանին			81

1894

37. Ղ. Աղայանին	Հունվարի	27	82
38. Ա. Ղլսնյանին	Հունվարի	31	83
39. Ա. Ղլսնյանին	Փետրվարի	18	86
40. Ղ. Աղայանին	Մարտի	4	87
41. Ղ. Աղայանին	Մարտի	31	89
42. Ա. Ղլսնյանին	Ապրիլի	17	92
43. Ան. Աբովյանին	Ապրիլի	17	93
44. Փ. Վարդապարյանին	Հուլիսի	20	94

1895

45. Ա. Ղլսնյանին	Հունվարի	17	96
46. Ա. Ղլսնյանին	Մարտ		98
47. Ավ. Արասխանյանին	Մարտի	21	100
48. Ա. Ղլսնյանին	Ապրիլի	14	103
49. Փ. Վարդապարյանին	Ապրիլի	15	105
50. Ավ. Արասխանյանին	Ապրիլի	25	106
51. Հովն. Հովհաննիսյանին	Մայիսի	5	107
52. Փ. Վարդապարյանին	Հուլիսի	10	107
53. Փ. Վարդապարյանին	Օգոստոսի	21	108
54. Փ. Վարդապարյանին	Սեպտեմբերի	27	109
55. Փ. Վարդապարյանին	Նոյեմբերի	30	112
56. Ս. Հովվյանին	Դեկտեմբերի	12	114
57. Փ. Վարդապարյանին	Դեկտեմբերի	13	115
58. Փ. Վարդապարյանին			115
59. Փ. Վարդապարյանին			116
60. Փ. Վարդապարյանին			116

61. Փ. Վարդապարտյանին	116
---------------------------------	-----

1896

62. Փ. Վարդապարտյանին	Հունվարի	20	117
63. Ղ. Աղայանին	Մարտի	1	118
64. Ս. Հովվյանին	Ապրիլի	9	121
65. Ա. Ղլսնյանին	Նոյեմբերի	6	122
66. Փ. Վարդապարտյանին	Նոյեմբերի	6	125

1897

67. Փ. Վարդապարտյանին	Հունվարի	9	126
68. Ս. Բալայանին և Ա. Նազարեթյանին	Մարտի	5	127
69. Բազմի Հայոց Մարդասիրական Ընկ.	Մարտի	27	130
70. Ա. Նազարեթյանին	Մայիսի	30	131
71. Փ. Վարդապարտյանին	Օգոստոսի	19	133

1898

72. Ա. Նազարեթյանին	Փետրվարի	22	134
73. Փ. Վարդապարտյանին	Մարտի	9	136
74. Ա. Ղլսնյանին	Հունիս		136
75. Փ. Վարդապարտյանին	Օգոստոս		141
76. Ա. Զարգարյանին	Օգոստոս		142
77. Փ. Վարդապարտյանին	Ամառ		143
78. Ղ. Աղայանին	Դեկտեմբեր		145

1899

79. Ալ. Մասուրյանին	Մայիսի	6	146
80. Մ. Թումանյանին	Հուլիսի	24	147
81. Մ. Թումանյանին	Օգոստոսի	12	149
82. Ա. Զարգարյանին	Օգոստոս		151
83. Փ. Վարդապարտյանին	Սեպտեմբերի	27	153
84. Փ. Վարդապարտյանին			156
85. Փ. Վարդապարտյանին	Սեպտեմբեր		161
86. Ա. Զարգարյանին	Դեկտեմբերի	2	163

1900

87. Ա. Ղլսնյանին	Փետրվարի	19	164
88. Ա. Արամյանյանին	Մարտ		166
89. Ա. Ղլսնյանին	Մարտի	20	166
90. Փ. Վարդապարտյանին	Հունիսի	24	167
91. Փ. Վարդապարտյանին	Օգոստոսի	1	168

92. Մ. Թումանյանին	Օգոստոսի	5	169
93. Փ. Վարդապարյանին	Օգոստոս		170
94. Փ. Վարդապարյանին	Օգոստոս		171
95. Փ. Վարդապարյանին	Օգոստոս		172
96. Ա. Նազարեթյանին	Աշուն		177

1901

97. Մ. Մելյանին	Հունիսի	7	179
98. Մ. Թումանյանին	Հուլիսի	2	180
99. Մ. Թումանյանին	Հուլիսի	19	183
100. Փ. Վարդապարյանին	Հուլիսի	20	185
101. Փ. Վարդապարյանին	Հուլիսի	27	188
102. Մ. Թումանյանին	Հուլիսի	30	189
103. Մ. Թումանյանին	Օգոստոսի	10	190
104. Փ. Վարդապարյանին	Աշուն		191
105. Ա. Իսահակյանին	Սեպտեմբերի	21	192
106. Գր. Չալոսյանին	Հոկտեմբերի	5	193
107. Ա. Դլսեյանին			195
108. Ա. Դլսեյանին			197
109. Փ. Վարդապարյանին			198

1902

110. Փ. Վարդապարյանին	Հուլիսի	7	199
111. Մ. Թումանյանին	Հուլիսի	24	200
112. Փ. Վարդապարյանին	Հուլիսի	29	202
113. Փ. Վարդապարյանին	Օգոստոսի	6	204
114. Փ. Վարդապարյանին	Օգոստոսի	10	203
115. Մ. Թումանյանին	Օգոստոսի	14	210
116. Փ. Վարդապարյանին	Օգոստոսի	23	212
117. Ա. Դլսեյանին			214
118. Ս. Թումանյանին	Սեպտեմբերի	8	215
119. Փ. Վարդապարյանին	Սեպտեմբերի	15	215
120. Մ. Թումանյանին	Սեպտեմբերի	18	217
121. Փ. Վարդապարյանին	Սեպտեմբերի	25	218
122. Մ. Թումանյանին	Սեպտեմբերի	30	220
123. Ս. Թումանյանին	Սեպտեմբերի		221
124. Փ. Վարդապարյանին	Հոկտեմբերի	2	222
125. Փ. Վարդապարյանին	Հոկտեմբերի	11	224
126. Ա. Չարաբարյանին	Հոկտեմբերի	11	227
127. Մ. Թումանյանին	Հոկտեմբերի	14	228
128. Փ. Վարդապարյանին	Հոկտեմբերի	23	230
129. Լեոյին	Հոկտեմբերի	27	231
130. Յու. Վեսելովսկուն	Հոկտեմբերի		232

131. ֓. Վարդազարյանին . . .	Հոկտեմբերի	28	226
132. ֓. Վարդազարյանին . . .	Հոկտեմբերի	28	237
133. Մ. Թումանյանին . . .	Նոյեմբերի	1	238
134. Մ. Թումանյանին . . .	Նոյեմբերի	2	241
135. ֓. Վարդազարյանին . . .	Նոյեմբերի	5	242
136. Ա. Իսահակյանին . . .	Նոյեմբերի	9	245
137. ֓. Վարդազարյանին . . .	Նոյեմբերի	13	247
138. Մ. Թումանյանին . . .	Նոյեմբերի	13	248
139. Ա. Զարգարյանին . . .	Նոյեմբերի	13	249
140. Ա. Զարգարյանին . . .	Նոյեմբերի	15	251
141. ֓. Վարդազարյանին . . .	Նոյեմբերի	20	251
142. Մ. Թումանյանին . . .	Նոյեմբերի	25	253
143. Սմբատ Շանաղիզին . . .	Դեկտեմբերի	4	255
144. Մ. Թումանյանին . . .			257
145. ֓. Վարդազարյանին . . .			257
146. ֓. Վարդազարյանին . . .			258

1903

147. Հ. Մելիք-Հայկազյանին . . .	Հուլիսի	4	259
148. Ա. Զարգարյանին . . .	Օգոստոսի		260
149. Մ. Թումանյանին . . .	Սեպտեմբերի	17	261

1904

150. Մ. Թումանյանին . . .	Փետրվար		264
151. Օ. Թումանյանին . . .	Մայիսի	2	265
152. Վ. Խանդավազյանին . . .	Մայիսի	4	267
153. Մ. Բերբերյանին . . .	Մայիսի	9	270
154. Վ. Մանանդյանին . . .	Հուլիսի		271
155. Մ. Թումանյանին . . .	Հուլիսի		272
156. ֓. Վարդազարյանին . . .	Օգոստոսի	7	273
157. ֓. Վարդազարյանին . . .	Օգոստոսի	17	276
158. ֓. Վարդազարյանին . . .	Օգոստոսի	18	277
159. ֓. Վարդազարյանին . . .	Օգոստոսի		281
160. ֓. Վարդազարյանին . . .	Ամռան		282
161. ֓. Վարդազարյանին . . .	Օգոստոսի		283
162. ֓. Վարդազարյանին . . .	Ամռան		284

1906

163. Ղազարի Երանին . . .	Հունվարի	2	285
164. Ն. Կ. Ռեզնիովին . . .	Հունվարի	6	286
165. Ի. Ռաբանին . . .			287
166. Ի. Լեզնին . . .			288

167. Ն. Կ. Ռեզանովին	290
168. Վ. Ա. Զոլոտարևին	293
169. Ա. Զարգսարյանին Մարտի	9 295
170. Փ. Վարդապարյանին . . . Մայիսի	30 298
171. Ս. Հարությունյանին և Ա. Գալանթարյանին Հուլիսի	9 300
172. Պ. Ս. Լեոնտիևին	301

1907

173. Փ. Վարդապարյանին . . . Ապրիլի	22 303
------------------------------------	------------------

1908

174. Մ. Թումանյանին Հունվարի	10 306
175. Փ. Վարդապարյանին . . . Հունվարի	22 307
176. Մ. Թումանյանին	309
177. Փ. Վարդապարյանին . . . Փետրվար	310
178. Փ. Վարդապարյանին . . . Ապրիլ	311
179. Ա. Իսահակյանին Հուլիսի	2 313
180. Ռ. Թումանյանին Հուլիսի	30 314
181. Ա. Ե. Թումանյանին Օգոստոս	315
182. Ա. Ե. Թումանյանին Օգոստոսի	4 315
183. Փ. Վարդապարյանին . . . Նոյեմբերի	20 317

1909

184. Մ. Թումանյանին Հուլիսի	18 320
185. Ա. Ե. Թումանյանին Օգոստոս	321
186. Մ. Թումանյանին Օգոստոս	322

1910

187. Ա. Տիգրանյանին Հունիսի	16 323
188. Մ. Թումանյանին Հունիս	324
189. Մ. Թումանյանին Հունիսի	26 326
190. Հ. Անագյանին Հուլիսի	30 327
191. Փ. Վարդապարյանին . . . Հուլիս	328
192. Փ. Վարդապարյանին . . . Հուլիս	329
193. Մ. Թումանյանին Հուլիս	330
194. Ն. Թումանյանին Օգոստոսի	5 331
195. Մ. Թումանյանին Օգոստոսի	10 331
196. Հ. Մելիք-Հայկազյանին . . Օգոստոսի	22 333
197. Մ. Թումանյանին Սեպտեմբերի	9 334
198. Կ. Հ. Հրա. Բնկ. Վարչու- րան Հոկտեմբերի	25 336

1911

199. Հ. Խանյարյանին	Փետրվարի	15	337
200. Մ. Թումանյանին	Փետրվար		340
201. Մ. Թումանյանին	Ապրիլի	22	340
202. Մ. Եսյ. Տեր-Մովսիսյանին	Մարտ		341
203. Հ. Խանյարյանին	Հուլիսի	15	342
204. Մ. Թումանյանին	Օգոստոսի	8	343
205. Ս. Արսենյանին	Սեպտեմբերի	17	344
206. Ալ. Մասուրյանին	Հոկտեմբեր		346
207. Դավուս Տեր-Մկրտչյանին	Հոկտեմբերի	30	347
208. Ա. և Ն. Թումանյաններին	Դեկտեմբերի	28	349

1912

209. Ն. Թումանյանին	Հունվարի	4	352
210. Ա. և Հ. Թումանյաններին	Հունվարի	11	355
211. Ն. Թումանյանին	Հունվարի	18	358
212. Իր գավակներին	Հունվարի	25	360
213. Ն. Թումանյանին	Փետրվար		362
214. Օ. Թումանյանին	Փետրվարի	4	364
215. Ն. Թումանյանին	Փետրվարի	25	365
216—7 Օ. և Ա. Թումանյաններին	Մարտի	7	367
219. Ն. Թումանյանին	Մարտ		369
220. Գրոհ. Մառին	Ապրիլի	26	370
221. Մ. Եսյ. Տեր-Մովսիսյանին	Մայիսի	6	372
222. Դ. Տեր-Մկրտչյանին	Մայիսի	25	374
223. Մ. Թումանյանին	Հունիս		376
224. Ս. Ամասունուն	Հունիսի	28	377
225. Մ. Թումանյանին	Հունիս		378
226. Ա. Տիգրանյանին	Օգոստոսի	2	380
227. Ա. Զարգարյանին	Հոկտեմբերի	15	380
228. Իս. Հարությունյանին	Դեկտեմբերի	23	381
229. Թիմ. Հայոց Նրաժես. Ընկ.	Դեկտեմբերի	30	382

1913

230. Ս. Ամասունուն	Փետրվարի	10	383
231. Մ. Եսյ. Տեր-Մովսիսյանին	Փետրվարի	11	384
232. Յ. Խանգադյանին	Փետրվար		384
233. Յ. Խանգադյանին	Փետրվարի	12	385
234. Ա. Զարգարյանին	Մարտի	29	386
235. «Բագվի ձայն»-ի խմբագրին	Ապրիլի	23	386
236. Կ. Հ. Հրաժ. Ընկ. վարչությանը	Հունիսի	1	387
237. Ա. Զարգարյանին	Հունիսի	15	388

238. Փ. և Մ. Վարդապարտանց-		
րից	Հուլիսի	18 388
239. Յ. Խանգաղյանից	Հոկտեմբերի	29 389
240. Հովհ. Կոստանյանից	Նոյեմբերի	12 391
241. Ա. Զարգարյանից	Նոյեմբերի	16 391
242. Ա. Թումանյանից	Դեկտեմբեր	 392
243. Յ. Խանգաղյանից	Դեկտեմբեր	 393
244. Կովկասի Հայոց Հրաք.		
Ըրկ. Վարդապարտանց	Դեկտեմբերի	17 394

1912

245. Մ. Ավետիսյանից	Փետրվար	 396
246. Յ. Խանգաղյանից	Ապրիլ	 397
247. Մ. Վարդապարտանց	Ամառ	 399
248. Ա. Տիգրանյանից	Հուլիսի	23 400
249. Սս. Լիսիցյանից	Ամառ	 401
250. Սս. Լիսիցյանից	Օգոստոս	 402
251. Փ. Վարդապարտանց	Օգոստոս	 403
252. Փ. Վարդապարտանց	Դեկտեմբերի	10 404

1915

253. Վարդապարտանցից	Մարտ	 406
254. Փ. Վարդապարտանցից	Ապրիլ	 407
255. Իր րեւանիին	Հունիս	 409
256. Գ. Լեոնյանից		 409

1916

257. Հ. Մելիք—Հայկազյանից	Մարտի	2 410
258. Մ. Թումանյանից	Ապրիլի	4 412
259. Տ. Հովհաննիսյանից	Հունիսի	3 413
260. Յ. Խանգաղյանից	Օգոստոսի	12 415
261. Յ. Խանգաղյանից	Օգոստոսի	24 417
262. Յ. Խանգաղյանից	Սեպտեմբերի	21 419
263. Յ. Խանգաղյանից	Սեպտեմբերի	25 420
264. Յ. Խանգաղյանից	Սեպտեմբեր	 421
265. Յ. Խանգաղյանից	Նոյեմբերի	9 423
266. Կովկ. Ֆրոնտի Գլխ. Լիա-		
զորից	Դեկտեմբերի	23 424

1917

267. Եր. Բաղդասարյանից	Ամառ	 42
268. Փ. Վարդապարտանցից	Ամառ	 426
269. Հր. Անադյանից	Օգոստոսի	11 427



270. Հ. Սառիկյանին	Օգոստոսի	15	428
271. Փ. Վարդապարտյանին	Օգոստոսի	26	430
272. Հ. Սառիկյանին	Հոկտեմբերի	9	432

1918

273. Հայաստանի Հանրապետ			
կառավարությանը	Դեկտեմբերի	19	433
274. Եվգ. Գեղեչկորուն	Դեկտեմբեր		434
275. Գ. Հասխիսիլուն	Դեկտեմբերի	22	435

1919

276. Հ. Սառիկյանին	Փետրվար		437
277. Խր. Վերսիսեին	Ապրիլի	22	438
278. Աբս. Թումանյանին	Մայիսի	4	439
279. Հայ Դրոյ. Ընկ. Վարչու-			
րյան	Հուլիսի	20	441
280. Գր. Ղափանցյանին	Հուլիսի	24	442
281. Գր. Գիսսամիձեին			443

1920

282. Դավիթ Կրդիազիլուն	Փետրվարի	15	445
283. Հայաստանի Հանրապետ.			
հանր. կրթ. և արվեստի պ.			
մինիստրին	Ապրիլի	2	446
284. Վրաստանի Հայ Ուսուցչա-			
կան միության	Սեպտեմբերի	18	446
285. Ան. Թումանյանին	Հոկտեմբերի	9	447
286. Աբս. Թումանյանին	Նոյեմբերի	6	448
287. Աբս. Թումանյանին	Նոյեմբերի	19	449
288. Աբս. Թումանյանին	Դեկտեմբերի	18	450
289. Հայաստանի Ռեկոմին	Դեկտեմբերի	18	452
290. Հայաստանի Ռեկոմին	Դեկտեմբերի	24	454

1921

291. Իր գավակներին	Ապրիլի	8	456
292. Սիկ. Փառալիզիլուն	Հուլիսի	14	458
293. Ավ. Իսահակյանին	Հոկտեմբերի	4	459
294. Գրչի Մեակների Միության			
Վարչության	Հոկտեմբերի	11	461
295. Հայաստանի Գրակ. և Գե-			
ղարվ. Միության Վարչության			
միացյալ ժողովին	Հոկտեմբերի	11	461
296. Ա. Թումանյանին	Հոկտեմբերի	19	463
297. Վրաստանի Գրողներին			463

288. Գ. Լևոնյանին	Հոկտեմբերի	21	404
299. Իր զավակներին	Նոյեմբերի	2	464

1922

300 Է. Աղաբաբին	Փետրվարի	5	406
301. Ազգ. Փոքրամասն. եռերկր- դին	Մայիսի	20	466
302. Ալ. Մյասնիկյանին	Հունիսի	17	467
303. Հոկի փոխ-նախագահին	Հունիսի	7	468
304. Հայաստանի Օլնուր. Կոմի- սեին	Հունիսի	17	469
305. Լուսժողկոմին	Հուլիսի	22	470
306. Սե. Լիսիցյանին	Օգոստոսի	12	473
307. Տարապրոսին	Օգոստոս		475
18. Մ. Եպ. Տեր-Մովսիսյանին	Օգոստոսի	29	476
309. Տարապրոսին	Հոկտեմբերի	3	478
310. Յակով Նիկոլաձեին	Դեկտեմբերի	11	478
Ընդհանուր ծանոթագրություններ			481
Հասուկ անունների ցանկ			497
Քումանյանի ինքնագրերը			505

17

1894

2000-2001

2. 18. 1880

17

17

1894

2013 7306

10

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.



FL0067399

LENA

III
1934